

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

ФІНАНСИ

ДЛЯ ФІНАНСИСТІВ

ПІДРУЧНИК

*За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора **Говорушко Т. А.***

*Затверджено
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів*

«Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2013

УДК 336(075.8)
ББК 65.26я73
Ф 59

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1/11-976 від 26.01.2012 р.)*

Рецензенти:

Мартиненко В. П., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Коренюк П. І., доктор економічних наук, доцент завідувач кафедри економіки і управління підприємством Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара;

Данілов О. Д., кандидат економічних наук., професор, заслужений економіст України, завідувач кафедри фінансів і кредиту Київського економічного інституту менеджменту.

Фінанси для фінансистів [текст] : підручник. / О. А. Шеремет,
Ф 59 І. В. Дем'яненко, К. В. Багацька [та ін.] за заг. ред. Т. А. Говорушко – К. :
«Центр учбової літератури», 2013. – 612 с.

ISBN 978-617-673-148-1

У підручнику розкривається теорія фінансів, розрахована на 360 навчальних годин (10 кредитів ЕСТС). Зміст підручника відповідає типовій програмі навчальної дисципліни «Фінанси» для студентів напряму підготовки 6.030508 «Фінанси і кредит», що дозволяє сформувати у студентів сучасні знання щодо сутності фінансів, їх функцій, ролі в економічному житті суспільства, завдань та основних напрямів сучасної фінансової політики, проблем її реалізації за допомогою фінансового механізму. Окремі розділи підручника присвячені вивченню особливостей міжнародних фінансів, фінансів суб'єктів господарювання, домогосподарств, страхових компаній, країн Європейського Союзу.

Підручник буде корисним викладачам, аспірантам та всім, хто бажає професійно знати все про фінанси.

УДК 336(075.8)
ББК 65.26я73

ISBN 978-617-673-148-1

© Шеремет О. А., Дем'яненко І. В.,
Багацька К. В. та ін., 2013.
© «Видавництво «Центр учбової літератури», 2013.

Авторський колектив

Багацька Катерина Володимирівна, канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів НУХТ, тема 15 (разом з Скрипцем Андрієм Володимировичем, асистентом кафедри фінансів НУХТ).

Гнатенко Олена Андріївна, канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів НУХТ, тема 3, 17.

Говорушко Тамара Андріївна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів НУХ, теми 1, 2, 10, 13 (разом з Климаш Наталією Іванівною, Лановською Галиною Іванівно, асистентами кафедри фінансів НУХТ).

Дем'яненко Інна Вікторівна канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів НУХТ, теми 11, 12 (разом з Давиденко Тетяною Михайлівною, ст. викладачем кафедри фінансів НУХТ).

Еш Світлана Миколаївна, старший викладач кафедри фінансів НУХТ, теми 9 і 14.

Омельченко Ксенія Юріївна, кандидат економічних наук, ст. викладач кафедри фінансів НУХТ, тема 8.

Пстухова Ольга Михайлівна, канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів НУХТ, теми 6, 7 (разом з Минко Лілією Миколаївною, асистентом кафедри фінансів НУХТ).

Сілакова Анна Віталіївна, канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів НУХТ, теми 17, 18.

Темчишина Катерина Михайлівна, канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів НУХТ, тема 19 (разом з Гусевою Юлією Михайлівною, асистентом кафедри фінансів НУХТ).

Шермет Олег Олексійович, канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів НУХТ, теми 4, 5 (разом з Кривчуном Олександром Миколайовичем, Ставицьким Олександром Вікторовичем, асистентами кафедри фінансів НУХТ).

ЗМІСТ

Вступ	9
Тема 1. ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ	12
1.1. Предмет вивчення науки про фінанси	12
1.2. Економічна сутність фінансів та їх роль в системі ринкових відносин	18
1.3. Функцій фінансів	24
1.4. Моделі фінансових відносин	28
<i>Контрольні запитання</i>	32
<i>Тести</i>	33
<i>Глосарій</i>	35
<i>Література</i>	36
Тема 2. ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ	38
2.1. Генезис фінансів як економічної категорії	38
2.2. Еволюційний розвиток фінансів	41
2.3. Історичні аспекти розвитку фінансів в Україні	50
<i>Контрольні запитання</i>	54
<i>Тести</i>	55
<i>Глосарій</i>	57
<i>Література</i>	58
Тема 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ	59
3.1. Світовий генезис науки про фінанси	59
3.2. Розвиток фінансової науки у XX ст. та її особливості у сучасному періоді	79
3.2. Сутність, структура та інструментарій фінансової науки	84
<i>Контрольні запитання</i>	96
<i>Тести</i>	96
<i>Глосарій</i>	99
<i>Література</i>	100

Тема 4. ФІНАНСОВЕ ПРАВО ТА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА	102
4.1. Поняття, предмет, метод та джерела фінансового права	102
4.2. Фінансово-правові норми та фінансово-правові відносини	109
4.3. Фінансове право та наука фінансового права	116
4.4. Фінансова політика, її сутність, види і значення	119
<i>Контрольні запитання</i>	127
<i>Тести</i>	128
<i>Глосарій</i>	131
<i>Література</i>	137
Тема 5. ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА	139
5.1. Сутність і види податків	139
5.2. Основи побудови податкової системи та організація оподаткування	146
5.3. Пряме оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності	151
5.4. Механізм непрямого оподаткування в Україні	156
<i>Контрольні запитання</i>	163
<i>Тести</i>	163
<i>Глосарій</i>	166
<i>Література</i>	169
Тема 6. БЮДЖЕТ ТА БЮДЖЕТНА СИСТЕМА УКРАЇНИ	170
6.1. Сутність і роль бюджету	170
6.2. Бюджет як економічна категорія	175
6.3. Бюджетна система України	178
<i>Контрольні запитання</i>	183
<i>Тести</i>	183
<i>Глосарій</i>	187
<i>Література</i>	189
Тема 7. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФЦИТ	191
7.1. Сутність та основні причини виникнення бюджетного дефіциту	191
7.2. Методи оптимізації та джерела покриття бюджетного дефіциту в Україні	194
<i>Контрольні запитання</i>	202
<i>Тести</i>	202
<i>Глосарій</i>	206
<i>Література</i>	208
Тема 8. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ	209
8.1. Сутність державного кредиту, його роль, функції та характерні ознаки	209
8.2. Класифікація державних позик та форми державного кредиту	212
8.3. Державний борг: сутність, види та обслуговування	216

<i>Контрольні запитання</i>	221
<i>Тести</i>	221
<i>Глосарій</i>	225
<i>Література</i>	226

**Тема 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ. БЮДЖЕТНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ
ТА ФІНАНСОВЕ ВИРІВНЮВАННЯ** 227

9.1. Сутність, функції та роль місцевих фінансів	227
9.2. Місцеві бюджети в бюджетній системі сучасної України	231
9.3. Державна регіональна фінансова політика та фінансове вирівнювання	237
9.4. Міжбюджетні відносини. Бюджетний федералізм	239
<i>Контрольні запитання</i>	244
<i>Тести</i>	244
<i>Глосарій</i>	248
<i>Література</i>	251

Тема 10. СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ 252

10.1. Становлення та розвиток соціальних позабюджетних фондів	252
10.2. Загальна характеристика соціальних позабюджетних фондів	256
10.3. Державне регулювання соціального страхування	265
<i>Контрольні запитання</i>	270
<i>Тести</i>	270
<i>Глосарій</i>	274
<i>Література</i>	276

Тема 11. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ 278

11.1. Поняття суб'єкта господарювання, ознаки його ідентифікації. Класифікація суб'єктів господарювання	278
11.2. Основи організації фінансів суб'єктів підприємництва (підприємств) реального сектору економіки	283
11.3. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання (підприємств), їх склад і характеристика	286
11.4. Фінансова діяльність підприємців — фізичних осіб	292
<i>Контрольні запитання</i>	296
<i>Тести</i>	296
<i>Глосарій</i>	300
<i>Література</i>	301

Тема 12. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ 302

12.1. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин	302
12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств	307
12.3. Бюджет домогосподарства, його структура	311

12.4. Заощадження домогосподарств, їх класифікація, мотиви та чинники	314
12.5. Особисті фінанси, їх розвиток в умовах ринку	318
<i>Контрольні запитання</i>	320
<i>Тести</i>	320
<i>Глосарій</i>	324
<i>Література</i>	324
Тема 13. СТРАХУВАННЯ. СТРАХОВИЙ РИНОК	326
13.1. Зародження та розвиток страхування	326
13.2. Сутність, функції і принципи страхування	328
13.3. Розвиток теорії страхового ринку	334
13.4. Вторинний ринок страхових послуг	337
13.5. Сутність фінансів страховика та особливостей їх організації	338
<i>Контрольні запитання</i>	348
<i>Тести</i>	348
<i>Глосарій</i>	352
<i>Література</i>	355
Тема 14. ФІНАНСОВИЙ РИНОК	357
14.1. Сутність фінансового ринку, необхідність і передумови його створення	357
14.2. Структура фінансового ринку	367
14.3. Класифікація фінансових ринків	371
14.4. Фінансові активи та фінансові інструменти	377
<i>Контрольні запитання</i>	383
<i>Тести</i>	383
<i>Глосарій</i>	386
<i>Література</i>	390
Тема 15. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ	392
15.1. Сутність, мета і завдання фінансового менеджменту	392
15.2. Стратегія і тактика фінансового менеджменту	397
15.3. Система забезпечення фінансового менеджменту	402
15.4. Управління активами суб'єктів господарювання	408
15.5. Оптимізація структури та вартість капіталу підприємства	413
<i>Контрольні запитання</i>	418
<i>Тести</i>	418
<i>Глосарій</i>	421
<i>Література</i>	422
Тема 16. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ	423
16.1. Поняття, призначення та функції міжнародних фінансів	423
16.2. Світовий фінансовий ринок	429

16.3. Міжнародні фінансові організації і міжнародні фінансові інституції	434
<i>Контрольні запитання</i>	442
<i>Тести</i>	443
<i>Глосарій</i>	446
<i>Література</i>	448
Тема 17. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ	449
17.1. Фінансова безпека держави в системі економічної безпеки	449
17.2. Зовнішні та внутрішні загрози фінансової безпеки держави	467
17.3. Індикатори фінансової безпеки	470
<i>Контрольні запитання</i>	480
<i>Тести</i>	481
<i>Глосарій</i>	484
<i>Література</i>	485
Тема 18. ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНЕНОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ	488
18.1. Основні аспекти фінансової системи Сполучених Штатів Америки	488
18.2. Фінансова система Японії та особливості її функціонування	508
18.3. Фінансова система Великої Британії	520
18.4. Основні положення структури фінансової системи Франції	532
18.5. Особливості функціонування фінансової системи Німеччини	542
18.6. Основи функціонування фінансової системи Скандинавських країн	555
<i>Контрольні запитання</i>	569
<i>Тести</i>	569
<i>Глосарій</i>	572
<i>Література</i>	573
Тема 19. ФІНАНСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	574
19.1. Європейська економічна інтеграція: етапи розвитку та коригування пріоритетів фінансової політики	574
19.2. Інституційна структура Європейського Союзу в контексті формування єдиної фінансової політики	579
19.3. Організація фінансів Європейського Союзу	583
19.4. Особливості формування бюджету та бюджетний процес Європейського Союзу	586
19.5. Гармонізація податкових систем країн-членів Євросоюзу	590
<i>Контрольні запитання</i>	593
<i>Тести</i>	594
<i>Глосарій</i>	598
<i>Література</i>	599
Додатки	600
Відповіді на тести	610

ВСТУП

Успішне прямування України до найбільш розвинених країн світу неможливе без підвищення рівня освіти її громадян, починаючи від початкової і закінчуючи вищою. Не розуміючи цього, не варто розраховувати на якісні успіхи і досягнення. Разом із цим досвід деяких розвинених країн вже засвідчив, що вузьке освітнє спрямування не сприяє розвитку особистості, формуванню повноцінного фахівця своєї справи. Враховуючи це, слід зазначити, що застосований у нас колись підхід до набуття більш широкого обсягу знань на різних рівнях навчання залишається актуальним і зараз.

Для забезпечення успішного розвитку України необхідно пам'ятати, що сучасне ринкове господарство кожної країни поділяється на чотири основних сектори: домогосподарства, комерційні фірми, державний сектор і фінансові інститути або фінансові посередники — комерційні банки, страхові компанії, пенсійні фонди та інше.

Провідну роль як в самій структурі ринкових відносин, так і в механізмі їх регулювання з боку держави виконують фінанси. Вони — невід'ємна частина ринкових відносин і одночасно важливий інструмент реалізації державної політики. Сучасна освічена людина не може не знати, що таке фінанси, які функції вони виконують і завдання вирішують. При цьому треба пам'ятати, що хоча і далеко не всі випускники шкіл будуть у майбутньому займатися цією справою професійно, але такі знання безперечно стосуються інтересів всіх громадян. Що ж стосується осіб з вищою економічною освітою, то зараз навчальним планом підготовки бакалаврів за напрямом «Фінанси і кредит» передбачено обов'язкове вивчення дисципліни «Фінанси» обсягом 360 годин (10 кредитів). Вона дозволяє розібратися в сутності фінансів, що має велике значення в підготовці фахівців високого рівня.

Предметом дисципліни «Фінанси» є грошові відносини, які виникають в процесі розподілу і перерозподілу вартості валового суспільного продукту і частини національного багатства в зв'язку з формуванням грошових накопичень у суб'єктів господарювання і держави і використання їх для фінансування потреб господарників та всього суспільства.

Мета дисципліни «Фінанси» полягає в розкритті об'єктивного характеру функціонування фінансових відносин і розглянути конкретні форми організації фінансів в різних областях суспільного життя, виходячи з основ фінансової науки.

Дисципліна «Фінанси» дає підґрунтя для вивчення таких дисциплін, як «Фінанси підприємств», «Фінансовий аналіз», «Місцеві фінанси», «Страховання», «Податкова система», тощо.

Прослуханий та засвоєний курс «Фінанси» дає цілісне уявлення про потребу та сутність фінансів фізичних, юридичних осіб, держави та сутність міжнародних фінансових відносин.

Завдання дисципліни — сформувати цілісне уявлення про потребу та сутність страхової послуги, про обов'язковий та добровільний характер страхових послуг, про правове забезпечення ринку страхових послуг, цивілізоване ставлення до особистого та колективного майна, власного здоров'я і життя, відповідальності перед третіми особами.

Після вивчення курсу студент повинен **знати**: теоретичні та організаційні основи фінансів; теоретичні основи функціонування фінансів; функції та роль фінансів; характерні ознаки та принципи організації фінансів; сутність фінансової системи; моделі фінансових відносин в суспільстві; теоретичні основи фінансової політики; сутність фінансів підприємств, домогосподарств та держави; сутність міжнародних фінансових відносин; особливості бюджетної політики.

Студент повинен уміти: оцінити загальний фінансовий стан, фінансові зобов'язання підприємства і держави, функціонування фінансових органів управління та фінансових інститутів; використовувати фінансові підручники та законодавчі акти; оцінити стан державного та місцевого бюджетів; вибирати засоби, моделі, методи, прийоми для вирішення фінансових завдань на підприємстві та у державі; реалізувати інструменти фінансового контролю; приймати рішення щодо правильності ведення фінансової звітності, сплати податків підприємства, доцільності здійснення фінансових операцій на макро- мезо- і макрорівнях.

Студент повинен мати навички щодо розробки та реалізації фінансової політики; організації управління фінансовим контролем; ознайомлення з принципами організації фінансів у різних сферах діяльності; основ формування і використання цільових грошових фондів; удосконалення фінансів при зміні економічних, соціальних і політичних умов розвитку суспільства; вивчення діючої практики фінансової роботи, законодавчих актів; експертної оцінки імовірних тенденції впливу фінансів на суспільний прогрес; виявлення недоліків та переваг діючого фінансового механізму; виявлення недоліків та переваг діючого бюджетного механізму.

Типова програма дисципліни «Фінанси» передбачає вивчення дев'ятнадцяти тем: «Предмет фінансової науки як пізнання сутності фінансів»;

«Генезис і еволюція фінансів»; «Становлення та розвиток фінансової науки»; «Фінансове право та фінансова політика»; «Податки і податкова система»; «Бюджет та бюджетна система»; «Бюджетний дефіцит»; «Державний кредит»; «Місцеві фінанси. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання»; «Соціальні позабюджетні фонди»; «Фінанси суб'єктів господарювання»; «Фінанси домогосподарств»; «Страховання та страховий ринок»; «Фінансовий ринок»; «Фінансовий менеджмент»; «Міжнародні фінанси»; «Фінансова безпека держави»; «Фінанси країн з розвинутою ринковою економікою»; «Фінанси Європейського Союзу».

У навчальному виданні, що пропонується, матеріал викладено з урахуванням вимог типової програми. Наведені питання для самоконтролю, тести, дають змогу студентам закріпити й перевірити засвоєнні матеріалу при самостійному опрацюванні змісту посібника та можуть бути використані викладачем при проведенні аудиторних занять.

Доповненням до текстового матеріалу є таблиці і схеми, глосарій для підбору вірних понять і термінів.

Особлива увага авторами приділялась вивченню наукового доробку в теорії фінансів, законодавчого забезпечення фінансових відносин. Було опрацьовано кодифіковане законодавство, велику кількість Постанов Кабінету Міністрів, літературних джерел з поділом їх на підручники, навчальні посібники, практикуми і монографії. Використано колективний педагогічний досвід, набутий у процесі викладання навчальних дисциплін.

Автори будуть щиро вдячні читачам за пропозиції щодо удосконалення змісту підручника.

Тема 1

ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ

- 1.1. Предмет вивчення науки про фінанси
- 1.2. Економічна сутність фінансів та їх роль в системі ринкових відносин
- 1.3. Функцій фінансів
- 1.4. Моделі фінансових відносин

1.1. Предмет вивчення науки про фінанси

Дисципліна «Фінанси» є базовою для підготовки спеціалістів економічного напрямку, що має на меті надання основоположних, фундаментальних знань з функціонування фінансів та їх впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Розробка теоретико-економічних підходів до трактування сутності фінансів є однією з найскладніших проблем фінансової науки і практики, оскільки сутність визначається зовнішніми формами, за допомогою яких різноманітні фінансові явища проявляються у розвитку соціально-економічних процесів.

Економічні відносини спостерігаються на різних стадіях відтворювального процесу, у всіх сферах суспільного життя, на різних рівнях господарювання та управління. Дослідження особливостей цих відносин дає змогу глибоко розкрити властивості, специфічні ознаки різних об'єктів та суб'єктів власності, з'ясувати соціально-економічну природу різних економічних категорій у певних соціально-економічних системах. Особливостями економічних відносин є їхній розподільчий характер (вони пов'язані з розподілом та перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту) та вартісне вираження (ці відносини носять грошовий характер, оскільки їх носієм є гроші).

Предметом вивчення науки про фінанси є сукупність фінансових відносин, що виникають на різних етапах розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, різних рівнях економічної системи, між різними суб'єктами відносин та економічною основою яких є рух вартості у її грошовій формі [11].

Предмет фінансової науки потрапляє у сферу наукових досліджень представників інших наук та наукових напрямів. Процес інтеграції наук викликав небувалий інтерес до використання економіко-математичних методів прогнозування і моделювання для дослідження фінансових явищ і процесів.

Фінансова наука — система знань про фінансові явища і процеси, що відбуваються у суспільстві, з дослідженими достовірними передумовами їх виникнення, механізмами та принципами функціонування, обґрунтованими положеннями та висновками про їх вплив на людину, господарство, державу.

У фінансовій науці розрізняють наступні характерні риси фінансових відносин:

1) фінансові відносини — це розподільчі відносини, які виникають у відтворювальному процесі на стадії розподілу, безпосередньо пов'язані з розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту та за допомогою розподілу впливають на всі інші стадії відтворювального циклу (виробництво, обмін, споживання);

2) фінансові відносини — це грошові відносини, ключовим носієм яких є гроші;

3) кінцева мета фінансових відносин — формування і використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів усіх суб'єктів для забезпечення відповідного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та задоволення економічних інтересів членів суспільства.

Фінансова наука входить до складу соціально-економічних наук, проте вона вивчає вужче коло фінансових явищ — лише ті, що пов'язані з розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту. Це диктує необхідність застосування певного методологічного підходу до вивчення фінансових відносин в суспільстві. Передусім необхідності врахування інтереси всіх учасників процесу створення ВВП: держави як основного інституту політичної системи суспільства, який організовує, скеровує і контролює спільну діяльність і відносини людей, суспільних груп, класів; виробничих структур та безпосередньо зайнятого в суспільному виробництві населення. У гармонізації цих інтересів зосереджено призначення фінансової науки. Будь — яке нововведення у фінансовій сфері — запровадження нових податків, нової форми фінансування або іншого виду витрат — призводить до певних суспільних наслідків як для держави в цілому, так і для кожної соціальної або господарської групи зокрема. Простежити ці наслідки, встановити на їхній основі історичні аналогії та паралелі — **одне з важливих завдань фінансової науки.**

Вивчення основ фінансової науки висуває **такі завдання** [8]:

– по-перше, розкрити теоретичні основи функціонування фінансів, показати не тільки їх суть, функції і роль, але й можливості цілеспрямовано-

ваного використання за допомогою розробки і реалізації фінансової політики держави, організації управління і фінансового контролю;

– по-друге, ознайомити з принципами організації фінансів в різних сферах діяльності, основами формування і використання цільових грошових фондів, можливими напрямками удосконалення фінансів при змінах економічних, соціальних і політичних умов розвитку суспільства. Важливе значення має відводитись вивченню діючої практики фінансової роботи, законодавчих і нормативних актів, які регламентують фінансові взаємозв'язки в суспільстві;

– по-третє, показати можливі напрямки впливу фінансів на суспільний процес, результати, яких можна досягти за допомогою фінансів, недоліки діючого фінансового механізму і шляхи його активізації.

Фінансова наука вивчає явища та процеси, які здійснюються у державі при створенні й використанні фондів фінансових ресурсів на цілі її економічного та соціального розвитку.

Фінансова наука вивчає глибинну сутність явища, закономірності розвитку фінансових відносин і дає **прогнози розвитку фінансів** і соціально-економічних наслідків їх дії в суспільстві.

Структура фінансової науки [11]:

– історико-теоретичні науки (історія фінансів, теорія фінансів тощо);
– науки управлінського циклу (управління фінансами, фінансовий менеджмент тощо);
– прикладні науки (бюджетна система, податкова система, казначейська система, фінанси підприємств, фінансовий ринок, місцеві фінанси, фінансовий контроль тощо).

Особливість фінансової науки — її теоретико-прикладний характер. Вона покликана формулювати теоретичні концепції і моделі фінансів, обґрунтовувати відповідні фінансові явища, обслуговувати практичні потреби регулювання суспільних відносин, сприяти удосконаленню фінансового законодавства і фінансової практики. Тому фінансові наукові знання відрізняються конкретністю, точністю, виражаються у логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях.

Суб'єкти фінансової науки — вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III—IV рівнів акредитації, громадські організації у сфері фінансової наукової діяльності.

Об'єкт фінансової науки, як й інших економічних наук, — суспільство. Під час визначення об'єкта пізнання необхідно враховувати те, що будь-яке фінансове явище, процес або відношення об'єктивної фінансової реальності може бути об'єктом дослідження. Отже, об'єкт дослідження фінансової науки — це процес або явище фінансової теорії і практики, що породжує проблемну ситуацію і обране для вивчення. Безпосередніми об'єктами фінансової науки можуть бути:

– фонди грошових коштів (централізовані — державні і місцеві бюджети, Пенсійний фонд України, державні соціальні фонди, державні резерви, державний кредит; децентралізовані — фонди і резерви міністерств, відомств, центральних установ, відділів та управлінь місцевих державних адміністрацій, виконавчих комітетів місцевих рад, підприємств, організацій та установ усіх форм власності);

– капітал та фінансові ресурси суспільства, держави, суб'єктів господарювання, адміністративно-територіальних формувань;

– грошові доходи і нагромадження (виручка від реалізації продукції, надання послуг, грошові надходження від інших видів діяльності, прибутки, амортизація тощо);

– конкретні види податків, обов'язкових зборів, неподаткових надходжень до бюджетів;

– всі види видатків, витрат;

– всі види фінансових планів та їхні показники тощо.

Суспільне призначення, місце та роль фінансової науки у суспільстві найбільш повно розкриваються через функції. Функції фінансової науки дають можливість простежити шляхи розвитку системи знань про фінанси, їх вплив на систему суспільних зв'язків, наукове і практичне значення результатів фінансових наукових досліджень, завдання, які стоять перед фінансовою наукою. У результаті ознайомлення з функціями фінансової науки стає зрозумілим її суспільне призначення та практична цінність, визначаються основні напрями її впливу на соціально-економічні процеси. Фінансова наука виконує як загальнонаукові, так і конкретно-наукові функції.

Загальнонаукові функції [11]:

– гносеологічна (пізнавальна) забезпечує суспільство необхідними знаннями про фінанси для правильного вирішення проблем, зокрема теоретичне відображення фінансів нарівні загальних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування, констатацію існуючого стану функціонування та розвитку фінансів;

– функція соціальної пам'яті — накопичення, збереження, трансляція досвіду функціонування фінансів у попередньому історичному періоді;

– інтерпретацій на забезпечує пояснення сутності фінансів та фінансових явищ, висвітлення їхнього причинного зв'язку, структурної організації, суспільного призначення;

– прогностична відображає здатність фінансової науки на підставі виявлених закономірностей та тенденцій розвитку фінансів і фінансової системи, шляхом висунення гіпотез, прогнозів, аналізу різних варіантів та альтернатив, визначити перспективи їхнього розвитку;

– евристична за своїм характером подібна до пізнавальної, але, на відміну від неї, означає не теоретичне опанування дійсності та поши-

рення, систематизацію існуючих фінансових знань, а виявлення нових, раніше невідомих властивостей фінансів та фінансових явищ;

- нормативна встановлює, організовує та регулює відносини між науковими структурами за допомогою відповідних норм, правил етики;

- комунікативна забезпечує взаємозв'язок та взаємодію всіх видів фінансової науки, удосконалення фінансових знань, використання фінансовою наукою наукових знань інших галузей науки, запобігання дублюванню наукових досліджень та прогалин у фінансових знаннях, подолання неконструктивних та необґрунтованих дискусій; реалізується за допомогою наукової мови як зрозумілого та важливого засобу спілкування;

- прикладна сприяє вирішенню практичних завдань соціально-економічних перетворень і реалізується через розробку практичних заходів вирішення проблемних фінансових питань, проектів нормативно-правових актів з фінансів, концепцій реформування державних фінансових інститутів тощо;

- аксіологічна (ціннісна) формує у суспільстві ціннісні орієнтації, які спрямовують результати фінансових наукових досліджень на благо людей;

- креативна (творча) реалізується за допомогою створення потужного, інтелектуального потенціалу людства із числа вчених-фінансистів;

- ідеологічна відображає роль фінансової науки у формуванні суспільної ідеології, зокрема окремі фінансові явища та ідеї є складовими суспільної ідеології, закріплюють загальнолюдські цінності та ідеали, відображають інтереси та волю певних соціальних груп населення, використовуються для складання партійних програм, визначення основних засад внутрішньої та зовнішньої політики тощо;

- виховна конкретизує роль науки у фінансовій освіті, фінансовому вихованні різних верств населення, формування у членів суспільства певних фінансових орієнтирів і фінансової грамотності.

Спеціальні функції фінансової науки розкривають особливості, зумовлені спрямованістю науки на дослідження фінансів як особливого суспільного явища, що має власну природу та тенденції розвитку. Такими функціями є:

- фінансово орієнтуюча відображає роль фінансів у визначенні орієнтирів, цінностей, ідей та принципів, шляхів удосконалення фінансових відносин та фінансового законодавства, фінансового регулювання, фінансового забезпечення, створення надійного фінансового механізму тощо;

- інструментальна визначає значення фінансової науки як інструменту суспільства і держави щодо наукового забезпечення фінансової практики;

- критично-експертна полягає у критичному осмисленні теоретичних положень фінансової науки, фінансової практики, стану фінансово-

го законодавства, організації та діяльності фінансового апарату суспільства, їх відповідність загальноприйнятим нормам і демократичним принципам, а також у проведенні наукової експертизи різних фінансових проєктів, нормативно-правових актів з фінансів, фінансової практики.

Фінансова наука завжди повинна давати відповідь на дуже важливі запитання — як і в яких формах повинні створюватися та використовуватися фонди фінансових ресурсів для загальнолюдських потреб. Проте шляхи вирішення цього питання залежать від умов, у яких перебуває держава, від того, який рівень економічного розвитку у суспільстві, яка форма власності, структура економіки, соціальний склад населення, рівень інтеграції у світову економіку.

Загальною метою фінансової науки є пізнання дії об'єктивних законів і закономірностей у сфері фінансів, а також використання наукових досліджень на практиці.

Фінансова наука зможе успішно виконати свою роль тільки при використанні методів пізнання фінансового життя, найважливішими з яких, як і в кожній науці, є методи індукції і дедукції [3].

Метод індукції передбачає проведення досліджень шляхом вивчення окремих фактів, аналізу статистичних даних, даних опитувань, спостережень та інших способів пізнання, на основі яких вчений-фінансист доходить певних висновків щодо наявності закономірностей та залежностей між фінансовими явищами й процесами, а також їхнім впливом на економічне життя.

При використанні методу дедукції спочатку висуваються певна гіпотеза, а потім здійснюється її перевірка на фактичному матеріалі.

Гіпотеза, як правило, народжується на основі спостережень або логічних висновків. При дослідженні із застосуванням будь-якого методу фінансова наука як економічна може використовувати спосіб абстрагування. Абстрагування — це навмисне спрощення ситуації шляхом виключення із дослідження нетипових явищ або другорядних фактів.

Понятійний-категоріальний апарат фінансової науки охоплює фінансові категорії, які в характеризують різні сторони фінансової дійсності. Через використання фінансових категорій як інструмента наукового пізнання досягається більш глибоке розкриття сутності фінансів, їх специфіки і особливостей функціонування.

Фінансові категорії мають історичний характер і виступають формою теоретичного мислення, наукової абстракції, яка є зрізом реального економічного життя.

З розвитком держави і товарно-грошового господарства формувались групи складніших категорій — державні доходи і державні видатки, які, у свою чергу, утворюють категорію державного бюджету, а всі разом вони складають найбільш загальну абстракцію фінансової науки — категорію фінансів. Система фінансових категорій характеризується чіт-

кою ієрархічністю і супідрядністю елементів, що забезпечує її цілісність. При цьому поява нових фінансових категорій, зокрема, таких як фінанси підприємств, фінансовий ринок, страхування тощо, їх функціонування і еволюція обумовлені розвитком усієї системи фінансових категорій [6].

1.2. Економічна сутність фінансів та їх роль в системі ринкових відносин

Основоположним для розкриття сутності фінансів є розуміння того, що **фінанси** — це одна з конкретних історичних форм економічних відносин, функціонування яких пов'язано з об'єктивною необхідністю розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту. У процесі розподілу формуються та використовуються грошові фонди, призначені для задоволення суспільних інтересів та потреб.

Разом з тим **фінанси** — сукупність грошових відносин, пов'язаних з формуванням, мобілізацією і розміщенням фінансових ресурсів та з обміном, розподілом і перерозподілом вартості створеного на основі їх використання валового внутрішнього продукту, а за певних умов і національного багатства» [5]. Тут до фінансових відносин включаються не тільки відносини розподілу, а й відносини обміну маючи на увазі, що фінанси завжди пов'язані з реальним рухом вартості, який відбувається на таких стадіях відтворювального процесу, як розподіл і обмін.

Теоретико-економічне осмислення сутності фінансів є складним та глибоким процесом, оскільки лише на основі пізнання ґрунтовних основ явища або процесу можна виявити фактори, що впливають на нього, дослідити при-чинно-наслідкові зв'язки та використовувати здобуті знання у практичній діяльності.

Філософський підхід до пояснення сутності фінансів як суспільного явища озброює дослідників методологією пізнання. З філософських позицій, категорій, поняття є абстракцією, продуктом розумової діяльності людини, результатом руху думки від конкретного до абстрактного, теоретичним виразом реальних відносин.

Формулюючи концептуальні підходи до трактування фінансів, науковці використовують такі філософські категорії як «сутність» і «явище», «зміст» і «форма», прослідкуємо, яким чином вони дають можливість пізнати особливості фінансів, зрозуміти їхнє призначення як об'єктивної економічної категорії та інструменту регулювання соціально-економічного розвитку суспільства [11].

За сутністю фінанси є об'єктивною економічною категорією. Вони відображають сукупність економічних відносин, пов'язану із розподілом та перерозподілом ВВП, а в окремих випадках й національного багатства країни з метою формування фінансових ресурсів та створення фондів

грошових коштів і їхнього використання для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Процес розподілу й перерозподілу ВВП за допомогою фінансів супроводжується рухом грошових коштів, що набувають особливих різноманітних форм у вигляді доходів, нагромаджень, відрахувань, надходжень, що у сукупності становлять фінансові ресурси суспільства, які є матеріальними носіями фінансових відносин. Використання цих ресурсів здійснюється через фонди грошових коштів, які мають цільове призначення. Аналіз фінансових ресурсів, що використовуються у фондovій формі, як матеріальних носіїв фінансових відносин, дає можливість виокремити фінанси із загальної сукупності економічних категорій і виділити таку специфічну ознаку фінансів — фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням фінансових ресурсів, утворенням і використанням грошових фондів цільового призначення.

Глибоке пізнання сутності фінансів дає можливість сформувати оптимальну теоретичну модель розподілу ВВП, яка б створювала рівні можливості у реальному задоволенні економічних інтересів усіх учасників розподільчого процесу. За допомогою такої теоретичної моделі, законів та інших нормативних актів суспільство може розробляти практичну модель, максимально наближену до теоретичної. Якщо теоретична модель — динамічна, то вона змінюється а урахуванням певного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та завдань, які стоять перед ним на перспективу. Порівняння цих двох моделей дає можливість без особливих зусиль виявити «вузькі місця», проблеми та розробляти реальні дієві шляхи їхнього подолання. Отже, розуміння сутності фінансів суб'єктами розподілу є необхідною запорукою вирішення усіх питань фінансової практики.

Протилежною категорією сутності фінансів є їхнє явище. За явищем фінанси як об'єктивна економічна категорія за умови прийняття законодавчих та нормативних актів набувають матеріального вираження у русі розподіленої вартості як за допомогою конкретних видів доходів, надходжень, нагромаджень, відрахувань, видатків, витрат тощо, так і за допомогою руху фінансових ресурсів у загальному. Зважаючи на неперервність відтворювальних та розподільчих процесів, рух фінансових ресурсів, який називають грошовими потоками, в усіх суб'єктів розподілу теж є неперервним.

Отже, фінанси як явище відображають грошові потоки суб'єктів розподільчих відносин, які характеризуються обсягами (наповненістю), спрямованістю і часом. У фінансовій теорії та практиці розрізняють вхідні, внутрішні та вихідні потоки. Множинність грошових потоків, розмежованих за часовими інтервалами, різноспрямованих і відмінних за видами грошових фондів (фінансових ресурсів) та обсягами, забезпечує належний рівень соціально-економічного розвитку країни та суб'єктів господарювання, реалізацію визначених цілей і завдань.

Важливою умовою успішного господарювання є синхронізація грошових потоків — узгодженість у часі вхідних та вихідних грошових потоків, що забезпечує виконання зобов'язань кожного суб'єкта розподільчих відносин, необхідну платоспроможність.

На мікрорівні відбуваються рух капіталу (фінансового, фізичного та людського), рух ресурсів (фінансових, матеріальних, трудових), здійснюються товарні та грошові потоки. На макрорівні рух фінансових ресурсів та грошові потоки ізольовані від руху матеріальних ресурсів та товарних потоків.

Між сутністю фінансів та їхнім явищем прослідковується тісний взаємозв'язок та суперечності, обумовлені законом єдності і боротьби протилежностей. Основні суперечності полягають у невідповідності якісної характеристики фінансів, визначеної теоретичною моделлю, та практичної реалізації цієї моделі за допомогою грошових потоків.

Наступними філософськими категоріями, які дають можливість сформулювати концептуальні підходи до трактування фінансів, є зміст і форма.

За змістом фінанси відображають кінцеву мету розподільчих і перерозподільних процесів — формування і використання фондів грошових коштів. Отже, грошові фонди є матеріальним змістом фінансів. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від усіх інших економічних категорій.

У фінансовій науці виділяють такі основні ознаки, характерні для фондів грошових коштів:

- наявність грошових фондів у суб'єктів розподільчих відносин, які здійснюють свою діяльність в умовах суспільної власності (формування фондів грошових коштів для індивідуального споживання неможливе);
- законодавче та нормативно-правове забезпечення процесів формування і використання грошових фондів;
- односторонній рух грошових коштів у процесі формування і використання грошових фондів (немає еквівалентного обміну);
- цільовий характер коштів кожного грошового фонду;
- динамічність кожного фонду (кошти грошових фондів не нагромаджуються, а використовуються у міру надходження);
- мобільність (кошти грошових фондів використовуються насамперед на найнеобхідніші потреби);
- можливість поступової мобілізації та використання одних і тих самих коштів одним грошовим фондом декілька разів, або декількома грошовими фондами у процесі кругообігу цих коштів.

Фонди грошових коштів поділяються на централізовані і децентралізовані. До централізованих грошових фондів належать фонди, які держава створює у централізованому порядку і використовує їхні кошти для виконання своїх функцій (зокрема, державний і місцеві бюджети, пенсійний фонд, державні цільові фонди соціального страхування). Де-

централізованими вважаються грошові фонди суб'єктів господарювання усіх форм власності та рівнів підпорядкування (зокрема, фонди в основних засобах, оборотні фонди, фонди обігу, фонди заробітної плати, резервні фонди, інвестиційно-інноваційні фонди, фонди матеріального заохочення, фонди соціально-культурного призначення, добродійні фонди тощо). В умовах ієрархічної системи управління (державна та комунальна форма власності) та громадських об'єднань суб'єктів господарювання із сукупності децентралізованих грошових фондів виділяють умовно-централізовані, які формують та використовують органи управління вищого рівня або керівництво громадських об'єднань.

Протилежною категорією змісту є форма фінансів. В економічній науці розрізняють такі форми фінансів як доходи, надходження, нагромадження, відрахування, видатки, витрати, тобто елементи, які характеризують рух фондів грошових коштів. Ці форми є матеріальним вираженням фінансових відносин.

Між формою і змістом простежуються тісний взаємозв'язок та суперечності, визначені особливостями дії закону єдності і боротьби протилежностей. Одночасно зміст і форма фінансів обумовлені їхніми сутністю та явищем. Діалектичний взаємозв'язок та відмінності між цими категоріями дають можливість глибоко пізнати теоретичні і практичні засади фінансів суспільства, досягнути єдності теорії і практики, забезпечити ефективне використання фінансів у забезпеченні належного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та задоволенні економічних інтересів усіх його членів.

Фінанси — це економічні відносини або між людьми в суспільстві, або між державою і суспільством, що виражаються через рух грошових потоків (готівкових або безготівкових). Отже, у суті фінансів відображається не вся сукупність економічних відносин, а лише такі операції, які можна оцінити у вартісних вимірниках. Гроші — це поняття більш загальне. Можна мати гроші і водночас не мати ніякого відношення до фінансів, і навпаки, при відсутності грошей, лише володіючи майном, майновими правами, правами інтелектуальної власності, оцінивши їхню вартість, можна здійснювати інвестування, бути співзасновником фірми, тобто мати відношення до фінансово-господарської діяльності фірми.

Гроші та грошовий обіг суттєво впливають на фінансове становище як фізичних і юридичних осіб зокрема, так і держави в цілому. Не можна досягти стабілізації фінансового становища, не налагодивши нормального грошового обігу. І, навпаки, якщо витрати держави перевищують наявні доходи, це призводить до розладу грошового обігу.

Отже, з іншої точки зору, фінанси — це сукупність грошових відносин, у процесі яких відбувається формування та використання фондів грошових ресурсів; їх метою є відшкодування витрат, пов'язаних із про-

цесом виробництва та виконанням державою функцій. Фінансам властиві одночасно такі ознаки:

- 1) це завжди грошові відносини;
- 2) це грошові відносини, що виникають за наявності держави;
- 3) відносини стосовно перерозподілу розподіленого сукупного продукту.

Основою виконання державою функцій є матеріальна передумова акумуляції та розподілу ресурсів, тобто матеріальне джерело фінансів — валовий внутрішній продукт (ВВП) і національний дохід (НД). Обсяг ВВП на душу населення характеризує ступінь розвитку країни і є одним із основних критеріїв життєвого рівня її населення. За допомогою двох головних компонентів національного доходу — фонди накопичення і фонди споживання — здійснюється акумуляція та розподіл ресурсів суспільства, вирівнювання пропорцій і тенденцій економічного розвитку і контроль за правильністю цих заходів.

На сьогодні в країнах із розвинутою економікою поняття фінанси трактується як категорія економічного життя, що впливає з об'єктивних процесів економіки, є невід'ємною частиною фінансових відносин і використовується з метою поліпшення суспільного добробуту. Головна ознака, що визначає сутність і форму функціонування фінансів, — рух грошових потоків, у якому відображаються такі фінансові відносини, як:

- обмін, зокрема, у вигляді оплати рахунків за товари і послуги;
- розподіл і перерозподіл — у вигляді сплати податків, виплати дивідендів, отримання субсидій, надходження від розміщення акцій, одержання кредиту, надходження оплати за товари, роботи, послуги тощо.

За матеріальним змістом, **фінанси** — це фонди грошових коштів цільового призначення, які в сукупності є фінансовими ресурсами країни.

Фінансові ресурси — сукупність коштів, що перебувають у розпорядженні держави та суб'єктів господарювання. Вони характеризують фінансовий стан економіки і водночас є джерелом її розвитку, формуються за рахунок різних видів грошових доходів, надходжень, відрядувань, а використовуються на розширене відтворення, матеріальне стимулювання, задоволення соціальних та інших потреб суспільства.

У ринковій економіці відбувається якісний і кількісний перехід на новий рівень застосування фінансів в економічній системі держави. Це здійснюється шляхом створення й ефективного використання різноманітних факторів фінансових ресурсів на всіх рівнях діяльності держави, підприємства й окремого громадянина. За допомогою фінансів, фінансових ресурсів вирішуються економічні та соціальні завдання держави.

На рівні підприємств фінанси виражають свою сутність через формування фінансових ресурсів, їх ефективне застосування в процесі господарської діяльності з метою отримання прибутку та виконання фінан-

сових зобов'язань перед бюджетом та іншими суб'єктами господарювання. До фінансів населення належать усі доходи та витрати окремих осіб або групи людей, зайнятих на підприємствах (заробітна плата та інші виплати), на ринку товарів та послуг (прибуток від реалізації товарів власного виробництва), на фінансовому ринку (дивіденди, відсоток від інвестицій), а також пенсії.

Роль фінансів у економічному житті сучасного суспільства важко переоцінити [7]. Фінанси:

- забезпечують кругообіг матеріальних ресурсів, товарів послуг і тим самим неперервність процесу відтворення виробництва та життєдіяльності суспільства як на макро-, так і на мікрорівні;

- забезпечують поступальний розвиток національної економіки держави, зокрема створення ВВП, формування централізованих фондів держави;

- забезпечують перерозподіл національного доходу через бюджет та через інші централізовані фонди для забезпечення життєдіяльності незаможних груп населення, закупівлі державою суспільних благ і послуг (неділимі блага) оборонного, освітнього, природоохоронного, науково-дослідницького характеру тощо;

- здійснюють розподіл і перерозподіл первинних і вторинних доходів між галузями, регіонами, соціальними верствами населення, окремими юридичними і фізичними особами на користь тих, які економічно є більш ефективними;

- приймають активну участь у підтримці виробничого процесу, забезпечуючи його необхідними складовими на кожному його етапі, контролюючи за ефективним використанням ресурсів, праці;

- надають можливість здійснення різноманітних видів ефективної економічної діяльності шляхом мобілізації грошових ресурсів внаслідок використання фінансових інструментів (наприклад, випуск цінних паперів) та забезпечують оптимальний розподіл мобілізованих ресурсів;

- дозволяють забезпечити ефективного власника виробничих активів шляхом подрібнення виробничих активів та «плавного» перетікання їх від одного до іншого власника (власників);

- утворюють систему фінансових показників, які відіграють роль індикаторів стану і розвитку економічних і соціальних сфер суспільства і дозволяють визначити «здоров'я» економіки;

- забезпечують можливість перевірки дотримання законодавства з фінансових питань, своєчасності й повноти виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом, податковими органами, банками, а також забезпечення взаємних розрахунків підприємницьких структур.

Вирізняють два головних напрямки фінансового впливу на процес суспільного розвитку [7]:

- 1) фінансове забезпечення потреб розширеного відтворення;
- 2) фінансове регулювання та фінансове стимулювання економічних і соціальних процесів.

Фінансове забезпечення — це поняття потреб фінансового відтворювального процесу за рахунок власних або залучених коштів. Фінансове забезпечення відтворювального процесу здійснюється у таких формах:

- бюджетне фінансування на безповоротних засадах;
- кредитування — надання коштів на принципах повернення платності, терміновості забезпеченості;
- самофінансування — фінансування діяльності підприємства за рахунок власних фінансових ресурсів;
- оренда (лізинг) — передача права користування майном суб'єктові підприємницької діяльності на платній основі та на визначений угодою термін;
- інвестування — процес вкладання грошей в об'єкти з розрахунком отримання додаткового доходу.

У складі державного або місцевих бюджетів створюються фонди фінансових ресурсів, призначених, насамперед, для структурної перебудови економіки, проведення прикладних науково-дослідницьких робіт, створення нових видів машин і механізмів, розробки нових технологій, а також фінансового забезпечення соціальних програм.

Фінансове регулювання — метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів. Фінансове регулювання здійснюється через систему норм і нормативів, лімітів та фінансових резервів.

Основними елементами фінансового регулювання прийнято вважати:

- оподаткування (вилучення частини доходів підприємств і населення до бюджету та державних цільових фондів);
- бюджетні трансферти (виділення коштів з бюджету на безоплатних і безповоротних засадах: дотації, субвенції, субсидії).

Фінансова діяльність передбачає і відповідні правові відносини, адже фінанси не існують за межами юридичних відносин. Оскільки фінанси зумовлені грошовими доходами, то закономірність руху доходів відображається на фінансах.

1.3. Функції фінансів

Призначення фінансів виявляється через їх функції. Традиційно розрізняють дві функції фінансів — розподільчу і контрольну.

Розподільча функція фінансів полягає в тому, що за допомогою фінансового механізму розподіляється та перерозподіляється валовий внутрішній продукт та національний доход між різними суб'єктами господарювання та напрямками цільового використання.

Кожен вид фінансового розподілу обслуговується різними ланками фінансової системи: внутрішньогосподарський — фінансами підпри-

ємств, міжгалузевий та міжрегіональний — державним бюджетом, цільовими державними фондами.

Розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту передбачає розмаїття грошових відносин, зокрема:

- внутрішньогосподарські відносини між окремими підрозділами суб'єктів господарювання;
- міжгосподарські відносини між різними суб'єктами господарювання;
- внутрішньогалузеві відносини між суб'єктами господарювання окремих галузей та галужевими органами управління;
- між суб'єктами господарювання та робітниками і службовцями;
- між суб'єктами господарювання та акціонерами, учасниками, співвласниками та іншими фізичними особами;
- між суб'єктами господарювання і державою;
- між суб'єктами господарювання та фінансово-кредитними установами;
- між суб'єктами господарювання та їхніми об'єднаннями;
- міжгалузеві відносини;
- міжрегіональні відносини;
- відносини між державою і населенням;
- відносини між державою, галужевими органами управління та органами місцевого самоврядування;
- відносини між державою та іншими державами, міждержавними об'єднаннями, міжнародними організаціями, іноземними юридичними і фізичними особами.

Розподільча функція охоплює три стадії. На першій стадії первинний розподіл валового внутрішнього продукту відбувається серед учасників виробничого процесу де здійснюється формування первинних доходів населення та підприємств.

Первинні доходи поділяються на дві групи:

- 1) заробітна плата робітників, службовців, доходи селян, зайнятих у сфері матеріального виробництва;
- 2) формування і розподіл прибутку підприємств сфери матеріально-го виробництва.

На другій стадії відбувається перерозподіл, під час якого формуються централізовані грошові фонди.

Третьою завершальною стадією є вторинний розподіл, під час якого відбувається процес перерозподілу вторинних грошових фондів.

У процесах вартісного розподілу валового внутрішнього продукту можуть брати участь різні вартісні інструменти, зокрема фінанси, кредит, ціни і тарифи, заробітна плата, кожен з яких має свої особливості та власну історію. Фінанси як інструмент вартісного розподілу виокремлюється серед інших масштабністю, всеохоплюючим характером та можливостями активного впливу на всі складові суспільного життя.

Еволюція вартісного розподілу за допомогою фінансів супроводжувалась зміною форм вартісного розподілу, пріоритетів у формуванні та

використанні фінансових ресурсів, інвестування капіталу, наповненості та спрямованості грошових і фінансових потоків. Це у свою чергу суттєво впливало на історію розвитку людської цивілізації, зростання могутності чи занепад держав, створення, розподіл і споживання благ, розвиток виробництв, творчі та інтелектуальні здобутки тощо.

Фінанси як інструмент вартісного розподілу використовуються на всіх стадіях суспільного відтворення: виробництві, розподілі, обміні та споживанні. На вартісний розподіл за допомогою фінансів суттєво впливає розмежування економічної власності.

Об'єктами розподілу є:

- валовий внутрішній продукт, тобто вартість вироблених продуктів (благ), вироблених суспільством за певний період часу (переважно рік);

- національне багатство, тобто сукупність раніше створених та нагромаджених благ, якими володіє суспільство, а також природні ресурси країни, залучені в економічний оборот. Національне багатство залучається у розподільчі відносини лише у виняткових випадках (війни, катастрофи, стихійні лиха тощо);

- зовнішні надходження у вигляді фінансової допомоги, зовнішніх державних позик, іноземних інвестицій, а також інших міждержавних трансфертів від зарубіжних країн, міжнародних фінансових інституцій та іноземних юридичних і фізичних осіб.

Суб'єктами розподілу є:

- держава;
- юридичні особи (суб'єкти господарювання різних форм власності, рівня підпорядкування та місця знаходження);
- домогосподарства та фізичні особи;
- міжнародні організації;
- інші держави.

Слід зазначити, що внаслідок первинного розподілу ВВП не утворюються суспільні грошові фонди для забезпечення економічних, соціальних і політичних функцій держави, здійснення соціального захисту населення. Такі суспільні державні грошові фонди створюються шляхом вторинного розподілу (перерозподілу) національного доходу. В результаті перерозподілу формуються вторинні доходи. Це доходи, одержані в галузях невиробничої (бюджетної) сфери: освіта, медичне обслуговування, наука, правоохоронна система, оборона та ін.

Співвідношення обсягу бюджету і ВВП — важлива економічна проблема, зумовлена особливостями функціонування моделі економіки конкретної держави.

У більшості країн перерозподіл здійснюється від 30 до 50 % ВВП.

Схему розподільчої функції фінансів наведено на рис. 1.1.

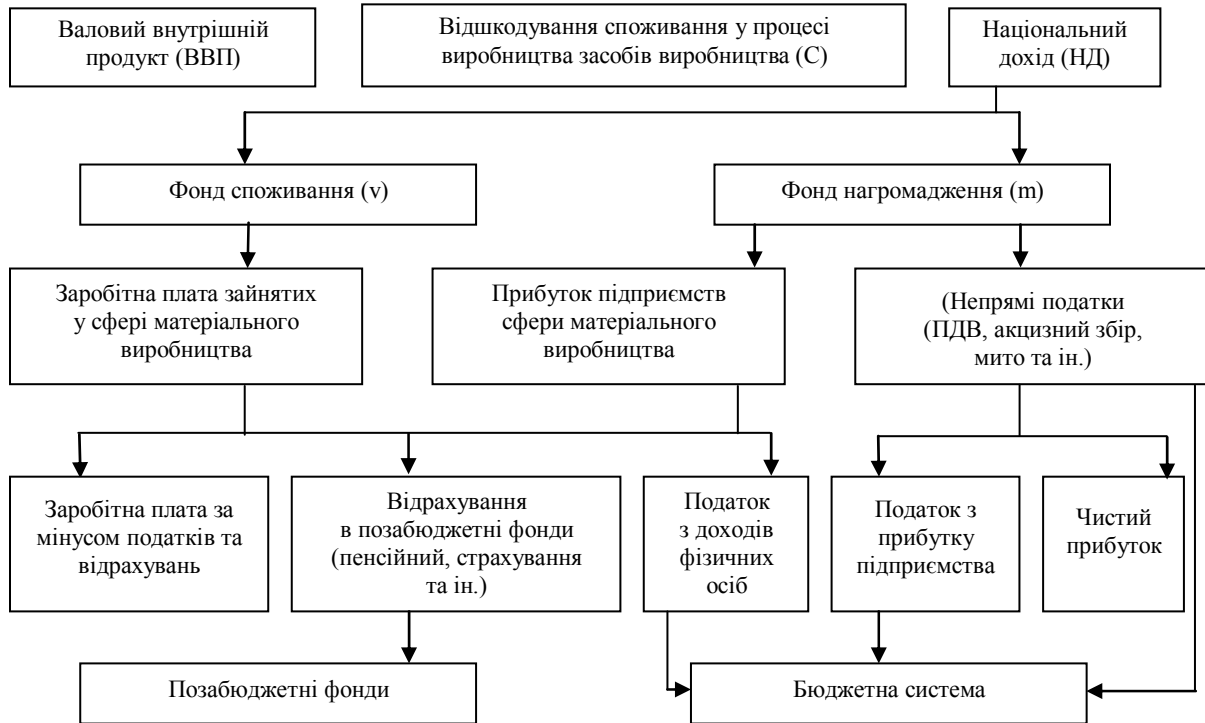

Рис. 1.1. Схема розподільчої функції фінансів

Основою **контрольної функції** фінансів є рух фінансових ресурсів, що може відбуватися як у фондовій, так і не фондовій формах з метою контролю з боку суспільства за виробництвом і розподілом ВВП на всіх рівнях господарювання за умов дотримання фінансової дисципліни.

Контрольна функція фінансів полягає у відображенні руху фінансових ресурсів (який відбувається у фондовій та нефондовій формах) і забезпеченні контролю за дотриманням пропорцій у розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання. Контрольна функція фінансів на практиці реалізується в діяльності осіб, які проводять фінансовий контроль. В Україні до органів, що здійснюють фінансовий контроль, належать: Міністерство фінансів, Державне казначейство, Державна контрольно-ревізійна служба, Державна податкова служба, Державний митний комітет, Пенсійний фонд, Фонди загальнодержавного обов'язкового соціального страхування, Рахункова палата Верховної Ради України та ін. Саме завдяки контрольній функції фінансів суспільство контролює повноту і своєчасність забезпечення фінансовими ресурсами різних суб'єктів фінансових відносин.

1.4. Моделі фінансових відносин

Розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту (ВВП) може здійснюватися за різними моделями фінансових відносин у суспільстві. В основі побудови фінансової моделі суспільства лежать роль і місце в ній держави. Відповідно до ролі і місця держави, моделі фінансових відносин розрізняються за двома ознаками:

- за послідовністю розподілу ВВП;
- за рівнем державної централізації ВВП.

За послідовністю розподілу ВВП розрізняють дві моделі фінансових відносин: адміністративну і ринкову.

Сутність **адміністративної** моделі фінансових відносин полягає в тому, що переважна частина ВВП централізовано концентрується в бюджеті і виключається із розподільчих відносин. Держава спрямовує в бюджет централізований чистий дохід — податок з обороту і частину децентралізованого чистого доходу — прибутку підприємств (через систему платежів з прибутку). Частина прибутку (до 40 %) залишається на підприємстві, інша частина ВВП виплачується робітникам і службовцям у вигляді заробітної плати, яка підлягає прибутковому оподаткуванню. Адміністративна модель фінансових відносин була характерна для колишнього СРСР та інших соціалістичних країн (рис. 1.2).

Характерною ознакою цієї моделі є те, що переважну частину своїх доходів держава отримує в процесі первинного розподілу ВВП. Вона є закритою і не відображає фінансових реалій у суспільстві, а саме:

- вона не показує реального рівня доходів юридичних і фізичних осіб;
- доходи юридичних і фізичних осіб не відображають їх вклад у створення ВВП;
- неможливо достовірно визначити рівень оподаткування;
- відсутні стимули до продуктивної праці.

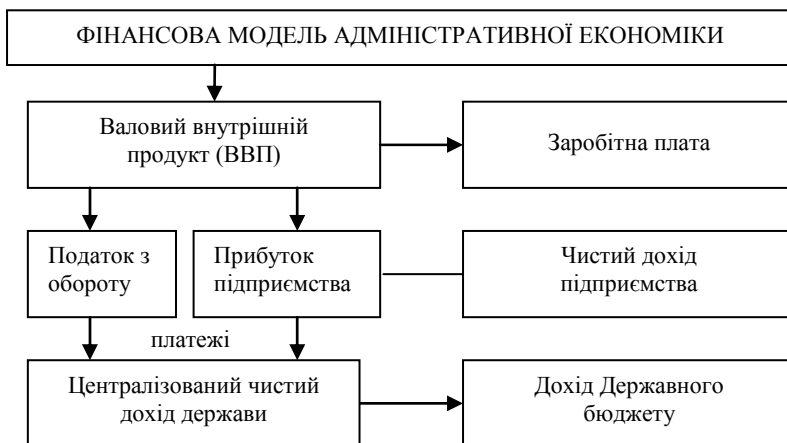

Рис. 1.2. Адміністративна модель фінансових відносин [9]

Пропорції первинного розподілу ВВП регулюються державою за допомогою адміністративних методів. Рівень заробітної плати регулюється через встановлення тарифних розрядів і посадових окладів. На основі планового ціноутворення фіксується централізований чистий дохід держави (податок з обороту) і встановлюється рівень прибутку підприємств.

Сутність фінансової **моделі ринкової економіки** полягає в тому, що спочатку вартість реалізованого ВВП розподіляється між тими, хто зайнятий у його створенні. Це насамперед власники виробництва, котрі отримують прибуток, і робітники та службовці; яким виплачується заробітна плата.

Характерна ознака моделі полягає в тому, що держава отримує свої доходи на основі перерозподілу валового внутрішнього продукту (рис. 1.3).

На відміну від адміністративної, ринкова модель фінансових відносин є відкритою, зрозумілою і достатньо повно відображає реалію у суспільстві:

- у ній точно відображається рівень доходів кожної юридичної і фізичної особи, який у свою чергу, характеризує їх вклад у створення ВВП;
- достовірно визначається рівень оподаткування: кожний, суб'єкт точно знає скільки він заробляє і скільки віддає державі;
- чітко зафіксовано стимули до зростання доходів на основі зростання виробництва і підвищення продуктивності праці.

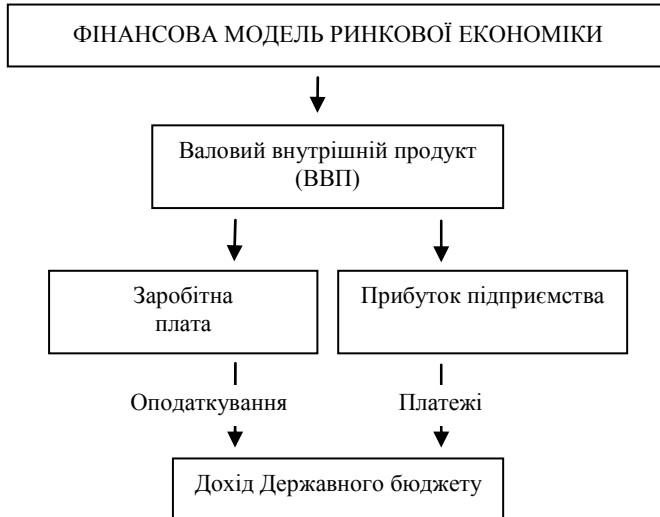

Рис. 1.2. Ринкова модель фінансових відносин [9]

Пропорції первинного розподілу ВВП між підприємцями і робітниками та службовцями регулюються ринковими відносинами у законодавчому порядку.

Ринкові відносини сприяють встановленню оптимальних пропорцій між заробітною платою і прибутком. З одного боку, кожний суб'єкт зацікавлений у збільшенні своєї частки. З іншого — існують певні об'єктивні обмеження, які ведуть до того, що кожний суб'єкт зацікавлений у доходах іншого. Так, для суб'єктів господарювання вкрай необхідним є високий рівень доходів населення, оскільки це сприяє розширенню обсягів продажу, а відповідно, і забезпеченню формування прибутку. У свою чергу, робітники і службовці зацікавлені у збільшенні прибутку підприємства, адже він створює передумови для розвитку виробництва, а відтак і зростання заробітної плати. При цьому переважну частку у ВВП у сучасних умовах займає саме заробітна плата, тоді як обсяги прибутку мінімізуються потребами виробничого розвитку.

Законодавче регулювання полягає в установленні мінімального рівня оплати праці й обмеженні максимального рівня рентабельності на основі застосування економічних інструментів, наприклад податку на прибуток.

Пропорції перерозподілу ВВП регламентуються тільки нормативно-законодавчими актами.

Отже, держава, певною мірою впливає на економічні, тобто базисні, відносини на стадії розподілу і через неї — на процеси обміну і споживання. Вона втручається у процес розширеного відтворення, спрямовуючи свої ресурси в ті чи інші галузі, обмежуючи або стимулюючи їхній розвиток. Проте, втручання держави в економіку має певні межі, встановлені базисом суспільства, його економічним потенціалом.

За командно-адміністративної системи держава регулює, по суті, всі економічні відносини — темпи і пропорції розвитку окремих галузей господарства, ступінь споживання та нагромадження, співвідношення між фондами суспільного та особистого споживання тощо, нагромаджуючи засоби виробництва і робочу силу для формування необхідних їй ресурсів. Проте таке регулювання не змінює економічної суті зарплати, ціни, прибутку, рентабельності, амортизаційного фонду та інших категорій.

За ринкової економіки держава своїм авторитетом і своєю силою покликає допомагати і сприяти вдосконаленню економічних відносин. І якщо за командно-адміністративної системи держава активно втручалась у співвідношення між заробітною платою і прибутком, то за ринкової цей процес регулюється потребами розширеного відтворення. Водночас за першої системи держава регулює також обмін і споживання.

Слід відмітити, що виділення зазначених моделей певною мірою має умовний характер. У моделі ринкової економіки присутні елементи участі держави у первинному розподілі за допомогою непрямих податків. Модель адміністративної економіки, у свою чергу, включає елементи перерозподілу. Таким чином, відмінність однієї моделі від іншої полягає насамперед, у різних пропорціях. У моделі ринкової економіки переважає участь держави у перерозподілі ВВП, а в моделі адміністративної економіки — втручання держави у його первинний розподіл. За рівнем державної централізації ВВП у межах фінансової моделі ринкової економіки умовно виділяють три моделі: американську, західноєвропейську та скандинавську.

Американська модель, яка заснована на максимальному рівні самозабезпечення фізичних і самофінансування юридичних осіб, характеризується незначним рівнем бюджетної централізації, близько 25—30 %. Фінансове втручання в економіку зведене до мінімуму. У соціальній сфері забезпечуються тільки ті верстви населення, які не в змозі обійтися без державної допомоги. Така модель створює максимальну фінансову стимуляцію: з одного боку, вона дає можливість заробляти, з іншого — вимагає цього. Це досить жорстка, але високоефективна модель, оскільки ґрунтується, по суті, на примусовій фінансовій стимуляції.

Західноєвропейська модель характеризується поміркованим рівнем централізації ВВП у бюджеті, близько 35—45 %. внаслідок вищого рівня централізації ВВП більш розгалуженою є й державна соціаль-

на сфера, насамперед у галузі освіти. Сутність цієї моделі зводиться до паралельного функціонування державних і комерційних установ у соціальній сфері.

Скандинавська модель передбачає досить високий рівень централізації ВВП в бюджеті, близько 50—60 %. Відповідно вона характеризується розгалуженою державною соціальною сферою як у галузі освіти, так і охорони здоров'я. Ця модель створює клімат упевненості і соціальної врівноваженості. Однак така модель можлива лише за таких умов: високого рівня ВВП на душу населення, який забезпечує високий рівень і суспільного, і індивідуального споживання; високого рівня культури та свідомості народу, відповідного ставлення до праці і поваги до державного сектора.

Отже, вибір моделі фінансових відносин залежить від багатьох чинників, а саме: рівня розвитку суспільства; характеру та масштабу діяльності держави, її втручання в економіку, і типу здійснюваної нею соціальної політики; характеру міжнародної діяльності та воєнної доктрини; історичних традицій народу; рівня розвитку культури тощо. Основний критерій вибору — вплив на суспільство через встановлення стимулів до праці і ефективного господарювання і забезпечення надійної системи соціальних гарантій.

Вибір фінансової моделі — це вибір шляху розвитку суспільства, встановлення певної системи економічних інтересів, які лежать в основі забезпечення впливу на темпи і пропорції цього розвитку.

Контрольні запитання

1. Сформулюйте предмет вивчення науки про фінанси.
2. Визначте місце фінансової науки в системі соціально-економічних наук.
3. У чому полягає економічна сутність фінансів?
4. Яка об'єктивна необхідність фінансів у суспільному виробництві?
5. Охарактеризуйте взаємозв'язок між фінансами та грошима. В чому полягає відмінність між даними економічними категоріями?
6. Дайте характеристику розподільчої функції фінансів.
7. Охарактеризуйте контрольну функцію фінансів та її суспільне призначення.
8. Назвіть моделі фінансових відносин за послідовністю розподілу ВВП.
9. В чому полягають особливості моделей з різним рівнем державної централізації ВВП?
10. Від яких факторів залежить вибір фінансової моделі?

Тести

1. На вашу думку, фінанси — це?

- а) грошові потоки;
- б) розподільчі відносини;
- в) відносини, що пов'язані з формуванням, мобілізацією і розміщенням фінансових ресурсів та з обміном, розподілом і перерозподілом ВВП;

2. Дуалістичний характер фінансів проявляється в тому, що?

а) з одного боку — це централізовані грошові фонди, а з другого — децентралізовані;

б) з одного боку — це фінансові відносини, а з другого — фінансові ресурси;

в) з одного боку — це розподіл ВВП, а з другого — перерозподіл ВВП.

3. Фінансові відносини охоплюють?

а) сферу матеріального виробництва;

б) невиробничу сферу;

в) як виробничу, так і невиробничу сферу.

4. Об'єктивними передумовами функціонування фінансів є?

а) дія закону вартості;

б) потреби суспільства, щодо справедливого розподілу доходів;

в) товарно-грошові відносини, існування держави та дія основних економічних законів.

5. Фінанси виконують наступні функції?

а) розподільчу і контрольну;

б) накопичувальну і контрольну;

в) розподільчу і перерозподільчу.

6. Розподільча функція фінансів реалізується через?

а) контроль за розподілом ВВП до різних фондів;

б) розподіл та перерозподіл ВВП та НД через фінансову систему;

в) первинний розподіл ВВП і НД.

7. Всім фондам грошових коштів притаманні такі риси?

а) динамічність;

б) правова регламентація;

в) цільове призначення.

8. Суб'єктами фінансових відносин є?

а) податки та збори;

б) держава, підприємства, громадяни;

в) валовий внутрішній продукт та національних доход.

9. *Наявність фінансових відносин у державі є?*

- а) суб'єктивним фактором;
- б) причинно-наслідковою складовою;
- в) об'єктивною необхідністю.

10. *Суть контрольної функції фінансів полягає?*

- а) у контролі за доходами фізичних і юридичних осіб;
- б) у контролі за ефективністю використання фінансових ресурсів всіма суб'єктами фінансових відносин;
- в) у контролі з боку суспільства за розподілом ВВП і НД.

11. *Функції фінансів — це засіб прояву?*

- а) сутності фінансів;
- б) ролі держави у розподілі ВВП;
- в) сутності фінансів та їх суспільного призначення.

12. *Об'єктами фінансових відносин є?*

- А) прибуток, податки, цінні папери;
- б) грошові доходи;
- в) валовий внутрішній продукт та національний дохід.

13. *Фінанси відрізняються від грошей?*

- а) змістом і функціями;
- б) змістом;
- в) функціями.

14. *Фінансові ресурси — це?*

- а) сукупність коштів, що перебувають у розпорядженні держави та суб'єктів господарювання;
- б) економічні відносини, що формуються під час створення та розподілу грошових доходів;
- в) сукупність централізованих та децентралізованих фондів цільового призначення.

15. *Джерелом створення фінансових ресурсів держави є?*

- а) податкові надходження від фізичних і юридичних осіб;
- б) податкові надходження від фізичних і юридичних осіб та зовнішні позики;
- в) валовий внутрішній продукт.

16. *Взаємозв'язок між грошовими та фінансовими відносинами полягає в тому, що?*

- а) фінансові відносини є передумовою виникнення грошових відносин;
- б) усі грошові відносини є фінансовими;
- в) усі фінансові відносини є грошовими.

17. *Метод індукції* — це?

- а) дослідження фактів та проведення аналізу;
- б) проведення групування за певними явищами;
- в) проведення вимірювань.

18. *Метод дедукції* — це?

- а) спостереження і перевірка;
- б) висування гіпотези з подальшою перевіркою;
- в) оцінювання процесів та явищ.

19. *До моделей за рівнем централізації ВВП належать?*

- а) американська, західноєвропейська, скандинавська;
- б) американська, японська, скандинавська;
- в) американська, західноєвропейська, шведська.

20. *Вибір моделі фінансових відносин залежить?*

- а) від рівня ВВП і НД;
- б) від шляху розвитку суспільства при встановленні певної системи економічних інтересів;
- в) від фінансової політики окремих суб'єктів фінансових відносин.

Глосарій

Загальною метою фінансової науки є пізнання дії об'єктивних законів і закономірностей у сфері фінансів, а також використання наукових досліджень на практиці.

Контрольна функція фінансів полягає у моніторингу з боку суспільства за виробництвом і розподілом ВВП на всіх рівнях господарювання за умов дотримання фінансової дисципліни.

Метод дедукції полягає у висуванні певної гіпотези, а потім здійснюється її перевірка на фактичному матеріалі.

Метод індукції передбачає проведення досліджень шляхом вивчення окремих фактів, аналізу статистичних даних, даних опитувань, спостережень та інших способів пізнання, на основі яких вчений-фінансист доходить певних висновків щодо наявності закономірностей та залежностей між фінансовими явищами й процесами, а також їхнім впливом на економічне життя.

Предметом вивчення науки про фінанси є сукупність фінансових відносин, що виникають на різних етапах розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, різних рівнях економічної системи, між різними суб'єктами відносин та економічною основою яких є рух вартості у її грошовій формі

Розподільча функція фінансів полягає в тому, що за допомогою фінансового механізму розподіляється та перерозподіляється валовий внутрішній продукт та національний дохід між різними суб'єктами господарювання та напрямками цільового використання.

Фінанси — сукупність грошових відносин, пов'язаних з формуванням, мобілізацією і розміщенням фінансових ресурсів та з обміном, розподілом і перерозподілом вартості створеного на основі їх використання валового внутрішнього продукту, а за певних умов і національного багатства

Фінансова наука — система знань про фінансові явища і процеси, що відбуваються у суспільстві, з дослідженими достовірними передумовами їх виникнення, механізмами та принципами функціонування, обґрунтованими положеннями та висновками про їх вплив на людину, господарство, державу.

Фінансове забезпечення — це поняття потреб фінансового відтворювального процесу за рахунок власних або залучених коштів.

Фінансове регулювання — метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів. Фінансове регулювання здійснюється через систему норм і нормативів, лімітів та фінансових резервів.

Фінансові ресурси — сукупність коштів, що перебувають у розпорядженні держави та суб'єктів господарювання.

Література

1. *Азаренкова Г. М., Борисенко І. І.* Фінанси: практикум. — К. : Знання, 2008. — 279 с.
2. *Брюховецька Н. Ю., Коритько Т. Ю., Гаврікова А. В.* Фінанси: навч. посіб. / Донецький ун-т економіки та права. — Донецьк : ДонУЕП, 2008. — 201 с.
3. *Василик О. Д.* Теорія фінансів: Підручник. — К.: НІОС. 2000. — 416 с.
4. *Ковальчук С. В., Форкун І. В.* Фінанси: навч. посібник. — Л. : Новий Світ-2000, 2009. — 567 с.
5. *Опарін В. М.* Фінанси (Загальна теорія): Навчальний посібник / Київський національний економічний ун-т. — 2. вид., доп. і перероб. — К. : КНЕУ, 2001. — 238 с.
6. *Романенко О. Р., Даниленко Л. П., Гладченко Л. П., Славкова А. А., Гапонюк М. А.* Фінанси: для студ. нефін. спец.: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана» — К. : КНЕУ, 2009. — 146 с.

7. Фінанси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Л. Лондар, О. В. Тимошенко. — Вінниця: Нова Книга, 2009. — 383 с.
8. Фінанси: курс для фінансистів. Підручник. / За ред. д.е.н., проф. Буряка П.Ю., д.е.н., проф. Вихор О.Б. — К.: «Хай-Тек Прес», 2010. — 528 с.
9. Фінанси: Навч. посібник з курсу «Фінанси» для студентів економічних спеціальностей / Укл. В.В. Бугас, В.М. Семененко. — КНУТД. — 2005.
10. *Шабінська С. А.* Фінанси: посібник / Харківський національний аграрний ун-т ім. В.В. Докучаєва. — Х., 2008. — 153 с.
11. *Юрій С. І., Федосов В. М., Алексеєнко Л. М., Зятковський І. В., Кириленко О. П.* Фінанси: підручник / С. І. Юрій (ред.), В. М. Федосов (ред.). — К. : Знання, 2008. — 611 с.

Тема 2

ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ

- 2.1. *Генезис фінансів як економічної категорії*
- 2.2. *Еволюційний розвиток фінансів*
- 2.3. *Історичні аспекти розвитку фінансів в Україні*

2.1. Генезис фінансів як економічної категорії

Фінанси — важлива, складна та різнопланова економічна категорія. Поняття «фінанси» походить від лат. *financia* — «платіж». Вперше цей термін був застосований в Італії у XIII ст., зокрема у великих містах Флоренції, Венеції, Генуї, де були добре розвинені торгівля, грошові розрахунки та банківська справа. Даним терміном позначалися платежі та внески, що здійснювалися на користь держави. Надалі поняття набуло поширення в інших країнах і використовувалося у зв'язку з системою грошових відносин між державою і населенням з приводу формування централізованого фонду грошових коштів. Як об'єктивна економічна категорія фінанси — абстракція, що виявляється у грошових відносинах, тобто матеріальною основою існування фінансів є грошові кошти. Фінанси виражають економічні відносини, оскільки пов'язані з рухом грошової форми вартості. Це означає, що фінанси базуються на економічних відносинах, відносинах власності як первинних [12].

Ще до виникнення поняття «фінанси» людство вже мало гроші, товарно-грошові відносини, розвиток яких відповідав особливостям державного устрою, але тільки у Середньовіччі виникли ці явище і термін, що пояснюється формуванням певних історичних передумов [10].

Перша передумова. У Середньовіччі в Центральній Європі у результаті перших буржуазних революцій ще зберігалися монархічні режими, але влада монархів була значно обмеженою і, головне — голову держави (монарха) позбавили права керувати; казною. Виник загальнодержавний фонд грошових коштів — бюджет, яким монарх не міг особисто розпоряджатися.

Друга передумова. Формування та використання бюджету мало системний характер, тобто виникли законодавчо закріплені системи державних доходів та витрат із визначеними складом і структурою (особливіс-

тот бюджету було те, що основні групи витратної частини бюджету майже не змінювалися протягом багатьох століть).

Третя передумова. Податки у грошовій формі набули переважного характеру, тоді як доходи держави формувалися здебільшого за рахунок натуральних податей і трудових повинностей. Отже, тільки на цьому етапі розвитку державності та грошових відносин можливим був розподіл створеного продукту у вартісному вираженні.

Історичному аналізу будь-якого явища має передувати виділення певних його характеристик. Тому варто звернути увагу на характерні ознаки категорії «фінанси», що дають змогу зробити ґрунтовнішим її генезис.

Досить часто в повсякденному житті фінанси ототожують з грошима, але це дві різні економічні категорії з різним суспільним призначенням. Гроші — категорія, що виникла на початковому етапі розвитку людства як товар і відіграє роль загального еквівалента, визначає витрати праці виробників. Фінанси виникли з появою держави, для існування якої були потрібні певні ресурси — спочатку у вигляді натуральних податей і трудових повинностей, а потім — у грошовій формі. Тому фінанси — це завжди грошові відносини, а грошовий характер фінансових відносин є першою ознакою фінансів як специфічної вартісної категорії.

Із виникненням держави й розвитком товарно-грошових відносин у суспільстві з'являється об'єктивна потреба формування системи перерозподільних грошових відносин, якими є фінанси.

Суспільне відтворення передбачає наявність таких стадій, як виробництво, розподіл, обмін і споживання. Фінанси виражають не всі економічні відносини, а лише ті, що виникають на стадії розподілу. Кожний суб'єкт ділить дохід на дві частини: споживання і нагромадження. У розподільному процесі бере участь держава, яка централізує частину коштів через податки, обов'язкові платежі, позики, а потім їх перерозподіляє між регіонами, галузями, сферами діяльності, підприємствами, фізичними особами. Підприємства, отримавши дохід від своєї діяльності, сплачують податки в бюджети, обов'язкові внески — у позабюджетні фонди. З особистих доходів громадяни оплачують різні послуги, сплачують податки, погашають позички банків. У суспільстві перерозподільні відносини відбуваються безперервно.

На першій стадії розподілу суспільного продукту виділяється вартість використаних засобів виробництва у вигляді амортизаційних відрахувань, придбання нових матеріалів, палива, електроенергії. Відшкодування цих витрат є необхідною умовою виробництва і фінанси тут мають лише опосередкований вплив. На другій стадії розподілу національний дохід поділяється на фонд нагромадження і фонд споживання, співвідношення між якими залежить від суспільного устрою, економічного розвитку, стратегії уряду тощо. Вкладення коштів у розширене відтворення може відбуватися за рахунок коштів бюджетів, кредитів банку,

приватних доходів, іноземних інвестицій. Частково кошти нагромаджуються у резервних і страхових фондах з метою фінансування непередбачених витрат.

Фонд споживання складається із суспільних фондів споживання і фонду особистого споживання, співвідношення між якими залежить від соціальної політики країни. Фінанси обслуговують процес формування і використання суспільних фондів споживання, які в основному проходять через бюджетні видатки на утримання установ соціального забезпечення, здійснення соціального захисту населення, надання безплатних послуг соціальної сфери. Особисте споживання включає отримання таких доходів: заробітна плата, соціальні допомоги, дивіденди, відсотки за депозитними вкладками тощо. У ринковій економіці переважає обсяг фонду особистого споживання, тому що це дає стимули до активної трудової діяльності, посилює відповідальність особи за свій матеріальний добробут. Однак держава повинна здійснювати регулюючий вплив на ринок праці з метою створення нових робочих місць, використовуючи для цього кошти бюджетів та відповідних соціальних позабюджетних фондів. Частина доходів громадян може бути інвестована в акції, облигації, що сприятиме розвитку підприємницької діяльності та слугуватиме джерелом додаткових надходжень у вигляді дивідендів і відсотків.

Основні пропорції між складовими національного доходу у процесі його розподілу й перерозподілу встановлюються законодавчою і виконавчою владою з урахуванням дії економічних законів, суспільного устрою, стану економіки, соціальної ситуації, національних особливостей тощо. Так, надмірне зростання обсягу фонду споживання спричинює зростання інфляції, знецінення грошей, падіння рівня життя населення, внаслідок чого держава має збільшувати обсяги соціальних виплат та субсидій, заробітної плати працівникам бюджетних установ, що ускладнює збалансування бюджетів. Зростання видатків зумовлює збільшення і податкових надходжень. Якщо держава буде стягувати у вигляді податків більше 30 % національного доходу, то не залишить суб'єктам господарювання коштів, необхідних для модернізації та розширення виробництва [12].

Таким чином, фінанси — система грошових відносин стосовно формування та використання грошових фондів, необхідних для існування та виконання основних функцій державою.

З погляду на історичний процес виникнення та формування категорії можна стверджувати, що фінанси є продуктом цивілізації. Генезис категорії фінансів зумовлений певними факторами, а саме:

1) суспільним розподілом праці та створенням й розвитком різних соціально-економічних формацій;

2) розвитком грошового господарства, чітким формуванням та використанням основних функцій грошей;

3) появою самостійних, незалежних суб'єктів господарювання, які здійснюють підприємницьку діяльність і створюють для виробництва необхідні грошові фонди;

4) розвитком товарно-грошових відносин, обумовленим зростанням виробництва і збільшенням ВВП та НД;

5) виникненням та зміцненням держави, яка забезпечує систему законодавчих та правових норм (регулярне надходження коштів до бюджету не може бути забезпечено без надання податкам, зборам та іншим платежам державно-примусового характеру, що досягається шляхом нормативно-правової діяльності держави та створенням відповідного фінансового апарату);

6) формуванням загальнодержавного фонду грошових коштів — бюджету.

Одним із факторів генезису категорії фінансів виділено суспільний розподіл праці та створення й розвиток різних соціально-економічних формацій.

Кожній суспільній формації та державі в цій формації відповідає певний фінансовий устрій [1]. Відмінність фінансів різних суспільно-економічних формацій обумовлено такими причинами:

1) кожній суспільній формації відповідає власна класова структура суспільства. При цьому фінанси не можуть не враховувати відносини розподілу національного доходу, що організують їх перерозподіл на користь держави;

2) у кожній суспільно-економічній формації фінанси підпорядковуються цілям і завданням держави;

3) кожен новий спосіб виробництва зумовлює появу нової системи господарських відносин (якщо рабовласницькій і феодальній формаціям відповідали натуральні відносини, то й формування доходів держави мало переважно натуральний характер; капіталістичне господарство є товарно-грошовим, відповідно й формування доходів держави здійснюється у грошовій формі);

4) в один і той самий історичний час існують держави з різними суспільними устроями, а перехід від однієї суспільно-історичної формації до іншої може тривати протягом століть. При цьому рівень розвитку фінансової системи відповідатиме рівневі розвитку суспільних відносин певної держави.

2.2. Еволюційний розвиток фінансів

Фінанси як багатогранна історична категорія виникли на тлі розпаду первіснообщинного ладу. В умовах, коли переважають натуральні відносини, навіть у найбільш розвинених державах гроші не могли виконувати всіх своїх функцій. Відповідно і фінанси, як система грошових відносин, не могли носити загального характеру.

Історично першим типом економічної організації суспільного виробництва, який панував протягом тривалого часу, було **натуральне господарство**, за якого продукти праці як результат виробництва використовувались для задоволення особистих потреб безпосередніх виробників і членів їх родин, тобто для використання в межах господарської одиниці — роду, племені, патріархальної сім'ї, общини тощо як різновидів. В основному натуральну форму господарювання мали й великі маєтки традиційного типу [4].

Натуральне господарство характеризувалося суспільним поділом праці в зародковому стані, замкнутістю організаційно-економічних зв'язків, роз'єднаністю, відірваністю господарюючих суб'єктів один від одного, примітивною технікою та технологією виробництва, малопродуктивною ручною працею. Тому прогрес у розвитку продуктивних сил і суспільства був дуже повільним. Усі зв'язки натурального господарства обумовлені лише особливостями процесу праці та виконання тих чи інших операцій у тісних межах окремих господарських одиниць. При цьому робоча сила позбавлена мобільності, вона виробничо та територіально закріплена. В натуральному господарстві виробничі відносини виявляються в нематеріалізованому вигляді як прямі відносини між учасниками створення благ. Продукти праці розподіляються безпосередньо. Вони без участі ринку надходять в особисте й виробниче споживання.

З розвитком продуктивних сил натуральне господарство стає перешкодою соціально-економічному прогресу. Властиві йому господарська замкнутість, примітивність, відособленість, патріархальність, слабкість внутрішніх стимулів розвитку не відповідають потребам обміну продукцією між виробниками, який все більше поширюється у зв'язку з зростанням продуктивності праці. Всезростаючий вплив на суспільне виробництво товарних зв'язків в епоху пізнього Середньовіччя вже можна назвати революційним. Натуральне господарство перестало бути пануючим типом суспільного виробництва, відбувся перехід до загального товарного господарства.

Однак це ще не означало повного зникнення натурального господарства. Воно ще й сьогодні розповсюджене в країнах, що розвиваються. В середині ХХ ст. в їх натуральному і напівнатуральному виробництві було зайнято 50—60 відсотків населення. Деякі його прояви мають місце і в умовах розвинутої економіки (наприклад, натуральне підсобне господарство). В несприятливих для суспільства умовах (наприклад, війна, політика автаркії тощо) може з'явитися тенденція до натуралізації виробництва.

Оскільки відсутні достовірні дані про господарський устрій первіснообщинного ладу, то можна тільки припустити, що за відсутності постійного інституту держави не було і системи формування доходів і ви-

трат такої держави. Поступово з формуванням державного апарату, розширенням його функцій, особливо при створенні постійних військ, ведення дорожнього будівництва, зростає роль фінансів. Основними джерелами доходів рабовласницьких держав є контрибуція, військова здобич, натуральні податки і особисті повинності. Можливо, в конкретній державі якісь групи населення і платили грошовий податок в певний час, але в цілому для рабовласницької формації грошовий податок міг носити лише випадковий характер. Не могли грошові податки преважувати і при феодалізмі з його натуральною формою ведення господарства.

Важливо зрозуміти, що фінанси як економічна категорія набувають загального характеру лише з переходом суспільства на товарно-грошові відносини. Але навіть у цьому випадку зберігаються методи покриття потреб держави, що не носять грошового характеру. Класичний приклад — загальний військовий обов'язок.

Товарне виробництво та товарно-грошові відносини відіграли ключову історичну роль у формуванні фінансових відносин в суспільстві, що прийшли на зміну натуральному господарству. Проте тривалий час вони функціонували разом. Товарне виробництво — це такий тип організації економіки, при якому продукти праці виробляються для продажу на, ринок. Товари виробляються з метою задоволення потреб споживачів і надходять до них через використання ринкових відносин. Звичайно, що при цьому господарюючий суб'єкт націлений на отримання вигоди. Така орієнтація виробництва зумовлює необхідність постійних економічних зв'язків між виробниками та споживачами, економічну взаємозалежність, їх, яка розпочинається з придбання засобів і предметів праці і закінчується реалізацією, продукції чи послуг, та ін [4].

Загальною умовою виникнення, розвитку і функціонування товарного виробництва є суспільний поділ праці. На його основі виникають виробничі відносини між людьми у формі обміну продуктами праці.

Безпосередньою причиною виникнення товарного виробництва є економічна відособленість товаровиробників. Вона нероздільно пов'язана з розвитком приватної власності на засоби виробництва та економічною і юридичною свободою виробника.

Економічна, відособленість товаровиробників — це таке становище, за якого вони самостійно вирішують питання господарської діяльності: що виробляти, якими засобами, які ресурси використовувати тощо. Вона передбачає самостійне розпорядження виробленою продукцією, володіння нею, її відчуження і використання відповідно до власних інтересів. Тому економічне відособлення невіддільне від власності на засоби виробництва і вироблювану продукцію. На певному ступені суспільного поділу праці економічний зв'язок різних власників неминуче виступає у товарній формі.

З економічною відособленістю товаровиробників нерозривно пов'язані еквівалентність і платність їх відносин. Це є однією із загальних корінних ознак товарного виробництва і обміну.

Товарне господарство виникає також через наявність суперечності між виробництвом і споживанням, невідповідність споживної вартості вироблених благ потребам суспільства та його членів. Це вимагає обов'язкового визнання споживачами виробленої продукції апостеріорі, тобто ґрунтуючись на певному досвіді. Відсутність саме такого визнання фактично означає відсутність товарного господарства і товарної форми господарювання. В натуральному господарстві споживачі також користуються продуктами не лише особою праці, а й праці своїх одноплемінників. Однак вони отримують свою частину без права відкинути її або вільно обирати іншого виробника.

Як конкретно-історичний тип організації суспільного виробництва, товарне господарство характеризується постійним рухом уперед. Товарне виробництво й обіг у своєму розвитку проходять дві стадії: нижчу — бартерне господарство, вищу — грошове господарство. В бартерному будь-який товар можна безпосередньо обміняти на будь-який інший без використання грошей. У грошовому існує особливий товар — гроші, який можна обміняти на будь-який інший товар, а останній — на гроші. В господарстві, заснованому на грошовому обміні, суспільні витрати нижчі, ніж там, де обмін здійснюється за допомогою бартеру.

Основні загальні ознаки товарного виробництва не залежать від специфіки економічної системи. До них належать: суспільний поділ праці; економічна відособленість виробників; еквівалентність відносин; ринковий зв'язок між виробниками і споживачами; визнання суспільного характеру праці через ринок; здійснення економічних процесів у товарно-грошових формах шляхом купівлі-продажу; виробництво для обміну і в розрахунку на вигоду; конкуренція. Серед них також відкритість системи відносин, існування таких категорій, як товар, вартість, мінова вартість тощо, і законів товарного виробництва та обігу. Ці ознаки мають такий самий об'єктивний характер, як і товарне виробництво та обіг.

Специфіка товарного виробництва насамперед пов'язана з існуванням різних його типів. По-перше, товарне виробництво поділяється на просте і підприємницьке (тобто розвинуте, розширене). Просте товарне виробництво ґрунтується на особистій праці власників засобів виробництва і є вихідною формою товарного виробництва. Воно невелике за своїм обсягом, характеризується безпосереднім і добровільним поєднанням виробника з засобами виробництва, відсутністю купівлі-продажу робочої сили як товару. В товарній формі виступають лише речові фактори виробництва та готова продукція.

Таким чином, суспільство пройшло важливий, еволюційний процес переходу від натурального до товарного виробництва, що і стало однією зі складових до виникнення фінансів.

Історичний характер фінансів дозволяє зробити висновок, що будь-яка держава створює систему формування та використання фондів, необхідних для реалізації своїх функцій. Методи і форми утворення і використання фондів можуть істотно відрізнятись один від одного. Однак, джерела утворення фондів завжди обмежені, і жоден уряд не може винайти нових джерел доходів для покриття своїх потреб. Мова йде не про форму вилучення, а про об'єкт оподаткування. Такими об'єктами завжди виступають майно та дохід. Стосовно форм вилучення, то вже в античних грецьких державах, поряд з прямими, виникають непрямі податки. Прямі податки стягувалися з власників землі та худоби. Під час війни вводився майновий податок. Непрямі податки виступали у формі мита і податку на торгівлю.

У ранньому середньовіччі кожний правитель встановлював свої податки і збори. Ні про яку уніфікації податків навіть всередині держави не могло бути й мови. Зміцнення абсолютизму та розвиток продуктивних сил стали причиною переходу до грошових податків. Чим вище товарні відносини в суспільстві, тим більша частка грошових податків.

Особливо велика роль у розвитку грошових відносин відводилась великим містам, що стали каталізатором товарно-грошових відносин. Мабуть, єдиною спільною рисою середнього і пізнього феодалізму можна вважати наявність відкупної системи. Відкупники сплачували в скарбницю обумовлену суму, залишаючи собі значний дохід. Відкупники, купці, цехові ремісники — ось головні зацікавлені особи в зміні феодальних відносин буржуазними.

Відкупна система оподаткування дозволила зосередити значні грошові ресурси в руках відкупників. Вони ставали першими власниками заводів, фабрик і банків, першими представниками буржуазії. Різні податкові пільги і преференції, обмежувальні мита і податковий імунітет дозволяли накопичувати значний капітал. Це дало поштовх до розвитку промисловості та продуктивних сил.

У докапіталістичних цивілізаціях більша частина потреб держави задовольнялася встановленням різного роду натуральних повинностей і зборів. Грошові відносини в той період почали розвиватися в армії. Так, у Римській імперії вводяться грошові виплати для найманців, офіцерів. Ці, а також інші потреби (організація видовищ, допомога безробітним вільним громадянам) потребували грошових витрат. Тому на додаток до військової здобичі й контрибуції вводяться й грошові податки. Першим таким податком був податок на купівлю й продаж раба. Стягувався податок (у розмірі 1%) за продаж непродовольчих виробів. Під час війни кожен громадянин платив надзвичайний податок на майно. Був уведений податок із спадку в розмірі 5% [2].

Феодалізм як суспільний устрій розвивався або на основі рабовласництва, або патріархального ладу. Але це суттєво не вплинуло на суспі-

льний лад, заснований на приватному володінні землею і закріпаченні селян. Там, де немає кріпаків, там немає й феодалізму.

Роль централізованого уряду та його функції визначалися в кожній країні впливом феодалів. У межах своєї вотчини феодал установлював власну систему податків. Центральна влада могла втручатися в господарське життя, зокрема оподатковувати населення тільки в узгоджених з феодалами межах.

Саме в цей період формуються основні **теоретичні уявлення про фінанси**. До XVIII ст. відноситься зародження й розвиток класичної політекономії. Представники цієї школи не виділяли фінанси з політекономії, не вважаючи їх самостійною наукою. За усієї різноманітності рівня, обсягу й стилістичного викладу авторів ряду опублікованих праць цієї школи (французи А. Тюрго, Ф. Кене, В. Мірабо, англійці А. Сміт та Д. Рікардо), вчення про фінанси представників класичної школи можна звести до таких чотирьох основних положень:

1) держава потрібна, оскільки вона охороняє «природний порядок» від заздрості й замахів;

2) утримання уряду має бути ощадливим, оскільки витрати управління державою непродуктивні;

3) держава не повинна порушувати «природний порядок», тобто право власності й конкуренції, встановленням обмежувального митного збору й монополій і не повинна втручатися в господарське життя країни;

4) держава має дотримуватися основних принципів оподаткування:

- податки повинні платити всі відповідно до своїх доходів (це положення спрямоване проти податкового імунітету духовництва і дворян);
- податок повинен бути не довільним, а точно визначеним наперед;
- податок повинен стягуватися в слушний для платника час;
- стягування податків повинне бути дешевим.

Накопиченню капіталу сприяли і колоніальні завоювання, стимулюючи розвиток вітчизняної промисловості, тобто створюючи умови для зміцнення буржуазії.

Розвиток великих міст і промисловості вимагав притоку робочої сили. Збільшення частки робітників у загальній чисельності населення скорочувало сферу натуральних відносин в суспільстві. Все це в сукупності сприяло розвитку капіталістичних відносин.

Завоювання влади буржуазією означало в результаті падіння монархії або позбавлення її владних повноважень. З приходом до влади буржуазія прагнула не до ослаблення податкового гніту, а до ліквідації привілеїв феодалів і до перекладання податків на працюючих.

Загальне податкове навантаження в державі, в той час, не полегшувалось. Під впливом різноманітних чинників буржуазія забезпечила собі можливість подальшого накопичення капіталу і збільшення своїх доходів.

Буржуазія виступала захисником робітників своєї країни, змішуючи тягар експлуатації на працюючих завойованих колоній. Зустрічна боротьба робітничого класу за свої доходи призводить до виникнення нових фінансових інститутів, що сприяють подальшій концентрації капіталу в руках буржуазії. Мова йде про систему медичного та соціального страхування, страхування майна і життя. У всіх країнах буржуазія, через інститут держави, концентрує у своїх руках значну частину податків через замовлення на озброєння, транспортне будівництво, будівництво житла і т.п.

З розвитком капіталізму як системи, заснованої на принципах приватної власності, спостерігається посилення процесу міжнародного поділу праці та концентрації капіталу в найбільш розвинених країнах. Держава завжди відіграє вирішальну роль у посиленні позицій національної буржуазії, використовуючи для цього не тільки податкові пільги та урядові замовлення, а й митне оподаткування, систему пільгових кредитів, викуп нерентабельних підприємств і цілих галузей, фінансування невіробничої інфраструктури і т.д.

В умовах капіталізму, коли товарно-грошові відносини стають домінуючим, фінанси відображують економічні відносини у зв'язку з утворенням, розподілом і використанням фондів грошових засобів у процесі розподілу й перерозподілу національного доходу.

Концентрація грошових засобів капіталістичних країн відбувається в державному бюджеті.

Для державних фінансів капіталістичних країн кінця XIX ст. характерним є те, що більше 2/3 державних видатків використовувалося на військові цілі та на погашення державного боргу та відсотків по ньому. Значно зростають витрати на утримання державного апарату. Витрати країн на освіту та охорону здоров'я були незначними. Головними джерелами наповнення бюджету держави стають **податки**, насамперед непрямі.

У період первинного накопичення капіталу фінанси набувають якісно нових закономірностей, порівняно з феодалізмом [10]:

- це вже система грошових відносин, яку контролюють представницькі органи влади;
- відбувається розподіл доходів і витрат держави й особистих доходів та витрат монархів;
- відносини, пов'язані з формуванням доходів держави та їх використанням, стають вартісними відносинами;
- в умовах усунення держави від підприємницької діяльності всі її витрати мають практично непродуктивний характер;
- вирішальними методами формування доходів держави вважаються податки й позики;
- збільшується значення державного кредиту.

Для XX ст. характерні розвиток продуктивних сил, створення монополістичних об'єднань, розширення функцій капіталістичних держав (пе-

ріод розвинутого капіталізму). Держава не тільки забезпечує обороноздатність країни, охорону приватної власності на засоби виробництва, свободу підприємництва і правопорядок, але й бере участь у процесі виробництва, розподілу і використання суспільного продукту. У цей період різко зростають державні витрати, значною мірою зумовлені витратами на милітаризацію; істотно збільшується частка й абсолютні суми витрат на соціальні цілі (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення), помітно розвиваються витрати держави на економіку; з'явилися нові державні витрати, зокрема, на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих регіонів, надання субсидій і кредитів країнам, що розвиваються, тощо.

Після Другої світової війни значний розвиток одержали місцеві фінанси, позабюджетні спеціальні урядові фонди, фінанси державних підприємств.

Досліджуючи процес становлення фінансових відносин, важливо відмітити значну роль податків, як інструменту розподілу і перерозподілу створених благ в суспільстві.

Узагальнену картину трансформацій джерел державних доходів, еволюції функцій податків і розвитку фіскально-адміністративних технологій упродовж останніх 2,5 тис. років показано в табл. 2.1 [7].

Таблиця 2.1

Властивості оподаткування в ретроспективі

Історичні епохи і групи країн	Основні джерела державних доходів	Функції податків	Стан ухилення від податків
1	2	3	4
Стародавні рабовласницькі держави, V тис. до н. е. — V ст. н. е.: Єгипет, Вавилон, Ассирія, Ізраїль та Іудея, Карфаген, Греція, Рим	Військова здобич, данина, домени, податки зокрема, майнові податки-трибути), позики	Фіскальна	Приблизний облік об'єктів податків; однак, у Римі за обман фіскальних органів могли позбавити громадянських прав і продати в рабство
Середньовічна феодальна Європа, V — XV ст.: Візантія, Італія, Німеччина, Франція, Англія, Іспанія, Португалія	Конфіскації, домени і регалії, податки, позики	Фіскальна, регулююча (методами, запропонованими представникам камералістики і меркантилізму)	Визначення об'єктів оподаткування шляхом кадастрів та за зовнішніми ознаками; зловживань більше з боку збирачів, ніж платників податків

Історичні епохи і групи країн	Основні джерела державних доходів	Функції податків	Стан ухилення від податків
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Період зародження і розвитку промислового капіталізму та буржуазної демократії, XVI – XIX ст.: Нідерланди, інші країни Західної Європи, США, Канада, Японія	Контрибуції, податки, фіскальні монополії, позики	Фіскальна, дистрибутивна, регулювання економічних процесів на макрорівні	Поступовий перехід до декларування доходів і майна; моральна відраза від неправдивого свідчення доходів мінімальна
Період індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства, XX — початок XXI ст.: країни Західної Європи, Північної Америки, Південно-Східної Азії, Центральної та Східної Європи	Податки, соціальні внески, позики; в СРСР – відрахування від прибутків державних підприємств, а також універсальний акциз (податок з обороту)	Фіскальна, дистрибутивна, регулювання та стабілізація соціально-економічних процесів на мікро- і макрорівні	Істотне зниження масштабів ухилення в західних країнах завдяки компенсації податків фінансуванням суспільних благ (освіта, охорона здоров'я, інфраструктура та ін.).

У підсумку податкова держава сформувалася як закономірний результат загальної історичної тенденції неухильного відходу держави від безпосереднього володіння та управління господарськими об'єктами і, відповідно, від неподаткових доходів — до податкових. Не обминула ця об'єктивна ринкова тенденція й Україну. Зворотний рух від податкового принципу до одержавлення бюджетних доходів спостерігався лише в умовах командно-адміністративної економіки при соціалізмі.

Важливою сферою фінансових відносин виступають фінанси корпорацій, еволюційний розвиток яких призвів до того, що питання фінансового менеджменту набувають важливого значення.

Якщо в докапіталістичних формаціях кредит мав характер операцій розділу держави з лихварями, то в капіталістичних — банківський і комерційний. Кредитні ресурси надаються позичальникам на певний термін на умовах поворотності та платності, фінансові — безкоштовно і без повернення. Функціонування фінансів сприяє створенню і збільшенню обсягів кредитних ресурсів. Функціонування кредиту, у свою чергу, дає

зможу формувати фінансові ресурси в розпорядження суб'єктів господарювання і держави, зокрема, через фінансовий ринок.

На сьогодні повсюди, незалежно від політичного й економічного устроїв держави, фінанси перебувають на новій стадії розвитку. Це зумовлено розширенням структури фінансової системи, високим ступенем їх впливу на економіку, різноманітністю фінансових відносин. На цій стадії фінанси є одними з найважливіших знарядь непрямого впливу на відносини суспільного відтворення матеріальних благ, робочої сили та виробничих відносин. Фінансам у розвиненій формі властиві такі закономірності:

- вони є одним із найважливіших знарядь непрямої дії на відносини суспільного відтворення: відтворення матеріальних благ, робочої сили і виробничих відносин;

- більша частка національного доходу перерозподіляється через державний бюджет;

- збільшується частина державного бюджету, спрямована на соціальний розвиток держави;

- збільшується стимулююча функція податків у сфері розвитку матеріального виробництва;

- зростає роль державного кредиту з метою підтримки підприємницької діяльності, розвитку стратегічно важливих галузей економіки;

- відбуваються значні зміни в бюджетному устрої, спостерігається тенденція довгострокового бюджетного прогнозування;

- з'являються принципово нові форми у фінансових відносинах (міждержавний бюджет та ін.) набувають розвитку всі ланки фінансової системи.

2.3. Історичні аспекти розвитку фінансів в Україні

Фінансова система України має власну, особисту історію. Перші ознаки фінансових відносин виникли в Україні за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX— XIII ст.). Основними потребами стародавніх слов'янських політичних союзів було утримання князя, військові заходи, державне управління та суд, як найголовніша складова останнього. Певна частина коштів казни витрачалася на підтримку дипломатичних зв'язків. Задоволення цих потреб здійснювалося здебільшого шляхом особистих повинностей і натуральних зборів. Сам князь жив переважно на доходи від власного господарства, важливими елементами якого були мисливство, рибальство, скотарство, торгівля та землеробство, для якого розробили систему повинностей околицьного населення (ставити княжий двір, годувати коней, косити луки, обробляти поля тощо) [10].

Головним джерелом доходів князівської скарбниці вважалися примусові побори. Данина — первісно військова контрибуція, яку сплачували

підкорені племена; потім вона набула значення родового поняття, до складу якого входили всі обов'язкові платежі населення на користь князя. Це були натуральні збори, за якими князь вирушав особисто (полюддя), або які доставлялися йому самим населенням (повози). До них додавалися добровільні дарунки населення — дари, поклони, почесть. Потім такі збори набули, повністю або частково, грошової форми.

З часом, данина набула форм прямого державного податку з переорієнтацією державного скарбу на внутрішні джерела доходів [12]. Одиницею оподаткування були «плуг», «рало», «дим», що вказувало на основних платників — землеробів. З кінця XI ст. об'єктом обкладання податками стає кожне господарство (дим, соха). (Соха означала розмір земельного наділу, до якого приписувалися селяни. Господарства, включені в соху, несли колективну відповідальність за сплату податків.)

Важливим видом доходів було мито, що пов'язано зі значним розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Для цього історичного етапу розвитку нашої країни характерна заміна прямих податків натуральними повинностями на будівництві доріг, мостів, фортець, що свідчило про нерозвинутість товарно-грошових відносин.

Подальший розвиток податків характеризувався такими особливостями:

- 1) збільшення кількості податків та багаторазовість їх стягнення (наприклад мита);
- 2) запровадження різних об'єктів оподаткування на окремих територіях (поголовщина, воловщина, подимщина);
- 3) встановлення диференційованих ставок податків залежно від платника (привілейовані особи платили менше);
- 4) наявність доменів як важливого джерела доходів держави, альтернативи оподаткування.

Важливу роль у формуванні фінансової системи України відіграла татаро-монгольська навала. Вона була наслідком накладання на слов'янські князівства на користь татар данини («ординський вихід»), для визначення розміру якої здійснювався періодичний перепис населення. Це безпосередній грошовий податок, що збирався наприкінці XIII ст. по півгривні «з сохи», в якій «числиться два мужі робітники». З того часу соху як певну економічну одиницю (її значення значно змінювалося), вважали основною мірою для розподілу прямих зборів.

Татарська данина відіграла певну роль у слов'янському державному житті. У зв'язку із введенням данини, що виникла як наслідок підкорення переможцю, зумовила появу поняття «тягло», як податного обов'язку населення.

Збір татарської данини потім почав здійснювати московський князь. Ліквідація татарського ярма нічого в цій ситуації не змінила: населення продовжувало платити данину, але тепер, коли вона надходила до вели-

кокнязівської казни, то там і залишалася. З виникненням нових потреб уряд скористався податною організацією, що склалася, з метою вилучення з населення нових коштів.

Загалом основними джерелами поповнення князівської казни вважалися:

- надходження від торгівлі (одне з найнадійніших і безперебійніших джерел);
- податкові платежі (данина, податі, митні збори);
- доходи від органів судочинства;
- доходи від надання позик.

Отже, Київська Русь мала розгалужену схему поповнення казни, що відображала соціально-економічний устрій.

Стабільність держави забезпечувалася за допомогою економічних, військових і зовнішньополітичних чинників, які ґрунтувалися передусім на достатніх доходах княжої казни. Розбалансування цих чинників зумовило зменшення обсягів доходів, а потім — занепад держави.

Без розвиненої економіки і міцного державного управління Галицько-Волинське князівство та Київська Русь були підвладні сильнішим державам — Польщі та Литві. Часи Польсько-Литовської доби (XIV—XVI ст.) характеризуються поступовою втратою атрибутів української державності — мови, традицій, державної символіки, законодавчої, судової та податкової систем.

Відновлення державності та фінансового устрою України відбулося під час Козацької доби (XV—XVIII ст.). У Запорізькій Січі був чіткий адміністративний устрій, власна податна система, формувалася відповідна фінансова система.

Власне, питанням фінансової політики надавалося великої уваги. У надзвичайно тяжких умовах тривалої війни гетьманській адміністрації вдалося забезпечити відносно задовільне фінансове становище України. Для цього вона протягом тривалого часу вишукувала постійні джерела фінансових надходжень, організовувала фінансовий апарат, намагалася виконати бюджет з перевищенням доходів над видатками і забезпечити обіг повноцінними грошима [8].

Доходи державного скарбу забезпечувалися за рахунок «податних станів» — селян, міщан, частково козаків. Козацька старшина, православне духовенство, українська шляхта податками не обкладалися. «Податні стани» платили цілий ряд податків: стації — податок на утримання війська; «подимний» податок (від «диму», тобто садиби). Міщани до того ж сплачували податки на місцеві потреби з торгів, перевозів, «хлібів усяких», воскобоєнь, від продажу напоїв, за користування торговими рядами, крамницями, із заїжджих дворів тощо. Особливе мито — «показанщина» — збиралося з усіх тих, у тому числі й козаків, хто виробляв алкогольні напої.

Крім цих податків, основними джерелами фінансових надходжень були:

1. Земельний фонд гетьманського управління, частина якого продавалася, а гроші йшли на поповнення скарбу.

2. Промисли, винокурні, шинки, млини, які здавалися в оренду.

3. Митні збори від зовнішньої торгівлі.

4. Податок за користування судом і ратушею, штрафи.

Збирання податків забезпечувалося достатньо дієвим фінансовим апаратом, який було створено. Сам гетьман був організатором військового скарбу та управляв ним. На рівні полків і сотень їх уряди також здійснювали керівництво фінансами. Загальна сума доходів військового скарбу перевищувала 2 млн. польських злотих, що майже покривало державні видатки.

Розвиток товарно-грошових відносин у зв'язку з розгортанням торгово-промислової діяльності, зростання грошової ренти, необхідність сплати населенням податків грошима, воєнні та інші державні видатки потребували все зростаючої грошової маси, але грошей в обігу було недостатньо. Саме це й викликало необхідність обмеження вивозу з країни дорогоцінних металів.

Основними джерелами доходів вважалися кошові регалії та домени; військова здобич; королівські та царські субсидії; мито; торговельний, подимний, мостовий та інші збори; орендна плата та інші доходи.

Крім чіткого розподілу доходів, скарб Запорізької Січі мав визначені статті витрат, зокрема [5]:

- утримання та спорядження Запорізького Війська;
- утримання церковних установ;
- утримання кошового господарства;
- видача кредитів;
- виплати членам війська та допомога козакам;
- видатки на користь Російської імперії;
- задоволення претензій інших держав;
- резервні кошти.

Отже, Запорізька Січ мала чітку систему надходжень і витрат коштів скарбу.

З розвитком торгівлі йшов процес формування фінансово-грошової системи. Протягом XVIII ст. російські гроші поширювалися на Україну і поступово витісняли з обігу польсько-литовські. Саме в цей час з'явилася назва «карбованець», пов'язана з косими нарізами (карбами) на ребрі монети замість написів.

Щодо державних фінансів України, то з середини XVII ст. вони підпорядковувалися гетьману. З кінця XVII ст. починається втручання Росії у фінансові справи України, на початку XVIII ст. було встановлено контроль над її фінансами, а з 1764 року, після скасування в Україні геть-

манства, фінансово-грошова система її була об'єднана з фінансово-грошовою системою Росії.

З кінця XVIII до початку XIX ст. на українських землях повністю сформувався товарний тип господарювання, що зумовило чіткий розподіл верств населення. Але тоді Україна була розмежованою територією, землі якої перебували у складі Російської, Австрійської й Австро-Угорської імперій. Панування інших імперій негативно відобразилося на економічній, культурній та інших сферах суспільного життя України, гальмувало й розвиток фінансової системи країни.

Перебування України у складі Радянського Союзу (1922–1991 рр.) дало змогу збільшити її економічний, промисловий, сільськогосподарський, військовий потенціали, але одночасно знищили державну самостійність країни. Відповідно й розвиток фінансової та кредитно-грошової системи відбувався згідно із законами адміністративно-командної економіки.

На сьогодні Україна — незалежна суверенна держава, за державним устроєм — президентсько-парламентська республіка. За роки незалежності в Україні сформувалися стійкі тенденції становлення ефективних ринкових відносин, зміцнилася бюджетна система, нині відбувається відповідне реформування податкової системи.

Розглядаючи розвиток сучасної фінансової системи України, можна стверджувати, що вона перебуває на тому етапі еволюції, який характеризується великою кількістю ланок фінансової системи, високим ступенем їх впливу на економіку, різноманітністю фінансових відносин.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте історичний розвиток терміну «фінанси».
2. Визначте головні передумови виникнення фінансів.
3. Які характерні ознаки категорії фінанси?
4. Чому з появою інституту держави змінюються економічні відносини в суспільстві?
5. В який період еволюційного розвитку суспільства виникають фінанси?
6. Визначте сутність натурального виробництва як основи для виникнення фінансових відносин.
7. Чому товарно-грошові відносини стали каталізатором розвитку фінансів?
8. Дайте характеристику кожному етапу розвитку фінансів.
9. Визначте роль податків у становленні фінансів.
10. Охарактеризуйте основні стадії розвитку фінансів в нашій державі.

1. Термін «фінанси» виник?
 - а) в рабовласницьких державах;
 - б) у феодальному середньовіччі;
 - в) в період індустріального суспільства.
2. У суспільстві першочергово виникли?
 - а) гроші;
 - б) фінанси;
 - в) держави.
3. Фінанси виражають економічні відносини, що виникають на стадії?
 - а) виробництва;
 - б) розподілу;
 - в) розвитку.
4. *Натуральне виробництво — це?*
 - а) результат праці, для задоволення особистих потреб виробників;
 - б) результат праці, для задоволення потреб держави;
 - в) виробництво, якому притаманні товарно-грошові відносини.
5. *Справедливе твердження?*
 - а) в сучасних умовах господарювання натуральне виробництво відсутнє;
 - б) в ринкових умовах існує, виключно, товарне виробництво;
 - в) поряд з товарним існує і натуральне виробництво.
6. *Фінанси можуть функціонувати виключно за наявності?*
 - а) державного управління;
 - б) мануфактурного виробництва;
 - в) лихварських відносин.
7. *Який з факторів не належить до тих, що зумовлюють генезис фінансів?*
 - а) товарно-грошові відносини;
 - б) відсутність незалежних суб'єктів господарювання, що займаються підприємницькою діяльністю;
 - в) суспільний поділ праці.
8. *Для первіснообщинного ладу притаманні?*
 - а) виконання грошима всіх функцій;
 - б) відсутність системи розподілу і перерозподілу доходів;
 - в) державні доходи у вигляді доменів і релалій.

9. В умовах розвинутого капіталізму держава забезпечує?

- а) економічне зростання добробуту громадян;
- б) свободу підприємництва і правопорядок;
- в) розвиток інформаційного суспільства.

10. Основними джерелами державних доходів рабовласницьких держав були?

- а) конфіскації;
- б) позики;
- в) військова здобич.

11. Істотне зниження масштабів ухилення від податків притаманне?

- а) індустріальному, постіндустріальному та інформаційному етапу розвитку суспільства;
- б) етапу промислового капіталізму;
- в) рабовласницьким державам.

12. Перші ознаки фінансових відносин в Україні належать до часів?

- а) незалежної України;
- б) Центральної ради;
- в) Київської Русі.

13. За часів гетьманщини податками обкладались?

- а) всі громадяни;
- б) «податні стани», міщани та окремі групи громадян;
- в) козацька старшина та духовенство.

14. Причини, що послугували втратою державного контролю над фінансами на початку XVIII ст. в Україні?

- а) втрата державного суверенітету;
- б) скасування гетьманства;
- в) недбале управління фінансами з боку держави.

15. Для нерозвиненої форми фінансів властиві?

- а) інтенсивний розвиток грошових відносин;
- б) невиробничий характер фінансів;
- в) велика кількість ланок фінансової системи.

16. Грошові відносини, в яких одним із суб'єктів виступає держава — це?

- а) виробництво;
- б) кредит;
- в) фінанси.

17. Форма вираження суспільного значення певної категорії — це?

- а) функція;
- б) положення;
- в) закон.

18. Українська фінансова наука тривалий час сприймалась як несамостійна?

- а) тому що дослідження фінансів в Україні тісно пов'язувались з проблемою національного самовизначення;
- б) тому що Україна не мала своєї наукової школи;
- в) тому що протягом значного проміжку часу була відсутня її державність.

19. Провідною ланкою загальнодержавних фінансів є?

- а) державний бюджет;
- б) позабюджетні фонди;
- в) місцеві бюджети.

20. Головним джерелом мобілізації ресурсів до державного і місцевого бюджетів та перерозподілу національного доходу на етапі розвитку розвинутої форми фінансів є?

- а) особисті повинності;
- б) податки;
- в) доходи від операцій на фінансовому ринку.

Глосарій

Відтворення суспільного капіталу — безперервне відновлення процесу капіталістичного виробництва у взаємозв'язку і взаємодії відтворення індивідуальних, колективних державних форм капіталу

Генезис категорії фінансів — характеризує виділення суспільного розподілу праці та створення й розвиток різних соціально-економічних формацій.

Держава (економічний аспект) — важливий суб'єкт економічної діяльності, організація економічної влади в суспільстві, виконання якої базується на державній власності, з приводу формування та розвитку якої виникають та еволюціонують відносини привласнення між державою та іншими суб'єктами господарської діяльності

Натуральні повинності — зобов'язання окремих громадян і частини населення виконувати пені види робіт і віддавати особисте майно у використанні

Продуктивні сили — фактори, які забезпечують перетворення речовини природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні і нематеріальні блага.

Ресурси відтворювальні — виробничі ресурси, що можуть бути відтворені (робоча сила, обладнання)

Товарно-грошові відносини — відносини між відокремленими товаровиробниками та іншими економічними суб'єктами з приводу купівлі-продажу товарів, зумовлених суспільним поділом праці

Фонд споживання — частина національного доходу, що спрямовується на задоволення індивідуальних, колективних і суспільних потреб населення

Література

1. Берлин С. И. Теория финансов: Учеб. пособие. — М.: Приор, 2000. — 256 с.
2. Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. — К.: НІОС. 2000. — 416 с.
3. Данілов О. Д., Серебрянський Д. М. Фінанси у запитаннях і відповідях: навч. посібник / Національний ун-т держ. податкової служби України; Київський економічний ун-т менеджменту. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: КНТ, 2008. — 523 с.
4. Основи економічної теорії: політ економічний аспект: Підручник / Г. Н. Клишко, В. П. Несторенко, Л. О. Каніщенко та ін.; За ред. Н. В. Клишка, В. П. Несторенка. 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: Вища шк. — Знання. 1997. — 743 с.
5. Пасічник Ю. В. Бюджетна система України: Навч. посіб. — К.: Знання-Прес, 2006. — 607 с.
6. Поважний О. С., Волощенко Л. М., Свечкіна А. Л. Фінанси: навч.-метод. посібник / Донецький держ. ун-т управління. — Донецьк: ДонДУУ, 2008. — 203 с.
7. Податкова держава: генезис, концепція, еволюція В. Андрущенко // Світ фінансів. 3 (16), вересень 2008 р.
8. Тимочко Н. О. Економічна історія України: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — 204 с.
9. Финансы: Учебник для вузов / Под ред. проф. М. В. Романовского, проф. О. В. Врублевской, проф. Б. М. Сабанги. — М.: Юрайт-М, 2004. — 504 с.
10. Фінанси: курс для фінансистів Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — 567 с.
11. Фінанси: курс для фінансистів. Підручник. / За ред. д. е. н., проф. Бурая П. Ю., д. е. н., проф. Вихор О. Б. — К.: «Хай-Тек Прес», 2010. — 528 с.
12. Юрій С. І., Федосов В. М., Алексеєнко Л. М., Зятковський І. В., Кириленко О. П. Фінанси: підручник / С. І. Юрій (ред.), В. М. Федосов (ред.). — К.: Знання, 2008. — 611 с.

Тема 3

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

- 3.1. *Світовий генезис науки про фінанси*
- 3.2. *Розвиток фінансової науки у XX ст. та її особливості у сучасному періоді*
- 3.2. *Сутність, структура та інструментарій фінансової науки*

3.1. Світовий генезис науки про фінанси

Використання товарно-грошових відносин в народному господарстві України обумовлює застосування таких вартісних категорій, як фінанси і кредит. Слід зазначити, що економічні категорії є теоретичним виразом абстракції суспільних відносин між людьми в процесі виробництва і розподілу матеріальних благ.

Фінанси виступають об'єктом вивчення фінансової науки, яка досліджує закономірності розвитку суспільних відносин, виражених в даній вартісній категорії. Об'єктом вивчення фінансової науки є як загальнодержавні (публічні) фінанси, так і фінанси окремих економічних суб'єктів (підприємств і корпорацій). За допомогою публічних фінансів досліджується процес формування і використання державних доходів і витрат. Об'єктом вивчення фінансів господарюючих суб'єктів виступає освіта і використання їх капіталу, доходів і грошових фондів (споживання, накопичення і резервних).

Держава виступає не тільки як суб'єкт власності на певну частину майна, але і як агент виробництва — господарюючий суб'єкт (фінансова підтримка з федерального бюджету пріоритетних галузей господарства, науки, експорту товарів, закупівель сільськогосподарської сировини, підготовки кадрів та ін.).

Термін «фінанси» з'явився у XIII столітті. Він походить від середньовічного латинського терміна «*financia*», що означає обов'язкову сплату грошей. Ця сплата пов'язувалася з передачею частини доходу громадянина в розпорядження монарха, короля або іншого правителя на його утримання та на інші витрати державного змісту. Так тривало майже до початку XVIII століття. Під фінансами розуміли державне публічне гос-

подарство або господарство будь-якого державного утворення нижчого рівня, як-от: земство, міська община тощо.

Таким чином слово «фінанси» етимологічно веде свій початок від середньовічної латини, саме від слова *finage* — платити; проведеного від *finis* — термін платежу. У Німеччині під кінець середніх століть слово «Finanz» вживалося для позначення хитрості, підступності, а в застосуванні до державного господарства під «Finanz» розуміли мистецтво зібрати більше грошей. Вперше у сучасному тлумаченні термін «фінанси» став застосовуватися у Франції, де під фінансами розумілася сукупність коштів, необхідних для задоволення потреб держави та різних суспільних груп, розуміючи при цьому всі матеріальні засоби, що знаходяться у розпорядженні уряду. У цей же час у Німеччині, термін «фінанси» носило негативне значення. Його пов'язували зі здирництвом, хабарництвом, вимаганням тощо.

В даний час, коли мова йде про фінанси якої-небудь держави, слід розуміти його доходи і витрати, одним словом, його господарство. У фінансах можна відшукати ключ до розуміння історії: чому суспільство або яка-небудь його частина стали спрямовувати свій розвиток і економічне життя у тому чи іншому напрямку. Висновок один: той, хто не розумів суті фінансів і не засвоїв кращих методів їх використання, завжди програвав. Вчення про фінанси порівнюють із вченням про хліб насущний, про те, чому в одних його достатньо, а в інших нема, і в чому полягають найкращі способи добування хліба. Нині значення фінансів в історії й суспільному житті незаперечне: за ними визначається як політична доля держави, так і економічні та соціальні умови певної країни. Основним фактором у розвитку фінансів завжди була потреба в коштах, що пояснювалося зменшенням держави та боротьбою за її існування. Однак сутність і форми задоволення потреб у коштах зумовлюються економічним розвитком країни, зростанням міст, становищем у промисловості й сільському господарстві. Способи ж мобілізації коштів і призначення витрат залежать від співвідношення сил різних суспільних груп, визначаються боротьбою їхніх інтересів.

У класиків стародавньої Греції і Риму, таких як Ксенофонт, Арістотель, Цицерон, що трактують про загальнодержавні питання, є згадки і про фінанси класичного світу, який і в цій області досяг порівняльної досконалості. Слід відмітити, що в стародавньому світі при значній фінансовій діяльності держав фінансової науки як такої не було. Такі загальні думки про господарські предмети знаходять свій вираз у Ксенофонта, який визнавав видами державного доходу здачу в оренду державного майна, невільників, митні збори і податки. Він рекомендує Афінам купувати невільників в цілях отримання доходу від віддачі їх внайми власникам Лавріонських срібних копалень. Він пропонує державі будувати готелі, магазини для складування товарів з метою віддачі їх внайми і для цього пропонує навіть державі зробити позику.

Але, після падіння Римської Імперії, в державах, що виникли з її колишніх провінцій, політичне життя зробило великий крок назад порівняно з тією висотою, якої вона досягла в Стародавньому Римі. Римські інститути поступово зникають, змінюючись новими — варварського німецького походження. Нині не всі знають, що невміле використання фінансів призводило навіть до загибелі цивілізацій. Так, як трапилось з Римською імперією, яка занепала через непосильний тягар податків і зборів. Варто відмітити, що кризи у фінансовій сфері призводили до революційних подій, занепаду, або навпаки — до процвітання деяких економічних систем.

З плином часу починає розвиватися феодалізм. Право землеволодіння стає основою решти всіх прав, і наступає повне зміщення публічно і приватноправових початків. Державне господарство отримує характер вотчинного. Культурне і розумове життя приходять в застій. У цю грубу епоху середніх століть не можна шукати слідів фінансової науки. У той час найосвіченішим класом було духівництво, з середовища якого вийшли небагато учених того темного періоду. Можна виділити деяких з них, а саме Хому Аквінського, який писав у XIII столітті рекомендації для государів і правителів, дуже хороші правила державного господарства, виходячи при цьому з релігійних і етичних поглядів.

В творах тієї епохи зустрічаються поради правителям не розоряти народ надмірними поборами, не псувати монети і збирати запасну казну. Отже, панування натуральних господарств та обумовлення цим слабкого розвитку фінансового господарства не сприяло розвитку фінансової науки і в середні віки. Для середнього століття характерні загальні положення про фінансову моральність, розкидані в теологічних, філософських, політичних і юридичних творах схоластів.

Оскільки, фінансова наука є невід'ємною складовою науки як системи знань. То під наукою розуміють різні поняття, у неї вкладають відповідний зміст. Враховуючи багато аспектність та розмаїття підходів до трактування науки, її розглядають як одну з форм суспільної свідомості, систему знань, сферу людської діяльності, окрему галузь наукового знання, мистецтво і творчу діяльність.

Термін «наука» використовувався давньогрецькими мислителями Платоном і Аристотелем, жививався Архімедом та іншими відомими філософами. До початку другого тисячоліття економічні погляди (включаючи й фінанси) викладалися у філософії.

Фінансова наука — суспільно-економічна наука, що вивчає сукупність фінансових явищ, пов'язаних з розподілом і перерозподілом ВВП. Це потребує використання певного методологічного підходу. Одним з найважливіших завдань фінансової науки є теоретичне обґрунтування моделі розподільчих процесів, яка дала б можливість гармонізувати інтереси всіх суб'єктів фінансових відносин.

Фінансова наука як самостійна галузь наукових знань тісно пов'язана з усіма економічними науками. Вона використовує спільну інформаційну базу, користується спільними принципами, методами і прийомами, має спільний об'єкт — суспільство. Результати фінансових наукових досліджень тісно пов'язані з результатами досліджень інших галузей економічних наук і спрямовані на удосконалення суспільних відносин, підвищення ефективності функціонування економіки і соціальної сфери, зміцнення економічної могутності держави. Фінансова наука розглядається як вчення про сутність і роль фінансів у суспільстві, закономірності їх виникнення та розвитку на різних історичних етапах розвитку суспільно-економічних формацій.

Загальна мета фінансової науки — пізнання дії об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства у сфері фінансів, передання результатів наукових досліджень для практичної реалізації. Об'єктивними законами у фінансовій сфері є найстійкіші сутнісні, причинно-наслідкові зв'язки та взаємозалежності фінансових явищ і процесів. Наприклад, ставки податків впливають на розвиток виробництва. Однак відповідь на питання, у яких випадках вони впливають негативно, а в яких набувають лише фіскального характеру і не шкодять виробничій діяльності, має дати лише фінансова наука.

Фінансова наука і фінансова література виникають одночасно з політичною економією та починають розвиватися з XV століття сторіччя (в містах північної Італії, що переживали економічний підйом і культурне зростання), коли почав зміцнюватися новий державний лад з остаточним відокремленням політичної економії від філософії. Вона розглядалася як складова економічної науки, що продовжувалося до XVIII ст. Стара фінансова література зародилася в Італії, де цьому сприяла фінансова практика середньовічних італійських республік. Потім, французи, англійці, голландці і німці, також зробили дуже багато для розвитку фінансової науки. Критика сталих в різних державах податків, складання податкових проектів і спори про різні податки, що виникали в Англії, Німеччині і в інших державах, створили обширну літературу про податки, що підготувала ґрунт для нової фінансової науки. Розвитку останньої також багато сприяли фізіократи у Франції і камералісти в Німеччині.

Отже, на межі середньовіччя і нового часу торгівельний капіталізм створив не тільки матеріальні умови для виникнення нової галузі суспільного знання, але і настійну потребу в свідомому відношенні до фінансового господарства.

Меркантилізм був віддзеркаленням перших успіхів торгового капіталізму. В кінці XV століття починають свою літературну діяльність багато письменників-меркантилістів. Серед них найцікавіший Діомеде Карафа (розум. у 1487 р.). Він повторює все, що до нього сказав Хома Аквінський, але оскільки Карафа у свій час керував фінансовим госпо-

дарством неаполітанського королівства, це дало йому можливість ввести в науковий обіг новий матеріал і поставити нові завдання. Він ділив витрати на три групи: витрати по обороні країни, витрати за змістом государя, витрати по задоволенню надзвичайних потреб. Як представник торгівельного класу він наполегливо рекомендує відміну обкладення вивозу. Карафа вважає, що основою бюджету повинні бути домени.

Домени — це таке державне майно, що за своїм призначенням має приносити дохід казні. До такого роду державного майна повинно відноситись:

- 1) земля, що призначається для культури;
- 2) ліси;
- 3) речові права на користування приватним майном;
- 4) всякого роду капітали, що належать уряду.

На практиці мають значення по своїй прибутковості перші дві категорії. Карафа вважав, що государ не повинен виснажувати народ великими поборами. Податки повинні бути тільки надзвичайним джерелом, що під час миру слід скопити грошовий запас для майбутньої війни.

Недостатність доходів від доменів до XVI ст. змусила державу перейти до використання в цій якості регалій.

Регаліями (монополіями) прийнято тепер називати такі промислові джерела доходу, якими держава користується переважно або виключно для себе, абсолютно не допускаючи приватної конкуренції або значно обмежуючи останню. Види регалій: державні фабрики, залізниці, поштова регалія, телеграфна, гірська, монетна, регалії фіскальні: соляна, тютюнова. Це спонукало письменників того часу, що займалися державними науками, досліджувати і питання фінансового господарства. Можна сказати, що в XVI столітті, зміцнюється зв'язок між фінансовою теорією і практикою, інакше кажучи наука набуває помітнішого впливу на фінансову практику.

Отже, фінансова наука, як і всі науки, народилася з практики. Фінансова практика на тисячоліття старша за фінансову науку. Існувало безліч фінансових господарств, які розвивалися, розширювалися, хиріли і вмирили, нічого не знаючи про фінансову науку. Фінансова наука виникла пізніше за інші соціально-політичні науки, її зародження більшість дослідників відносять до XV-XVI століттях.

Видатним економістом XVI століття є представник Франції вчений і політик Ж. Боден (1530-1597). «Фінанси, нерви держави», як він їх називає у праці «Шість книг про республіку» для виділення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави, предмет систематичного огляду, що зробило його першим в цьому ряду. Саме Ж. Боден безпосередньо вводить у науковий обіг термін «фінанси» в 1577 р., що являється датою написання вище вказаного його твору. Ж. Боден в свою систему фінансів включає сім джерел доходу государя:

- 1) домени;
- 2) військова здобич;
- 3) подарунки дружніх держав;
- 4) збори з союзників;
- 5) доходи від торгівлі;
- 6) мита з вивозу і ввезення;
- 7) дань із скорених народів.

У джерелах державних доходів відсутні податки. Основою системи хороших фінансів Боден вважає доходи від доменів і митне обкладання. До податків, на думку Бодена, слід вдаватися тільки у виняткових випадках. Він вважає податки засобом небезпечним, таким, що сварить короля з його підданими, спонукаючим їх до повстань. Кажучи про витрати держави, він указує, що зібрані ресурси слід витратити на зміст королівського двору, добродійність, зміст армії, споруду фортець, міст і громадських будівель.

Таким чином, меркантилісти в особі Бодена зробили першу спробу визначення фінансового господарства, як господарства, що складається з державних доходів і витрат. В той же час класифікація доходів по Бодену дозволяє говорити, що економічна і фінансова науки в епоху меркантилізму роблять тільки перші кроки.

У XVI—XVII ст. відбулося відокремлення державної казни від казни сімей монархів, внаслідок чого виникли поняття «державні фінанси», «державний бюджет», «державний кредит». Платники податків почали офіційно визнавати право держави на оподаткування замість надання платникам певних суспільних послуг. Фінансові потоки стали прозорими, змінилося бачення сутності фінансів.

У XVII столітті гостра потреба держав Європи в податках активізувала фінансову думку. Обговорювалося питання, які податки кращі — прямі або непрямі. Найбільш значущі для розвитку фінансової науки ідеї були висловлені англійськими філософами і економістами Т. Гоббсом і Д. Локком. Т. Гоббс в 1642 р. пише про абсолютне право государів обкладати підданих податками, але разом з тим вказує на необхідність дотримувати помірність і рівномірність в розподілі податків, віддаючи перевагу непрямим податкам, що стало пануючою думкою в Англії. В кінці XVII століття під впливом Д. Локка в громадській думці Англії відбувається поворот у бік прямих податків.

Значний внесок у розвиток фінансової науки в XVII—XVIII століттях внесли німецькі фінансисти. Вони розглядали фінансову науку як частину так званих камеральних наук (що вивчають палацове і в широкому сенсі — державне господарство). За оцінкою фінансистів XIX століття, німецькі камералісти — своєрідне відгалуження меркантилізму, що розвинулося під впливом фінансового господарства Німеччини, яке із-за відсталості народного господарства будувалося ще на доходах від

доменів. Управління майном вимагало певних відомостей. Угруповання цих відомостей і займалися німецькі камералісти.

Слід відзначити, що німецькі камералісти, не дивлячись на прикладний характер їх досліджень, зробили першу спробу систематичного викладу основ фінансового управління і тим самим заклали фундамент фінансової науки. Істотний внесок до розробки цих проблем внесли: Л. фон Секендорф (1626–1692), який вперше висловив ідею про зв'язок народного господарства, добробуту і податної сили населення. Ф. Юсті і І. Зонненфельс (1733—1817). систематизували пануючі фінансові теорії і побудували загальну систему фінансової науки. Ф. Юсті в 1766 р. видає перший методичний твір «Система фінансового господарства», в якому викладені основні положення фінансової науки. За оцінкою І. І. Янжула, Ф. Юсті є батьком фінансової науки. У 1768 р. видається книга міністра фінансів Австрії І. Зонненфельса «Основні початки поліції, торгівлі і фінансів», яка була перекладена майже всіма європейськими мовами. Обидві книги мали великий вплив не тільки в Німеччині, але і в інших державах Європи.

В кінці XVIII століття з'явилася ґрунтовніша розробка фінансових питань не тільки з практичної точки зору, але і в теоретичному плані. Це стало можливим:

- по-перше, під впливом нових теорій в області філософії і держави (Монтеск'є, Руссо, Канта);
- по-друге, в результаті розвитку нової науки про народне господарство, пов'язаної з іменами фізіократів і особливо з А. Смітом;
- по-третє, — у зв'язку з корінними перетвореннями в політичному, соціальному і економічному житті під впливом Великої французької революції і прогресу техніки.

Найбільш впливовими представниками нового етапу в розвитку фінансової теорії і практики стають французькі учені. Ідеї школи фізіократів (Ф. Кене, А. Тюрго, О. Мірабо) стали пануючими в другій половині XVIII століття. Фінансова система фізіократів зробила значний вплив на теорію і практику. Їх заслуга в області фінансової науки визначається самим вибором і постановкою проблем про справедливість обкладення, про перекладення, про джерела доходу, про розміри участі кожного у витратах держави та інших проблем теорії податків. Система фізіократів виходить з того, що лише одна земля дає чистий дохід, а мануфактура і торгівля ніяких нових цінностей не створюють, тому єдино допустимий спосіб отримання державних доходів — поземельний податок.

Не дивлячись на помилковість теорії єдиного податку, заслуга фізіократів полягає в тому, що вони першими вказали на взаємозв'язок і взаємозалежність фінансів і народного господарства. Вони направили науку на вірний шлях — на необхідність пов'язувати питання фінансового господарства з теоріями політичної економії.

Керівник школи фізіократів Ф. Кене (1694—1774) розробив відому економічну таблицю. У ній Ф. Кене зобразив як єдине ціле весь суспільний процес відтворення, звернення, розподілу і споживання продуктів. Він першим показав умови можливості безперервного виробничого процесу. Він дав таблиці простого відтворення, але з приміток до них видно, що він виразно представляв і розширене відтворення і просте. Кене відзначає тісний зв'язок скорочення відтворення з обкладенням. Якщо податок падає не на дохід землевласника (чистий дохід по термінології фізіократів), а на дохід фермера-орендаря або на споживання, він приводить до скорочення капіталу, що інвестується в землеробство, і зменшує розміри виробництва. У поясненнях до економічної таблиці серед причин, що скорочують виробництво, Ф. Кене перш за все називає причини, обумовлені податками:

- 1) погана форма обкладення, якщо остання стосується фермера;
- 2) зайвий тягар податків унаслідок надмірних витрат по їх стягуванню;
- 3) надмірні судові витрати.

Таким чином, Ф. Кене вперше поставив питання про органічний зв'язок оподаткування і народногосподарського процесу.

Вплив фізіократів на подальший розвиток фінансової науки позначився в тій критиці, з якою вони нагрянули на існуючу фінансову систему: вони протестували проти довільності податків, проти їх численності, гальмуючої економічний розвиток.

Фінансові теорії знаходять міцніше обґрунтування і цілеспрямований розвиток завдяки успіхам політичної економії, яку А. Сміт звів у гідність науки своїми «Дослідженнями про природу і причини багатства народів» (1776). Фінансову науку А. Сміт не виділяє з політичної економії. У нього відсутні терміни «фінанси» і «фінансове господарство», проте саме А. Сміт виявляє зв'язок між фінансами і народним господарством, залежність фінансового господарства від народного. На відміну від попередників він включає в народне багатство не один, а три джерела — земля, праця, капітал, які і забезпечують державне господарство фінансовими ресурсами.

Таким чином, головна заслуга А. Сміта полягає в тому, що він розвинув економічну основу фінансового господарства. Він не тільки дав фінансовій науці достатньо міцну народногосподарську основу, але і представив у п'ятій книзі своєї праці про народне багатство, цілком присвяченою фінансовому господарству, вчення про фінанси, відповідне умовам і поглядам свого часу.

Книга складається з трьох розділів:

- 1) про державні витрати;
- 2) про державні доходи;
- 3) про державні борги.

Державні витрати А. Сміт ділить на дві групи: витрати, що мають загальне значення (оборона і утримання королівської влади), які можуть бути сплачені за рахунок доходу суспільства і витрати, в яких зацікавлені окремі особи. Витрати по відправленню правосуддя, витрати по народній освіті повинні оплачуватися митами і установи, що здійснюють дану галузь державної діяльності, повинні міститися за рахунок надходжень від мит. Ці міркування навели А. Сміта на думку про розділення державного і місцевого фінансового господарства: «Місцеві або провінційні витрати, користь яких обмежується однією якою-небудь місцевістю, як, наприклад, зміст міської і сільської поліції, повинні оплачуватися місцевими або провінційними доходами і не повинні падати на загальні доходи суспільства. Було б несправедливо примушувати все суспільство нести витрати, які приносять користь тільки частині його».

Доходи А. Сміт ділить на доходи від капіталів, підприємств і майна держави (по сучасній термінології — неподаткові доходи) і на податки. На його думку, капітали, знаходячись в руках держави, приносять дуже малий прибуток, підприємства збиткові, утримання в руках держави земельної і лісової власності завдає прямої шкоди розвитку народного господарства. А. Сміт заперечує проти підприємницької діяльності держави. Ці погляди А. Сміта співпадали з інтересами промислового капіталу, якому хотілося усунути найсильнішого і найнебезпечнішого у той час конкурента, — державу з її можливостями використовувати свій авторитет і вирішувати будь-яку суперечку в свою користь. По А. Сміту прибуток повинен належати тільки класу капіталістів, а він вже через своїх цензових представників в законодавчих органах поступитися частиною держави.

Ідеї А. Сміта, викладені в його «Дослідженнях про багатство» зробили кардинальний вплив на господарське і фінансове життя європейських держав. Завдяки йому наука про фінанси придбала настільки самостійне значення, що наукові рекомендації почали використовуватися в законодавчій практиці. Було, нарешті, подолано перебільшене значення практики, що панувало у фінансовому господарстві. А. Сміт навчив оцінювати фінансову практику лише як шлях, засіб для вироблення і перевірки загальних законодавчих принципів.

Сміт надав величезну послугу фінансовій науці ясним формулюванням її основних положень, з яких деякі, як напр., запропоновані Смітом податкові принципи, зберегли своє значення до теперішнього часу. Сміт мав численних послідовників, як в Англії, так і в інших країнах. Письменникам, що належали до школи Сміта, фінансова наука також багатьом зобов'язана.

Найобдарованіший учень А. Сміта Д. Рікардо в своєму творі «Початки політичної економії і податкового обкладення» створює нову, але в багатьох відносинах теорію податків, що має безпосередній зв'язок з йо-

го теорією ренти і заробітної плати. Відповідно до цієї теорії всі податки сплачуються кінець кінцем з прибутку капіталіста і лише деякі — з земельної ренти; всякий податок, падаючий на народну масу, буде перекладений на підприємців і тому головним джерелом державних доходів є прибуток капіталіста. Ця теорія не тільки набула широкого поширення у фінансовій науці, але і знайшла застосування в законодавствах, що діяли.

У XVIII ст. з розвитком державного господарства та демократичних засад з'явилося фінансове право. У 1784 р. Жак Неккер (міністр фінансів Франції) представив королю звіт про фінансовий стан нації. Таким чином вперше було оприлюднено офіційний документ, що містив дані за декілька років про доходи і видатки Франції. Цей період характеризувався виділенням фінансової науки як самостійної галузі наукових знань.

Отже, у XVIII столітті трактування поняття фінансів як державного господарства мало подальший розвиток. Державні утворення різного рівня стали називатися союзами публічного змісту, а фінанси — формами та методами добування коштів і їх витрачання цими союзами при виконанні покладених на них функцій. Форми та методи мобілізації коштів постійно змінювалися й удосконалювалися, що пов'язано з розвитком економіки держав.

Форми одержання коштів союзами публічного змісту були зумовлені, в свою чергу, формами господарства. При натуральному господарстві переважали податки у натуральній формі, при недостатньому рівні розвитку приватної власності держава задовольняла потреби експлуатацією своїх земель. Тоді, коли розшарування громадян у державі за розміром доходів було незначним, існувало переважно загальне майнове оподаткування. З розвитком приватної власності, коли з'явилися великі господарські структури в промисловості, торгівлі, сільському господарстві, виникли й різні форми мобілізації коштів у вигляді промислового, поземельного, домового податків.

Розвиток політичної економії в XVIII ст. створило передумови для виділення з неї фінансової науки в другій чверті XIX в. Інтенсивне зростання фінансового господарства також з'явилося одним із стимулюючих чинників для фінансової науки.

У XIX столітті., особливо з другої половини, на розвиток фінансової науки великий вплив роблять ідеї соціалізму (К. Родбертус, К. Маркс, Ф. Лассаль) і соціально-демократичний робочий рух. Цей вплив знайшов свій вираз в розвитку соціально-політичного напрямлення, перш за все в Німеччині (Л. Штейн, А. Шеффле, А. Вагнер), воно приділяло багато уваги фінансовій системі і надавало їй серйозне значення. Цей напрям, не розділяючи соціалістичних поглядів, йдучи по шляху часткових поступок вимогам робочої демократії, стало реакцією на економічний і фінансовий лібералізм, що панував в науці і політиці з часів фізіократів та А. Сміта до другої половини XIX століття.

Розглянемо детальніше заслуги учених-фінансистів XIX століття. у створенні і розвитку фінансової науки. Перш за все треба сказати про такий важливий момент, як виділення з політичної економії фінансової науки в самостійну галузь суспільних знань. Як ми вже говорили, ця заслуга належить німецьким ученим і пов'язана перш за все з ім'ям К.Г. Рау (1806–1873 рр.). Перше видання підручника К.Г. Рау «Основні початки фінансової науки» датується 1832 р., шосте — 1868 р. Підручник К.Г. Рау служив основним посібником з фінансової науки в перебіг майже півстоліття не тільки в Німеччині, але і в інших країнах. Його курс мав істотне значення і для Росії. До певної міри його учнем був перекладач вказаної праці, професор Санкт-петербурзького університету В.А. Лебедєв. У Росії ім'я К.Г. Рау свого часу належало до найбільш популярних. Підручник К.Г. Рау містить введення, присвячене загальним початкам фінансової науки, і розділи, присвячені державним витратам, державним доходам (від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, мит, податків), державному кредиту, бюджету, організації фінансового управління. По цій схемі висловлювався курс фінансової науки в німецькій, англійській, італійській і російській навчальній літературі.

Помітний внесок в розвиток фінансової науки зробив один з чудових економістів першої половини XIX століття. швейцарець Ж. Сисмонді (1773–1842 рр.). Гарячий прихильник А. Сміта на початку своєї діяльності, він надалі виступає з критикою крупного промислового капіталу, встаючи на захист дрібної промисловості і землеробства. У фінансовій політиці Сисмонді бачив серйозний засіб поліпшення положення народу, вимагаючи скорочення непрямих податків, встановлення мінімуму, вільного від обкладення, вимагаючи прогресивності в обкладенні. Він вважав, що оплачувати податками послуги держави повинні ті, хто цими послугами користується — імуші, а не бідняки. Прогресивні погляди Сисмонді не зробили впливу на діяльність урядів того часу, але вони були сприйняті фінансовими школами, що склалися в другій половині XIX століття, і перш за все — соціально-політичним напрямом в Німеччині.

Отже, у XIX столітті спостерігається бурхливий економічний розвиток. Поглиблюється і саме розуміння фінансів. Від спрощеного поняття фінансів як державного господарства переходять до розуміння фінансів як самостійної галузі знань, що охоплює нові сфери їх функціонування і впливу. Це, зокрема, фінанси сфери виробництва, виконання робіт і надання послуг. Виникають фінансові ринки, набуває розвитку державний кредит й інші фінансові інститути. Фінанси перетворюються на вагомий фактор політичного та економічного життя в державі. Проблеми фінансів стають об'єктом постійних наукових досліджень, їх виникнення порівнюють із винаходом парової машини, колеса тощо. До певної міри це справедливо.

XIX ст. характеризується розвитком капіталізму, поглибленням розуміння і трактування фінансів, розширенням сфери фінансових відносин. Фінанси використовуються як вагомий чинник політичного і соціально-економічного життя суспільства.

Із розвитком товарно-грошових відносин розширилися і вдосконалилися функції держави, відбулися глобалізаційні процеси, об'єднання економічних систем, створення потужних міждержавних фінансових структур, змінилося місце фінансових у сфері економічних відносин, їхня роль у внутрішньому житті країни та на світовому рівні.

Перехід від абсолютизму до конституційного управління, пов'язаного з розглядом і затвердженням бюджету народними представниками, зумовив необхідність розробки бюджетного права. Бюджет, фінансове управління і контроль, які були відсутні у фізіократів та А. Сміта, перетворилися на важливі складові частини фінансової теорії. Необхідно відмітити, що якщо встановлення основних положень фінансової теорії у XVIII столітті, і раніше належало французам і англійцям, то у XIX столітті, велика заслуга в подальшій теоретичній розробці і в аналізі нових завдань, які поставила фінансова практика і складніше соціальне життя, належала німецьким ученим. У їх працях частина теорії народного господарства про фінанси перетворилася на обширну галузь економічної науки, у фінансову науку з пануванням в ній соціальної, а не індивідуалістичної або фіскальної точок зору. В університетах фундувалися кафедри фінансової науки і з'являються крупні наукові праці, що охоплюють всі сторони державного господарства. На думку Л.У. Ходського, «сучасна теорія фінансів є результативнішою у XIX столітті, ніж у всіх попередніх».

Російська фінансова література розвинулася ще пізніше ніж західно-європейська. Хоча, деякі наші старі письменники, напр., Кріжаніч в творі «Російська держава в половині XVII століття.», що відноситься до 1663 р. і виданому лише в 1859–60 рр., Котошихин в творі «Про Росію в царювання Алексія Михайловича», написаному в 1666 — 67 рр. і виданому в 1840 р. і Палиць в творі «Про незначність і багатство» написаному в 1724 р. і виданому в 1841 р., — описують тодішній фінансовий стан Росії, а Кріжаніч і Палиць навіть вельми влучно критикують таке, рекомендуючи в той же час способи для поповнення казни і взагалі для ведення державного господарства.

При цьому ними було висловлено декілька вельми передових для того часу думок. Так, напр., і Кріжаніч і Палиць різко повстають проти обтяження і розорення народу різними поборами, причому Палиць указує на залежність процвітання державного господарства від народного добробуту.

Але фінансова наука в справжньому сенсі була перенесена до Росії з Німеччини ученими, що запрошувалися нашим урядом. Першими пред-

ставниками цієї науки в Росії були здебільшого німці. Християн Шлецер, Генріх Шторх і Якоб були стільки ж росіянами, скільки і німецькими ученими, економістами і фінансистами, так що Оршер справедливо називає їх руссонімемською економічною школою.

Праця Христіана Шлецера «Початкові підстави державного господарства», надрукований в 1805 р. німецькою мовою і виданий повторно в 1821 році вже і російською мовою, з'явився чудовим для того часу фінансовим підручником.

Видатна подія в розвитку російської фінансової літератури склала також появу в 1818 році твору Миколи Івановича Тургенєва «Досвід теорії податків». Цей твір вийшов в 1819 році другим виданням. Воно відрізняється чудовою ясністю викладу і великою начитаністю, що виявляється на кожному кроці, і утвореною автора. У цьому творі детально розглянуті різні види податків, і воно з'явилося першою російською спеціальною роботою, присвяченою податкам.

Особливе місце в науці займає граф Канкрін. Хоча він і був іноземець за походженням, але зробився видним російським державним діячем, ім'я якого залишиться назавжди пам'ятним в російській історії фінансів. Канкрін відоміший як практичний діяч. З 1823–1844 рр. він був російським міністром фінансів і, займаючи так довго цей пост, заявив себе як людина бездоганної чесності, чудової працьовитості і сили характеру.

Надалі в Росії розвинулася самостійна досить обширна фінансова література, і в циклі університетських предметів була включена наука фінансового права. Що вийшов в 1841 р. і виданий повторно в 1845 р., підручник І. Я. Горлова «Теорія фінансів», складений головним чином по Рау, довгий час служив для російської університетської молоді головною допомогою при вивченні фінансів.

Розробки К. Маркса і Ф. Енгельса в області фінансової науки необхідно включити в її історію по двох причинах:

– по-перше, ідеї марксизму зробили соціалізуючий вплив на розвиток фінансової науки;

– по-друге, марксизм протягом тривалого часу був офіційною доктриною СРСР і країн соціалізму, а питання про ступінь розробленості К. Марксом фінансової теорії було перманентно дискусійним в радянській фінансовій літературі. Знайомство з обширною європейською і російською фінансовою літературою переконує в тому, що К. Маркс і Ф. Енгельс не залишили спеціальних робіт, присвячених питанням фінансового господарства. Є, на думку А. І. Буковецького, «дрібні і випадкові замітки по фінансових питаннях, розкидані в їх роботах, які насилу піддаються об'єднанню». У 30-і роки альтернативної позиції А. І. Буковецького служила офіційна марксистська точка зору, представлена на сторінках журналу «Вісник фінансів»: «Маркс блискуче розробив основні

питання фінансової науки (гроші, кредит, і тому подібне). І на рубежі 90-х рр. радянські економісти продовжували полеміку з цього питання.

Зараз, коли по виразу відомого марксовіда Вс. Вільчека відбулося «прощання з Марксом», і дається критична оцінка спадщини К. Маркса, потрібно погодитися з точкою зору, висловленою ще в 20-і роки А.І. Буковецьким. Як аргумент можна також послатися на Д. Буткова, який, будучи апологетом марксизму, проте нарікав, «що область фінансів до теперішнього часу зберегла відому відособленість, вона протистоїть економічній науці у вигляді самостійної фінансової науки. Марксизм дуже мало проник в цю область. До цих пір в марксистській теоретичній літературі не тільки не дозволено, але і не поставлений питання про можливість існування фінансової науки, як самостійної дисципліни. Недозволені і не поставлені навіть питання про саме поняття фінансів і їх місце в системі учення К. Маркса. Система фінансів, що склалася в 20-і роки, і фінансові інститути, що діють, будувалися в основному за капіталістичними зразками.

Ми, дійсно, не знаходимо у К. Маркса і Ф. Енгельса визначень предмету, змісту і структури фінансової науки, але не можна сказати, що вони не дослідили конкретних проблем фінансової науки — податків, бюджету, державного боргу, кредиту і так далі. Проте ці дослідження були підпорядковані політичній меті скинення існуючого ладу. К. Маркс, звертаючись до Союзу комуністів, писав: «Якщо демократи пропонують пропорційний податок, робочі повинні наполягати на податку, ставки якого ростуть так швидко, що крупний капітал при цьому повинен загинути» [1, с. 267].

Соціально-політичному напрямку належить велика заслуга в розробці соціальних аспектів фінансової науки. Основна його ідея полягала в тому, щоб за допомогою податків здійснювати перерозподіл національного доходу на користь неіснуючих класів. Останній з представників нової історичної школи професор Берлінського університету А. Вагнер (1835–1917 рр.) заслуговує особливої уваги, оскільки його погляди набули широкого поширення у фінансовій літературі в другій половині XIX — по першу половину XX століття.

Головне завдання А. Вагнера — довести перевагу державного господарства. Він вважає, що воно є вища форма в порівнянні з приватним. Доходи і витрати фінансового господарства — це органічна витрата ресурсів народного господарства. Матеріальні блага приватних господарств у фінансовому господарстві перетворюються на послугу державі, а послуги держави дозволяють приватним господарствам створити подібну і більшу кількість нових матеріальних цінностей. Радикальніший А. Вагнер в області податкової політики, висуваючи ідею втручання держави в процес розподілу. Він висловлюється за посилене обкладення кон'юнктурних доходів, за такі податкові заходи, які б вабили перероз-

поділ національного доходу. Основні фінансові ідеї А. Вагнера викладені ним в курсі «Наука про фінанси» (1880 р.). Курс складається з трьох частин: перша — введення, огляд фінансового ладу, вчення про витрати і вчення про приватно-правові доходи, друга — вчення про мита і загальна частина вчення про податки, третя — спеціальна частина вчення про податки (історія, законодавство, статистика).

Маржиналістський напрям в економічній науці зробив значний вплив на становлення фінансової науки. Теорія граничної корисності об'єднує всіх письменників суб'єктивної школи. Висновки австрійської школи були використані для побудови загальної конструкції фінансової науки і аналізу суті окремих фінансових явищ та інститутів, перш за все — явища перекаладення податків з погляду теорії граничної корисності. Один з видних представників австрійської школи Е. Сакс зробив спробу розробити загальну теорію фінансової науки і фінансового господарства (1887 р.). Е. Сакс вважав помилковою думку К. Менгера, що фінансова наука — прикладна наука. Е. Сакс прийшов до висновку, що фінансова наука повинна стати такою ж точною наукою, як і політична економія. Він вважав, що у політичній економії і фінансової науки один і той же метод, і якщо політична економія будується на законі граничної корисності, то і фінансова наука повинна бути побудована на тому ж базисі.

Італійський фінансист Ф. Нітті в «Основних початках фінансової науки» звертає увагу на те, що фінансова наука як самостійна, як наука про закони, керівників фінансовими явищами, склалася в кінці XIX століття: «В недавній час були зроблені спроби створення чистої фінансової науки. Особливий поштовх був даний в 1887 році, коли Е. Сакс видав свою працю про основні початки теоретичної фінансової економії. Найбільша заслуга Сакса в тому, що він своєю роботою викликав широкий рух в області теоретичних досліджень».

У фінансовій літературі Європи і Америки в 90-і роки XIX століття, за оцінкою сучасників перше місце належить Е. Селігману. Його роботи найцікавіші, вони відобразили сучасний стан фінансової науки. Е. Селігман пройшов німецьку університетську школу і приніс до Америки хороше знання німецької літератури 70-х і 80-х років. В області теоретичних проблем він зробив спробу знайти середній варіант між класичною школою політекономії і школою граничної корисності. Він виступив з ідеєю компромісу між класиками і маржиналістами шляхом введення в економічну науку нового поняття соціальної граничної корисності, але ця ідея не знайшла підтримки. В області фінансової науки він вивчив майже всі основні питання: помайнове обкладення, прибуткове обкладення, прогресивне обкладення, перекаладення податків, класифікацію державних доходів, державний кредит, місцеві фінанси. З численних творів Е. Селігмана найзначнішою вважається робота про прогресивне обкладення в теорії і практиці (1892 р.). Це історія дослідів введення

прогресивного обкладення і нарис його теорії. Друге місце займає книга про перекладення аналогів (1892 р.), третє — фундаментальне дослідження про прибутковий податок (1911 р.).

Італійська фінансова наука внесла гідний внесок до дослідження предмету, змісту і структур науки про фінанси. Л. Косса виклав свої погляди в книзі «Основи фінансової науки» (1896 р.), виданої в Росії в 1900 р. Фінансова наука — це теорія державного майна. Вона навчає кращим правилам, по яких слід складати його, управляти і користуватися їм. Фінансова наука, на думку Л. Косса — це не доповнення до політекономії, тобто вона не обмежується дослідженням причин і економічних наслідків фіскальних заходів. Нарівні з принципами політекономії джерелами для науки про фінанси служать загальні принципи права і політики.

У фінансовій науці Л. Косса виділяє три розділи, що охоплюють держвитрати, доходи і їх співвідношення. Питання фінансової політики він не відокремлює від предмету науки: «Хоча наука про фінанси досліджує причини і наслідки фінансових явищ (наприклад, податків і позик), але головна мета її полягає в тому, щоб вказати принципи хорошого державного господарства, що управляють. Фінансова наука представляє галузь політики, поняття в найширшому його значенні, а саме в сенсі теорії управління: от чому фінансову науку і називають також фінансовою політикою» [2].

Ф. Нітті рахує науку про фінанси гілкою політекономії, що має своїм завданням вивчення способів добування і вживання матеріальних засобів, необхідних для життя держави і місцевих самоуправлінь, тобто що вивчає економічну діяльність держави і нижчих проміжних колективних органів, наприклад, обцій, областей, департаментів, графств. Отже, Ф. Нітті розширює предмет фінансової науки, включаючи в нього не тільки державні фінанси, чим обмежувалася велика частина дослідників, але також і місцеві. Що стосується самого змісту предмету фінансової науки, то Ф. Нітті не зводить його тільки до державних доходів, а доповнює його вченням про держвитрати, кредит і бюджет [3, с. 13].

Французька фінансова думка першої половини XIX століття. (Ж. Б. Цей, Ф. Бастіа), розвиваючи ідеї А. Сміта про невтручання держави, йшла по шляху подальшого скорочення функцій держави і зменшення обсягів оподаткування. Відомий французький економіст другої половини XIX століття. П. Леруа-Больє розвиває індивідуалістичні погляди своїх попередників. Він виступає проти господарської діяльності держави, захищає інтереси крупного капіталу і заперечує проти ідеї прогресивного обкладення. Що стосується фінансової науки, то він виключає категорію державних витрат з її предмету. Він писав, що «фінансова наука — просто наука про державні доходи і їх застосування до делу» [4, с. 3].

На чолі економістів, що писали по фінансових питаннях, у Франції початку ХХ століття. стояв професор Г. Жез, який завжди прагнув до з'ясування юридичного аспекту фінансових інститутів [5, с. 35].

Гарні знання історії фінансових інститутів, теоретичних переконань французьких, англійських і німецьких учених дало йому можливість фундаментально висловлювати досліджувані ним проблеми. «Загальна теорія бюджету» — єдина робота Г. Жеза, перекладена російською мовою і видана в 1930 р.

З англійської фінансової літератури особливої уваги заслуговують роботи професора А. Лігу (1877–1959 рр.) як найбільш видатного представника англійської політичної економії. Із загального числа робіт Лігу три мають відношення до фінансових проблем. «Досвід по державних фінансах», опублікований в 1927 р., ділиться на три частини, присвячені витратам, податкам, позикам. У міркуванні про витрати держави Лігу підкреслює ту обставину, що ряд витрат держави носить характер перерозподілу капіталів усередині народного господарства.

Досягнення фінансової науки знайшли своє віддзеркалення в масі учбової літератури. Найбільш тиражовані (видавався 18 разів) виявився підручник професора Ерлангенського університету К.Т. Еєберга «Нариси фінансової науки» (1882 р.), в якому використані ідеї Л. Косса. Другим (після підручника К. Рау) іноземним навчальним посібником по фінансовій науці, який було перекладено російською мовою, зважаючи на відсутність в російській літературі популярного курсу фінансів, була саме допомога К.Т. Еєберга, виданого в Ярославлі в 1893 р.

Фінансова наука, по Еєбергу, є систематичний виклад принципів, по яких ведеться і повинне вестися фінансове господарство, по яких держава, область, община повинні здобувати і витрачати потрібні для досягнення своїх цілей матеріальні блага. Фінансова наука відповідно до структури фінансового господарства розпадається на:

- 1) вчення про витрати;
- 2) вчення про доходи;
- 3) вчення про відношення між доходами і витратами, назване через важливість вченням про кредит.

К. Еєберг дає обґрунтування науки про фінанси як науки про державні фінанси. Серед суспільних союзів держава по своєму великому, такому, що охоплює всю країну кругу впливу, по своїй культурній і цивілізаційній сили виділяється так значно, що фінансова наука до цих пір майже виключно займається його господарством, і під виразом «фінансова наука» розуміється звичайно наука про державні фінанси.

Фінансові інститути — інструменти, що використовуються урядом для побудови і ведення державного господарства (домени, регалії, податки, бюджет і т. д.). Термін російської фінансової літератури ХІХ — поч. ХХ століття.

К.Т. Еєберг, як і Л. Косса, вважає фінансову науку самостійною наукою, яка повинна враховувати принципи політичної економіки, державного права і політики [6. с.5].

Найвишого розквіту фінанси досягли у ХХ столітті, коли функції держави набагато розширилися і вдосконалилися, а товарно-грошові відносини посіли головне місце в економічних системах. Фінанси перетворилися на універсальний і надзвичайно активний елемент економічного життя, розвинулися методи і форми мобілізації коштів та їх розподіл у державі з метою задоволення потреб населення, удосконалення виробничих та соціальних процесів.

Отже, історія становлення і розвитку фінансів свідчить про те, що їм властиві наступні ознаки:

- грошовий (вартісний) характер фінансових відносин;
- розподільний (перерозподільчий) характер фінансових відносин;
- фондовий характер грошових відносин, що виражають категорію «фінанси»;
- фінансові відносини завжди зв'язані з формуванням доходів, що приймають форму фінансових ресурсів;
- фінансові відносини, будучи об'єктивними, проте регулюються державою.

Дамо коротку характеристику кожної ознаки.

Фінансові відносини між економічними суб'єктами і державою носять грошовий (вартісний) характер, що дозволяє відокремити фінанси від натуральних зборів, домінуючих в епохи рабства і феодалізму. Поява фінансових відносин завжди супроводжується реальним рухом грошових коштів, що характерний для розвинутого ринкового господарства.

Фінанси виражають розподіл (перерозподіл) вартості валового внутрішнього продукту (ВВП). Ці процеси характерні для другої стадії відтворювального процесу — розподіл вартості ВВП в грошовій формі.

На даній стадії рух вартості в грошовій формі здійснюється відособлено від руху товарів, що викликане її відчуженням (переходом від одного власника до іншого — державі у формі непрямих податків) або цільовим розділенням кожної частини вартості в рамках одного власника — на фонди відшкодування, споживання і прибуток. Таким чином, на другій стадії відтворення має місце односторонній рух вартості в грошовій формі без зустрічного еквівалента — товару. Слід зазначити, що на третій стадії (обмін) розподілена вартість в грошовій формі обмінюється на товарну форму, тобто відбувається акт купівлі-продажу товару по ринкових цінах. Товарообмінні операції обслуговуються двома категоріями:

- грошима як загальним еквівалентом, внаслідок чого суспільний продукт розподіляється між суб'єктами відтворення;

- ціною, на основі якої відбувається кількісне порівняння вартості в грошовій і товарній формах. Інших вартісних інструментів для процесу обміну не вимагається.

Сферою виникнення і функціонування фінансів є друга стадія суспільного відтворення, де відбувається розподіл ВВП за цільовим призначенням (на фонди відшкодування, споживання і прибуток) і суб'єктам господарювання. Завдяки фінансам здійснюються багатообразні процеси перерозподілу вартості суспільного продукту у всіх ланках народного господарства і невиробничій сфері. Розподіл (перерозподіл) вартості ВВП за допомогою фінансів обов'язково супроводжується рухом грошових коштів, що приймають форму фінансових ресурсів. Вони складають матеріальну основу фінансів. Фінансові ресурси утворюються у господарюючих суб'єктів (підприємств і корпорацій) з виручки від продажу товарів (робіт, послуг), а у держави за рахунок податків і зборів, що стягуються з юридичних і фізичних осіб в безперечному порядку. Фінансові ресурси держави приймають форму бюджетних і позабюджетних фондів, що мають строге цільове призначення.

Отже, фінансові ресурси виступають матеріальним носієм фінансових відносин в господарській системі.

Використання фінансових ресурсів здійснюється через грошові фонди спеціального призначення, хоча можлива і нефондова форма їх використання (наприклад, кошторисна форма фінансування в бюджетних організаціях).

Фінансові фонди — важлива складова частина загальної системи грошових фондів, що створюються в народному господарстві України (наприклад, позиковий фонд, фонд оплати праці, резервні фонди). Фондова форма функціонування фінансових ресурсів дозволяє:

- тісніше пов'язати задоволення будь-якої потреби з економічними можливостями держави;
- сконцентрувати фінансові ресурси на пріоритетних напрямках розвитку суспільного відтворення;
- повніше пов'язати суспільні і особисті інтереси в цілях розвитку виробництва.

Фінансові відносини завжди зв'язані з формуванням і використанням доходів, що приймають форму фінансових ресурсів. Жодна з вартісних категорій (окрім фінансів) не характеризується таким матеріальним носієм.

Фінансові відносини, будучи об'єктивними, проте регулюються державою за допомогою:

- податків і податкових пільг;
- фінансових санкцій за недотримання податкового законодавства;
- відсотків по державних цінних паперах;

- облікової ставки Центрального банку України;
- величини внесків до позабюджетних фондів та ін. Грошові відносини, що виражаються фінансами, зводяться державою в єдину систему формування і використання фондів фінансових ресурсів.

Виділення істотних ознак фінансів дозволяє дати їм наступне визначення.

Фінанси виражають систему грошових відносин, регульованих державою в цілях формування і використання фондів фінансових ресурсів для задоволення різних суспільних потреб.

Дане визначення є найбільш загальним, таким, що характеризує фінанси як вартісну категорію. Разом із загальнодержавними важливу ланку фінансової системи України складають фінанси підприємств різних форм власності (господарських товариств і суспільств, державних унітарних підприємств, виробничих кооперативів, фінансово-промислових груп та інших комерційних організацій). Фінанси підприємств і корпорацій виражають систему грошових відносин, що виникають в процесі господарської діяльності і необхідних для формування і використання капіталу, доходів і грошових фондів. До останніх відносяться фонди споживання, накопичення і резервні.

Грошовий фонд — частина грошових коштів господарюючого суб'єкта, що відокремилася, отримала цільове призначення і відносно самостійне функціонування.

Грошові кошти — це ширше поняття, ніж грошові фонди, які складають тільки частину грошових коштів, що знаходяться в обороті підприємства. Грошові потоки — цілеспрямований рух грошових коштів в поточній, інвестиційній і фінансовій сферах діяльності підприємства (корпорації). Будучи частиною виробничих відносин, фінанси відносяться до економічного базису суспільства.

На відміну від фінансів кредит — форма руху позикового капіталу. Він надається позичальникам банками на платній і поворотній основі. Позиковий капітал утворюється з різних джерел: за рахунок тимчасових засобів господарюючих суб'єктів, населення, банків і бюджету, що вивільняються з обороту. Формування позикового капіталу з вказаних джерел свідчить про тісний зв'язок фінансів і кредиту, оскільки вони є грошовими відносинами. Проте існують різні способи надання фінансових і кредитних ресурсів економічним суб'єктам.

Вивчення історії фінансової науки дозволило нам прослідкувати, як фінансова практика і теоретичні дослідження ставили на ноги фінансову науку, що розвивалася в рамках політичної економії. Виділення її в самостійну науку означало формування її як науки про фінанси держави.

Отже, фінансова наука, в тісному сенсі є фінансова теорія і відповідає на питання, як повинно розвиватись фінансове господарство згідно з сучасним світобаченням.

Сьогодні фінансова наука є рушійною силою у розвитку фінансових відносин. З її допомогою моделюються фінансові стосунки національного і міжнародного масштабу, приймаються доленосні політичні та економічні рішення.

Найвищого рівня розвитку досягли фінанси у ХХІ ст. З посиленням глобалізаційних процесів фінансові відносини вийшли далеко за межі окремих держав, стали домінуючими у світовій економіці і політиці.

3.2. Розвиток фінансової науки у ХХ ст. та її особливості у сучасному періоді

Високого рівня розвитку фінансова наука досягла у ХХ ст. У цей час формуються фінансові наукові школи, розробляються нові теоретичні положення, доктрини. Фінансова наука набуває особливого забарвлення. Її результатами користуються підприємці, вчені, державні і політичні діячі, керівники міждержавних інституцій.

У світовій практиці використовуються два пізнавально-дослідні підходи до наукових досліджень, які отримали назву позитивного і нормативного методів. Факти та емпіричні реалії були предметом дослідження позитивної науки. Нормативна, регулятивна та емпірична наука зосереджувалися на питанні «Що повинно бути». Якщо нормативна наука має прикладний та етичний характер, то позитивна — описовий і теоретичний. Професор Р. Ліпсі (Канада) зазначав, що можливість відокремити позитивні дослідження від нормативних зумовила одну з головних причин успіхів науки за останні 300 років.

Представниками позитивістської школи були Й. Шумпетер, Ф. Хайєк, М. Фрідмен та ін. Прихильниками нормативного методу слід назвати таких науковців як Дж. Грааф, Е. Мішену, А. Вагнер, Б. Баррі, Д. Ролз, Н. Калдор, Р. Ноузик та ін. Е. Мішену зазначав, що повністю позитивну науку вважали б дуже престижним інтелектуальним заняттям, але вона б не завоювала прихильності суспільства, а імперативна теорія активно використовується усіма цивілізованими суспільствами.

У А. Вагнера значення державних фінансів і науки про них підвищується до статусу першочергової дисципліни, призначеної для обґрунтування раціональної фінансово-економічної політики, корегування економічних процесів, вирішення соціальних проблем суспільства. Його ідеї відобразилися у Конституції ФРН і втілилися у принципи соціального ринкового господарства та держави добробуту.

Держава добробуту — це одне з найзначніших здобутків зарубіжної науки — характеризується такими рисами:

- значні масштаби перерозподілу ВВП через бюджетну систему (до 50 % ВВП);
- велике значення зовнішньої торгівлі (20—25 % від обсягів ВВП);

- соціальний захист видаткової частини бюджетів: фінансування інвестицій у людській капітал (освіта, охорона здоров'я), соціальні компенсації з безробіття та низьких доходів;
- формування бюджетних доходів переважно за рахунок прибуткового оподаткування фізичних осіб;
- бюджетне субсидювання окремих галузей промисловості та сільськогосподарського виробництва.

Нормативну теорію суспільного вибору можна охарактеризувати науковими працями наступних авторів, яких по праву слід вважати класиками даної теорії: В. Парето, Л. Робінса, А. Бергсона, Н. Калдора, А. Лярнера, А. Пігу, П. Самуельсона, Дж. Грааффа та ін.

В. Парето запропонував етичний ідеал суспільного добробуту — оптимум за Парето, згідно з яким умовою зростання суспільного добробуту є покращення добробуту одних людей без одночасного погіршення стану інших. Цей стан рівноваги увійшов у науку під назвою умови або ефективності за Парето. Він вважається родоначальником так званої нової теорії добробуту за формулою «найвище щастя — для найбільшої кількості людей».

Світова фінансова наука у ХХ ст. розвивалася за двома напрямками: класичним і неокласичним.

Класичний напрям (В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. С. Мілль) включав такі наукові школи:

- камералісти;
- меркантилісти;
- фізіократи;
- марксистки;
- китайські соціалісти;
- австрійська (Е. Сакс та ін.);
- історична (А. Вагнер та ін.).

Неокласичний напрям (Л. Вальрас, Ф. Візер, І. Джевонс, А. Маршалл, К. Менгер, В. Парето, П. Самуельсон, М. Фрідмен) включає такі фінансові школи і напрями:

- фінансова думка країн Східної Європи і СНД (включаючи українську фінансову думку);
- кейнсіанство і його епігони;
- сучасні напрями фінансової думки Заходу (А. Пігу, Дж. Б'юкенен, Р. Масгрейв та ін.);
- італійська школа (Е. Бароне, М. Пантелеони та ін.);
- шведська школа (К. Вексель, Е. Ліндаль, Г. Мюрдаль).

Найбільш поширеними у ХХ ст. були такі класичні теорії державних фінансів:

- соціально-етична теорія оподаткування, закон підвищення державних видатків — «закон Вагнера» (А. Вагнер, Німеччина);

– концепція розподілу державних доходів і видатків з позиції у б'єктивістської теорії вартості (М. Пантелеоні, Італія);

– теорія фінансової системи як продукту історичних умов, інтерпретація т.д.атків як продукту конституційного суспільства (Л. Штейн, Німеччина);

– теорія ціноутворення суспільних благ з позицій маржиналізму (У. Мадзо-гл, Італія);

– теорія справедливого оподаткування як складова теорії економіки доброту і політичного процесу (К. Віксель, Швеція);

– теоретизація державних фінансів як механізму установа рівноваги ніж приватними і суспільними благами через політичний процес (Д. Монте-мартіні, Італія)

– теорія суспільних потреб з позицій суб'єктивної вигоди (Е. Бароне, Італія);

– соціологічна інтерпретація державних фінансів з позицій теорії фіскальної експлуатації (Р. Гольдштейн, Австрія);

– теорія максимізації вигоди через баланс індивідуальних практичних корисностей приватних і суспільних потреб (Ф. Візер, Австрія);

– теорія державних фінансів в інтерпретації соціальної солідарності (Г. Рітгль, Німеччина);

– теорія оподаткування з позицій суб'єктивної вартості (Б. Сакс, Австрія);

– теорія практичної корисності для обґрунтування параметрів державного бюджету, розроблення теорії фіскального обміну (Е. Ліндаль, Швеція);

– інтерпретація податків як страхової премії та форми колективного заощадження (П. Леруа-Больє, Франція);

– «чиста» формалізована теорія оподаткування на основі маржиналізму (Д. Еджворт, Англія);

– теорія прогресивного оподаткування з позиції граничної корисності доходу (А. Кохен-Стюард, Голландія).

В умовах командно-адміністративної системи фінансова наука практично не розвивалася, хоча одна з найвидатніших фінансових робіт ХХ ст. — наукова праця А. Буковецького «Вступ до фінансової науки» (1929 р.) вважалася найкращим навчальним посібником не тільки у колишньому СРСР, а також в окремих європейських країнах. Автор праці аргументував зміст фінансової науки, розвинув вчення про доходи, видатки, державний кредит, бюджет, фінансовий контроль, фінансове управління, місцеві фінанси тощо.

Відтоді до 70-х років фінансова наука перетворилась у коментар праць класиків марксизму-ленінізму, рішень з'їздів, пленумів ЦК КПРС, постанов ЦК КПРС, займалася критикою різноманітних «буржуазних»

теорій, про які ніхто не знав, оскільки західна література для ознайомлення в СРСР була забороненою. Переважно більшість вчених-фінансистів було репресовано, дехто виїхав за кордон.

Вперше, у 1965 р. за соціалістичну добу була видана праця А. Александра «Фінанси соціалізму», у якій з перших сторінок стверджувалося, що всі питання стосовно вчення про фінанси вже розглянуті у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, матеріалах КПРС і досліджувати більше вже немає чого. Автор взяв на себе відповідальність стверджувати, що фінанси — це суспільна, а не самостійна, наука і органічна складова політичної економії.

Інші радянські вчені, зокрема Г. Точильников, В. Дьяченко, Е. Вознесенський, А. Бірман, Б. Болдарев, П. Жовтяк, Е. Брегель, М. Азарх, Д. Аллавердян, А. Зверев, І. Злобін, Є. Ровінський, розглядали фінанси виключно з партійних позицій, дискусія проходила тільки стосовно функцій фінансів, що для фінансової теорії і практики суттєвого значення не мало. Дійсно, в умовах командно-адміністративної системи фінансової науки не існувало. Елементи цієї науки з'явилися напередодні розпаду СРСР.

Разом із цим у своїх працях вчені-марксистки значно розширили сфери фінансових відносин, включивши до неї фінанси підприємств, кредит, страхування, резервні фонди, фінансовий контроль. Це позитивно відобразилося на сучасних фінансових наукових дослідженнях.

Теперішня фінансова наука, маючи міцну теоретичну базу, вирішує дуже складні питання суспільного життя. Розширилась сфера досліджень, ускладнилися завдання науки.

Науковці сучасного життя основну увагу приділяють розв'язанню проблем, пов'язаних із пошуком додаткових джерел доходів, які можна спрямувати на подолання бідності, безробіття, зростання обсягів та якості суспільних благ.

Основною рисою сучасної фінансової науки є відсутність ідеологічного тиску. Сучасні наукові дослідження ґрунтуються не на ідеологічних засадах політичних партій, а на основі глибокого аналізу теоретичних положень, статистичної інформації, практичних даних.

Все глибшого змісту набувають морально-етичні аспекти фінансової науки. Водночас фінансова наука стає проміжним і дуже важливим інструментом впливу на економіку і політику, на співвідношення між центром, регіонами і місцевим самоврядуванням.

Визначальною рисою сучасної фінансової науки є плюралізм поглядів, дискусія, постійний прагматизм досліджень з позицій суспільних інтересів.

Дуже складним і вагомим завданням сучасної фінансової науки є напрацювання дефініцій і понять, які б відповідали рівню розвитку фінансів, особливостям їхнього функціонування в умовах глобалізації.

Ключові теоретичні напрями сучасної фінансової науки зосереджені на дослідженні проблем нинішнього стану і розвитку соціально-економічних процесів, зокрема на:

- теорії суспільного добробуту, основний зміст якої полягає у тому, що будь-які зміни у фінансовій сфері мають сенс лише тоді, коли добробут окремих соціальних груп покращується без погіршення інших (засновник — В. Парето);

- теорії суспільного вибору в умовах демократичного середовища (засновник — Дж. Б'юкенен);

- теорії фіскального обміну «податки-блага» (засновники: К. Віксель, із. Ліндаль, Дж. Б'юкенен).

Фінансова наука XXI ст. намагається вирішити не тільки проблеми глобального і макrorівневого масштабів, але й вивчати фінансові проблеми, пов'язані з поведінкою окремих громадян, соціальних і політичних груп, партій при прийнятті рішень щодо параметрів державних доходів і видатків.

Сучасна парадигма західної фінансової науки, як зазначає В. Андрущенко, характеризується такими ознаками:

- за способом дослідження — методологічним індивідуалізмом, що передбачає аналіз фінансових явищ через призму поглядів, поведінки, інтересів індивідуумів;

- за розумінням природи фінансів — інтерпретацією державних фінансів як грошової субстанції, двоєдиної у своїй схожості й відмінності щодо інших грошових форм;

- за соціальною спрямованістю — відмовою від старомодних уявлень про фіскальну експлуатацію народних мас державою;

- за етикою наукової полеміки — визнанням суперечливості й багатоваріантності наукового пізнання дійсності, толерантним ставленням до протилежних поглядів.

На основні риси сучасної фінансової науки мають впливати регіональні, національні та глобальні проблеми, що потребують їх вирішення.

Найскладнішими глобальними проблемами, що потребують вирішення через посилення фінансових наукових розробок слід назвати наступні:

- поляризація у рівнях розвитку між багатими і бідними державами;

- боротьба з бідністю, стихійними лихами, старіння населення у багатих, економічно розвинутих країнах, швидкі темпи зростання населення у бідних країнах;

- екологічні проблеми (забруднення навколишнього природного середовища, глобальне потепління тощо), урбанізація.

Отже, фінансова наука, на сьогодні, потребує нових поглядів і наукових наукових праць, суджень, які допоможуть в практичній діяльності вирішити всі проблеми суспільства, або принаймі їх фінансову частину, яка є ключовою в економічному розвитку і зміцненню добробуту держав.

3.3. Сутність, структура та інструментарій фінансової науки

У суспільно-історичних аспектах фінансова наука має три форми прояву:

- як певна сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси;
- діяльність, пов'язана з продукуванням знань про фінанси;
- сукупність колективів, інститутів, установ і підрозділів, які забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності.

Розглядаючи фінансову науку як сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси, до її складу включають гіпотези, теорії, закони, тенденції, принципи, постулати, методи, категорії, поняття, наукові проблеми, наукові факти, завдання тощо.

Розкриваючи фінансову науку як діяльність, пов'язану з продукуванням знань про фінанси, до її складу відносять суб'єкти (вчені-фінансисти, спеціалісти), цілі (дослідження теоретичних і практичних засад функціонування фінансів у суспільстві), функції (опис, пояснення, прогноз), засоби (інформація, обладнання, устаткування), методи (правила, прийоми, понятійний апарат, теорії, концепції тощо), форми (теоретизування, експериментування тощо), об'єкти (грошові фонди, фінансові ресурси, грошові доходи і нагородження, видатки, витрати), результати фінансової наукової діяльності (сукупність наукових знань і наукові прогнози).

Розглядаючи фінансову науку як сукупність колективів, інститутів і підрозділів, які забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності, розуміють ті суб'єкти, які безпосередньо виконують наукові дослідження. В Україні такими суб'єктами є наукові підрозділи Національної академії України, Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України, науково-дослідні установи і підрозділи міністерств, відомств, вищих навчальних закладів тощо, фінансова наукова робота яких є функціональним завданням, а для їхніх працівників — професійною діяльністю.

Отже, фінансова наука — це спеціалізована галузь наукових знань, наукова діяльність, що спрямована на вивчення фінансів у теоретичній та практичній площинах, а також форм організації і функціонування їхніх окремих інститутів.

Структура фінансової науки:

- історико-теоретичні науки (історія фінансів, теорія фінансів тощо);
- науки управлінського циклу (управління фінансами, фінансовий менеджмент тощо);
- прикладні науки (бюджетна система, податкова система, казначейська система, фінанси підприємств, фінансовий ринок, місцеві фінанси, фінансовий контроль тощо).

Характерною ознакою фінансової науки є її теоретико-прикладний характер. Її основна мета формулювати теоретичні концепції і моделі фінансів, обґрунтовувати відповідні фінансові явища, обслуговувати практичні потреби регулювання суспільних відносин, сприяти удосконаленню фінансового законодавства і фінансової практики. Ось чому фінансові наукові знання відрізняються конкретністю, точністю, виражаються у логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях.

Суб'єктами фінансової науки можна назвати вчених, науковців працівників, науково-педагогічних працівників, наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III—IV рівнів акредитації, громадські організації у сфері фінансової наукової діяльності.

Об'єктом фінансової науки є суспільство.

Визначаючи об'єкта пізнання, необхідно враховувати те, що будь-яке фінансове явище, процес або відношення об'єктивної фінансової реальності може бути об'єктом дослідження. Значить, об'єкт дослідження фінансової науки — це процес або явище фінансової теорії і практики, що породжує проблемну ситуацію і обране для вивчення. Безпосередніми об'єктами фінансової науки можуть бути:

- фонди грошових коштів (централізовані — державні і місцеві бюджети, Пенсійний фонд України, державні соціальні фонди, державні резерви, державний кредит; децентралізовані — фонди і резерви міністерств, відомств, центральних установ, відділів та управлінь місцевих державних адміністрацій, виконавчих комітетів місцевих рад, підприємств, організацій та установ усіх форм власності);

- капітал та фінансові ресурси суспільства, держави, суб'єктів господарювання, адміністративно-територіальних формувань;

- грошові доходи і нагромадження (виручка від реалізації продукції, надання послуг, грошові надходження від інших видів діяльності, прибутки, амортизація тощо);

- конкретні види податків, обов'язкових зборів, неподаткових надходжень до бюджетів;

- всі види видатків, витрат;

- всі види фінансових планів та їхні показники тощо.

Отже, усе те, на що спрямована діяльність дослідника-науковця, і що притистоїть йому як об'єктивна фінансова реальність, є об'єктом фінансового дослідження.

Предметом фінансового дослідження є теоретичне відтворення об'єктивної фінансової дійсності. А саме тих істотних зв'язків та відношень, які підлягають безпосередньому вивченню у процесі фінансового наукового дослідження і є центральними, вирішальними для певного дослідження. Визначаючи предмет фінансової науки в об'єкті пізнання виділяємо певну його частину, що входить у предмет науки не повністю, а

тільки тим її напрямом, що окреслюється особливостями фінансової науки, в той час як всі інші напрями розглядаються як другорядні. Якщо об'єкт науки відтворює реальне фінансове явище, яке має конкретне матеріальне втілення (обсяг, вартість, ціну тощо), то предметом науки є філософська абстракція, що змальовує окремі сторони та особливості об'єкта, які фактично побачити не можна.

Необхідно виокремити наступні предмети фінансової науки, а саме:

- сутність фінансів (розподільні, економічні, або грошові відносини, пов'язані з розподілом і перерозподілом ВВП, частини національного багатства з метою формування та використання фондів грошових коштів і фінансових ресурсів держави та суб'єктів господарювання);

- специфічні для фінансової науки принципи, закони і закономірності;

- особливі форми прояву та механізми дії цих принципів, законів і закономірностей;

- фінансова техніка;

- фінансова практика.

Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу асоціюються між собою як загальне і часткове. В об'єкті визначається та його частина, яка є предметом дослідження і на яку спрямовується основна увага науковця. Саме предмет дослідження визначає його тематику і напрям.

На різних рівнях наука досліджує фінансові явища і процеси. Наприклад на міжнародному (глобальному рівні), загальнодержавному (макрорівні), регіональному (рівні адміністративно-територіальних утворень), на рівні окремих суб'єктів господарювання (мікрорівні). На глобальному і макрорівнях досліджуються, переважно, макроекономічні, інтегральні показники, а на мікрорівні — децентралізовані фінансові ресурси і чинники, які впливають на їхнє формування і використання.

За результатами наукових досліджень встановлюються закономірності явищ і процесів, пов'язаних з формуванням доходів та їх використанням. А також параметри, що забезпечують найефективніше функціонування фінансів та їхній вплив на соціально-економічні процеси.

Громадське призначення, місце та роль фінансової науки у суспільстві найбільш повно можна розкрити через її функції. Вони дають можливість дослідити шляхи розвитку системи знань про фінанси, їх вплив на систему соціальних зв'язків, наукове і прикладне значення результатів фінансових наукових досліджень, завдання, які стоять перед фінансовою наукою. Завдяки ознайомленню з функціями фінансової науки стає більш зрозумілим її суспільне призначення та роль, прикладна цінність, з'ясовуються основні напрямки її впливу на соціально-економічні процеси. Фінансова наука виконує як загальнонаукові, так і конкретно-наукові функції.

Розкриємо загальнонаукові функції фінансової науки:

– гносеологічна (пізнавальна) забезпечує суспільство необхідними знаннями про фінанси для правильного вирішення проблем, зокрема теоретичне відображення фінансів на рівні загальних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування, констатацію існуючого стану функціонування та розвитку фінансів;

– функція соціальної пам'яті — накопичення, збереження, трансляція досвіду функціонування фінансів у попередньому історичному періоді;

– інтерпретаційна забезпечує пояснення сутності фінансів та фінансових явищ, висвітлення їхнього причинного зв'язку, структурної організації, суспільного призначення;

– прогностична відображає здатність фінансової науки на підставі виявлених закономірностей та тенденцій розвитку фінансів і фінансової системи, шляхом висунення гіпотез, прогнозів, аналізу різних варіантів та альтернатив, визначити перспективи їхнього розвитку;

– евристична за своїм характером подібна до пізнавальної, але, на відміну від неї, означає не теоретичне опанування дійсності та поширення, систематизацію існуючих фінансових знань, а виявлення нових, раніше невідомих властивостей фінансів та фінансових явищ;

– нормативна встановлює, організовує та регулює відносини між науковими структурами за допомогою відповідних норм, правил етики;

– комунікативна забезпечує взаємозв'язок та взаємодію всіх видів фінансової науки, удосконалення фінансових знань, використання фінансовою наукою наукових знань інших галузей науки, запобігання дублюванню наукових досліджень та прогалин у фінансових знаннях, подолання неконструктивних та необґрунтованих дискусій; реалізується за допомогою наукової мови як зрозумілого та важливого засобу спілкування;

– прикладна сприяє вирішенню практичних завдань соціально-економічних перетворень і реалізується через розробку практичних заходів вирішення проблемних фінансових питань, проектів нормативно-правових актів з фінансів, концепцій реформування державних фінансових інститутів тощо;

– аксіологічна (ціннісна) формує у суспільстві ціннісні орієнтації, які спрямовують результати фінансових наукових досліджень на благо людей;

– креативна (творча) реалізується за допомогою створення потужного, інтелектуального потенціалу людства із числа вчених-фінансистів;

– ідеологічна відображає роль фінансової науки у формуванні суспільної ідеології, зокрема окремі фінансові явища та ідеї є складовими суспільної ідеології, закріплюють загальнолюдські цінності та ідеали, відображають інтереси да волю певних соціальних груп населення,

використовуються для складання партійних програм, визначення основних засад внутрішньої та зовнішньої політики тощо;

– виховна конкретизує роль науки у фінансовій освіті, фінансовому вихованні різних верств населення, формування у членів суспільства певних фінансових орієнтирів і фінансової грамотності.

Власне спеціальні функції фінансової науки розкривають особливості, зумовлені спрямованістю науки на дослідження фінансів як своєрідного суспільного явища, що має власну природу та тенденції розвитку. Такими функціями є:

– фінансово-орієнтуюча відображає роль фінансів у визначенні орієнтирів, цінностей, ідей та принципів, шляхів удосконалення фінансових відносин та фінансового законодавства, фінансового регулювання, фінансового забезпечення, створення надійного фінансового механізму тощо;

– інструментальна визначає значення фінансової науки як інструменту суспільства і держави щодо наукового забезпечення фінансової практики;

– критично-експертна полягає у критичному осмисленні теоретичних положень фінансової науки, фінансової практики, стану фінансового законодавства, організації та діяльності фінансового апарату суспільства, їх відповідність загальноприйнятим нормам і демократичним принципам, а також у проведенні наукової експертизи різних фінансових проєктів, нормативно-правових актів з фінансів, фінансової практики.

Фінансову науку можна охарактеризувати як дуже розгалужену і диференційовану систему наукових знань, видів і форм наукової діяльності.

Кожна її структурна частина зумовлена потребами пізнавальної і прикладної фінансової діяльності і відтворює багатоаспектне і багатоцільове призначення фінансів як науки.

Зміст фінансової науки визначають через такі блоки наукових фінансових знань:

– фундаментальні теоретичні й історичні основи фінансів;

– методологія фінансів (парадигми, методи побудови наукових знань, теоретичних та емпіричних досліджень);

– системи наукових фінансових знань галузевого і проблемного характеру;

– системи фінансових наукових знань прикладного характеру, що відображають порядок, форми, методи, прийоми, засоби різноманітних видів фінансової діяльності.

Зміст системи наукових фінансових знань складається з теорії, фінансової науки, фінансової думки, вчення, доктрини, концепції, наукових законів, суджень, умовиводів, постулатів та аксіом, проблем, гіпотез, наукових парадигм, методів, понять і категорій, наукових фактів, наукових результатів.

Галузеві та прикладні системи фінансових наукових знань, допускають емпіричну перевірку за допомогою фактів, та містять такі елементи як:

- вихідні принципи чи аксіоми, на підставі яких базуються висновки для прояснення або попередження специфічних фінансових явищ;
- сукупність логічних правил, що вводяться для оперування поняттями, термінами у межах цих систем знань;
- спосіб побудови логічних висновків, які дають можливість передбачити специфічні фінансові факти тощо.

Отже, охарактеризуємо складові системи наукових фінансових знань.

Розкриємо першу складову системи наукових фінансових знань як теорія. Теорія — система ідей, поглядів, положень, тверджень, логічних принципів, висунутих гіпотез, сформованих наукових концепцій та прийнятих постулатів, за допомогою яких узагальнюється досвід, отримуються достовірні знання, відображається закономірний розвиток природи, суспільства, мислення. Теорії спрямовані на тлумачення та пояснення будь-якого явища, включаючи фінансове. Це форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо закономірностей та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності. Теорія — система достовірних знань про діяльність, яка описує, пояснює, передбачає явища конкретної предметної галузі.

В цілому під фінансовою теорією розуміють об'єднаний єдиною внутрішньою пізнавальною логікою, взаємопов'язаний у його частинах, закінчений на певний момент комплекс пояснень фактів і осмислень фінансової дійсності. Фінансова теорія вирізняється різносторонністю поглядів. Часто певні фінансові теорії є відірваними від реальної практики, а тому лише в ідеалізованому варіанті відображають фінансову практику.

Фінансова наука — це впорядкований процес одержання знань, їхньої організації та систематизації у світлі певної парадигми, а також сума знань про явища міжнародних, державних та приватних фінансів і достовірно встановлені закономірності їх функціонування. На відміну від теорії, фінансова наука характеризується доказовістю і достовірністю щодо змісту, систематизованістю щодо форми, обґрунтованістю положень і висновків.

Фінансова думка — це інтелектуальний процес у будь-якій стадії пізнання фінансових явищ та з будь-яким результатом — від гіпотези до достовірного знання. Фінансова думка однаково працює на фінансову теорію і фінансову науку. Фінансова думка відображає сукупність наукових тем, порушених проблем, відкритих істин та способів їхнього доведення.

Вчення про фінанси розуміють як сукупність теоретичних положень щодо фінансів, систему поглядів мислення про фінанси.

Фінансову доктрину пояснюють як систематизоване вчення про фінанси, цілісну концепцію, сукупність принципів. На відміну від майже тотожних понять вчення, концепція, теорія, частіше використовується для позначення фінансових поглядів з відтінком схоластичності і догматизму, іншими словами впливу суб'єктивного чинника на трактування об'єктивних понять.

Фінансова концепція — це певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації фінансових положень, ідей, явищ, процесів, головний погляд на них, сукупність ідей їх системного висвітлення.

Отже, під концепцією розуміють систему доказів певного положення або систему поглядів на те чи інше фінансове явище. Концепція може базуватися на загальноприйнятих теоріях певної наукової школи або бути й авторською і розкривати власні теоретичні міркування дослідника. В обох випадках викладені положення мають бути логічно обґрунтованими, а не штучним набором окремих різнопланових тверджень. З огляду на це концептуальність — це визначення змісту, сутності, смислу того, про що йде мова.

Наукові закони — це внутрішні суттєві зв'язки фінансових ідей, явищ, що зумовлюють їхній закономірний розвиток. Закони характеризуються загальністю, необхідністю і повторюваністю за певних умов. Наукові закони у фінансовій сфері відтворюють істотні, необхідні зв'язки фінансових явищ і процесів у їхній суспільній обумовленості. Ці закони відрізняються за часом дії (постійні і тимчасові); за ступенем спільності (загальні і специфічні), за способом прояву динамічні і статичні або схоластичні, за формою обумовлення (причинні і функціональні), за формою зв'язків між суспільними і правовими явищами (наукові закони, що відображають незмінність цих зв'язків чи тенденцій розвитку, або встановлюють функціональну залежність чи фіксують причинний зв'язок).

Для доведення закону наука використовує судження. Судження — думка, у ній за допомогою зв'язку фінансових явищ, понять чи процесів стверджується або заперечується що-небудь. Судження про предмет, явище або процес можна отримати або безпосередньо за допомогою спостереження, або опосередковано за допомогою умовиводу].

Умовивід — це розумова операція, за допомогою якої з певної кількості заданих суджень виводиться інше судження, яке певним чином пов'язане з вихідним.

Постулати та аксіоми — вихідні, незалежні, несуперечливі і повні твердження або положення наукових теорій, які за аксіоматичної або дедуктивної побудови теорій сприймаються як істинні і з яких виводяться, за прийнятими у них правилами виводу, всі інші положення (основні абстракції). Отже, хоча правильність постулатів теоретично чи практично не доведена, вони приймаються науковою теорією як істинні.

Гіпотеза — наукове припущення або допущення, висунуте для пояснення фінансових явищ, процесів або їхніх причин, які зумовлюють певний наслідок. Іншими словами, гіпотеза — таке наукове припущення, істинність якого не доведена і потребує експериментальної перевірки. Доведена гіпотеза стає істиною.

Наукові проблеми виникають тоді, коли визрівають необхідні для цього умови. Наукова проблема як суб'єктивне уявлення об'єктивної дійсності є видом знання, яке виявляє межі незнання. Якщо проблема сформульована і поставлена правильно, то окреслені й сфери можливих наукових відповідей, варіанти її потенційного вирішення.

Наукова парадигма становить теоретико-методологічну основу фінансової науки і наукових досліджень.

Парадигма — той чи інший приклад або показовий випадок концепції чи теоретичного підходу. Під парадигмою розуміють:

- визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх вирішення науковому співтовариству,

- одну або декілька фундаментальних теорій, котрі користуються загальним визнанням і впродовж певного часу спрямовують наукові дослідження;

- панівний для певного історичного періоду в науковому співтоваристві усталений взірць, еталон мислення або постановки та вирішення проблеми, який уможливиле достовірність результатів наукового пошуку;

- систему ідей і уявлень, здатних розв'язати суперечності, що виникли в науці, дати пояснення накопиченому емпіричному матеріалу і відкрити шлях до подальшого поглиблення знань.

Метод — спосіб відображення і відтворення у мисленні досліджуваного предмета. Уміле застосування методів є важливою передумовою одержання нових істинних наукових знань. Головні елементи методу: принципи, правила, прийоми, способи і засоби. Наукові методи поділяються на: загальні методи вищого (філософського) рівня, загальнонаукові методи, конкретні наукові методи, спеціальні методи.

Поняття та категорії, якими оперує фінансова наука, є логічним вираженням знань про її об'єкт, предмет і мету. Фінансове поняття — думка, відображена в узагальненій формі. Під цими поняттями розуміють змістовні, необхідні ознаки фінансових явищ і процесів, предметні уявлення, що відтворюють у мисленні об'єктивну суть таких явищ і процесів, існують у ній, виражають специфічну фінансову визначеність цих процесів і явищ. Якщо поняття увійшло до наукового обігу, його виражають одним словом або використовують сукупність слів, які називають термінами.

Фінансова наука володіє власною термінологією, котра виділяє її з сукупності інших наук. Наприклад фонди грошових коштів, фінансові

ресурси, фінансове планування, фінансове регулювання, фінансові резерви, фінансовий механізм, фінансовий контроль, грошові доходи, грошові нагромадження, видатки, бюджетне фінансування, кошторисне фінансування, бюджетне інвестування, міжбюджетні трансферти тощо.

Окремі терміни, які є граничними за рівнем узагальнення і відображають об'єктивні фундаментальні абстрактні найсуттєвіші поняття фінансової теорії, називають фінансовими категоріями. До категорій фінансової науки слід віднести бюджет, фінанси підприємств, податки, державний кредит, прибуток, основні засоби, оборотні кошти та ін.

Поняття та категорії, з одного боку, довершують процес наукового дослідження, закріплюють його результати, а з іншого виступають інструментом наукових досліджень. Сукупність основних понять і категорій фінансової науки складають її понятійний апарат, який окремо не є ні теорією, ні практикою. Об'єктивна істина досягається тільки тоді, коли фінансовий понятійний апарат представлений у системі, тобто є взаємозалежним і формулює наукову систему знань (фінансову теорію, концепцію тощо).

Науковий факт (науковий результат) — нове знання, здобуте у процесі фінансових наукових досліджень та зафіксоване на носіях наукової інформації. Під науковим фактом розуміють відображену у висловлюванні об'єктивну реальність.

Результат фінансової науки має багатовимірну (у гносеологічному значенні) структуру, у якій можна виділити чотири складові:

- об'єктивну (реальні фінансові явища, процеси, події, які є похідною основою для фіксації пізнавального результату, що називається фактом);
- інформаційну (інформаційні посередники, які забезпечують передачу фінансової інформації від джерела до адресата — засобу фіксації факту);
- практичну (зумовленість факту наявними якісними і кількісними можливостями спостереження, вимірювання та експерименту);
- когнітивну детермінацію факту (залежність способів фіксації та інтерпретації фактів від системи похідних абстракцій фінансової теорії, теоретичних схем, психологічних установлень).

Отже, серед сукупності системи фінансових наукових знань головне місце посідає фінансової теорія, яка не безпосередньо, а ідеалізовано відображає дійсність.

Фінансова теорія — сукупність узагальнюючих положень, що утворюють фінансову науку або її розділ. Вона є системою синтетичного знання, у межах якої окремі поняття, гіпотези, закони та інші складові системи фінансових наукових знань втрачають колишню автономність і перетворюються на елементи цілісної системи.

За своєю структурою фінансова теорія є внутрішньо диференційованою, і в той же час цілісною системою знань, яку характеризують логіч-

на залежність одних елементів від інших, можливість виведення змісту теорії сукупністю тверджень та понять за певними логіко-методологічними принципами і правилами.

Фінансовій теорії як найвища форма вираження наукових знань має певні функції: пояснювальна, передбачувальна, синтезуюча, методологічна, практична.

Пояснювальна функція полягає у розкритті закономірностей розвитку об'єкту фінансової теорії. Пояснення може здійснюватися багатьма методами, зокрема за допомогою суджень, що містяться у структурі фінансової теорії. Це може стосуватися вихідних і похідних положень, поданих як поняттєво-категорійний апарат фінансової теорії. У процесі реалізації пояснювальної функції розкриття змісту фінансової теорії як сукупності взаємопов'язаних і взаємозалежних складових дає можливість наукового передбачення.

Суть передбачувальної функції виявляється у тому, що фінансова теорія дає змогу визначити тенденції розвитку фінансових явищ і процесів, передбачити майбутні події. Передбачувальна функція тісно пов'язана з пояснювальною, оскільки кожне пояснення містить у собі передбачення, а передбачення неможливе без пояснення. Використання на практиці цієї функції дає можливість оптимізувати фінансові плани та прогнози, розробляти і коригувати стратегічні і тактичні засади фінансової політики.

Синтезуюча функція розкриває закономірні зв'язки між окремими частинами та елемент теоретичної системи, що дає змогу визначити принципи, властиві фінансовій теорії.

Одночасно систематизація знань у фінансовій теорії забезпечує принципове їх спрощення, усуває розрізненість (наприклад, теорія фінансів — теорія державних фінансів — теорія бюджету держави та ін.).

Зміст методологічної функції полягає у тому, що за певних умов фінансова теорія після відповідних змін перетворюється на метод пізнання, а окремі методи фінансового наукового дослідження набувають якостей фінансової теорії, теоретичного значення.

Практична функція свідчить про орієнтацію фінансової теорії на практику, оскільки розроблення теорії не є самоціллю фінансової науки. Сама по собі теорія не мала б великого значення, якби не була потужним засобом розвитку наукових знань, а також науковою, методологічною основою фінансової практичної діяльності. З цього приводу поширеними є вислови, що найважливішим критерієм теорії є практика і немає нічого практичнішого, ніж хороша теорія.

Інструментарій фінансової науки визначається її методологією як вченням про принципи, форми і способи наукового пізнання.

У науковій літературі розглядають багато концептуальних підходів до змісту методології, її трактування, які у цілому зводяться до того, що

поняття методологія має два найважливіших значення: по-перше, це сукупність засобів, методів, прийомів, які застосовують у певній науці; по-друге, це галузь знань, яка вивчає засоби, принципи організації пізнавальної і практично-перетворюючої діяльності людини.

За основу будемо брати визначення, згідно з яким методологія — система наукових принципів, на основі яких базується фінансове дослідження, здійснюється вибір мети, змісту, сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження, котрі забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про фінансові процеси та явища.

Методологія фінансової науки виконує такі функції:

- визначає способи здобуття фінансових наукових знань, які відображають динамічні фінансові процеси та явища;
- спрямовує, передбачає особливий шлях, завдяки якому досягається мета фінансового дослідження;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо фінансових процесів і явищ, що досліджуються;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії фінансової науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у фінансовій науці;
- створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент фінансового наукового пізнання.

Методологія фінансової науки як вчення про систему наукових принципів, норм і способів наукової діяльності має чотирирівневу структуру. Перший і другий рівні — фундаментальні і загальнонаукові принципи, а третій і четвертий — конкретно-наукові і спеціальні методи і техніки.

Найвищим рівнем методології фінансової науки, який визначає загальну стратегію принципів пізнання, особливостей фінансових явищ, процесів, сфер діяльності, є філософська або фундаментальна методологія, до якої належать діалектичні, гносеологічні та логічні методи.

Сутність діалектичного методу полягає у використанні фінансовою наукою категорій та законів діалектики. Під категоріями розуміють найбільш нагальні та важливі поняття будь-якої науки (сфери знання); вони фіксують якісні характеристики предмета пізнання, а тому у певній сфері знання не можна правильно міркувати, не вживаючи категорій.

Виявляючи три сфери проявів буття, філософська наука сформувала три розділи його категоріальних визначень:

1. сфера буття (буття та якість):

- входять категорії буття і ніщо, кількість;
- існує перехід однієї категорії в іншу;
- діє діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні;

2. сфера сутності (буття як відношення):
– входять категорії сутності та явищ, необхідність та випадковість, можливість і дійсність, форма та зміст, причина та наслідки; діє закон єдності і боротьби протилежностей;

3. сфера поняття (буття як поняття):
– входять категорії одиничного, особливого, всезагального; діє закон заперечення.

Діалектичний метод можна охарактеризувати таким чином:

– орієнтацією процесу дослідження щодо пізнавальних завдань та можливостей. Вказує, що саме слід виявляти у пізнанні фінансових явищ і процесів та на які результати можна сподіватися;

– можливість використовувати не всі, а лише частину діалектичної логіки;

– виконанням упорядкування, систематизації здобутих знань. Вказує, приклад, відмінності сутності та явища, змісту і форми і надає вказки щодо їхнього розпізнання.

Отже, використовуючи категорії, що розкривають сутність і явища у фінансовій науці, досліджуючи категорію фінансів, можна зробити висновок, що суть фінансів є прихованою від нас і характеризується розподільчими відносинами, які побачити не можливо.

Ця сутність виявляється за допомогою категорії явища ,що вказує на видимі ознаки цих відносин: формування, розподіл доходів, грошових нагромаджень, прибутку, грошових фондів; оподаткування, фінансування, дотування, субсидювання тощо. Вони реалізуються за допомогою відповідних грошових потоків. Використовуючи категорію змісту як сукупності певних елементів можна зробити висновок, що змістом фінансів є грошові фонди і фінансові ресурси, а за категорією форми як способу зв'язку між окремими елементами форма фінансів реалізується за допомогою фінансових планів.

За допомогою діалектичного методу можна обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки фінансових процесів і явищ, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, формою і змістом, можливістю і дійсністю, об'єктивно оцінити фінансову дійсність, обґрунтувати перспективи розвитку фінансових відносин і можливі наслідки прийняття певних фінансових рішень.

Загальнонаукова методологія використовує наступні принципи: історичний, порівняльний, логічний, герменевтичний, термінологічний, системний, синергетичний, діяльнісний, інформаційний, поведінковий (біхевіористський), гуманістичний, культурологічний, аксіологічний (ціннісний), пізнавальний (когнітивний), кібернетичний, інституціональний, структурний, функціональний, комплексний, системно-функціональний, функціонально-структурний та інші.

Загальні методи фінансового наукового дослідження можна об'єднати у три групи:

1. методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, метод опису, експертних оцінок);

2. методи, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення, моделювання, аналогія та інші);

3. методи, що використовуються на теоретичному рівні (сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний та інші).

Отже, фінансова наука має досить складну сутність для розуміння та структури та потребує подальшого розвитку в інших наукових дослідженнях.

Контрольні запитання

1. У чому полягає внутрішній зміст фінансів?
2. Яка існує форма прояву фінансових відносин?
3. Які існують характерні ознаки фінансів?
4. У чому полягає сутність і роль фінансів у суспільстві?
5. Які ознаки притаманні фінансам і в чому їх відмінність від грошей?
6. Які існують моделі фінансових відносин?
7. У чому полягає соціально-економічна сутність фінансів?
8. У чому полягає сутність фінансової науки?
9. Які ви знаєте напрями розвитку фінансової науки?
10. Хто перший ввів поняття фінансів?

Тести

1. *Фінанси це?*
 - а) гроші;
 - б) економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом та використанням фондів грошових коштів;
 - в) економічні відносини, пов'язані з виробництвом і реалізацією продукції;
 - г) грошові потоки.
2. *Двоїстий характер фінансів проявляється в тому, що?*
 - а) з одного боку — це фінансові відносини, а з другого — це фінансові ресурси;

б) з одного боку — це централізовані грошові фонди, а з другого — децентралізовані;

в) з одного боку — це фінансові ресурси, а з другого — це фінансові резерви;

г) з одного боку — це розподіл ВВП, а з другого — перерозподіл ВВП.

3. Фінанси виконують такі функції?

а) розподільчу і контрольну;

б) розподільчу і накопичувальну;

в) накопичувальну і контрольну;

г) правильної відповіді немає.

4. Об'єктивними передумовами функціонування фінансів є?

а) товарно-грошові відносини, функціонування держави, дія економічних законів;

б) існування держави, дія закону вартості, потреби розширеного відтворення;

в) економічний розвиток суспільства, дія економічних законів, потреби розширеного відтворення;

г) товарно-грошові відносини, функціонування держави.

5. Для фінансових відносин характерним є рух коштів, а саме?

а) поворотний та оплатний;

б) примусовий, обов'язковий, безповоротний та безоплатний;

в) безповоротний та оплатний;

г) необов'язковий та поворотний.

6. Фінансові відносини охоплюють?

а) сферу матеріального виробництва;

б) невиробничу сферу;

в) як виробничу так і невиробничу сфери;

г) правильної відповіді немає.

7. Розподільча функція фінансів здійснюється з?

а) первинним розподілом ВВП;

б) вторинним розподілом (перерозподілом) ВВП;

в) контролем за розподілом ВВП до відповідних фондів;

г) розподілом та перерозподілом ВВП через фінансову систему.

8. Суть контрольної функції фінансів полягає у?

а) тому, що фінанси виступають інструментом контролю за формуванням і використанням доходів суб'єктів фінансових відносин;

б) контролі за доходами юридичних осіб;

в) контролі за формуванням централізованих фондів грошових коштів;

г) у контролі за ефективністю використання банківського кредиту.

9. *Взаємозв'язок між грошовими та фінансовими відносинами полягає в тому, що?*

- а) фінансові відносини є передумовою виникнення грошових відносин;
- б) всі грошові відносини є фінансовими;
- в) всі фінансові відносини є грошовими;
- г) правильної відповіді немає.

10. *Фінансові ресурси це?*

- а) грошові фонди, які створюються в процесі розподілу, перерозподілу та використання ВВП за певний період;
- б) економічні відносини, що складаються під час створення та розподілу грошових доходів (накопичень) у держави та суб'єктів господарювання;
- в) сукупність централізованих і децентралізованих фондів цільового призначення;
- г) правильної відповіді немає.

11. *Чим відрізняються фінанси від грошей?*

- а) змістом;
- б) функціями;
- в) змістом і функціями;
- г) правильної відповіді немає?

12. *Функції фінансів — це засіб прояву?*

- а) сутності фінансів;
- б) суспільного призначення фінансів;
- в) правильні відповіді а і б;
- г) правильної відповіді немає.

13. *Фінансові відносини виникають?*

- а) на стадії обміну;
- б) на стадії виробництва;
- в) на стадії обміну і виробництва;
- г) правильної відповіді немає.

14. *Наявність фінансових відносин у державі є?*

- а) суб'єктивним фактором;
- б) об'єктивною необхідністю.
- в) правильні відповіді а і б;
- г) правильної відповіді немає.

15. *Суб'єктами фінансових відносин є?*

- а) валовий внутрішній продукт;
- б) держава, підприємства, громадяни;
- в) доходи, податки, збори;
- г) усі відповіді правильні.

16. Хто із представників дотеоретичної економічної системи вперше в окремих з економічних наук фінанси?

- а) Ф. Кене;
- б) У. Петті;
- в) П. Будгільверг;
- г) Аристотель.

17. На ґрунті теорії граничної корисності у фінансовій науці виникла самостійна школа, основними представниками якої стали?

- а) А.Сміт, Д.Рікардо, Т.Мальту, Ж.-Б. Сей ;
- б) У.Петті, Ф.Кене, П. Буагільберг, Ф. Мольберт;
- в) Е. Сакс, Л.Вольрас, У Джевонс, Е. Селігмен, А. Гроціані;
- г) К.Маркс, В. Ленін, Прудон, Сен-Сіман, Фур'є.

18. Які ви знаєте сфери фінансів?

- а) фінанси суб'єктів господарювання (підприємств);
- б) державні фінанси;
- в) міжнародні фінанси;
- г) всі відповіді правильні.

19. Сфера фінансів підприємств відображає?

- а) рух грошових потоків;
- б) фінансову діяльність держави;
- в) фінанси міжнародних організацій;
- г) міжнародні фінансові інституції;
- д) об'єктивну сукупність фінансових відносин на підприємстві.

20. Хто із українських вчених економістів є автором «Теорії кредитів» (1852)?

- а) М. Бунге;
- б) І. Янжул;
- в) Л. Яснопольський;
- г) П. Мігулін;
- д) В. Лебедев.

Глосарій

Соціально-економічна сутність фінансових відносин полягає у дослідженні питання — за рахунок кого держава отримує фінансові ресурси і в чий інтересах їх використовує.

Фінанси — це одна з конкретних історичних форм економічних відносин, функціонування яких пов'язано з об'єктивною необхідністю роз-

поділу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту з метою формування і використання централізованих і децентралізованих грошових фондів для виконання функцій і завдань держави.

Фінансова концепція — це певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації фінансових положень, ідей, явищ, процесів, головний погляд на них, сукупність ідей їх системного висвітлення.

Гіпотеза — наукове припущення або допущення, висунуте для пояснення фінансових явищ, процесів або їхніх причин, які зумовлюють певний наслідок.

Парадигма — той чи інший приклад або показовий випадок концепцій чи теоретичного підходу.

Література

1. *Маркс До., Енгельс Ф.* Соч. видавництво 2-е, т. 7.
2. *Л. Косса.* Основи фінансової науки (1896). — Росія: 1900 р.
3. *Нітті Ф.* Основні початки фінансової науки / Ф. Нітті. — М., 1904. — 181 с.
4. *Косса Л.* Основи фінансової науки, М., 1900.
5. *Чантладзе В. Г.* До питання про поняття фінансів. Тбілісі, 1989.
6. *Ееберг К. Т.* Нариси фінансової науки, Ярославль, 1893.
7. *Леоненко П. М., Юхименко П. І., Ільєнко А. А.* та ін. Теорія фінансів: Навч. посібник / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 480 с.
8. *Опарін В. М.* Фінанси (Загальна теорія): Навч. посібник — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: КНЕУ, 2005. — 240 с.
9. *Романенко О. Р.* Фінанси: Підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 312 с.
10. *Стеців Л. П., Копилюк О. І.* Фінанси: Навч. посібник — К.: Знання, 2007. — 235 с.
11. Фінанси: Навч. посібник / О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, В. І. Оспіщев та ін.; За ред. В. І. Оспіщева. — К.: Знання, 2006. — 415 с.
12. Фінанси: Навч. посібник / В. С. Загорський, О. Д. Вовчак, І. Г. Благун, І. Р. Чуй. — К.: Знання, 2006. — 247 с.
13. *Демиденко Л. М., Субботович Ю. Л.* Податкова система. Навч. посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 184 с.
14. *Горбач Л. М., Каун О. Б.* Ринок фінансових послуг: Навч. посібник. — К.: Кондор. — 2006.
15. *Корнєєв В. В.* Фінансові посередники як інститути розвитку: Монографія. — К.: Основа, 2007. — 192 с.

16. *Мельник В. М.* оподаткування: наукове обґрунтування та організація процесу. — К.: «Комп'ютерпрес». — 2006. — 277 с.
17. Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку: у 3 т. Т. 1: Фінансова політика та податково-бюджетні важелі її реалізації. / За ред. А. І. Даниленко. — К.: Фенікс, 2008. — 467 с.
18. *Юхименко П. І., Федосов В. М., Лазебник Л. Л.* та ін. Теорія фінансів: Підручник / За ред. проф. В. М Федосова, С. І. Юрія. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 576 с.
19. *Кудряшов В. П.* Курс фінансів: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — 431 с.
20. *Венгер В. В.* Фінанси: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. В. Венгер. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 432 с.

Тема 4

ФІНАНСОВЕ ПРАВО ТА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

- 4.1. *Поняття, предмет, метод та джерела фінансового права*
- 4.2. *Фінансово-правові норми та фінансово-правові відносини*
- 4.3. *Фінансове право та наука фінансового права*
- 4.4. *Фінансова політика, її сутність, види і значення*

4.1. Поняття, предмет, метод та джерела фінансового права

Важливою необхідною складовою механізму соціального управління є фінансова діяльність держави. Це проявляється в тому, що акумульовані в ході цієї діяльності фінансові ресурси спрямовуються в галузі економіки, соціальну та інші сфери з урахуванням пріоритетності заходів, що фінансуються, на певних етапах розвитку країни, її зовнішніх та внутрішніх умов. Здійснення ефективної фінансової діяльності держави є необхідним фактором для проведення справедливої соціальної політики, яка в умовах переходу до ринкової економіки потребує усунення негативних наслідків останньої. Здійснення фінансової діяльності держави потребує правового врегулювання прав, обов'язків та відповідальності суб'єктів, які беруть участь у цій діяльності. В цьому і полягає призначення фінансового права: за допомогою його норм фінансова система приводиться до дії і використовується державою.

Усі правові норми, які включені в законодавчі і підзаконні нормативно-правові акти, поділяються на окремі галузі права. В основу поділу макросистеми правових норм, прийнятих на території держави її органами та органами місцевого самоврядування, покладено матеріальний зміст відносин, які регулюються цими нормами, тобто предмет правового регулювання. Окремі частини системи права, розмежовані за предметом правового регулювання, є галузями права, під якими розуміють сукупність правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини.

Предметом фінансового права є суспільні відносини, що виникають у процесі мобілізації коштів у публічні централізовані і децентралізовані фонди держави і органів місцевого самоврядування та інші фон-

ди, що визначаються державою публічними, їх розподілу і використання, а також у ході контролю за рухом цих коштів, їх ефективним і цільовим використанням, а також із емісією та обігом грошових знаків. Під впливом фінансово-правових норм знаходяться і фінансові відносини господарюючих суб'єктів (комерційних та некомерційних підприємств), відносини, які виникають на ринку фінансових послуг, при формуванні і подальшому використанні недержавних пенсійних фондів, приватних господарств [2].

Фінансове право закріплює загальні принципи і форми фінансової діяльності держави й органів місцевого самоврядування, методи мобілізації і розподілу коштів через публічні централізовані і децентралізовані фонди, одержання їх учасниками фінансових правовідносин. Права і обов'язки цих учасників також визначають норми фінансового права.

У цих відносинах виявляється владно-організуюча роль держави і органів місцевого самоврядування в розподілі і перерозподілі національного доходу країни. Саме в цих відносинах держава і органи місцевого самоврядування виражають публічний фінансовий інтерес, задовольняючи фінансові потреби держави, окремих територіальних утворень і одночасно всіх громадян, зацікавлених у безперерйному функціонуванні органів держави і місцевого самоврядування. Ці відносини мають грошовий характер й однією стороною в них завжди виступають органи держави або органи місцевого самоврядування, які підтримують публічний фінансовий інтерес. Другою стороною цих відносин можуть виступати органи держави, юридичні й фізичні особи, муніципальні органи тощо, у яких виникає обов'язок внесення коштів у централізовані й децентралізовані фонди або право на одержання коштів із цих фондів, але вони зобов'язані підтримувати публічний фінансовий інтерес і задовольняти особистий чи колективний (юридичні особи) інтерес. Друга сторона відносин завжди підпорядкована першій, незалежно від місця, яке займає орган в системі органів держави.

Ця підпорядкованість відбувається не по вертикалі, як в адміністративному праві, а тільки по горизонталі саме в фінансових відносинах. Стороною, що представляє публічний фінансовий інтерес, як правило, є уповноважений державою фінансовий орган або інший уповноважений нею орган (наприклад, Пенсійний фонд).

Відносини, що регулюються фінансово-правовими нормами, завжди мають грошовий характер. Однак не всі грошові відносини, в яких однією стороною виступають органи держави, місцевого самоврядування або інші уповноважені державою органи, наділені владними повноваженнями, є фінансово-правовими.

Відносини, що складають предмет фінансового права, класифікуються за різними ознаками:

- залежно від функцій фінансової діяльності — при мобілізації, розподілі й використанні централізованих і децентралізованих фондів коштів та здійсненні контролю за їх витрачанням, у зв'язку із грошовою емісією;

- залежно від поділу на фінансово-правові інститути — при формуванні й використанні бюджетних і централізованих цільових позабюджетних фондів; з приводу фінансів державних і муніципальних підприємств; з приводу обов'язкових платежів (податків, зборів, мита, неподаткових доходів); з приводу державного і муніципального кредиту; державного боргу; кошторисно-бюджетного фінансування; державного страхування; грошового обігу; фінансового контролю.

- залежно від суб'єктного складу фінансові відносини поділяються на дві групи: перша — коли, з одного боку, виступають наділені владними повноваженнями державні або муніципальні органи, які виражають публічний фінансовий інтерес, а з другого — юридичні або фізичні особи; друга група — коли, з одного боку, беруть участь органи держави, а з другого — муніципальні органи (наприклад, у між-бюджетних відносинах), коли обидві сторони представляють публічний фінансовий інтерес: одна — загальнодержавний, друга — територіальний.

Додатковою ознакою для виділення галузей в системі права є метод правового регулювання, тобто сукупність юридичних прийомів і засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання якісно однорідних, відокремлених відносин. Загальновідомим є висновок учених, які досліджують загальну теорію права, про те, що всі галузі права поділяються на публічні та приватні — коли у відносинах, що регулюються нормами цієї галузі, однією з сторін обов'язково виступає владний державний орган або муніципальний орган, що підтримує публічний інтерес. Приватна галузь права, наприклад, цивільне право. На такі види галузі поділяються через різні ступені самостійності (автономії) суб'єктів права, різні сфери застосування актів, специфічні норми і засоби регулювання поведінки людей [5].

Метод правового регулювання в фінансовому праві такий самий, як і в усіх галузях публічного права. Прийоми і засоби впливу на суб'єктів відносин є предметом фінансового права, і розкривається цей вплив через правовий статус суб'єктів (правоздатність, дієздатність, компетенцію, відношення підпорядкування). У фінансовому праві суб'єкти нерівні. Сторона, що виражає публічний фінансовий інтерес, завжди наділена владними повноваженнями.

Фінансове право як галузь публічного права, в першу чергу, захищає спільні інтереси держави і громадян, адже держава не може функціонувати без фінансового забезпечення, а в безперерйному, ефективному функціонуванні органів державної влади, що ділиться на законодавчу, виконавчу і судову гілки, зацікавлений кожний громадянин. Фінансове право своїм впливом на відносини в галузі фінансової діяльності захи-

щася і матеріальні інтереси самої держави, й інтереси приватні, оскільки, наприклад, органи податкової служби не можуть стягувати обов'язкові платежі з приватних підприємницьких структур без приписів в фінансово-правових нормах. Метод владних приписів застосовується в усіх галузях публічного права. Але в інших галузях приписи стосуються стосунки відносин, яка є підвладною.

Фінансове право побудоване на єдності фінансової політики і грошової системи.

Одним із основних принципів фінансового права є принцип плановості. Вся діяльність держави, її органів, органів місцевого самоврядування побудована на фінансових планах (кошторисах), головним і координуючим з яких є державний та місцеві бюджети, які пов'язані з усіма фінансовими планами окремих установ, підприємств, організацій. В умовах існування адміністративно-командної системи управління було прийнято вважати, що планування існує тільки в Радянському Союзі, а в країнах з ринковою економікою його немає. Хоча і невеликий, але досвід переходу нашої країни до ринкової економіки свідчить, що планування — один із головних принципів країн із ринковою економікою, оскільки воно є важливим елементом регулювання й управління фінансами, планування здійснюється на всіх територіальних рівнях (державна, область, район, підприємства). У масштабі держави складається зведений фінансовий баланс, де враховують усі фінансові ресурси країни.

Отже, **фінансове право** — це сукупність правових норм, що регулюють відносини в галузі формування, розподілу і використання публічних централізованих і децентралізованих фондів коштів, та інших фондів, необхідних для безперервного функціонування органів держави, органів місцевого самоврядування та органів, діяльність яких держава визнає необхідною.

Специфіка фінансового права дозволяє відмежувати його від інших галузей системи права України і віднайти нерозривний зв'язок не тільки з провідними галузями права — конституційним, адміністративним, цивільним, але й з усіма іншими.

Найбільш тісно фінансове право пов'язане з конституційним та адміністративним, які охоплюють діяльність держави в цілому.

Конституційне право — провідна галузь у системі права будь-якої держави. Його норми регулюють відносини в головних сферах суспільного життя: економіці, політиці, соціальних відносинах, визначають місце особи в суспільстві. Оскільки конституційне право закріплює основи конституційного ладу, принципи, цілі й функції держави та механізм здійснення державної влади, воно посідає провідне місце в системі галузей права. Конституція України і Регламент Верховної Ради встановлюють повноваження парламенту України в галузі державного бюджету, а статті Бюджетного кодексу України і фінансове законодавство детально

регулюють відносини в галузі бюджетної діяльності, забезпечують мобілізацію коштів для реалізації приписів норм Конституції.

Після відродження галузі фінансового права в системі права почали створювати і систему самого фінансового права. Однією з перших після професора Ю. А. Ровинського (який своїми працями і багаторічною практикою в банківсько-фінансовій системі довів, що фінансове право існує як самостійна галузь) виступила з глибокими науковими дослідженнями проф. Р. Й. Халфіна. Вона пропонувала розділити фінансове право, як і цивільне, на дві частини — загальну і особливу. На сьогодні більшість вчених розділяють цю точку зору, тобто частину фінансово-правових норм відокремлюють у загальну частину, а інші норми відповідно до їх приналежності включають в особливу частину. Проте з цим погодитися досить важко. В основному мова йде не про галузь права, а про юридичну навчальну дисципліну.

У провідних галузях права, наприклад, у цивільному і кримінальному, правові норми, які видані державою, поділяються також на дві частини: загальну і особливу.

Наприклад, загальна частина цивільного права стосується всіх суспільних відносин, які регулюються цивільним правом. Загальну частину сучасного цивільного права становлять норми про суб'єктів, об'єкти цивільного права, угоди, представництво і довіреність, позовну давність.

Спеціальна частина регулює особливі відносини і включає такі інститути: право власності, інші речові права, зобов'язальне право, авторське право, право на винахід, спадкове право. І в жодному інституті не повторюються ознаки суб'єктів цивільного права, які були встановлені нормами загальної частини.

У фінансовому праві до загальної частини зараховуємо поняття про фінанси, фінансову систему; про фінансово-правову норму, про відносини, їх особливості. Це все дійсно потрібно знати, але тим читачам, які вивчають курс фінансового права як навчальну дисципліну, а не фінансове право як галузь.

Що ж до складу особливої частини фінансового права, то вона може вибудовуватись на підставі існуючої фінансової системи. У межах ланок фінансової системи і створюються підгалузі фінансового права, які розділені на фінансово-правові інститути.

Підтримуючи думку професорів О. Ю. Грачової та Г. П. Толстоп'ятенка про те, що фінансовий контроль характерний для всіх сфер фінансової діяльності і для всіх органів, які здійснюють фінансову діяльність, і враховуючи його зростаючу роль в умовах ринкової економіки і важливість суспільних відносин, які складаються при цьому, а також необхідність урегулювання їх правом, вважаємо за доцільне сформулювати в особливій частині фінансового права підгалузь (як бюджетне чи податкове право) — правові основи фінансового контролю. Коли науковці

звикнуть до такого місця інституту фінансового контролю в системі фінансового права, його можна буде називати фінансово-контрольним правом, як і пропонує професор К. С. Бельський.

Фінансове право складається з великої кількості фінансово-правових норм. Разом вони становлять цілісну систему, в якій фінансово-правові норми в певній послідовності і взаємозв'язку групуються в різні правові інститути, що регулюють однорідні фінансові відносини в галузі бюджету, позабюджетних цільових фондів, державного кредиту, державних доходів тощо. Кожний вид фінансових відносин є відносно самостійним у фінансовій системі і регулюється в зв'язку з цим такою ж відносно незалежною групою фінансово-правових норм, які в сукупності створюють інститути фінансового права.

Таким чином, система фінансового права як галузі права — це об'єктивно обумовлена фінансовою системою внутрішня його будова, об'єднання і розташування фінансово-правових норм у певній послідовності [10].

У Загальну частину сьогодні включають фінансово-правові норми, які закріплюють основи фінансової діяльності держави, її принципи, методи, правові форми; фінансову систему, коло і компетенцію органів держави і органів місцевого самоврядування в галузі фінансів і розмежування їх повноважень, види, форми і методи фінансового контролю. Положення, що включаються в Загальну частину фінансового права, мають однакове значення при здійсненні фінансової діяльності як органами держави, так і органами місцевого самоврядування.

Особлива частина фінансового права поділяється на розділи або підрозділи, які складаються з фінансово-правових інститутів і субінститутів, у яких згруповані норми, що регулюють відносини в галузі:

- 1) державного і місцевих бюджетів;
- 2) державних і муніципальних позабюджетних цільових фондів;
- 3) державних і муніципальних доходів;
- 4) державного і муніципального кредиту;
- 5) державного і муніципального боргу;
- 6) обов'язкового страхування;
- 7) державних і муніципальних видатків;
- 8) валютного контролю;
- 9) грошової емісії та грошового обігу.

Система фінансового права, побудована на підставі об'єктивно існуючих фінансових відносин і досягнень загальної теорії права, дає можливість глибокого вивчення та правильного застосування фінансово-правових норм.

Правовий матеріал особливої частини фінансового права об'ємний і складний. Він має особливе значення як для держави, так і для органів місцевого самоврядування. Тому є загальноновизнаним, що особлива частина галузі права поділяється на підрозділи.

Фінансове право складається із правових норм, які включаються в акти різної правової форми (закони, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів тощо) з фінансових питань, а в сукупності вони утворюють фінансове законодавство.

Система фінансового законодавства — ієрархічна сукупність законів і нормативно-правових актів із фінансових питань.

Джерела фінансового права — це зовнішня форма виразу фінансово-правових норм, які видає держава, її органи та органи місцевого самоврядування або органи, що визнані державою і представляють фінансові інтереси суспільства чи окремих категорій громадян (наприклад, Пенсійний фонд, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб тощо) [6].

Джерела фінансового права — це закони та нормативно-правові акти Верховної Ради України, державних виконавчих органів та органів місцевого самоврядування, які вміщують норми фінансового права.

Поширеність фінансових відносин та їх особлива значимість для життя держави й органів місцевого самоврядування обумовлюють різноманітність видів джерел фінансового права.

Право на видання нормативно-правових актів у будь-якій галузі діяльності держави, їх назва і порядок прийняття завжди визначаються в державі Конституцією і чинним законодавством.

Нормативно-правовими актами, що регулюють фінансові відносини в Україні, є:

- Конституція України;
- Бюджетний кодекс України;
- щорічні закони про державний бюджет;
- нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України з фінансових питань;
- нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади, що стосуються фінансової діяльності;
- акти органів Автономної Республіки Крим, місцевих рад та місцевих державних адміністрацій.

Як і в будь-якій галузі права основним її джерелом є Конституція України, що вміщує принципові положення, на яких будується і галузь фінансового права. Конституційні норми як основне джерело фінансового права можна поділити на дві нерівні групи: норми, які безпосередньо регулюють фінансові відносини, і норми, що є базою розгалуженого фінансового законодавства.

Самостійну групу джерел фінансового права створюють рішення органів Автономної Республіки Крим, місцевих рад і органів місцевого самоврядування з фінансових питань. Вони всі мають загальні особливості: територіальна обмеженість і самостійність у прийнятті рішень, що стосуються місцевих бюджетів, установлення місцевих податків і зборів.

Рішення органів місцевого самоврядування є обов'язковими для юридичних осіб, розташованих на цих територіях, і для посадових осіб та громадян, що постійно або тимчасово проживають там.

4.2. Фінансово-правові норми та фінансово-правові відносини

Сутність правовідносин має визначатися зв'язком норми права та правовідносин. У суспільному житті існує безліч сукупностей або систем норм: норми моралі, економічні норми, технічні норми тощо. У теорії та практиці не склалося узагальненого поняття, яке б відповідало відносинам, врегульованим даною системою норм, як специфічної форми реалізації норми. Таке поняття виникає лише стосовно права як сукупності норм. Це обумовлюється місцем права в житті суспільства та особливостями правової норми, виконання якої забезпечується можливістю застосування державного примусу. Такий стан притаманний будь-яким правовим нормам, у тому числі й нормам фінансового права.

У системі права норми єдині та взаємопов'язані. Вони не можуть функціонувати ізольовано. Будь-який структурний елемент, вилучений із системи права, втрачає системні функції, і як наслідок — соціальну значимість. «Лише взяті в сукупності такі характеристики права, як його зміст, засоби впливу, форми виразу, процедури, засоби забезпечення, а також система інформування щодо правових норм, дають можливість провести розмежування між цим регулятором та соціальними нормами суспільства, між правом та іншими регуляторами (моральними, груповими тощо), які діють у суспільстві».

Фінансово-правові норми — це загальнообов'язкові приписи компетентних органів державної влади та місцевого самоврядування з приводу мобілізації, розподілу й використання коштів централізованих та децентралізованих фондів, що виражені у категоричній формі й забезпечені силою державного примусу [10].

Фінансово-правові норми визначають права та обов'язки учасників фінансових відносин, обставини, за наявності яких вони стають носіями прав та обов'язків, і передбачають відповідальність за невиконання приписів держави. Ці норми регулюють відносини тільки в галузі фінансів і містять приписи та заборони, що встановлюються державою з приводу мобілізації, розподілу й використання грошових фондів.

У свою чергу правовідносини є результатом дії правової норми. Правовідносини виникають внаслідок дії різних факторів: матеріальних умов життя суспільства; конкретних умов, у яких перебуває особа (особи); виховання, традицій, звичок, психофізичного складу тощо. Реальні, життєві відносини здійснюються відповідно до приписів правової норми. Здійснюючи правовідносини, норма набуває свого реального буття, вті-

люється у певному акті поведінки. Це — особливість реалізації норми. Абстрактний, загальний припис норми конкретизується та набуває життєвої сили. Особливості реалізації норми у правовідносинах визначаються характером відносин, що регулюються.

Головна особливість фінансово-правових норм полягає в тому, що вони мають державно-владний, імперативний характер. Держава за їх допомогою приписує правила поведінки юридичним особам, громадянам у галузі фінансової діяльності. Зміст фінансово-правових норм становлять правила поведінки в суспільних відносинах, що виникають у процесі фінансової діяльності держави.

Отже, сутність юридичної природи фінансово-правової норми полягає в тому, що це писане, встановлене державою у суворо визначених порядку і формі та забезпечене заходами державного примусу, виражене у категоричній формі правило поведінки суб'єктів фінансово-правових відносин, що виникають з приводу мобілізації, розподілу й використання централізованих та децентралізованих фондів коштів, яке закріплює права та обов'язки їх учасників. Змістом усіх фінансово-правових норм є діяльність держави з регулювання фінансових відносин.

Права та обов'язки учасників фінансових відносин спрямовані на забезпечення загальнодержавних інтересів. Особливо яскраво це виражається при справлянні податків та обов'язкових зборів, а також при фінансуванні загальнодержавних програм та бюджетних установ. Водночас спільний зміст фінансово-правових норм, пов'язаний з реалізацією фінансової діяльності, має різний конкретний вираз, зумовлений різноманітністю фінансових відносин та багатогранністю фінансової системи [5].

Залежно від способу впливу на учасників фінансових відносин, визначального характеру їх юридичних прав та обов'язків фінансово-правові норми можна поділити на три види: зобов'язуючі, забороняючі та уповноважуючі. При цьому незалежно від поділу на види фінансово-правові норми мають категоричний характер, що пояснюється значенням закріплених правил поведінки учасників фінансових відносин для держави, зокрема щодо забезпечення органів державної влади та місцевого самоврядування відповідними фінансовими ресурсами.

Структура фінансово-правової норми тотожна будь-якій іншій нормі права. Фінансово-правова норма може містити гіпотезу, диспозицію та санкцію, тобто основні елементи правової норми, хоч далеко не всі фінансові норми є повними за змістом. Однією з особливостей фінансово-правових норм є їх розгорнутий обсяг, зокрема порівняно з нормами конституційного права.

Гіпотеза визначає умови, за яких можуть виникати передбачені нормою юридичні права та обов'язки учасників фінансових відносин у галузі фінансової діяльності. Такі умови повинні мати конкретний вираз.

Диспозиція є основою норми й містить саме правило поведінки учасників фінансових відносин за наявності передбачених гіпотезою фактичних обставин. Диспозиція виражена у безумовно визначеній формі і, як правило, є достатньо обтяженою за змістом.

Санкція фінансово-правової норми містить вказівки на невігідні для її порушника наслідки. Саме у санкції виражається імперативний характер приписів у сфері фінансової діяльності. За порушення встановлених умов законодавство передбачає можливість застосування фінансових, адміністративних, дисциплінарних та кримінальних заходів. Тривала наукова дискусія щодо наявності фінансової відповідальності (яка не передбачається Конституцією України) не може не брати до уваги, що фінансові санкції у вигляді штрафів, пені або припинення бюджетного фінансування є обов'язковим наслідком порушення встановлених фінансовою нормою правил поведінки. Санкціям фінансово-правових норм властивий ряд ознак.

Дослідження фінансових правовідносин можливо лише на базі теорії держави і права, частиною якої виступає вчення про правовідносини. Деякі автори вважають, що формування цілісної теорії права відбувається на шляхах розробки категорії правовідносин як центральної у правовій науці.

У фінансових правовідносинах, як і в будь-яких інших, спостерігається єдність фактичного (матеріального) змісту і юридичної форми. Оскільки правовідносини є формою суспільних відносин, врегульованих юридичними нормами, останні можуть через правовідносини впливати на поведінку людей. Теорія права констатує нерозривний зв'язок, невіддільність правових і фактичних відносин.

Правова форма реальних фінансових відносин визначається не тільки змістом даних відносин, а й волею держави, що встановлює для конкретного виду відносин ту чи іншу форму. Відповідно, воля держави визначається матеріальними умовами життя суспільства, оскільки держава, обираючи форму для даного виду відносин, виходить також з їх змісту, використовуючи знання законів їх розвитку для досягнення поставлених цілей [9].

Фінансові правовідносини у механізмі правового впливу на державні фінанси виконують три основні функції: 1) вказують на коло осіб, на яких у конкретний час поширюється дія фінансово-правової норми; 2) закріплюють конкретну поведінку юридичних осіб і громадян у галузі мобілізації, розподілу й витрачання фондів коштів, якої вони мають дотримуватися; 3) є умовою для можливості приведення в дію юридичних засобів забезпечення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників фінансових відносин.

Матеріальним змістом фінансових правовідносин є поведінка суб'єктів, а юридичним — суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників,

що встановлені фінансово-правовими нормами. Суб'єктивні права являють собою міру належної фінансовому або фінансово-кредитному органі поведінки для задоволення інтересів держави. Інший учасник наділений мірою дозволеної поведінки, що забезпечена його юридичними обов'язками та можливістю застосування імперативу з боку держави. Зокрема, в податкових правовідносинах податковий орган є носієм суб'єктивних прав і наділений мірою належної поведінки — здійснення контролю за справлянням податків. У свою чергу платник податків є носієм юридичного обов'язку й наділений мірою належної поведінки — у встановлених законом випадках самостійно обчислити суму податку, своєчасно сплатити його до бюджету відповідного рівня й подати податкову звітність.

У процесі регулювання суспільних відносин можуть скластися два основні типи зв'язку між суб'єктивними юридичними правами та обов'язками. Зокрема, коли правове регулювання спрямоване на те, щоб закріпити й упорядкувати дані суспільні відносини, виникають правовідносини «пасивного типу». Певним учасникам надаються права на позитивні дії, а на всіх інших покладаються пасивні обов'язки — утримуватися від певних дій. Так, до правовідносин пасивного типу належать фінансові відносини, що закріплюють компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері фінансової діяльності держави [3].

З іншого боку, коли правове регулювання спрямоване на те, щоб забезпечити з правової сторони розвиток, динаміку суспільних відносин, виникають правовідносини «активного типу». У цьому разі на певних учасників покладаються активні юридичні обов'язки — здійснення позитивних дій, а зміст суб'єктивного права полягає у можливості вимагати цієї поведінки від зобов'язаної особи. Отже, у змісті правовідносин активного типу головним є юридичні обов'язки. Суб'єктивне право іншого учасника полягає у можливості вимагати від зобов'язаної особи виконання обов'язків. Зокрема, правовідносинами активного типу є податкові відносини.

Об'єктом фінансових правовідносин є фонди коштів, які формуються, розподіляються та використовуються внаслідок реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників фінансових відносин. Враховуючи значення фінансової діяльності для функціонування держави, об'єкт фінансових правовідносин завжди буде пов'язаний з інтересом держави.

Суб'єктами фінансових правовідносин виступають юридичні та фізичні особи, які можуть бути носіями суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. З одного боку, учасником фінансових відносин є суб'єкти, що представляють інтереси держави у сфері державних фінансів, зокрема Міністерство фінансів, Державне казначейство, Національний банк тощо, з іншого — суб'єктами є юридичні та фізичні особи, які, викону-

ючи покладені на них юридичні обов'язки, сприяють мобілізації або використанню фінансових ресурсів. Так, суб'єктами фінансових відносин можуть бути як платники податків — підприємства, організації, громадяни (у тому числі резиденти й нерезиденти), так і бюджетні установи, що фінансуються за рахунок коштів бюджетів відповідних рівнів. Окремі правові інститути або підгалузі фінансового права мають особливості щодо суб'єктивного складу. Так, учасниками бюджетних відносин можуть бути виключно юридичні особи, громадяни в них не беруть участі.

Для існування фінансових правовідносин необхідні також юридичні факти, що поділяються на дії та події. Юридичні факти — це життєві обставини, що приводять у дію норми права, в результаті чого настають певні наслідки — виникають, змінюються або припиняються правові відносини.

Дії у фінансових відносинах можуть бути правомірні та неправомірні. Правомірні дії як вольова поведінка, передбачена фінансово-правовою нормою, поділяються на:

- юридичні акти — правомірна дія учасника фінансових правовідносин, спрямована на отримання правового результату. Юридичні акти можуть бути індивідуальними. Наприклад, індивідуальним актом є кошторис бюджетної установи, податкова декларація платника податків, акт ревізії, складений контролером Рахункової палати України, тощо;

- юридичні вчинки — правомірна дія, що зумовлює правові наслідки, пов'язані з фактом вольової дії, яка не залежить від бажання суб'єкта відносин. Наприклад, юридичним вчинком буде надання свідчень посадовою особою платника податків щодо сплати обов'язкових платежів.

Неправомірні дії являють собою поведінку, що не відповідає приписам фінансово-правових норм. Це, зокрема, несвоєчасне подання податкової звітності платником податків, нецільове використання бюджетних коштів, порушення терміну повернення банківського кредиту.

Характеризуючи фінансове право та правовідносини у сфері фінансової діяльності держави, не слід ототожнювати їх суб'єктів.

Предметом регулювання фінансового права виступають відносини у сфері фінансової діяльності. Регулюючи такі відносини, фінансове право визначає права та обов'язки їх учасників — юридичних та фізичних осіб, що беруть участь у фінансовій діяльності. Отже, такі учасники виступають суб'єктами фінансового права. Фінансово-правові норми екстраполюються у конкретних суспільних відносинах, які внаслідок право-реалізації стають фінансовими правовідносинами.

Відповідно, суб'єкти фінансового права можуть виступати здебільшого суб'єктами конкретних фінансових правовідносин. Можна сказати, що суб'єкт фінансового права та суб'єкт фінансових правовідносин певною мірою співвідносяться як загальне і конкретне. Разом з тим не завжди суб'єкти фінансового права стають суб'єктами фінансових право-

відносин. До уваги необхідно брати правосуб'єктність у фінансовому праві. Суб'єктами права виступають фізичні або юридичні особи, поведінка яких регулюється нормами права за наявності у них ознак правоздатності і дієздатності. Поняття організації або юридичної особи у правовідносинах, у тому числі й фінансових, є досить широким. Для всіх суб'єктів такого роду характерна організаційна єдність, яка й дає підстави називати їх організаціями. Правами юридичних осіб у фінансових відносинах наділені: держава в цілому; державні органи, що діють як окремі утворення в межах встановленої компетенції; органи місцевого самоврядування; підприємства, установи (у тому числі бюджетні), об'єднання тощо. У своїх взаємовідносинах та у відносинах з громадянами юридичні особи виступають як єдиний суб'єкт, внутрішня структура якого не має значення для осіб, що вступають з ним у відносини [12].

Учасники правовідносин мають бути наділені такою спеціальною юридичною властивістю, як правосуб'єктність, тобто спроможністю бути носієм прав та обов'язків, здійснювати їх та відповідати за їх реалізацію, що суперечить встановленим правовим нормам. Правосуб'єктність включає правоздатність та дієздатність. Отже, суб'єктами фінансового права виступають фізичні або юридичні особи, поведінка яких регулюється нормами фінансового права за наявності у них ознак правоздатності і дієздатності.

Правоздатність — це здатність бути носієм прав та обов'язків. Відповідно до ст. 67 Конституції України кожен громадянин зобов'язаний сплачувати податки і збори у порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Дієздатність — це здатність самостійно реалізовувати права та обов'язки. Аналізуючи податкові правовідносини, слід зазначити, що громадянин, який є правоздатним у сфері сплати податків, стає дієздатним (тобто може реалізувати свої обов'язки зі сплати податків) це раніше, ніж досягне певного віку (згідно з чинним законодавством України - 16 років) і зареєструється у податковій інспекції за місцем проживання як платник податків та отримує ідентифікаційний код. Отже, громадянин, який є суб'єктом фінансового права, не завжди виступатиме суб'єктом фінансових правовідносин.

Суб'єктивне право існує в конкретних правовідносинах, в які вступає правосуб'єктна особа. Це конкретна форма, в якій визначаються права та обов'язки, що виникли внаслідок вступу правосуб'єктної особи у правовідносини.

Суб'єктами фінансового права є держава, адміністративно-територіальні утворення, юридичні особи — підприємства й організації усіх

форм власності, громадські організації, установи, тобто колективні суб'єкти та громадяни — індивідуальні суб'єкти.

Держава як суб'єкт фінансового права. Держава виступає в особі уповноваженого органу державної влади або місцевого самоврядування. Це можуть бути органи загальної компетенції — Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України або органи спеціальної компетенції у сфері фінансової діяльності — Державне казначейство, Державна податкова служба, Національний банк тощо. Водночас у фінансових відносинах держава може виступати суб'єктом безпосередньо, а не через уповноважені нею органи. Це характерно для міжнародної діяльності держави, в першу чергу для відносин у сфері державного кредиту (зокрема, коли Україна отримує кошти у вигляді зовнішніх запозичень від міжнародних фінансових організацій, іноземних юридичних осіб тощо) [2].

Колективний та індивідуальний суб'єкти фінансового права. У фінансових правовідносинах бере участь значна кількість колективних суб'єктів фінансового права. Наприклад, Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування — сільські, селищні й міські ради відповідно до компетенції, встановленої Конституцією України, затверджують бюджети відповідного рівня й контролюють їх виконання. Кабінет Міністрів України в межах конституційних повноважень розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання. Рахункова палата України від імені Верховної Ради України здійснює контроль за використанням коштів Державного бюджету.

Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням. Значне коло учасників фінансових відносин — колективних суб'єктів становлять підприємства, установи й організації усіх форм власності. З одного боку, за рахунок коштів Державного або місцевих бюджетів фінансуються бюджетні установи, з іншого — майже всі підприємства й організації є платниками податків, зборів, обов'язкових платежів. Вони беруть активну участь у відносинах у сфері банківської діяльності.

Індивідуальними суб'єктами фінансового права, як зазначалося, виступають фізичні особи — громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Визначальною є їх роль у податкових відносинах та кредитно-розрахункових відносинах, у яких беруть участь кредитно-фінансові установи. Зокрема, фізичні особи незалежно від громадянства зобов'язані сплачувати податки та обов'язкові платежі до централізованих фондів з доходів, джерело походження яких перебуває в Україні. У даному контексті визначальним буде принцип резиденства (перебування на території держави протягом календарного року сумарно 183 дні). Згідно з чинним законодавством громадяни мають право від-

кривати рахунки в національній та іноземній валюті у кредитно-фінансових установах, що мають відповідний дозвіл на здійснення валютних операцій [2].

Отже, суб'єкти фінансового права — це юридичні й фізичні особи, які мають правосуб'єктність, а суб'єкт фінансових правовідносин — це реальний учасник цих правових відносин.

4.3. Фінансове право та наука фінансового права

Поряд з іншими аспектами дослідження фінансове право можна розглядати і як галузь юридичної науки. Наука фінансового права являє собою сукупність теоретичних понять, тлумачень і уявлень про чинне фінансове право, його предмет і метод, правові підгалузі та інститути, що входять до його складу. Предметом фінансового права як науки є його гносеологія, а також осмислення й дослідження проблем та перспектив удосконалення цієї галузі.

Фінансове право як галузь права матеріалізується у фінансово-правових нормах, принципах, методах; наука фінансового права матеріалізується в узагальненнях, оцінках, висновках, концепціях, нових поняттях і категоріях; у теоріях і доктринах, що відображаються у статтях, монографіях, навчальних посібниках та підручниках з фінансового права.

Як і будь-яка інша наука, наука фінансового права має властиві тільки їй предмет дослідження і понятійно-категорійний апарат, власний зміст. З іншого боку, вона є частиною юридичної науки в цілому. Предметом науки фінансового права виступає вся сукупність знань про фінансове право та фінансову діяльність держави, хоч такі знання є різнорідними.

Як одна з юридичних наук, наука фінансового права вивчає історію фінансового законодавства, розробляє наукові рекомендації щодо його вдосконалення. Завданнями науки фінансового права є також вивчення фінансового законодавства інших держав, здійснення порівняльного аналізу й використання позитивного досвіду для вдосконалення практики оновлення фінансово-правових актів, тим паче, що нині на порядку денному у сфері фінансової діяльності держави залишається реформування податкового законодавства та законодавства про відносини у сфері державного кредиту.

Фінансовому праву як науці притаманний ряд особливостей. Це суспільна наука, відповідно вона підпадає під різноманітні деформації та політичний тиск, особливо у сфері дослідження практичного досвіду правозастосовної діяльності органів управління у сфері фінансів. Наука фінансового права як юридична наука досліджує цілий ряд фінансових явищ і понять, що за своєю природою є предметом дослідження економіки та фінансів. Отже, понятійно-категорійний апарат фінансової науки

та науки фінансового права значною мірою тотожні. На цю особливість не раз звертали увагу видатні учені-фінансисти: В. А. Лебедев, Ю. А. Ровінський, Л. К. Воронова, О. Н. Горбунова, А. І. Худяков, П. С. Пацурківський. Наука фінансового права вивчає фінансово-правові явища, які за своєю юридичною природою є публічно-правовими і мають місце лише у сфері державних фінансів. Сфера приватних фінансів — це предмет дослідження цивільного права, там застосовується диспозитивний метод правового регулювання [11].

Як слушно зазначає О. В. Щербанюк, враховуючи значення науки про фінанси як науки, що вивчає економічний базис, не можна забувати про необхідність вивчення закономірностей самої надбудови, про значення активної творчої ролі права. Тому в галузі науки фінансового права, використовуючи дані науки про фінанси, неприпустимо підмінити аналіз правової дійсності викладом окремих положень науки про фінанси, розмивати юридичну специфіку фінансово-правових норм і відносин у вивченні їх економічного змісту. Наука фінансового права відмінна від науки про фінанси тим, що вона, використовуючи апарат останньої, вивчає правову форму фінансової діяльності держави і суспільних відносин, які виникають у процесі такої діяльності, досліджує вплив цієї правової надбудови на економічний базис.

Наука фінансового права застосовує такі методи, як спеціально-юридичний (формально-догматичний), порівняльно-правового дослідження, метод звернення до інших наук, метод статистичної обробки фактичного матеріалу та ряд інших. При здійсненні досліджень фінансово-правових явищ необхідно розуміти значення таких провідних принципів — принципу об'єктивності та історизму. Це дає змогу не створювати однобічні наукові теорії та концепції, що не відображають об'єктивної реальності.

Серед видатних учених XIX ст., що зробили помітний внесок у становлення й розвиток науки фінансового права, можна назвати М. М. Сперанського (праця «План фінансів», підготовлена у 1810р.), М. І. Тургенєва («Досвід теорії податків», 1818), М. Ф. Орлова («Про державний кредит», 1832), І. Я. Горлова («Теорія фінансів», 1841). Саме вони заклали підвалини фінансової науки. У другій половині XIX — на початку XX ст. дослідженнями у сфері фінансів видатні вчені В. Лебедев, І. Тарасов, С. Дловайський, Д. Львов, І. Янжул вивели фінансове право на нову площину і сприяли його виділенню в окрему правову галузь. У цей же час з'явилися перші підручники з фінансового права (з деякими з них можна ознайомитися і зараз завдяки сучасним перевиданням) [3].

У XX ст. найбільшого розвитку набуло бюджетне право, норми якого були максимально висвітлені в чинному законодавстві СРСР, у першу чергу в Конституціях, що приймалися. У контексті цього правового інституту, що входить до фінансового права, слід назвати вчених

А. М. Гурвича («Бюджетне право за законодавством РСФСР», 1918) та А. А. Алексеева («Бюджетне право народного представництва», 1918).

У 1940 р. було опубліковано перший підручник з фінансового права, тоді ж з'явилася і надзвичайно важлива праця Ю. А. Ровинського «Предмет радянського фінансового права». У 50-60-х роках було завершено розробку теорії соціалістичного фінансового права з чітким акцентом на дослідженні питань бюджету, бюджетних відносин та бюджетного процесу. Найбільший внесок у розвиток бюджетного права зробили відомі вчені-юристи Л. К. Воронова, В. В. Безчеревних, М. М. Піскотін, Н. І. Хімічева, С. Д. Ципкін, М. В. Карасьова, О. М. Горбунова, Н. А. Куфакова.

Перехід до ринкової економіки, курс на яку проголосила незалежна Україна, поставив проблему перегляду всієї системи науки фінансового права, починаючи від її предмета та методу й закінчуючи окремими інститутами, категоріями й поняттями. Існування рівнозначних форм власності обмежило предмет фінансового права, оскільки державні фінанси припинили своє панування у фінансовій системі держави і розглядаються виключно у взаємозв'язку з фінансами приватними.

Нині можна говорити про те, що українська наука фінансового права пройшла первісний етап формування і перебуває в стадії динамічного розвитку. Серед провідних учених слід назвати Л. К. Воронову, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З її ім'ям пов'язують формування вітчизняної школи фінансового права, зокрема саме завдяки її праці в Україні вперше з'явилися ґрунтовні підручники й навчальні посібники з фінансового права [9].

У працях професора П. С. Пацурківського — декана юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича — ґрунтовно розроблено питання теорії фінансового права. Це дуже важливо, оскільки саме теорія фінансового права, у тому числі визначення предмета й методу фінансово-правового регулювання, предмета фінансової діяльності держави та методів, якими вона здійснюється, розкриття особливостей правового статусу учасників фінансових відносин, дають можливість будувати засади для дослідження окремих правових інститутів, що входять до складу фінансового права як правової галузі й науки.

Перестали бути науковою цілиною й інститути податкового права, фінансового контролю, банківської діяльності. Так, всі розуміють значення податків для формування доходної частини бюджету, однак формування податкової системи держави має бути відпрацьовано на певних категорійних поняттях. Визначаючи склад податкової системи, слід враховувати як практику розвинутих країн, так і особливості національної економіки України, історичні традиції тощо. Наукову базу у сфері податкових відносин заклав М. І. Кучерявенко, професор Національної юри-

дичної академії імені Ярослава Мудрого. Зокрема, з 2002 р. почала виходити його монументальна Праця, пов'язана з дослідженням податків, — «Курс податкового права». Йому належать і підручники з податкового права, за якими в Україні навчаються студенти юридичних вузів.

У 2002 р. в працях Л. А. Савченко — декана юридичного факультету Академії Державної податкової служби України — нарешті набула наукового розвитку й тема організації фінансового контролю — фінансово-правового інституту, що пронизує всю фінансову діяльність суб'єктів фінансово-правових відносин.

Серед провідних вітчизняних науковців-фінансистів, що досліджують окремі фінансово-правові інститути, слід назвати Є. А. Алісова, І. Б. Завєруху, Є. В. Карманова, С. Т. Кадькаленка, Т. А. Латківську, А. А. Нечай, Н. Ю. Пришву, О. В. Щербанюк та багатьох інших.

Слід зазначити, що дослідження фінансово-правових відносин є актуальною темою не лише для вивчення у вищих навчальних закладах. Фахівці-практики добре розуміють, що впровадження фінансових законів, формування сучасної системи міжбюджетних, податкових відносин, діяльності у кредитно-фінансовій сфері потребують якісного наукового підґрунтя. Саме тому за останні роки значно зросла кількість і якість дисертаційних досліджень, що здійснюють не лише науковці, а й практики.

4.4. Фінансова політика, її сутність, види і значення

Функціонування фінансової системи спрямоване на вирішення певних завдань, що стоять перед суспільством. Цим завданням підпорядковуються й організація фінансових відносин у суспільстві, і процеси руху та розміщення фінансових ресурсів та ціноутворення на них, і пропорції між їх централізацією та децентралізацією, і порядок формування, розподілу та перерозподілу доходів, і спрямованість витрат окремих суб'єктів підприємницької діяльності, громадян та держави, і структурне співвідношення між окремими сферами та ланками фінансової системи, і характер взаємовідносин між ними, і пропорції між індивідуальним та суспільним споживанням. При цьому можлива практично безмежна чисельність варіантів організації фінансових відносин і фінансової діяльності, з яких необхідно вибрати саме той, що найбільше підходить даній країні у даний час. Вибір цих варіантів і становить основу фінансової політики, яку здійснює держава.

Фінансова політика — комплекс дій і заходів, що здійснюються державою в межах наданих їй функцій та повноважень у сфері фінансової діяльності суб'єктів господарювання та фінансових інституцій, громадян і безпосередньо держави з метою вирішення певних завдань і досягнення поставлених цілей.

Фінансова політика відображає суб'єктивну сторону функціонування фінансів. Самі по собі фінанси і фінансова система є об'єктивними явищами. Вони існують незалежно від волі окремих суб'єктів фінансових відносин і загалом відбивають об'єктивні закономірності розвитку. Але механізм функціонування фінансів, організація фінансових відносин і рух грошових потоків, хоча і підпорядковані цим об'єктивним закономірностям, не спрацьовують самі по собі. Їх організують конкретні суб'єкти, які керуються багатьма чинниками політичного, економічного і гуманітарного характеру, поєднуючи при цьому як загальносуспільні, так і власні інтереси. Тому фінансова політика завжди є переплетінням широкої гами різноманітних інтересів окремих політичних партій і владних структур, центральних і місцевих органів влади та управління, різних верств населення тощо [11].

Суб'єктом вироблення фінансової політики є держава в особі вищих органів влади та управління і основних фінансових органів — Міністерства фінансів та центрального банку, а суб'єктами реалізації — фінансові органи та інституції. При цьому формування фінансової політики включає концептуальне визначення засад і напрямів цієї політики з позицій вирішення поставлених завдань соціально-економічного розвитку (вищі органи влади та управління) і розроблення конкретних заходів щодо реалізації поставлених завдань (Міністерство фінансів та центральний банк).

Складові фінансової політики. Фінансова політика розглядається у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні вона відображає усі сторони функціонування фінансів і охоплює монетарну (грошово-кредитну) та фіскальну політики.

Монетарна політика являє собою комплекс дій та заходів у сфері грошового ринку. Її механізм засновується на пропозиції грошей та їх вартості як фінансових ресурсів.

Фіскальна політика характеризує дії держави щодо централізації частини виробленого ВВП та її суспільного використання. Вона здійснюється шляхом упровадження різноманітних методів мобілізації державних доходів та розподілу цих коштів за окремими напрямками державних видатків. Саме фіскальна політика становить основу фінансової політики у її вузькому розумінні. Водночас ця політика ширша, оскільки включає також політику у сферах фондового і страхового ринків та міжнародних фінансів.

Фіскальну політику дещо умовно можна поділити за двома напрямками — на податкову і бюджетну. **Податкова політика** характеризує діяльність держави у сфері оподаткування — установлення видів та співвідношення податків, визначення платників та підходів до них (уніфікований чи диференційований), установлення ставок оподаткування, надання податкових пільг тощо. Вона відображає як потреби держави у

коштах, так і вплив податків на діяльність підприємств і громадян. **Бюджетна політика** являє собою діяльність щодо формування бюджету держави, його збалансування, розподіл бюджетних коштів тощо. Залежно від структури бюджетних видатків ця політика може мати соціальне, економічне чи військове спрямування. Крім того, бюджетна політика визначає засади бюджетного устрою країни і побудови її бюджетної системи, а також організацію міжбюджетних відносин.

Фінансова політика у сферах фондового та страхового ринків характеризується діями держави щодо їх розвитку і регулювання, створення відповідних гарантій клієнтам страхових компаній та інституційних інвесторів. Оскільки вказані фінансові інституції є самостійними комерційними структурами, держава може впливати на них, як і на інших суб'єктів підприємницької діяльності, тільки засобами регуляторної політики.

Фінансова політика у сфері міжнародних фінансів пов'язана з налагодженням взаємовідносин держави з міжнародними організаціями і фінансовими інституціями, членство в яких є добровільним. З одного боку, воно передбачає членські внески, а з іншого — можливість отримання фінансової допомоги. Сутність політики полягає у визначеності щодо участі в цих організаціях та інституціях і у встановленні засад співпраці.

Важливою складовою фінансової політики є боргова політика держави. Вона починається з визначення співвідношення між податковими і позиковими фінансами. Перші засновуються на формуванні доходів бюджету за рахунок податків й обов'язкових платежів, а другі — на використанні в певних межах державних позик. Боргова політика визначає межі та умови державного запозичення, співвідношення між його формами, між кредиторами держави, а також порядок і механізм погашення державного боргу.

Дієздатність фінансової політики значною мірою визначається узгодженістю її окремих складових. І монетарна й фіскальна, і податкова й бюджетна, і політика фінансового ринку та боргова політика держави мають бути спрямовані в одну сторону. Тільки скоординована й узгоджена політика може дати позитивні результати. Фінанси являють собою єдиний організм, в якому всі складові досить тісно взаємозв'язані, а тому прорахунки в будь-якому напрямі фінансової політики неодмінно ведуть до негативних наслідків.

Фінансова політика залежно від тривалості періоду, на який вона розрахована, і характеру завдань, що вирішуються, включає фінансову стратегію і фінансову тактику. Причому вони тісно взаємозв'язані. Стратегія визначає сутність і напрями тактики. У свою чергу, тактичні можливості обмежують вибір стратегії, адже безглуздо визначити стратегічні цілі і завдання, для вирішення яких недостатньо належних тактичних засобів. Водночас слід наголосити на тому, що тільки та фінансова полі-

тика, яка ґрунтується на поєднанні та взаємоув'язці стратегії і тактики, їх єдності і підпорядкованості, може бути успішною. Фінансова політика, що не має стратегічних орієнтирів, а полягає лише у вирішенні тактичних завдань, має обмежений характер і, як правило, малоєфективна.

Фінансова стратегія — це політика, що розрахована на довготермінову перспективу і вирішення глобальних завдань соціально-економічного розвитку. Спрямованість фінансової стратегії визначається конкретними завданнями розвитку суспільства на певному історичному етапі розвитку. В умовах економічної кризи головним завданням є фінансове забезпечення макроекономічної стабілізації, в умовах економічного розвитку — досягнення оптимальних темпів зростання ВВП. Водночас за будь-яких умов основою фінансової стратегії є надійне забезпечення потреб економіки фінансовими ресурсами і створення достатніх стимулів для ефективної діяльності суб'єктів господарювання. Фінансова стратегія зорієнтована на певну модель фінансових відносин у суспільстві [3].

Фінансова тактика являє собою поточну політику, спрямовану на вирішення конкретних завдань відповідного періоду, що впливають із розробленої фінансової стратегії. Вона здійснюється через переорієнтацію фінансових ресурсів та змін в організації фінансової діяльності. Фінансова тактика більш мобільна, оскільки полягає у вчасному реагуванні на економічні проблеми і диспропорції. Її головне завдання — досягнення стратегічних цілей розвитку.

Фінансова політика реалізується за двома напрямками: регламентування фінансових відносин у суспільстві та здійснення поточної фінансової діяльності. Регламентування фінансових відносин характеризує стратегію фінансової політики, а поточна фінансова діяльність — її тактику. Базовим елементом є регламентування фінансових відносин, яке може здійснюватись державою у законодавчій та адміністративній формах.

Законодавче регламентування полягає у прийнятті відповідних законодавчих актів, які встановлюють суб'єктів фінансових відносин, їх права і зобов'язання, порядок і методи здійснення фінансової діяльності тощо. Адміністративне регламентування передбачає надання прав регулювання фінансових відносин органам державного управління. Головною формою вироблення фінансової політики є законодавче регламентування фінансових відносин, оскільки воно ставить фінансову діяльність на стабільну правову основу, що робить стійкою і фінансову політику.

Залежно від ступеня законодавчого чи адміністративного регламентування фінансових відносин, який характеризується тією часткою доходу, що розподіляється і споживається відповідно до чинних законів чи адміністративних рішень, розрізняють три типи фінансової політики:

- жорстка регламентація;
- помірна регламентація;
- політика мінімальних обмежень.

Жорстка регламентація полягає у тому, що переважна частина фінансових відносин регулюється державою. Права підприємств і громадян у здійсненні фінансових операцій визначаються не стільки їх інтересами, скільки правилами, установленими законами чи адміністративними рішеннями. Така політика проводиться в умовах або адміністративної економіки і відповідної їй фінансової моделі, або в умовах обмеженості фінансових ресурсів. Подібна фінансова політика малоефективна, оскільки підриває стимули до продуктивної діяльності, адже фінансовим продуктом діяльності — доходом — більше розпоряджається держава, ніж його власники — юридичні і фізичні особи. Така політика, як правило, передбачає досить високий рівень бюджетної централізації ВВП.

Помірна регламентація здійснюється у законодавчій формі та охоплює обмежену частину фінансових відносин — взаємовідносини з державою, окремі елементи взаємовідносин на кредитному, фондовому, валютному та страховому ринках. Помірна регламентація має врівноважити інтереси держави і суспільства загалом та інтереси окремих юридичних і фізичних осіб. Вона забезпечує юридичним і фізичним особам достатні стимули для продуктивної діяльності і водночас дає змогу державі впливати на соціально-економічний розвиток суспільства.

Політика мінімальних обмежень спрямована на формування максимальної заінтересованості суб'єктів підприємницької діяльності та громадян в ефективному господарюванні. У даному разі в основному регламентуються тільки взаємовідносини з державою, які до того ж зводяться до мінімуму. Переважна частина фінансових відносин за таких умов регламентується на договірних засадах між окремими суб'єктами.

Основою фінансової політики держави є вибір фінансової моделі суспільства. Співвідношення між напрямками фінансової політики, застосуванням її окремих типів визначаються характером фінансової моделі, що встановлена на даний час.

Поточна фінансова діяльність держави відображає тактику реалізації фінансової політики. Її основним знаряддям є бюджет. Його структуризація за джерелами формування доходів і напрямками фінансування видатків, за рівнями адміністративно-територіального поділу характеризує ту чи іншу фінансову політику.

Залежно від завдань, на розв'язання яких спрямована фінансова політика, вона поділяється на такі види:

- політика стабілізації;
- політика економічного зростання;
- політика стримування ділової активності.

Політика стабілізації спрямована на підтримання макроекономічної рівноваги на основі сталих обсягів виробництва при стабільності цін. Її

реалізація ґрунтується на забезпеченні стабільних обсягів фінансових ресурсів при сталих пропорціях розподілу і перерозподілу отриманих доходів. Розрізняють два різновиди цієї політики, які досить суттєво відрізняються один від одного. Перший — це політика стабілізації після економічного спаду, яка має стимулюючий характер. Другий — політика стабілізації в період економічного піднесення, яка має обмежувальне спрямування.

Політика економічного зростання спрямована на досягнення необхідного для країни рівня щорічного збільшення обсягів ВВП з урахуванням її потенціалу. Вона націлена на розширення обсягу фінансових ресурсів та забезпечення їх доступності як за цінами, так і за умовами залучення. Реалізація фінансової політики економічного зростання може здійснюватися трьома основними способами — через зростання державних видатків, зниження рівня оподаткування та проведення політики «дешевих грошей». Використання державних видатків як стимулу зростання ВВП відбиває прямий державний вплив на основі фінансування економічних потреб. Це фінансування відображає приплив додаткових зовнішніх ресурсів, необхідних підприємствам для розширення обсягів виробництва. Зниження рівня оподаткування веде до збільшення маси внутрішніх ресурсів підприємств. Політика «дешевих грошей» полягає у мінімізації процентних ставок за кредитами і розширює можливості підприємств у залученні кредитних ресурсів [9].

Політика стримування ділової активності використовується для регулювання економічного циклу з метою запобігання кризи надвиробництва чи недопущення виснаження економіки внаслідок надмірних темпів економічного зростання. Вона здійснюється такими самими способами, як і за політики економічного зростання, тільки у зворотному напрямі — скорочення державних видатків, підвищення рівня оподаткування, установлення високих процентних ставок за кредитами.

За **характером реалізації** фінансова політика поділяється на дискреційну та недискреційну. **Дискреційна політика** передбачає здійснення державою певних заходів, спрямованих на реалізацію фінансової стратегії і тактики. Конкретні заходи, стимулюючі чи стримуючі, застосовуються відповідно до ситуації, що складається на даний час в економіці та фінансах. Без здійснення цих заходів ситуація поліпшитися не може. **Недискреційна політика** полягає у використанні певних фінансових інструментів — «вмонтованих стабілізаторів», які автоматично регулюють ситуацію в економіці.

Функції «вмонтованих стабілізаторів» виконують насамперед податки, а також соціальні державні виплати, різні субсидії. Водночас повної збалансованості за допомогою вмонтованих стабілізаторів досягти важко. Тому у фінансовій практиці використовуються одночасно і «вмонтовані стабілізатори», і засоби дискреційної політики.

Дієздатність фінансової політики залежить від ефективності діяльності держави на кожному етапі та правильності прийнятих рішень. Її формування починається з чіткого визначення цілей та постановки обґрунтованих завдань. Виходячи з цього здійснюється вибір типу фінансової політики — жорстка чи помірна регламентація, або політика мінімальних обмежень; дискреційна чи вбудованих стабілізаторів. На цій основі обираються напрями реалізації (вирішується, які завдання забезпечуються засобами монетарної, а які — фіскальної політики) та інструменти реалізації і способи забезпечення скоординованості їх дії.

На основі сформованої політики здійснюються конкретні заходи у сфері фінансів. При цьому дуже важливо забезпечити дійовість фінансових інструментів, адже результативність фінансової політики залежить як від її обґрунтованості, так і від того, як реалізуються механізми її здійснення. У зв'язку з цим вкрай важливим є контроль за ходом реалізації виробленої фінансової політики. Фінансові відносини і фінансова діяльність настільки складні та багатофакторні, що будь-які зміни в економічному середовищі можуть або змінити дію фінансових інструментів, або спрямувати їх в інший бік. Це, у свою чергу, може призвести до зовсім інших результатів, порівняно з тими, які очікувалися від даної фінансової політики.

Упродовж століть Україна ніколи не мала своєї незалежної фінансової системи, власного державного бюджету і фінансової політики. Аж до проголошення незалежності фінанси і бюджет України були похідними від розмірів, що встановлювалися союзним центром, адміністративною вершиною централізованої держави. З моменту проголошення незалежності України постала необхідність створення власної фінансової системи.

Систему треба було створювати в кризових умовах. Свідченням цієї кризи став величезний дефіцит бюджету, наростаюча емісія грошей і супроводжуюча її інфляція; зростання внутрішнього і зовнішнього боргу країни; наявність великої кількості збиткових підприємств; платіжна криза в народному господарстві; значні суми непродуктивних витрат і втрат; зростання обсягів незавершеного будівництва; криза платіжних відносин держави в зовнішньоекономічній сфері, падіння рівня життя населення. І все це за умов, коли значна частина національного багатства, що належала Україні, залишилася за її кордонами і була взята під юрисдикцію інших країн.

Відмова від монополії державної власності, неможливість управління фінансами в недержавному секторі економіки адміністративними методами призвели до необхідності перегляду основних принципів фінансової політики, її основа — визнання свободи підприємництва, введення різноманітних форм господарювання, приватизація державної власності, перехід до ринкової економіки, яка базується на поєднанні інтересів приватних і державних суб'єктів господарювання.

Таким чином, створення власної фінансової системи в таких умовах необхідно проводити в два етапи: перший — охоплює проблеми, пов'язані зі зміцненням перших досягнень незалежності, другий — вирішує питання стабільного розвитку.

Із 1991 року почала проводитися принципово нова фінансова політика. На першому етапі вона була спрямована на вихід із глибокої кризи. Це потребувало збалансування виробництва, нарощування його обсягів і значного зростання національного доходу, створення науково обґрунтованих взаємин у розрахунках із закордонними партнерами, формування й ефективного використання валютних ресурсів. У галузі бюджетної політики необхідною була збалансованість державного бюджету і бюджетів місцевого самоврядування, створення фондів стабілізації, дотацій для ефективного впливу на стан розвитку матеріальної і нематеріальної сфер, забезпечення потреб держави в проведенні ефективної соціально-економічної політики.

Інвестиційна політика передбачала стимулювання інвестиційної діяльності за рахунок власних коштів, державних органів, бюджетних вкладень, вкладень іноземних інвесторів в економіку України, кредитних ресурсів. У податковій системі фінансова політика мала створити не фіскальну, а регулюючу, стимулюючу, довгострокову систему оподаткування, а також системи ефективних зв'язків суб'єктів господарювання із бюджетами.

На другому етапі фінансова політика повинна була концентруватися на досягненні макроекономічної стабільності, а також на ефективності розподілу фінансових ресурсів. Фінанси, що відіграють контролюючу і стимулюючу роль, спрямовані на формування ефективної структури виробництва, стимулювання науково-технічного прогресу, ресурсозбереження і підвищення ефективності праці. При цьому бюджетна політика органічно пов'язана з функціонуванням інших інструментів і відіграє роль їхнього координатора на загальнодержавному рівні. Бюджетний дефіцит не фінансується за рахунок інфляційного податку, не перевищує очікуваного рівня реального зростання, й економічні суб'єкти повинні бути впевнені в стабільності податкової системи.

Таким чином, в умовах формування ринкової економіки фінансова політика являє собою сукупність заходів держави щодо мобілізації і розподілу фінансових ресурсів для досягнення зростання валового внутрішнього продукту (ВВП) і подолання економічних проблем розвитку.

Фінансова політика України має враховувати реальні фінансові ресурси, основним джерелом яких є валовий внутрішній продукт. Значне місце у ньому посідають прибуток, платежі й відрахування, що відносяться на собівартість продукції. Тому важливим є поєднання державної підтримки галузей економіки з вимогами ринку. Держава має зробити економічно доцільний вибір пріоритетних галузей, які в основному фо-

рмують дохідну частину державного бюджету. Пріоритетним є визначення критеріїв фінансової допомоги суб'єктам господарювання з огляду на соціально-економічні особливості окремих регіонів. Також варто враховувати, що успіх фінансової політики залежить і від планування, яке не може бути припинене й в умовах наявності різних форм власності. Планування потрібно використовувати в тісному взаємозв'язку з вимогами об'єктивних економічних законів [4].

Фінансова політика має враховувати стан української економіки, її потенційні можливості, реальні джерела фінансування.

Держава через фіскальну, податкову, грошово-кредитну політику здійснює управління економікою, забезпечує фінансову стабільність. Кабінет Міністрів, як найвищий орган виконавчої влади, формує бюджет, основні макроекономічні показники економічного і соціального розвитку і проводить фінансову політику. Міністерство фінансів України відповідно до Бюджетного кодексу України визначає параметри державного бюджету, надає обґрунтування і роз'яснення щодо запропонованих обсягів витрат. Верховна Рада щорічно розробляє Бюджетну резолюцію, що визначає головні напрями бюджетної політики. Національний банк України, як Центральний банк, розробляє основні засади грошово-кредитної політики, а також здійснює контроль. НБУ послідовно проводить політику забезпечення стабільності гривні. А стабільні гроші — це фундамент розвитку будь-якої країни.

Необхідно наголосити, що при цьому вкрай важливо володіти реальною фінансовою ситуацією в країні. Тому існує потреба для України у підвищенні кваліфікаційного рівня, зацікавленості в кінцевих результатах праці з боку відповідальних працівників.

Контрольні запитання

1. Предмет, метод і система фінансового права.
2. Місце фінансового права у системі права України.
3. Джерела фінансового законодавства.
4. Поняття, структура фінансово-правових норм.
5. Класифікація фінансово-правових норм.
6. Поняття, структура фінансово-правових відносин.
7. Особливості фінансових правовідносин.
8. Фінансова політика держави.
9. Види фінансово-правових відносин.
10. Суб'єкти фінансової діяльності, їх повноваження.

1. *Фінансове право — це?*
 - а) галузь права;
 - б) інститут права;
 - в) комплексний інститут права;
 - г) підгалузь права.
2. *Предметом фінансового права як науки є?*
 - а) Конституція України;
 - б) джерела фінансового права;
 - в) його гносеологія та дослідження цієї галузі;
 - г) дослідження взаємовідносин суб'єктів фінансового права.
3. *Фінансова політика держави це?*
 - а) Сукупність заходів та методів для зміцнення державної податкової політики;
 - б) сукупність заходів держави з організації та використання фінансів для забезпечення економічного і соціального її розвитку;
 - в) дипломатичні відносини з іншими країнами;
 - г) допомога іншим державам в їх розвитку.
4. *Фінансове право — це?*
 - а) Галузь публічного права;
 - б) інститут публічного права;
 - в) галузь приватного права;
 - г) підгалузь приватного права.
5. *Понятійно-категорійний апарат фінансової науки та науки фінансового права?*
 - а) Абсолютно ідентичні;
 - б) значною мірою тотожні;
 - в) галузь приватного права має більше категорій;
 - г) різні та мають свої визначення.
6. *Основною метою фінансової політики є?*
 - а) Диктування своїх вимог іншим країнам;
 - б) оптимальний розподіл ВВП між галузями;
 - в) міжнародні відносини;
 - г) вчасне виконання річного бюджету.
7. *Предмет фінансового права — це?*
 - а) Це суспільні відносини, які виникають в процесі фінансової діяльності держави, тобто в процесі мобілізації, розподілу перерозподілу й використання державних коштів;

б) це суспільні відносини, які виникають в процесі розподілу перерозподілу й використання державних коштів;

в) це суспільні відносини, які виникають в процесі мобілізації, державних коштів;

г) це суспільні відносини, які виникають в процесі перерозподілу державних коштів.

8. *Метод фінансового права — це?*

а) Імперативний;

б) диспозитивний;

в) координації;

г) реординації.

9. *На фінансову політику впливають?*

а) Уряд країни;

б) Конституція країни;

в) політичні партії;

г) зовнішні і внутрішні фактори.

10. *Наука фінансового права відмінна від науки про фінанси тим що?*

а) Займається тільки теоретичним аспектом фінансів;

б) вивчає правову основу державного устрою;

в) вивчає правову форму фінансової діяльності держави;

г) вивчає взаємовідносини між державою та суспільством.

11. *Одним із джерел фінансового права є?*

а) Бюджетний кодекс України;

б) Кодекс адміністративного судочинства України;

в) Лісовий кодекс України;

г) Митний кодекс України.

12. *Наука фінансового права застосовує методи?*

а) Факторного аналізу та елементи статистики;

б) формально-догматичний та статистичної обробки фактичного матеріалу;

в) матричного та графічного моделювання;

г) наслідування та розвитку нової системи.

13. *Головне завдання фінансової політики держави?*

а) Реалізація державних програм необхідними фінансовими ресурсами;

б) контроль проходження фінансових процесів;

в) проведення регулярних перевірок фінансових установ;

г) дотримання законності проведення фінансових операцій.

14. *Структурним елементом фінансово-правової норми є?*

а) Гіпотеза;

б) зміст;

- в) юридичний факт;
- г) відповідальність.

15. Фінансова діяльність — це?

- а) Процес збирання, розподілу, перерозподілу та використання централізованих та децентралізованих грошових фондів, що забезпечують виконання функцій держави;
- б) процес збирання і розподілу грошових фондів, що забезпечують виконання функцій держави;
- в) процес збирання, розподілу, перерозподілу грошових фондів, що забезпечують виконання функцій держави;
- г) процес збирання, розподілу, перерозподілу та використання централізованих грошових фондів, що забезпечують виконання функцій держави.

16. Фінансова політика проявляється у?

- а) Фінансовому законодавстві, перерозподілі фінансових ресурсів;
- б) в доповненнях до Конституції України;
- в) постійному вдосконаленні взаємовідносин;
- г) формуванні бюджету країни.

17. Фінансово-правові норми визначають?

- а) Методику ведення ділової документації;
- б) гості та стандарти для послуг та продукції;
- в) права та обов'язки учасників фінансових відносин;
- г) підгалузь права.

18. Фінансово-правові відносини — це?

- а) Це врегульовані нормами фінансового права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії юридичних прав і обов'язків, які реалізують приписи цих норм у сфері фінансової діяльності держави;
- б) це врегульовані нормами цивільного та трудового права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії юридичних прав і обов'язків, які реалізують приписи цих норм у сфері фінансової діяльності держави;
- в) це врегульовані нормами фінансового права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії юридичних прав і обов'язків, які реалізують приписи цих норм у сфері господарської діяльності держави;
- г) це врегульовані нормами фінансового права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії юридичних обов'язків, які реалізують приписи цих норм у сфері фінансової діяльності держави.

19. За направленістю фінансово-правові відносини поділяються на?

- а) зовнішні та внутрішні;
- б) матеріальні та процесуальні;

- в) прості та складні;
- г) правомірні та протиправні.

20. Що є джерелом фінансового права?

- а) Конституція України;
- б) Кодекс поведінки державних службовців;
- в) Концепція судово-правової реформи України;
- г) Статут вищого навчального закладу.

Глосарій

Акт ревізії (перевірки) — службовий двосторонній документ, який підтверджує факт проведення комплексної, фінансової чи тематичної ревізії (перевірки), відображає її результати стосовно наслідків окремих фінансово-господарських операцій чи діяльності підприємства в цілому і є носієм доказової інформації про виявлені й систематизовані за економічною однорідністю недоліки в господарюванні і порушення законів та інших нормативно-правових актів.

Аудиторський (недержавний) фінансовий контроль — контроль, що його здійснюють незалежні аудитори або аудиторські фірми, які уповноважені суб'єктами господарювання на його проведення. Аудит може проводитися як за ініціативою суб'єкта господарювання, так і за рішенням органу державної влади.

Банк — юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності такі операції: залучення до вкладів коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення цих коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Банківська діяльність — набір посередницьких операцій на грошовому ринку, який виконують спеціальні інститути (банки) як виключну діяльність на підставі закону та під особливим наглядом держави; являє собою залучення до вкладів грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення цих коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Банківське законодавство — система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері банківської діяльності.

Банківське регулювання — розробка та видання уповноваженими органами на основі законів нормативно-правових актів, що регламентують види і способи банківської діяльності.

Бюджет — план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення виконання завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюджетна класифікація — єдине систематизоване згрупування доходів, видатків (у тому числі кредитування за вирахуванням погашення) та фінансування бюджету за ознаками економічної сутності, функціональної діяльності, організаційного устрою та іншими ознаками відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів.

Бюджетна політика — діяльність органів державної влади щодо формування бюджету держави, його збалансування, розподілу й перерозподілу бюджетних ресурсів та забезпечення всеохоплюючого контролю за їх використанням.

Бюджетна система України — врегульована нормами права сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, що побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіального устрою.

Бюджетне асигнування — повноваження, надане розпорядникові бюджетних коштів відповідно до бюджетного призначення взяти бюджетне зобов'язання та здійснити платежі з конкретною метою у процесі виконання бюджету.

Бюджетне зобов'язання — будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи проведення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, згідно з якими необхідно здійснити платежі протягом цього періоду або у майбутньому.

Бюджетне планування — централізований розподіл та перерозподіл внутрішнього валового продукту та національного доходу за всіма ланками бюджетної системи України та за всіма видами фінансових планів, включаючи кошториси бюджетних установ, що здійснюються на основі чинного законодавства про бюджет та державних програм економічного і соціального розвитку держави.

Бюджетне право України — сукупність фінансово-правових норм, що регулюють фінансові відносини, які виникають у зв'язку з бюджетною діяльністю, тобто утворенням, розподілом та використанням коштів державного та місцевих бюджетів.

Бюджетне призначення-повноваження, надане головному розпорядникові бюджетних коштів бюджетним кодексом, Законом про Державний бюджет України або рішенням про місцевий бюджет, що має кількісні та часові обмеження та дозволяє надавати бюджетні асигнування.

Бюджетний запит — документ, підготовлений розпорядником бюджетних коштів, що містить пропозиції з відповідними обґрунтуваннями

щодо обсягу бюджетних коштів, необхідних для його діяльності на наступний бюджетний період.

Бюджетний період — період дії акта про бюджет, затвердженого представницьким органом.

Бюджетний процес — сукупність дій уповноважених на підставі норм бюджетного права органів державної влади та місцевого самоврядування зі складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету, а також зі складання, розгляду і затвердження звіту про його виконання.

Бюджетний розпис — оперативний план виконання державного бюджету, на підставі якого відкриваються асигнування, перераховуються кошти місцевим бюджетам, розпорядникам коштів; зараховуються кошти на реєстраційні рахунки в установах казначейства, тобто здійснюється весь процес перерахування коштів та фінансування витрат шляхом оплати рахунків, що супроводжується всебічним фінансовим контролем.

Бюджетний устрій України — визначена правовими нормами система бюджетів України, розмежування доходів і видатків між ними, повноваження органів законодавчої та виконавчої влади у сфері бюджету.

Бюджетний цикл — проміжок часу, що охоплює діяльність органів державної влади й місцевого самоврядування починаючи з розробки й складання проекту акта про бюджет, його розгляд і затвердження, виконання та складання, розгляд і затвердження звітності про виконання відповідного бюджету.

Бюджетні повноваження — права та обов'язки органів державної влади і місцевого самоврядування у галузі бюджетної діяльності, що визначаються Бюджетним кодексом України, щорічними законами про Державний бюджет, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», іншими законами, рішеннями місцевих рад та локальними актами.

Валюта України — грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет та в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України.

Валютна політика — сукупність заходів, що здійснюються у сфері міжнародних економічних відносин відповідно до поточних та стратегічних цілей економічної політики країни.

Валютна система -державно-правова форма організації міжнародних валютних (грошових) відносин держав.

Валютне регулювання — діяльність держави та уповноважених нею органів, спрямована на регламентацію міжнародних розрахунків та порядок здійснення операцій з валютними цінностями.

Валютні операції — певні банківські та фінансові операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності.

Валютні цінності — іноземна валюта, платіжні документи та фордові цінності в іноземній валюті, дорогоцінні метали та дорогоцінне каміння, за винятком ювелірних та побутових виробів.

Відомчий фінансовий контроль — контроль, який здійснюють конкретні контрольно-ревізійні управління (відділи, групи) міністерств, відомств, державних комітетів та інших органів державного управління. Спрямований на забезпечення законності та фінансової дисципліни як підпорядкованими підприємствами, установами, організаціями, так і всередині самого відомства.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль — контроль, що здійснюється економічними службами підприємств, установ, організацій (бухгалтеріями, фінансовими відділами, службами фінансового менеджменту та внутрішнього аудиту, відділами планування тощо) та супроводжує повсякденну фінансово-господарську діяльність.

Готівкові розрахунки — платежі готівкою підприємств, підприємців і фізичних осіб між собою за реалізовану продукцію (товари, виконані роботи, надані послуги) і за операціями, які безпосередньо не пов'язані з реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг) та іншого майна.

Грошово-кредитна політика — визначена сукупність заходів у сфері грошового обігу та кредиту, що спрямовані на забезпечення стабільності національної валюти, стримування інфляційних процесів в економіці країни, регулювання економічного зростання, забезпечення зайнятості населення та вирівнювання платіжного балансу країни.

Державний фінансовий контроль — контроль, що його здійснюють органи державної влади, в першу чергу законодавчої й виконавчої. Спрямований на об'єкти, що підлягають контролю незалежно від їх відомчого підпорядкування.

Договір банківського рахунку — складна правова категорія, яка передбачає публічний обов'язок клієнта зберігати кошти на рахунок в банківській установі; двостороннє зобов'язання банку і клієнта на умовах консенсуальності та платності.

Закон про Державний бюджет України — закон, який затверджує повноваження органам державної влади здійснювати виконання Державного бюджету України протягом бюджетного періоду.

Зведений бюджет — сукупність показників бюджетів, що використовуються для аналізу та прогнозування економічного й соціального розвитку держави. Зведений бюджет не затверджується.

Іноземна валюта — іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави.

Кошик доходів бюджетів місцевого самоврядування — сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів), що закріплені Бюджетним кодексом України на постійній основі за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

Лімітування витрат — обмеження витрачання коштів, передбачених окремими статтями бюджетної класифікації.

Метод владних приписів — основний метод фінансово-правового регулювання, що становить органічно цілісну систему безперервного впливу на учасників фінансово-правових відносин з метою реалізації ними своїх функцій.

Міжбюджетні відносини — відносини між державою, Автономною Республікою Крим та місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією та законами України.

Міжбюджетні трансферти — кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Вони поділяються на: дотацію вирівнювання; субвенцію; кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів; інші дотації.

Наука фінансового права — сукупність теоретичних понять, тлумачень і уявлень про чинне фінансове право, його предмет і метод, правові підгалузі та інститути, що входять до його складу.

Об'єкти фінансових правовідносин — фонди коштів, які формуються, розподіляються та використовуються внаслідок реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників фінансових відносин.

Обіг готівки — обіг законних платіжних засобів (банкнот та розмінної монети) у формі готівки, які обслуговують потреби економіки країни.

Платіжна система — платіжна організація, члени платіжної системи та сукупність відносин, що виникають між ними при переказуванні грошей.

Платіжні документи та інші цінні папери — акції, облігації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, інші фінансові та банківські документи, виражені в національній чи іноземній валюті або банківських металах.

Податкова політика — діяльність держави у сфері встановлення і стягнення податків, головними критеріями якої є економічна ефективність і соціальна справедливість.

Податкова система — це сукупність встановлених у країні податків, зборів та обов'язкових платежів, які взаємопов'язані, органічно доповнюють один одного та мають різну спрямованість.

Податкове законодавство — система законодавчих актів, що містить правові норми, які встановлюють правила поведінки сторін у податковій сфері суспільних відносин.

Податкове право як фінансово-правовий інститут — сукупність норм, що регулюють суспільні відносини у сфері справляння податків та обов'язкових платежів до бюджетів та державних цільових фондів, встановлюючи при цьому права, обов'язки та відповідальність сторін.

Податкові правовідносини — відносини, що виникають на підставі податкових норм, які встановлюють, змінюють чи відміняють податкові

платежі, тау зв'язку з юридичними фактами, учасники яких наділені суб'єктивними правами та несуть юридичні обов'язки, пов'язані зі сплатою податків та зборів до бюджетів і цільових фондів та поданням податкової звітності.

Податок — встановлений законом для досягнення загальнодержавних або місцевого значення цілей обов'язковий індивідуально безоплатний грошовий платіж, який вноситься юридичними та фізичними особами у державний чи місцевий бюджет за наявності матеріальних передумов (доходу, прибутку чи майна) у чітко визначені строки та у передбачених законодавством розмірах і не призначений для конкретних витрат.

Ревізія — метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації з додержанням законодавства з фінансових питань, достовірності обліку і звітності, способу документального викриття недостач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, запобігання фінансовим зловживанням.

Розпорядники бюджетних коштів — бюджетні установи в особі їх керівників, уповноважені на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення видатків з бюджету.

Суб'єкти фінансових правовідносин — юридичні та фізичні особи, які можуть бути носіями суб'єктивних юридичних прав та обов'язків.

Суб'єкти фінансового права — юридичні та фізичні особи, які мають правосуб'єктність, тобто правоздатність й дієздатність у сфері фінансових відносин.

Фінанси — сукупність відносин, що мають розподільчий характер і опосередковуються через доходи й видатки громадян та юридичних осіб — суб'єктів господарської діяльності, фінансово-кредитних установ, держави, міжнародних фінансових організацій тощо.

Фінанси держави — економічні відносини з мобілізації, розподілу й витрачання централізованих і децентралізованих фондів коштів держави та органів місцевої влади й місцевого самоврядування; підприємств, установ й організацій і громадян — суб'єктів підприємницької діяльності для забезпечення розширеного відтворення та соціально-культурних потреб.

Фінансова діяльність держави — планована діяльність у сфері мобілізації, розподілу й використання централізованих і децентралізованих фондів коштів з метою виконання завдань і функцій держави.

Фінансова система — 1) сукупність фінансових інститутів, кожний з яких сприяє утворенню та використанню відповідних централізованих та децентралізованих фондів коштів для здійснення фінансової діяльності держави; 2) сукупність органів державної влади та місцевого самоврядування, які здійснюють в межах своєї компетенції керівництво фі-

нансовою діяльністю держави та підприємств, установ, організацій, що беруть у ній участь.

Фінансове законодавство — галузь законодавства, що є сукупністю законів та інших нормативно-правових актів, у яких фінансово-правові норми мають своє зовнішнє вираження і становлять джерело фінансово-го права.

Фінансове право — публічна галузь права, яка містить сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі створення, розподілу й використання фондів коштів (фінансових ресурсів) держави та органів місцевого самоврядування, необхідних для реалізації їх завдань та функцій.

Фінансовий контроль — цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, спрямована на додержання законності, фінансової дисципліни і раціональності у забезпеченні реалізації фінансової діяльності держави та ефективного соціально-економічного розвитку всіх суб'єктів фінансових відносин.

Фінансові правовідносини — врегульовані фінансово-правовими нормами суспільні відносини, учасники яких виступають як носії юридичних прав та обов'язків у сфері мобілізації, розподілу й витрачання централізованих та децентралізованих фондів коштів.

Фінансово-правова норма — писане, встановлене державою в суворо визначеному порядку і формі і забезпечене заходами державного примусу, виражене у категоричній формі правило поведінки суб'єктів фінансово-правових відносин, що виникають з приводу мобілізації, розподілу й використання централізованих та децентралізованих фондів коштів, яке закріплює права та обов'язки їх учасників.

Література

1. Конституція України: Прийнята 28.06.1996 р.
2. *Дмитренко Е. С.* Фінансове право України: Практикум. — К.: Атіка, 2004. — 216 с.
3. *Зюнькін А. Г.* Фінансове право: Опорний конспект лекцій. — К.: МАУП, 2003. — 3-тє вид., доп. — 160 с.
4. *Леоненко П. М., Юхименко П. Л., Ільєнко А. А.* та ін. Теорія фінансів: Навч. посіб. / За заг. ред. О.Д. Василика. — К.: Центр навч. л-ри, 2005. — 480 с.
5. *Музика О. Л.* Фінансове право: Навчальний посібник. — К.: Вид. Паливода А.В., 2004. — 220 с.
6. *Орлюк О. П.* Фінансове право. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 527 с.

7. Теорія фінансів: підручник / П. І. Юхименко, В. М. Федосов, Л. Л. Лазебник та ін.: В.М. Федосов, С.І. Юрій (заг. ред). — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 576 с.

8. Фінанси: навч. посіб. / В. І. Аранчій, О. М. Краснікова, Л. В. Черненко; Полтавська держ. аграрна академія, — Полтава: [РВВ ПДАА], 2009. — 216 с.

9. Фінансове право України: підручник/ Г. В. Бех, О. О. Дмитрик, І. Є. Криницький; За ред. М.П. Кучерявенка. — К.: Юрчком Інтер, 2006. — 320с.

10. Финансовое право. Л.К. Воронова. Н.П. Кучерявенко. — Х.: Легас, 2003. — 360 с.

11. Фінансове право України. Стан та перспективи розвитку / А. Т. Ковальчук. — К.: Знання, 2007. — 488 с.

12. Фінансове право України: Навчальний посібник: За заг.ред. д.ю.н., проф. Шкарупи В. К. — К.: «Істина», 2007. — 148 с.

Тема 5

ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

- 5.1. *Сутність і види податків*
- 5.2. *Основи побудови податкової системи та організація оподаткування*
- 5.3. *Пряме оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності*
- 5.4. *Механізм непрямого оподаткування в Україні*

5.1. Сутність і види податків

Податкова система — важлива складова системи державних фінансів, хоча і не виділяється в їх окрему ланку. Вона відіграє провідну роль у формуванні державних доходів, відчутно впливаючи на доходи юридичних і фізичних осіб. При цьому податкову систему можна розглядати у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні вона охоплює всі обов'язкові платежі, з допомогою яких здійснюється перерозподіл доходів на користь держави і які концентруються в бюджеті та фондах цільового призначення. У вузькому розумінні це сукупність тільки податків як особливої форми мобілізації доходів бюджету.

Податки являють собою обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб до бюджету. Історично це найдавніша форма фінансових відносин між державою і членами суспільства. За економічним змістом податки відображають фінансові відносини між державою і платниками податків з метою створення загальнодержавних централізованих фондів грошових коштів, необхідних для виконання державою її функцій. На відміну від фінансів загалом ці взаємовідносини мають односторонній характер — від платників до держави.

У фінансовій термінології вживаються п'ять термінів, що відображають платежі державі, — плата, відрахування і внески, податок, збір. Незважаючи на певні особливості, ці платежі характеризуються спільними ознаками, що дають змогу об'єднувати їх в одну групу як податки й обов'язкові платежі податкового характеру.

Плата (відповідає на запитання «за що?») передбачає певну еквівалентність відносин платника з державою (плата за воду, плата за заготівлю деревини тощо). Розмір плати залежить від кількості ресурсів, що

використовуються, а надходження плати саме державі визначається державною власністю на ці ресурси. Якщо держава втратить право власності на них, то вона втратить і ці доходи. За економічним змістом плата не є податком, бо не відображає перерозподілу доходів [5].

Відрахування і внески (відповідають на запитання «на що?», «від чого?») передбачають цільове призначення платежів. Воно може бути тільки частковим (відрахування), тобто встановленим згідно з економічним змістом платежів, або повним (внески), коли витрачання коштів у повному обсязі здійснюється тільки за цільовим призначенням. Наприклад, часткове цільове призначення мають відрахування на геологорозвідувальні роботи. Оскільки вони вносяться до бюджету, то в загальній сумі його доходів це цільове призначення втрачається. Загалом відрахування і внески можна розглядати як цільові податки.

Податки (відповідають на запитання «для чого?») встановлюються для утримання державних структур і для фінансового забезпечення виконання ними функцій держави — управлінської, оборонної, соціальної та економічної. Вони не мають ні ознак еквівалентного обміну, ні конкретного цільового призначення. Тобто конкретний податок — це нецільовий, безоплатний (нееквівалентний), неповоротний обов'язковий платіж державі. Однак якщо розглядати податки сукупно, то прикмети плати і відрахувань видно досить чітко.

Особливою формою податкових платежів є **збори**. На відміну від податків, які мають характер регулярних надходжень, збори є платежами разового, випадкового і незначного за розмірами характеру, що збираються за місцем події (наприклад, ринковий збір).

Функції податків як фінансової категорії впливають з функцій фінансів. Фінанси загалом виконують дві функції — розподільну і контрольну. Податки безпосередньо пов'язані з розподільною функцією в частині перерозподілу вартості створеного ВВП між державою і юридичними та фізичними особами. Вони є методом централізації ВВП у бюджеті на загальносуспільні потреби, виконуючи у такий спосіб **фіскальну** функцію.

Фіскальна функція є основною у характеристиці сутності податків, вона визначає їх суспільне призначення. З огляду на цю функцію держава повинна отримувати не тільки достатньо податків, а й головне, надійних. Податкові надходження мають бути постійними і стабільними й рівномірно розподілятися за регіонами.

Постійність означає, що податки повинні надходити до бюджету не у вигляді разових платежів з невизначеними термінами, а рівномірно протягом бюджетного року в чітко встановлені строки. Оскільки призначення податків полягає у забезпеченні витрат держави, то терміни їх сплати мають бути погоджені з термінами фінансування видатків бюджету [8].

Стабільність надходжень визначається високим рівнем гарантій того, що передбачені Законом про бюджет на поточний рік доходи будуть отримані у повному обсязі. Безглуздо встановлювати такі податки, які необхідних гарантій не дають, бо в такому разі невизначеною стає вся фінансова діяльність держави.

Рівномірність розподілу податків за територією необхідна для забезпечення достатніми доходами всіх ланок бюджетної системи. Без цього виникає потреба в значному перерозподілі коштів між бюджетами, що зменшує рівень автономності кожного бюджету, ступінь регіонального самоврядування і самофінансування.

Податки, як уже зазначалось, відображають рух вартості від юридичних і фізичних осіб до держави. Їх сплата приводить до зменшення доходів платника. Причому об'єктивно кожний платник заінтересований сплатити якомога меншу суму, що може досягатись як за рахунок зменшення обсягів об'єкта оподаткування, так і вибору пільгових щодо оподаткування умов діяльності. Отже, у сутності кожного податку закладена **регулююча** функція. Вона, як і фіскальна функція, характеризує суспільне призначення податків. Сутність регулюючої функції полягає у впливі податків на різні сторони діяльності їх платників.

Оскільки регулююча функція податків є об'єктивним явищем, то вплив податків відбувається незалежно від волі держави, яка їх установлює. Разом з тим держава може свідомо використовувати їх з метою регулювання певних пропорцій у соціально-економічному житті суспільства.

Елементи системи оподаткування. Справляння податків ґрунтується на виділенні таких елементів системи оподаткування: суб'єкт і носій податку, об'єкт і одиниця оподаткування, джерело сплати, податкова ставка і квота. Між цими поняттями існує певне підпорядкування, яке найпростіше можна проілюструвати, поставивши до них запитання:

- **суб'єкт** → хто сплачує;
- **об'єкт** → що оподатковується ;
- **одиниця** → як це що обчислюється;
- **джерело** → з чого сплачується;
- **ставка** → скільки сплачується;
- **квота** → як частка доходу утримується [11].

Суб'єкт, або платник податку — це та фізична чи юридична особа, яка безпосередньо його сплачує. Податкова робота починається саме з установлення платників, бо податкова служба держави повинна чітко знати, хто саме вносить той чи інший податок до бюджету, хто відповідає за зобов'язання перед державою.

Термін «платник податку» визначає саме суб'єкт оподаткування. Однак цей суб'єкт здебільшого є тільки посередньою, транзитною ланкою проходження доходів. Він не стільки сплачує податок, скільки перера-

ховує до бюджету частину отриманих доходів. Реальним платником, або *носієм*, кожного податку є кінцевий споживач. Саме він сплачує вартість товарів і послуг, а якщо так, то і все, що в їх цінах відображається, — і витрати виробництва та реалізації, і прибуток усіх ланок, де відбувається рух товарів, і відрахування частини отриманих доходів до бюджету.

Об'єкт оподаткування вказує на те, *що* саме оподатковується тим чи іншим податком. Це другий за черговістю елемент оподаткування, бо, визначивши платника, необхідно встановити, *що* саме у нього оподатковується. Нормальна податкова робота можлива тільки у разі чітко визначеного об'єкта оподаткування. Об'єкт оподаткування має бути стабільним, піддаватись чіткому обліку, безпосередньо стосуватися платника, відображати саме його (а не сторонніх юридичних чи фізичних осіб) вплив на даний об'єкт.

Одиниця оподаткування — це одиниця виміру (фізичного чи грошового) об'єкта оподаткування. Фізичний вимір досить точно відображає об'єкт оподаткування. Наприклад, оцінювання земельної ділянки при оподаткуванні проводиться в гектарах, сотих гектара, квадратних метрах тощо. Чим більші розміри об'єкта оподаткування, тим більша одиниця виміру.

Джерело сплати податку — це дохід платника, з якого він сплачує податок. Джерело сплати може бути безпосередньо пов'язане з об'єктом оподаткування (коли оподатковується сам дохід або майно, що приносить дохід), а може і не стосуватися об'єкта оподаткування (наприклад, податки на майно і землю, які перебувають в особистому користуванні й не приносять доходу їх власникам). Загалом правомірним є пов'язування джерела сплати податку з об'єктом оподаткування. Таке оподаткування є досить справедливим, оскільки тільки дохід є джерелом сплати. Крім того, у підприємства джерело сплати може розглядатись з позицій віднесення того чи іншого податку на валові витрати (собівартість продукції), отриманий прибуток чи цінову надбавку. Загальним джерелом сплати є виручка від реалізації.

Податкова ставка — це законодавчо встановлений розмір податку на одиницю оподаткування. Існують два підходи до встановлення податкових ставок: універсальний і диференційований. При універсальному підході встановлюється єдина для всіх платників ставка, при диференційованому — кілька. Диференціація ставок може відбуватись у двох напрямках.

Перший — відповідно до платників, коли для більшості платників виділяється основна ставка, а також знижені й підвищені ставки для окремих платників.

Другий — відповідно до різних характеристик і оцінок об'єкта оподаткування.

Установлення податкових ставок є найважливішою і найскладнішою проблемою оподаткування. Саме недосконалість ставок може порушити як фіскальну значущість, так і регулюючу дію того чи іншого податку.

За побудовою податкові ставки поділяються на тверді та процентні.

Тверді ставки встановлюються в грошовому виразі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. Вони можуть бути двох видів: *фіксовані* — установлені в конкретних сумах, відносні — визначені відносно певної величини (наприклад, у процентах до мінімальної заробітної плати).

Процентні ставки встановлюються тільки щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вираз (адже сума податку має тільки грошовий вираз, за винятком натуральних податків). Вони поділяються на три види: пропорційні, прогресивні й регресивні.

Пропорційні — це єдині ставки, що не залежать від розміру об'єкта оподаткування. Вони спрощують податкову роботу, найбільшою мірою відповідають принципу рівності платників.

Прогресивні — це такі ставки, розмір яких зростає в міру збільшення обсягів об'єкта оподаткування. Прогресія шкали оподаткування може бути простою і ступінчастою. При простій шкалі прогресії підвищені ставки застосовуються до всього об'єкта оподаткування, результатом чого є вкрай невідгідні для платника інтервали оподаткування його розмірів. При ступінчастій шкалі такі ставки застосовуються не до всього об'єкта оподаткування, а тільки до тієї його величини, що перевищує інтервальні обмеження.

Регресивні ставки, на відміну від прогресивних, зменшуються в міру зростання об'єкта оподаткування. Вони необхідні тоді, коли держава намагається стимулювати подібне зростання. У такій політиці є свій сенс, адже багатство суспільства — це сукупність багатства його членів, а регресивні ставки стимулюють створення і зростання багатства.

У практиці оподаткування прогресивні й регресивні ставки можуть застосовуватись як окремо, так і в поєднанні — у вигляді прогресивно-регресивної й регресивно-прогресивної шкали ставок.

Податкова квота — це частка податку в доході платника. Вона може бути визначена в абсолютному розмірі й у відносному виразі. Значення податкової квоти полягає в тому, що вона характеризує рівень оподаткування. З погляду соціальної справедливості механізм оподаткування обов'язково має включати податкову квоту. Однак річ у тім, що тоді значно зменшуються податковий вплив і можливості використання податків як фінансових регуляторів. Тому в практиці оподаткування податкові квоти законодавчо не встановлюються.

Класифікація податків. Історія людства виробила різні форми й методи оподаткування. Кожний вид податків має свої специфічні риси та функціональне призначення і посідає окреме місце в податковій системі [5].

За формою оподаткування всі податки поділяються на дві групи: прями й непрямі.

Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників і сплачуються за рахунок їхніх доходів, а сума податку безпосередньо залежить від розмірів об'єкта оподаткування. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягаря, за якого більше платять ті члени суспільства, котрі мають вищі доходи. Такий принцип оподаткування більшістю економістів світу визнається найсправедливішим. Разом з тим форма прямого оподаткування потребує і складного механізму стягнення податків, бо виникають проблеми обліку об'єкта оподаткування й ухилення від сплати.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів та послуг і сплачуються за рахунок цінової надбавки, а їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів. Наголошуємо на тому, що, тільки прямо, бо оскільки непрямі податки включаються в ціни, то їх платить в абсолютному розмірі більше той, хто більше споживає, а більше споживає той, хто має вищі доходи.

Історичний розвиток системи оподаткування привів до поступового розмивання чітких відмінностей між прямими та непрямими податками. Універсальні форми непрямих податків — акцизів, при перенесенні їх стягнення зі сфери реалізації у сферу виробництва мають багато ознак прямого оподаткування, насамперед чітко визначений об'єкт оподаткування — обсяг обороту чи додану вартість. При цьому об'єкти оподаткування частково збігаються: пряма форма — податок на прибуток і непрямая форма — податок на додану вартість, частину якої становить той же прибуток.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи: податки на доходи, споживання і майно. Податки на доходи стягуються з доходів фізичних та юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємств. Податки на споживання сплачуються не при отриманні доходів, а при їх використанні. Вони справляються у формі непрямих податків. Податки на майно встановлюються щодо рухомого чи нерухомого майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз — при купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні податки та збори встановлюють вищі органи влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни незалежно від того, до якого бюджету (центрального чи місцевого) вони зараховуються. Згідно з їх розподілом між ланками бюджетної системи загальнодержавні податки поділяються на три групи: доходи центрального бюдже-

ту, доходи місцевих бюджетів і доходи, що розподіляються в певних пропорціях між центральним та місцевими бюджетами. Розподіл податків між ланками бюджетної системи може мати сталій нормативний характер, наперед установлений законодавчими актами, а може відбуватися у формі бюджетного регулювання, коли відрахування до місцевих бюджетів здійснюються за щорічними диференційованими нормативами залежно від потреб того чи іншого місцевого бюджету [10].

До загальнодержавних належать такі податки та збори:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- збір за першу реєстрацію транспортного засобу
- екологічний податок;
- рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України;
 - рентна плата за нафту, природний газ і газовий конденсат, що видобуваються в Україні;
 - плата за користування надрами;
 - плата за землю;
 - збір за користування радіочастотним ресурсом України;
 - збір за спеціальне використання води;
 - збір за спеціальне використання лісових ресурсів;
 - фіксований сільськогосподарський податок;
 - збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
 - мито;
 - збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками;
 - збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності.

Місцеві податки та збори встановлюються місцевими органами влади та управління. Можливі різні варіанти встановлення місцевих податків. По-перше, у вигляді надбавок до загальнодержавних податків. Рівень надбавки визначають місцеві органи відповідно до встановлених обмежень. По-друге, введення місцевих податків за переліком, що встановлюється вищими органами влади. Вибір податків здійснюється місцевими органами. По-третє, можливе впровадження місцевих податків на розсуд місцевих органів без будь-яких обмежень з боку центральної влади [10].

До місцевих податків належить:

- податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки.
- єдиний податок

До місцевих зборів належать:

- збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності;
- збір за місця для паркування транспортних засобів;
- туристичний збір.

За способом стягнення розрізняють два види податків — розкладні й окладні. Розкладні податки спочатку встановлюються в загальній сумі відповідно до потреб держави в доходах, потім цю суму розкладають на окремі частини за територіальними одиницями, а на низовому рівні — між платниками. Це історично перша форма стягнення податків. Окладні податки передбачають установлення спочатку ставок, а відтак і розміру податку для кожного платника окремо. Загальна величина податку формується як сума платежів окремих платників [11].

5.2. Основи побудови податкової системи та організація оподаткування

Податкова система — це сукупність установлених у країні податків і обов’язкових платежів податкового характеру та механізму їх управління. Як видно з визначення, вона дещо ширша від сфери оподаткування як механізму перерозподілу доходів. Водночас із погляду платників податків будь-які платежі на користь держави, що ведуть до зменшення їхніх доходів, розглядаються як податки, у зв’язку з чим подібне розширене трактування податкової системи цілком виправдане.

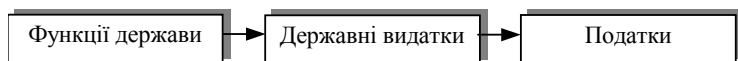
Паралельно з поняттям «податкова система» досить часто використовується термін «система оподаткування». Іноді ці поняття вживаються як синоніми, що не правильно, оскільки податкова система — це сукупність податків, а оподаткування — це процес установлення і управління податків. Тобто система оподаткування характеризується її елементами — платник, об’єкт оподаткування, ставка тощо — та механізмом обчислення і сплати податків.

Податкова система кожної країни відображає її специфічні умови. У світі немає держав з тотожними податковими системами. Однак це не означає, що створення податкової системи і податкова політика ведуться спонтанно, як кому забажається. Є певні положення, які визначають підхід держави до цієї сфери своєї діяльності. Для того щоб податкова політика давала позитивні результати, необхідне наукове обґрунтування основ податкової системи.

Формування податкової системи ґрунтується на таких засадах: по-перше, системність, по-друге, установлення визначальної бази цієї системи і, по-третє, вихідних принципів [4].

Вимога **системності** полягає в тому, що всі податки мають бути взаємопов'язаними між собою, органічно доповнювати один одного, не вступати в суперечність із системою загалом та окремими її елементами. Системний підхід означає, що мають реалізовуватись обидві функції податків. З фіскального погляду податкова система повинна забезпечити гарантоване і стабільне надходження доходів у бюджет. З регулюючого погляду — забезпечувати державі можливість впливу на всі сторони соціально-економічного розвитку суспільства.

Визначальною базою побудови податкової системи є обсяг видатків бюджету та цільових фондів. Податки в державі — не самоціль. З погляду організації її фінансової діяльності вони вторинні відносно видатків. В основі їх установа лежить така схема:

Безумовно, слід урахувувати можливий негативний вплив високих податків на суспільство й економіку, але й ігнорувати інтереси держави неможливо. Збалансування доходів бюджету з обсягом державних видатків є аксіомою фінансової науки. Відхід від неї призводить до наслідків більш тяжких, ніж високий рівень оподаткування. Ідеться насамперед про інфляцію, яка, по суті, також є формою оподаткування, але прихованою. Особливість інфляції полягає в тому, що це відкладені на завтра податки, однак завтра доведеться платити значно більше, ніж сьогодні.

Податкове законодавство України ґрунтується на таких принципах[10]:

- загальність оподаткування — кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені Кодексом, законами з питань оподаткування та митної справи податки та збори, платником яких вона є;
- рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації — забезпечення однакового підходу до усіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;
- невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства;
- презумпції правомірності рішень платника податку у випадку коли норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу;

- фінансова достатність — встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями;
- соціальна справедливість — встановлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків;
- економічність оподаткування — встановлення податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування;
- стабільність — зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше, ніж за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного періоду;
- рівномірність та зручність сплати — встановлення строків сплати податків та зборів, виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками;
- єдиний підхід до встановлення податків та зборів — визначення на законодавчому рівні усіх обов'язкових елементів податку.

Принципи *оподаткування* відображають засади справляння податків державою. У класичному вигляді вони були сформовані ще А. Смітом і залишаються актуальними до цього часу.

Указані принципи відбивають основні засади оподаткування. При цьому слід відзначити, що їх реалізація ґрунтується на правовому врегулюванні механізму оподаткування. Тобто принципи оподаткування є, по суті, вимогами до податкового законодавства. При цьому правова *врегульованість* механізму обчислення і сплати податків теж може розглядатись як принцип оподаткування. Крім того, дуже важливим є не тільки мінімізація витрат держави на мобілізацію податків, а й обмеження витрат платників на ведення податкового обліку, на обчислення і сплату податків.

Податкова політика здійснюється за певними напрямками і принципами. Напрями податкової політики визначаються завданнями соціально-економічного розвитку і можуть мати стимулюючу чи стримуючу спрямованість. Такими завданнями можуть бути забезпечення нарощування національного капіталу за рахунок капіталізації прибутку та сприяння інвестиціям, стимулювання експорту, забезпечення зайнятості населення і політика доходів, бюджетне вирівнювання регіонального розвитку, гуманізація суспільних відносин, демографічна і молодіжна політика та сприяння розвитку сім'ї тощо. Основою податкової політики є забезпечення дійовості податків у реалізації зазначених завдань як через їх фінансову, так і регулюючу функцію.

Ефективною та надійною може бути тільки та податкова система, яка побудована з дотриманням усіх вимог та принципів і яка врівноважує інтереси держави і платників, однаково враховуючи їх потреби та можливості. Тільки така податкова система може забезпечити державу надійними і достатніми доходами, цілеспрямовано впливаючи на діяльність кожного платника і соціально-економічний розвиток суспільства загалом.

Важливою складовою податкової системи є механізм справляння податків, який наведено на рис. 5.1.

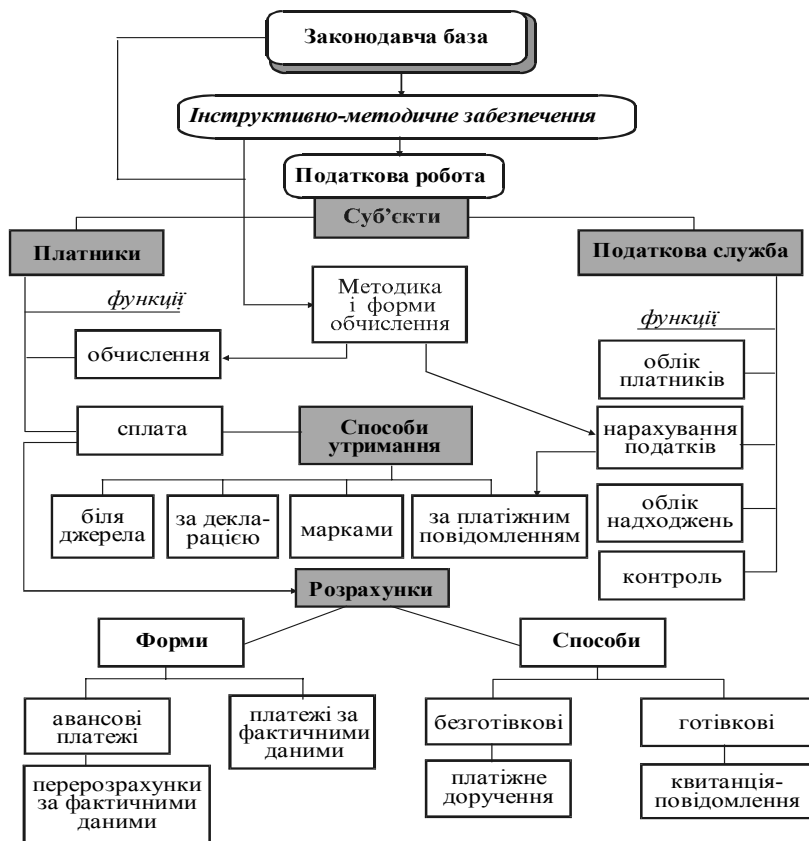

Рис. 5.1. Механізм справляння податків

Податкова робота, що є основою організації справляння податків, являє собою діяльність платників і податкової служби щодо внесення податків до бюджету і контролю за платежами. Вона включає такі елементи: правове регламентування встановлення і справляння податків, облік платників і надходжень податків, порядок та форми розрахунків із бюджетом. Податкова робота ґрунтується на встановленні функцій і прав платників і податкової служби, пов'язаних зі своєчасністю і правильністю розрахунків із бюджетом. На платників покладаються функції обчислення і сплати податків, а на податкову службу — обліку платників і надходжень податків, здійснення нарахувань окремих видів податків (наприклад, земельного) і проведення контролю за дотриманням податкового законодавства.

Основою податкової роботи є податкове законодавство. Воно може бути прямої дії, а може передбачати тільки основи оподаткування — тоді додатково розробляються відповідні інструкції, у яких конкретизується механізм оподаткування.

Розрахунки з бюджетом можуть проводитись у формі авансових платежів з наступними перерозрахунками за даними про фактичні розміри об'єкта оподаткування та відразу за фактичними даними. Переважна більшість розрахунків здійснюється безготівково, і лише окремі податки, як правило, з фізичних осіб сплачуються готівкою.

Охарактеризована система організації справляння податків загалом створює всі передумови для своєчасного і повного надходження доходів до бюджету і цільових фондів і забезпечує надійне функціонування державних фінансів.

В Україні 02.12.2010 за номером 2755-VI було затверджено Верховною Радою Податковий кодекс України — документ, що здійснив реформування податкової системи. Податковий кодекс України регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема, визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

На сьогодні, податкове законодавство України складається з Конституції України, Податкового кодексу України, Митного кодексу України (у частині регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням **ввезним або вивезним митом** операцій з переміщення товарів через митний кордон України); чинних міжнародних договорів України, якими регулюються питання оподаткування; нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, прийнятих на підставі та на виконання цього Кодексу та інших законів з питань оподаткування, рішень представницького органу Автономної республіки Крим та інших органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків (зборів).

5.3. Пряме оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності

Основною формою прямого оподаткування є оподаткування прибутку (доходу). Залежно від платників податку оподаткування прибутку (доходу) поділяється на податок :

- на прибуток підприємств;
- на доходи фізичних осіб.

Оподаткування прибутку підприємств може ґрунтуватись на двох об'єктах оподаткування: доході й прибутку. Податок на дохід справлявся в Україні у 1993—1994 рр. З 1995 р. відновлено податок на прибуток. Система прибуткового оподаткування підприємств наведена на рис. 5.2.

Рис. 5.2. Структурно-логічна схема податку на прибуток підприємств [10]

Платниками податку на прибуток є юридичні особи, які провадять господарську діяльність як на території України, так і за її межами.

Об'єктом оподаткування є прибуток із джерелом походження з України та за її межами.

Ставка податку на прибуток встановлена на рівні:

- у 2011 році — 23 відсотків;
- у 2012 році — 21 відсотків;
- у 2013 році — 19 відсотків
- у 2014 році — 16 відсотків.

База оподаткування визначається шляхом зменшення суми доходів звітного періоду на собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг та суму інших витрат звітного податкового періоду.

Податок на доходи фізичних осіб є видом особистого прибуткового оподаткування. Він визначається в такому порядку (рис. 5.3).

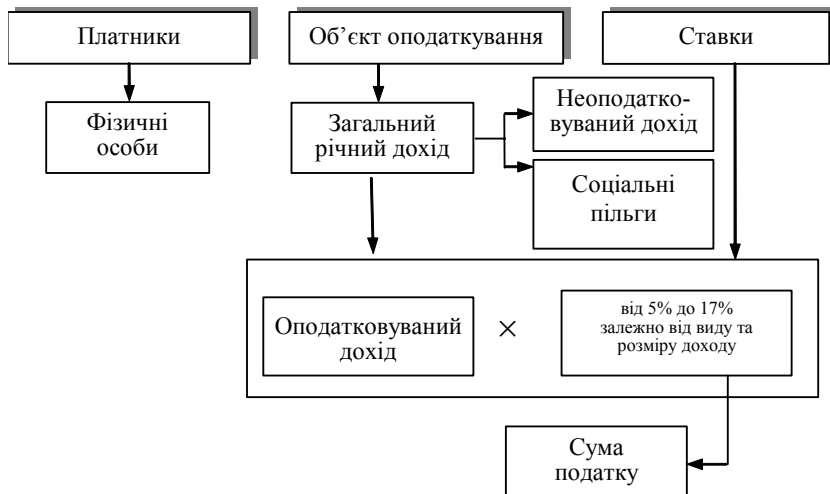

Рис. 5.3. Структурно-логічна схема податку на доходи фізичних осіб [10]

Платниками податку є фізична особа — резидент, яка отримує доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; фізична особа — нерезидент, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні; податковий агент.

Об'єктом оподаткування є:

- загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід з джерела його походження в Україні;
- доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання);
- іноземні доходи — доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України

Ставка податку на прибуток встановлена на рівні:

- 15 % бази оподаткування щодо доходів, одержаних у формі заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат або інших виплат і винагород, які виплачуються (надаються) платнику у зв'язку з відносинами трудового найму та в умовах цивільно-правового договору, інше;

– 17 % суми перевищення десятикратний розмір мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня з урахуванням податку, сплаченого за ставкою 15 %;

– 5% за доходи одержані по фінансовим операціям;

– 10 % бази оподаткування щодо доходу у формі заробітної плати шахтарів, працівників державних воєнізованих аварійно-рятувальних служб, тощо.

Базою оподаткування є чистий річний оподатковуваний дохід, який визначається шляхом зменшення загального оподаткованого доходу на суми податкової знижки такого звітного року.

Екологічний податок — загальнодержавний обов’язковий платіж, що справляється з фактичних обсягів викидів у атмосферне повітря, скидів у водні об’єкти забруднюючих речовин, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, накопичених до 1 квітня 2009 року [10].

Платники податку є суб’єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарської (підприємницької) діяльності, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи і організації, постійні представництва нерезидентів, включаючи тих, які виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони здійснюються:

– викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення;

– скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об’єкти;

– розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об’єктах, крім розміщення окремих видів відходів як вторинної сировини;

– утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені);

– тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлені особливими умовами ліцензії строк.

Об’єктом та базою оподаткування є:

– обсяги та види забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами;

– обсяги та види забруднюючих речовин, які скидаються безпосередньо у водні об’єкти;

– обсяги та класи відходів, що розміщуються у спеціально відведених для цього місцях чи на об’єктах протягом звітного кварталу, крім обсягів та видів (класів) окремих відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об’єктах) суб’єктів господарю-

вання, які мають ліцензію на збирання і заготівлю окремих видів відходів як вторинної сировини і провадять статутну діяльність із збирання і заготівлі таких відходів;

- обсяги та види палива, реалізованого податковими агентами;
- обсяги та категорія радіоактивних відходів, що утворюються внаслідок діяльності суб'єктів господарювання та/або тимчасово зберігаються їх виробниками понад установлені особливими умовами ліцензії строк;
- обсяги електричної енергії, виробленої експлуатуючими організаціями ядерних установок (атомних електростанцій).

Порядок обчислення податку поділяється по наступним напрямкам:

- за викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин;
- за скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти;
- за розміщення відходів;
- за утворення радіоактивних відходів;
- за тимчасове зберігання радіоактивних відходів.

Платежі за ресурси та інші надходження

До складу платежів за ресурси належать:

- збір за спеціальне використання лісових ресурсів (лісовий дохід);
- збір за спеціальне використання води (плата за воду);
- плата за користування надрами (за видобування корисних копалин).

Направлення платежів за ресурси до бюджету визначається державною власністю на вказані ресурси.

Збір за спеціальне використання лісових ресурсів — це загальнодержавний збір, який справляється як плата за спеціальне використання лісових ресурсів.

Об'єктом оподаткування збором є:

- заготівля деревини;
- заготівля живиці;
- заготівля другорядних лісових матеріалів;
- побічні лісові користування.

Основною формою є плата за заготівлю деревини, механізм сплати якої наведено на рис. 5.4.

Платниками тут є юридичні й фізичні особи, які заготовляють деревину.

Ставки встановлені у вигляді такси плати в грошовому виразі з 1 м³.

Порядок обчислення і сплати. Відпуск деревини проводиться на підставі лісорубного квитка чи ордера (на разовий відпуск), у якому подається розрахунок плати. Лісозаготівельні організації сплачують нараховану суму плати 8 разів на рік. Колективні й приватні підприємства та громадяни сплачують плату при отриманні лісорубного ордера.

Рис. 5.4. Структурно-логічна схема оподаткування заготівлі деревини

Плата за заготівлю живиці обчислюється аналогічно за встановленими ставками.

Плата за другорядні лісові користування охоплює плату за заготівлю пнів, кори, деревної зелені тощо. Плата за побічні лісові користування сплачується при випасанні худоби, розміщенні пасік, заготівлі сіна та ін.

Збір за спеціальне використання води — це загальнодержавний збір, який справляється за спеціальне:

- а) використання води водних об'єктів;
- б) використання води, отриманої від інших водокористувачів;
- в) використання води без її вилучення з водних об'єктів для потреб гідроенергетики і водного транспорту;
- г) використання води для потреб рибництва.

Основною формою є плата за забір і використання води, яка сплачується у такому порядку (рис. 5.5).

Для користувачів водними ресурсами встановлюються ліміти на поставку води. У межах ліміту плата вноситься за встановленими тарифами з 1 м³, а за понадлімітний обсяг використаної води — у п'ятикратному розмірі.

За користування водами для потреб гідроенергетики тарифи встановлюються за 100 м³ без лімітування водокористування. Для водного транспорту за користування водними ресурсами тарифи встановлено за одну тонно-добу (вантажні судна) чи одне місце-добу (пасажирські судна).

Плата за воду сплачується щоквартально (підприємства водного транспорту сплачують починаючи з першого півріччя).

Плата за користування надрами — загальнодержавний платіж, який справляється у вигляді:

- плати за користування надрами для видобування корисних копалин;
- плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин.

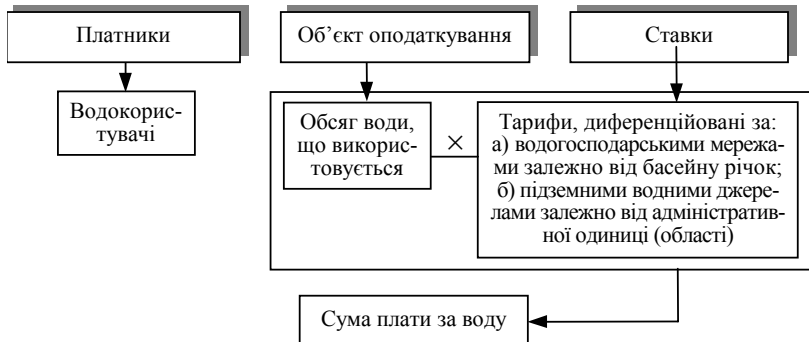

Рис. 5.5. Структурно-логічна схема плати за використання водних ресурсів

Платниками є видобувачі корисних копалин (нафти, природного газу, кам'яного і бурого вугілля, залізної руди, кухонної кам'яної солі та ін.).

Об'єкт оподаткування — обсяг видобутої у податковому (звітному) періоді корисної копалини (мінеральної сировини) або обсяг погашених у податковому (звітному) періоді запасів корисних копалин.

Ставки плати встановлені в гривнях з одиниці виміру обсягу добутої мінеральної сировини (1 т, 1 м³), а в окремих випадках у процентах до вартості видобутих корисних копалин.

До **інших надходжень** податкового характеру відносять:

- збір за першу реєстрацію транспортного засобу
- рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та **нафтопродуктопроводами**, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України;
- плата за землю;
- збір за користування радіочастотним ресурсом України;
- інші податки та збори.

5.4. Механізм непрямого оподаткування

Найбільші доходи Україні приносять непрямі податки, які характеризуються стійкими надходженнями. В інтересах держави є збільшення її доходів, значною мірою шляхом підвищення ставок непрямих податків з одного боку та недопущенням різкого зростання податкового навантаження на споживання, з іншого боку, оскільки при підвищенні податкового навантаження на економіку країни відбувається зниження платоспроможності споживачів, зменшення споживання на ринку товарів і

послуг та, зрештою, зменшення сплачуваних сум непрямих податків. Основною специфікою непрямих податків, що вони можуть використувуватись як регулятор цін. Саме через рівень цін держава справляє вплив на реальні доходи споживачів. Врешті-решт непрямі податки дають змогу регулювати платоспроможний попит як невід'ємну складову ринкової рівноваги.

За допомогою ставок податку на додану вартість держава може як стимулювати попит споживачів, в період кризової економіки, так і стримувати — в період надмірного піднесення економіки. За допомогою ставок акцизного збору держава обмежує споживання шкідливих для населення товарів, а також обкладає товари розкоші, споживачі яких спроможні сплатити ці податки. За допомогою ставок мита, держава регулює експортно-імпорتنі операції, стимулюючи експорт та захищаючи національних товаровиробників від конкуренції імпортованих товарів [8].

Податок на додану вартість є ядром податкової системи. Цей податок стосується практично кожного, адже він закладений в ціну майже всіх товарів. Податок на додану вартість — один із бюджетоутворюючих податків. Податок на додану вартість вноситься до ціни товарів і сплачується на всіх етапах руху товарів, тобто він є ціноутворюючим елементом [10].

Основними елементами доданої вартості є:

- затрати уречевленої праці у вигляді вартості сировини, матеріалів, комплектуючих виробів без податку на додану вартість, сплаченого під час їх придбання;
- затрати живої праці, пов'язаної зі створенням матеріальних благ;
- сума амортизаційних відрахувань;
- інші затрати, пов'язані зі створенням матеріальних благ, соціальним захистом працівників, комунальний податок та ін.
- сума прибутку;
- сума акцизного податку, якщо виготовляється і реалізується підакцизна продукція;
- сума мита (мита й акцизного податку), якщо реалізуються імпорتنі підакцизні товари.

Платники податку:

1) будь-яка особа, що провадить господарську діяльність і реєструється за своїм добровільним рішенням як платник податку у порядку, визначеному статтею 183 «Податкового кодексу України»;

2) будь-яка особа, що зареєстрована або підлягає реєстрації як платник податку;

3) будь-яка особа, що ввозить товари на митну територію України в обсягах, які підлягають оподаткуванню, та на яку покладається відповідальність за сплату податків у разі переміщення товарів через митний кордон України відповідно до Митного кодексу України.

4) особа, що веде облік результатів діяльності за договором про спільну діяльність без утворення юридичної особи;

5) особа-управитель майна, яка веде окремий податковий облік з податку на додану вартість відносно господарських операцій, пов'язаних з використанням майна, що отримане в управління за договорами управління майном.

б) особа, що проводить операції з постачання конфіскованого майна, знахідок, скарбів, майна, визнаного безхазяйним, майна, за яким не звернувся власник до кінця строку зберігання, та майна, що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходить у власність держави (у тому числі майна, визначеного у статті 172 Митного кодексу України), незалежно від того, чи досягає вона загальної суми операцій із постачання товарів/послуг, визначеної пунктом 181.1 статті 181 цього розділу, а також незалежно від того, який режим оподаткування використовує така особа згідно із законодавством;

7) особа, що уповноважена вносити податок з об'єктів оподаткування, що виникають внаслідок постачання послуг підприємствами залізничного транспорту з їх основної діяльності, що перебувають у підпорядкуванні платника податку в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Об'єктом оподаткування є операції платників податку з:

а) постачання товарів, місце постачання яких розташоване на митній території України, в тому числі операції з передачі права власності на об'єкти застави позичальнику (кредитору), на товари, що передаються на умовах товарного кредиту, а також з передачі об'єкта фінансового лізингу в користування лізингоотримувачу/орендарю;

б) постачання послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України, відповідно до статті 186 розділу «Податкового кодексу України» ;

в) ввезення товарів (супутніх послуг) на митну територію України в митному режимі імпорту або реімпорту;

г) вивезення товарів (супутніх послуг) у митному режимі експорту або реекспорту;

д) з метою оподаткування цим податком до експорту також прирівнюється постачання товарів (супутніх послуг), які перебувають у вільному обігу на території України, до митного режиму магазину безмитної торгівлі, митного складу або спеціальної митної зони;

е) з метою оподаткування цим податком до імпорту також прирівнюється постачання товарів (супутніх послуг) з-під митного режиму магазину безмитної торгівлі, митного складу або спеціальної митної зони.

є) постачання послуг з міжнародних перевезень пасажирів і багажу та вантажів залізничним, автомобільним, морським і річковим та авіаційним транспортом.

Ставки податку встановлюються від бази оподаткування у таких розмірах:

- а) 17 відсотків;
- б) 0 відсотків.

Проте відповідно до перехідних положень Податкового кодексу за податковими зобов'язаннями з податку на додану вартість, що виникли: з 1 січня 2011 року до 31 грудня 2013 року включно ставка податку становить 20 відсотків; з 1 січня 2014 року — 17 відсотків.

Порядок обчислення податку: сума податку, що підлягає сплаті (перерахуванню) до Державного бюджету України або бюджетному відшкодуванню, визначається як різниця між сумою податкового зобов'язання звітного (податкового) періоду та сумою податкового кредиту такого звітного (податкового) періоду.

Податкове зобов'язання -загальна сума податку на додану вартість, одержана (нарахована) платником податку в звітному (податковому) періоді.

Податковий кредит — сума, на яку платник податку на додану вартість має право зменшити податкове зобов'язання звітного (податкового) періоду. Право на віднесення сум податку до податкового кредиту виникає у разі здійснення операцій з:

а) придбання або виготовлення товарів (у тому числі у разі їх ввезення на митну територію України) та послуг;

б) придбання (будівництво, спорудження, створення) необоротних активів, у тому числі при їх ввезенні на митну територію України (у тому числі у зв'язку з придбанням та/або ввезенням таких активів в якості внеску до статутного фонду та/або при передачі таких активів на баланс платника податку, уповноваженого вести облік результатів спільної діяльності);

в) отримання послуг, наданих нерезидентом на митній території України, та у разі отримання послуг, місцем постачання яких є митна територія України;

г) ввезення необоротних активів на митну територію України за договорами оперативного або фінансового лізингу.

Акцизний податок — непрямий податок на споживання окремих видів товарів (продукції), визначених як підакцизні, що включається до ціни таких товарів (продукції). [10]

До підакцизних товарів належать:

- спирт етиловий та інші спиртові дистиляти, алкогольні напої, пиво;
- тютюнові вироби, тютюн та промислові замітники тютюну;
- нафтопродукти, скраплений газ;
- автомобілі легкові, кузови до них, причепа та напівпричепа, мотоцикли.

Рис. 5.6. Структурно-логічна схема акцизного податку [10]

Платниками податку є особи, які виробляють підакцизні товари (продукцію) на митній території України, у тому числі з давальницької сировини; які ввозять підакцизні товари (продукцію) на митну територію України.

Об'єктом оподаткування є оборот з реалізації підакцизних товарів, а для імпортерів — їх митна вартість.

Ставки податку поділяються на:

- адвалорні (у процентах до бази оподаткування);
- специфічні (у твердих сумах з одиниці виміру ваги, об'єму, кількості або іншого натурального показника);
- змішані (одночасно у процентах до бази оподаткування та у твердих сумах)

Обчислення і сплата акцизного податку проводиться двома методами. Для вино-горілчаних і тютюнових виробів встановлено стягнення податку за допомогою спеціальних акцизних марок. Для решти товарів обчислення проводиться за встановленими ставками до обсягу реалізації за відповідний період (декаду, місяць).

Мито є непрямим податком, що стягується з товарів, які переміщуються через митний кордон країни. Цей податок характеризується рис. 5.7.

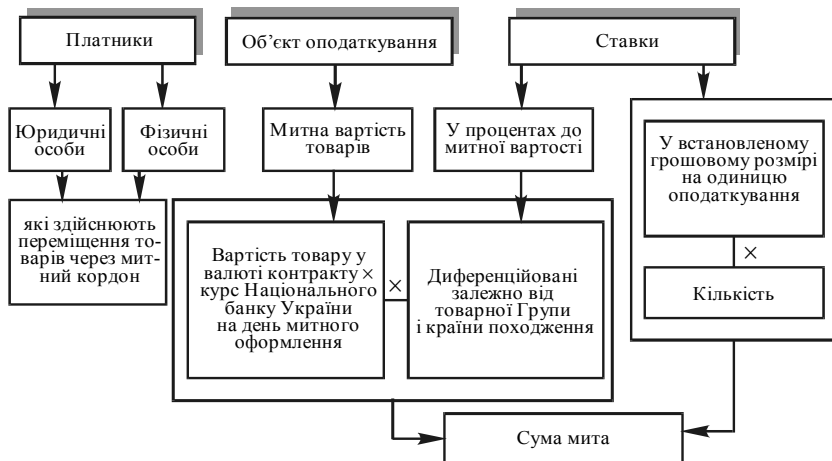

Рис. 5.7 Структурно-логічна схема мита [10]

Платниками мита є декларанти товарів, які переміщуються через кордон.

Об'єктом оподаткування є митна вартість товарів, або їх кількісна оцінка, що залежить від виду встановлених ставок.

Ставки мита встановлюються:

- у процентах до митної вартості;
- у грошовому вимірі в євро на одиницю товару чи певну одиницю його характеристики.

Процентні ставки мита встановлено на трьох рівнях: повні, пільгові, преференційні. Їх застосування залежить від того, який митний режим встановлено в Україні для тієї чи іншої країни походження товарів.

Порядок обчислення та сплати. Обчислення мита проводиться за встановленими ставками за товарними групами. Сплата проводиться декларантом і є підставою для випуску товарів з митниці.

Як і будь-яке явище, непрямі податки мають свої переваги й недоліки.

Серед переваг можна виділити:

- бюджетні: регулярність та великі суми надходжень до бюджету;
- економічні: стимулювання (стримування) деяких виробництв, регулювання процесу споживання;
- фіскально-технічні: для кінцевого споживача непрямі податки зручніші. Вони визначаються розміром споживання, не мають примусового характеру, але потребують накопичення значних сум, їх зручно сплачувати і територіально;
- психологічні: непрямий податок входить до ціни товару (послуги) і якщо платник і усвідомлює, що ціна підвищена через податок, він усе одно купляє його, а тому непрямі податки знімають напруження у між-регіональному роз-поділі доходів.

Якщо ж доходи бюджету базуються на доходах підприємств, то внаслідок нерівномірності економічного розвитку постає проблема нерівноцінності дохідної бази різних бюджетів. Оскільки ніде у світі ще не вдалося досягти збалансованого розвитку усіх регіонів, то без застосування непрямих податків виникають труднощі і в збалансуванні місцевих бюджетів.

Таким чином, непрямі податки мають досить багато переваг, а тому вико-ристання їх цілком доцільне. Водночас непряме оподаткування має ряд суттєвих недоліків. Головним із них є те, що їх сплата не залежить від розміру доходів платників. Зважаючи на те, що рівень споживання має певний мінімум, питома вага цих податків у доходах громадян тим вища, чим нижчий рівень доходів.

Нині у бюджетах низки європейських країн непрямі податки мають досить високу питому вагу. Як переконує досвід багатьох європейських країн, непрямим податкам відводиться значне місце, а їхня структура характеризується найбільшою питомою вагою специфічних акцизів, тобто податків на окремі види (групи) товарів (послуг), і універсальних акцизів, якими обкладають валовий оборот комерційного підприємства. Найпоширенішою формою універсального акцизу є податок на додану вартість, який у загальній сумі непрямих податків становить близько 90% надходжень.

Контрольні запитання

1. Сутність податків, функції та основна класифікація?
2. Які виділяються елементи системи оподаткування?
3. В чому полягає сутність податкової політики держави?
4. Види прямих податків та механізм їх сплати?
5. Сутність екологічного податку?
6. У чому полягають сутність, переваги і недоліки непрямого оподаткування?
7. Непрямі податки та їх роль в наповненні бюджету країни?
8. Які види платежів за ресурси встановлені в Україні?
9. Що являє собою державне мито?
10. Роль місцевих податків у наповненні місцевих податків?

Тести

1. Що найбільш повно розкриває сутність податків?

а) податки — це методи вилучення частини доходу платників в бюджеті різних рівнів;

б) податки — це обов'язкові внески (платежі) в бюджети різних рівнів, які здійснюють платники в порядку і на умовах, встановлених відповідними законодавчими актами держави;

в) податки — це економічний важіль, який регулює взаємовідносини юридичних і фізичних осіб з державою.

3. Які податки називаються непрямими?

а) податки, які безпосередньо встановлюються їх платникам, розраховуються і сплачуються з доходів самих платників;

б) податки, які сплачуються покупцями в цінах на товари і послуги, а перераховуються в бюджет продавцями відповідних товарів і послуг;

в) інші види податків.

4. Які податки називаються прямими?

а) податки, які сплачуються покупцями в цінах на товари і послуги, а аерераховуються в бюджет продавцями відповідних товарів і послуг;

б) податки, що встановлюються на майно і доходи безпосередньо платникам і сплачуються ними з власних доходів;

в) інші види податків.

5. Назвіть джерела сплати непрямих податків?

а) виручка (доход) підприємства;

б) загальний (підсумковий) прибуток;

- в) чистий прибуток підприємства;
- г) інше джерело.

7. Найдіть вірне визначення поняття «податкова система»?

- а) сукупність податків і платежів, що визначає держава;
- б) сукупність обов'язкових платежів до бюджетів різних рівнів, а також до державних цільових фондів;
- в) сукупність обов'язкових платежів до бюджетів різних рівнів, а також до державних цільових фондів, що стягуються у встановленому законодавством порядку;
- г) сукупність загальнодержавних і місцевих податків і зборів, які сплачуються платниками у встановленому порядку.

9. У чому полягає сутність податку на додану вартість (ПДВ)?

- а) ПДВ — це податок, який нараховується на прибуток підприємства;
- б) ПДВ — це податок, який нараховується у вигляді надбавки до ціни товарів та послуг, що продаються;
- в) ПДВ — це податок, який нараховується з доходів покупців товарів і послуг.

10. За нульовою ставкою ПДВ обкладаються операції з?

- а) експорту товарів;
- б) безкоштовної передачі товарів міській лікарні;
- в) безкоштовної передачі продуктів харчування дитячому садку, який фінансується за рахунок місцевого бюджету;
- г) сплата орендних платежів за умовами договору фінансової оренди;
- д) продажу товарів підприємствами роздрібною торгівлі, які розташовані на території України в зонах митного контролю;
- е) вірні б) та г).

11. Моментом виникнення податкового зобов'язання по ПДВ вважається?

- а) перша подія (оплата або відвантаження продукції, виконання робіт, послуг);
- б) надходження коштів на розрахунковий рахунок або в касу;
- в) відвантаження продукції, виконання робіт та надання послуг;
- г) немає вірної відповіді.

12. Цільовий характер мають?

- а) збори та обов'язкові платежі;
- б) податки;
- в) державне мито;
- г) штрафні внески.

13. До складу загального оподаткованого доходу фізичної особи не включаються?

- а) кошти або вартість майна, які надходять платнику податку внаслідок поділу спільної сумісної власності подружжя у зв'язку з розірванням шлюбу;
- б) дохід від надання майна в оренду;
- в) дохід у вигляді вартості успадкованого майна;
- г) вірна відповідь б;
- д) без вірної відповіді.

14. Назвіть методики визначення ставок оподаткування і вкажіть ті ставки, що найбільше сприяють підвищенню ефективності діяльності підприємств?

- а) універсальні;
- б) прогресивні;
- в) регресивні;
- г) диференційовані.

15. Назвіть джерела сплати місцевих податків і зборів суб'єктами господарювання?

- а) виручка від реалізації продукції, послуг;
- б) загальний прибуток підприємства;
- в) витрати виробничо-господарської діяльності (собівартість);
- г) чистий прибуток підприємства;
- д) амортизаційні відрахування.

16. Назвіть найсуттєвіший недолік системи оподаткування підприємств в Україні?

- а) велика кількість податків;
- б) високі ставки податків;
- в) нестабільність законодавства з питань оподаткування;
- г) недосконалі терміни сплати податків;
- д) необхідність тимчасового використання оборотного капіталу підприємств для сплати податків.

17. У якому з елементів оподаткування найбільше виявляється регулююча функція податків?

- а) визначення об'єкта оподаткування;
- б) визначення джерела сплати податків;
- в) установлення величини ставок податків;
- г) установлення термінів сплати податків;
- д) надання податкових пільг.

18. За використання якого джерела сплати податків найбільше виявляється їх регулююча функція?

- а) прибуток;
- б) собівартість продукції;

- в) виручка від реалізації продукції;
- г) прибуток від реалізації продукції;
- д) амортизаційні відрахування.

19. Який спосіб надання податкових пільг більш позитивно впливає на прояв регулюючої функції податків?

- а) пільги для окремих платників податків;
- б) пільги щодо окремих об'єктів оподаткування;
- в) пільги щодо термінів сплати податків;
- г) відшкодування сплачених податків;
- д) надання податкового кредиту.

20. Знайдіть правильне визначення поняття «податкова система»?

- а) сукупність податків, що їх визначає держава;
- б) сукупність зборів, що їх визначає держава;
- в) сукупність податків і зборів, що їх визначає держава;
- г) сукупність обов'язкових платежів до бюджетів різних рівнів, а також до державних цільових фондів;
- д) сукупність обов'язкових платежів до бюджетів різних рівнів, а також до державних цільових фондів, що стягуються в установленому законами порядку;
- е) сукупність загальнодержавних і місцевих податків і зборів.

Глосарій

Гармонізація податків — уніфікація податків, обов'язкових платежів і зборів, координація чинної податкової системи різних країн та їх податкової політики. Як приклад можна навести утворення єдиного митного союзу та розробку єдиної митної політики деяких держав Західної Європи.

Грошове зобов'язання платника податків — сума коштів, яку платник податків повинен сплатити до відповідного бюджету як податкове зобов'язання та/або штрафну (фінансову) санкцію, а також санкції за порушення законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності;

Державна податкова служба — орган, який підпорядковується уряду України і здійснює контроль за забезпеченням дотримання чинного податкового законодавства. Головним завданням її є облік усіх платників податків, обов'язкових платежів і зборів, а також здійснення контролю за правильністю обчислення податків і своєчасне їх перерахування.

Джерело сплати податку — це елемент податкової системи, за рахунок якого сплачується податок або обов'язковий платіж та збори. Головним джерелом сплати податків для підприємства є: дохід підприємс-

тва, за рахунок якого проводиться оплата і який входить у ціну виробу; поточні витрати, до яких входять обов'язкове пенсійне страхування, соціальне страхування, а також страхування на випадок безробіття тощо; прибуток підприємства, з якого сплачується відповідний податок та деякі обов'язкові платежі. Для громадян основним джерелом сплати податку є особисті доходи, головний з яких — заробітна плата.

Доходи — це загальна сума доходу платника податку від усіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, її континентальному шельфі, виключній (морській) економічній зоні, так і за їх межами;

Екологічний податок — загальнодержавний обов'язковий платіж, що справляється з фактичних обсягів викидів у атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, накопичених до 1 квітня 2009 року;

Збори — обов'язкові платежі підприємств, організацій, установ або фізичних осіб за послуги, які надаються державними органами та установами.

Класифікація податків — групування податків, обов'язкових платежів і зборів за різними ознаками залежно від методів стягнення їх, характеру та видів ставок, податкових пільг тощо.

Кодекс податковий — єдиний законодавчий акт, який містить системний виклад норм податкового права в країні.

Місцеві податки — податки, обов'язкові платежі та збори, які стягуються з платників і йдуть на формування дохідної частини місцевих бюджетів.

Моніторинг податковий — механізм постійного спостереження за точними результатами здійснення податкової політики, який розробляється на підприємстві в умовах постійних змін чинного законодавства та впливу зовнішніх чинників. Головною метою податкового моніторингу є своєчасний вияв відхилень фактичних сплат податків від запланованих, вияв причин, які визначають ці відхилення, та розробка пропозицій щодо відповідного коригування окремих напрямів. митні платежі — податки, що відповідно до цього Кодексу або митного законодавства справляються під час переміщення або у зв'язку з переміщенням товарів через митний кордон України та контроль за справлянням яких покладено на митні органи;

Нерезиденти — це а) іноземні компанії, організації, утворені відповідно до законодавства інших держав, їх зареєстровані (акредитовані або легалізовані) відповідно до законодавства України філії, представництва та інші відокремлені підрозділи з місцезнаходженням на території України; б) дипломатичні представництва, консульські установи та інші офіційні представництва інших держав і міжнародних організацій в Україні; в) фізичні особи, які не є резидентами України;

Об'єкт оподаткування — показник, щодо якого нараховується податок. Головним об'єктом оподаткування є прибуток (або дохід), додана вартість продукту, вартість окремих видів товарів, майно юридичних і фізичних осіб, окремі види діяльності.

Оподатковуваний дохід — валовий дохід підприємства або фізичної особи, який виступає як об'єкт оподаткування.

Оподатковуваний обіг — оборот по реалізації товарів, надання послуг або виконаних робіт, який виступає як об'єкт оподаткування.

Період оподаткування — час, протягом якого визначаються податкові зобов'язання платників податків перед бюджетами всіх рівнів. Планування податку — розробка прогнозу та конкретної суми податкового платежу різними методами залежно від його виду та діючої методики його розрахунку.

Планування податкової політики — визначення загальної суми всіх податкових платежів у цілому по підприємству на майбутній період. При плануванні податкової політики насамперед встановлюються розміри податків, які становлять найбільшу питому вагу в загальних податкових платежах підприємства, а потім по всіх інших податках.

Плата в бюджет — система встановлених чинним законодавством внесків і податків, обов'язкових платежів і зборів з юридичних і фізичних осіб у державний бюджет, які становлять його дохідну частину. Перша реєстрація транспортного засобу — реєстрація транспортного засобу, яка здійснюється уповноваженими державними органами України вперше щодо цього транспортного засобу в Україні.

Плата за марки акцизного податку — плата, що вноситься вітчизняними виробниками та імпортерами алкогольних напоїв і тютюнових виробів за покриття витрат з виробництва, зберігання та реалізації марок акцизного податку. Розмір плати за марки акцизного податку встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Податкова політика — діяльність держави у сфері встановлення і стягнення податків, головними критеріями якої є економічна ефективність і соціальна справедливість.

Податкова система — це сукупність встановлених у країні податків, зборів та обов'язкових платежів, які взаємопов'язані, органічно доповнюють один одного та мають різну спрямованість.

Податкове зобов'язання — сума коштів, яку платник податків, у тому числі податковий агент, повинен сплатити до відповідного бюджету як податок або збір на підставі, в порядку та у строки, визначені податковим законодавством (у тому числі сума коштів, визначена платником податків у податковому векселі та не сплачена в установлений законом строк).

Податковий кредит — сума, на яку платник податку на додану вартість має право зменшити податкове зобов'язання звітного (податкового) періоду

Податкове законодавство — система законодавчих актів, що містить правові норми, які встановлюють правила поведінки сторін у податковій сфері суспільних відносин.

Податкове право як фінансово-правовий інститут — сукупність норм, що регулюють суспільні відносини у сфері справляння податків та обов'язкових платежів до бюджетів та державних цільових фондів, встановлюючи при цьому права, обов'язки та відповідальність сторін.

Податкові правовідносини — відносини, що виникають на підставі податкових норм, які встановлюють, змінюють чи відміняють податкові платежі, тау зв'язку з юридичними фактами, учасники яких наділені суб'єктивними правами та несуть юридичні обов'язки, пов'язані зі сплатою податків та зборів до бюджетів і цільових фондів та поданням податкової звітності.

Податок — встановлений законом для досягнення загальнодержавних або місцевого значення цілей обов'язковий індивідуально безоплатний грошовий платіж, який вноситься юридичними та фізичними особами у державний чи місцевий бюджет за наявності матеріальних передумов (доходу, прибутку чи майна) у чітко визначені строки та у передбачених законодавством розмірах і не призначений для конкретних витрат.

Література

1. Бечко П. К. Податкова система. — К. — 2006. — Центр навч. літ. — 368 с.
2. Василик О. Д. Податкова система України. К. — 2004. ВАТ «Поліграфкнига» — 478 с.
3. Демиденко Л. М., Субботович Ю. Л. Податкова система. — К., 2007. Центр уч. літ. — 184 с.
4. Довгалик В. І., Ярмоленко Ю. Ю. Податкова система. — К., 2007. Центр учбової літ. — 360 с.
5. Крисоватий А. І., Десятнюк О. М. Податкова система, Тернопіль, 2004. — Карт-бланш. — 331 с.
6. Милявська Е. П., Сердюк О. М. Податкова система. — К., 2006. Видав. Дім Слово. — 336 с.
7. Олійник О. В., Філон І. В. Податкова система. — К., 2006. — Центр навч. літ. — 456 с.
8. Онисько С. М., Тофан І. М., Грицина О. В. Податкова система. — Л., 2004. — Новий світ — 2000 — 310 с.
9. Приб К. А. Податкова система. — К. — 2005. — Ун-т Україна — 266 с.
10. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. Зі змінами та доповненнями. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13–14, ст. 112
11. Соколовська А. М. Податкова система держави: теорія і практика становлення. — К., 2004. — Знання-Прес. — 454 с.

Тема 6

БЮДЖЕТ ТА БЮДЖЕТНА СИСТЕМА УКРАЇНИ

- 6.1. *Сутність і роль бюджету*
- 6.2. *Бюджет як економічна категорія*
- 6.3. *Бюджетна система України*

6.1. Сутність і роль бюджету

Функціонування економічної системи України в ринкових умовах вимагає об'єктивної оцінки економічних процесів та чіткого визначення тенденцій розвитку фінансових відносин у сфері державних фінансів.

Державні фінанси охоплюють:

- державний та місцеві бюджети;
- державні фонди цільового призначення;
- державний кредит;
- фінанси підприємств і організацій державної форми власності [16].

У сфері державних фінансів грошові потоки відображають відносини перерозподілу ВВП. Провідною складовою системи державних фінансів є бюджет держави.

Бюджет є основною ланкою державних фінансів і важливою складовою фінансової системи в цілому. Державні фінанси виражають сукупність економічних відносин у грошовій формі з приводу розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту з метою фінансового забезпечення реалізації функцій держави. Суб'єктами цих відносин є юридичні й фізичні особи та держава, об'єктом — ВВП. За певних умов об'єктом фінансових відносин може бути національне багатство, виражене у вартості накопичених у суспільстві матеріальних благ та природних ресурсів.

Бюджет як державний інститут формувався у процесі тривалої еволюції. Сам термін «бюджет» бере початок від норманського (старофранцузького) слова *boutegge* (шкіряна сумка, портфель), тобто має алегоричне етимологічне походження. В епоху Середньовіччя (XI ст.) в Англії канцлер казначейства приносив у парламент портфель з фінансовими документами, а також промовою про стан державних фінансів, яка, власне, і дістала назву бюджет.

У сучасному понятійному і функціональному значенні бюджет є продуктом епохи західної конституційної демократії. В офіційний і наукових вжиток цей термін входить після епохи буржуазно-демократичних перетворень у Великій Британії у 30-ті роки XVIII ст. Отже, у сучасному сутнісно-функціональному призначенні бюджет має порівняно недавнє історичне походження [11].

Сьогодні під бюджетом розуміють фонд фінансових ресурсів, який перебуває у розпорядженні органів виконавчої влади певного рівня й використовується для виконання покладених на них функцій, передбачених конституцією.

Бюджет — це сукупність законодавчо регламентованих відносин між державою і юридичними та фізичними особами з приводу розподілу й перерозподілу ВВП, а за певних умов — і національного багатства з метою формування і використання централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій [4].

Головними ознаками бюджету є: історичність, плановість, юридичний характер, терміновість.

Згідно з Бюджетним кодексом, що був прийнятий 8 червня 2010 року Верховною Радою України: «**Бюджет** — це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду».

Таким чином, бюджет держави являє собою сукупність Державного бюджету, Республіканського бюджету Автономної республіки Крим та місцевих бюджетів.

Правове регламентування бюджету складається з:

- 1) Конституції України ;
- 2) Бюджетного Кодексу;
- 3) закону про Державний бюджет України;
- 4) інших законів, що регулюють бюджетні відносини;
- 5) нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, прийнятих на підставі і на виконання Бюджетного кодексу та інших законів України;
- 6) нормативно-правових актів органів виконавчої влади, прийнятих на підставі і на виконання Бюджетного кодексу, інших законів України та нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України;
- 7) рішень про місцевий бюджет;
- 8) рішень органів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування [15].

Бюджетним кодексом України визначаються правові засади функціонування бюджетної системи України, її принципи, основи бюджетного процесу і міжбюджетних відносин та відповідальність за порушення

бюджетного законодавства. Також Бюджетним кодексом України регулюються відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання та контролю за дотриманням бюджетного законодавства, а також питання відповідальності за порушення бюджетного законодавства.

Сутність бюджету реалізується через його функції. В економічній літературі нема єдиної думки щодо кількості функцій бюджету. Такі економісти, як Ю.В.Пасічник, С.І.Юрій схиляються до існування двох чітко структурованих функцій — розподільчої та контрольної. Через розподільну функцію держава зосереджує у своїх руках усі джерела бюджетних надходжень, щоб потім використати їх з найбільшою ефективністю. Жодна з інших ланок фінансів не здійснює такого багатопрофільного перерозподілу як по вертикалі, так і по горизонталі економіки. Це перерозподіл між міністерствами, відомствами, напрямками, блоками галузей, а також територіальний розподіл. Широка сфера дії розподільної функції обумовлюється участю в бюджетних відносинах практично всіх членів суспільства. Основою бюджетного розподілу є чистий дохід, який утворюється в суспільстві.

Сутність контрольної функції полягає в тому, що суспільство в особі специфічних державних або недержавних структур контролює і вирівнює бюджетний розподіл. Виконання контрольної функції сприяє оптимальному рухові бюджетних ресурсів як в частині їх збирання, так і розподілу.

Петровська І.О. та Д.В.Клиновий вказують на три функції бюджету: акумулятивної, розподільчої та контрольної. В інших літературних джерелах зустрічаються вказівки на чотири функції, що виконує бюджет: розподільчу, регулюючу, контрольну, соціальну.

Дійсно, найбільш наявні та структуровані дві функції — розподільча та контрольна, але не можна не вказати регулюючу та стимулюючу роль бюджету та обминути питання фінансового забезпечення соціальної політики за рахунок коштів бюджету. Зміст функцій та характер їх реалізації залежить від рівня розвитку економічних процесів в країні.

Державний бюджет необхідно розглядати в декілька аспектах:

- за економічною сутністю;
- за матеріальним змістом;
- за формою [7].

За економічною сутністю Державний бюджет характеризується певними грошовими відносинами, що виникають між державою, з одного боку, і юридичними та фізичними особами — з іншого, із приводу утворення фонду фінансових ресурсів держави та його використання на соціально-економічний розвиток відповідно до державних функцій.

Через бюджет здійснюється розподіл та перерозподіл грошових ресурсів:

- між секторами економіки;
- між регіонами;
- між виробничою та соціальною сферами;
- між окремими верствами населення.

За *матеріальним змістом бюджет* — це централізований фонд грошових ресурсів держави, що знаходяться в постійному русі, і складаються з вхідних та вихідних бюджетних потоків. Через Державний бюджет здійснюється централізація коштів відповідно до чинного законодавства, що дає змогу втілювати в життя намічені державою заходи та проводити єдину економічну та соціальну політику на всій території країни.

Бюджет, як матеріальна база існування держави, як загальнодержавний грошовий фонд характеризується: по-перше, значними розмірами; по-друге, маневреністю; по-третє, наявністю резервних фондів.

Розмір обсягу бюджету залежить від багатьох факторів, основними з яких є:

- рівень розвитку та виробничий потенціал економіки;
- методи господарювання;
- масштаби і спрямованість бюджетних програм, що реалізуються через бюджет;
- напрями діючої фінансової політики;
- взаємопогодженість дій всіх ланок бюджетної системи.

За *свою форму* бюджет — це основний фінансовий план, баланс доходів та видатків держави. За характером — це документ, що затверджується щорічно і має силу закону, за допомогою якого досягається взаємоузгодження системи всіх фінансових балансів країни, та формування зведеного фінансового балансу держави.

З позиції фінансового плану держави розглядається як сукупність Державного бюджету України, Республіканського бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів. Державний бюджет України є фінансовим планом центральних органів влади й управління. Він відображає загальнодержавні потреби в грошових коштах, джерела їх формування, розподіл і перерозподіл. Саме Державний бюджет насамперед характеризує економічну й соціальну політику держави. Республіканський бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети є фінансовими планами регіональних органів представницької та виконавчої влади і відображають їх фінансову діяльність.

Бюджет може складатись у вигляді одного чи кількох фінансових планів. В окремих країнах поділ бюджету відбувається за напрямками використання коштів — поточні й капітальні витрати. Відповідно створюються поточний бюджет та бюджет розвитку і розподіляються доходи між ними. Як правило, поточний бюджет забезпечується поточними, насамперед податковими, надходженнями і має бути збалансованим. Бюджет розвитку може бути дефіцитним. Джерелом покриття дефіциту є

державні позики, у тому числі цільові. Такий поділ бюджету здійснювався в колишньому СРСР на початку 90-х років. На даний час в Україні бюджет поділяється на дві частини: загальний та спеціальний фонди. До загального фонду відносять кошти, що призначені для реалізації загальних функцій, а до спеціального — кошти, що мають конкретне призначення, у тому числі позабюджетні кошти бюджетних установ та організацій.

Бюджет як фінансовий план характеризується складом доходів і видатків, які відбивають фінансову діяльність держави. Їх структуризація може мати офіційний і науковий характер. Офіційна бюджетна класифікація, що являє собою систематизоване згрупування доходів і видатків та фінансування бюджету, затверджується відповідними уповноваженими органами. В її основу кладуться ті ознаки, що мають визначальну роль у бюджетному процесі. Наукова класифікація дає можливість оцінити склад та структуру доходів і видатків передусім за економічним змістом. У класифікації видатків основним є їх суспільне призначення, а в класифікації доходів — методи мобілізації.

За суспільним призначенням видатки об'єднуються в такі групи:

- соціальний захист населення і соціальне забезпечення;
- фінансування соціальної сфери;
- фінансування фундаментальних досліджень;
- економічна діяльність держави;
- національна оборона;
- державне управління та зовнішньополітична діяльність;
- обслуговування державного боргу;
- інші видатки.

Доходи бюджету за методами їх мобілізації поділяються на дві основні групи:

- податкові надходження;
- неподаткові доходи.

Склад і структура видатків бюджету як основного фінансового плану відображають економічну і соціальну політику країни, її воєнну доктрину. Визначає можливості і пріоритети держави, її роль і форми реалізації закріплених за нею функцій.

Зведений фінансовий баланс держави — це система фінансових планів, що характеризують фінансові ресурси всіх секторів економіки незалежно від форм власності, обов'язкові та добровільні платежі населення; довгострокові кредити банків; доходи від зовнішньоекономічної діяльності. Зведений бюджет України — це документ, який не затверджується, а використовується для статистичного узагальнення планових та фактичних обсягів ресурсів, що перерозподіляються через бюджет.

Таким чином, Державний бюджет:

- 1) концентрує основні фінансові ресурси держави;
- 2) основне джерело розвитку економіки та соціальної сфери країни;

- 3) матеріальна база для виконання державою, своїх функцій;
- 4) інструмент перерозподілу новоствореної вартості між окремим територіями, галузями, верствами населення;
- 5) інструмент фінансового контролю за формуванням та ефективним використанням грошових фондів держави [7].

6.2. Бюджет як економічна категорія

У вивченні бюджету велике значення має характеристика його як економічної категорії. Бюджет держави як відособлена ланка фінансової системи відображає ту частину розподільних відносин, яка пов'язана із формуванням і використанням основного централізованого фонду грошових коштів. Характерними ознаками цих відносин є те, що вони, по-перше, відбивають двосторонні відносини держави з юридичними та фізичними особами; по-друге, регламентуються державою в законодавчій формі; по-третє, пов'язані зі створенням фінансової бази для забезпечення виконання державою її функцій — управлінської, оборонної, економічної та соціальної; по-четверте, характеризують перерозподіл доходів і коштів між галузями, регіонами, соціальними верствами населення; по-п'яте, спрямовані на реалізацію основних завдань економічного і соціального розвитку країни.

Бюджет відображає участь держави у розподільних відносинах. Права держави у розподілі ВВП ґрунтуються на двох чинниках. По-перше, на виконанні нею суспільних функцій. Держава централізує частину коштів не заради централізації як такої, а для фінансового забезпечення своєї діяльності. Податки та інші форми централізації доходів є нічим іншим, як платою суспільства, тобто юридичних та фізичних осіб, за виконання державою її функцій. По-друге, держава може брати участь у розподілі ВВП і як один із суб'єктів його створення, будучи власником засобів виробництва в межах державного сектору. Тоді на неї поширюються всі права власника, у тому числі і право на одержання доходу від підприємницької діяльності.

Участь держави у розподілі ВВП залежить від моделі фінансових відносин у суспільстві, яка визначається роллю і місцем у ній бюджету. Моделі фінансових відносин у суспільстві розрізняються за двома ознаками:

- 1) за послідовністю розподілу ВВП;
- 2) за рівнем централізації ВВП у бюджеті.

За послідовністю розподілу ВВП розрізняють моделі *ринкової* та *командно-адміністративної* економіки.

Сутність моделі *ринкової* економіки, що пройшла великий історичний шлях розвитку і домінує у більшості країн світу, проста і логічна. Переважна частина вартості створеного ВВП розподіляється між учасниками його створення — власниками засобів виробництва, що отри-

мують прибуток, і робітниками та службовцями, яким виплачується заробітна плата. Держава отримує доходи і формує бюджет переважно у процесі перерозподілу національного доходу. До державних підприємств, як правило, застосовуються ті самі податкові методи централізації доходів, оскільки вони функціонують у ринковому середовищі й організують свою фінансову діяльність на загальноприйнятих засадах.

За ринкової моделі через рівень доходів, що є основним критерієм діяльності, досить точно відображається внесок кожного суб'єкта у створення ВВП, а отже, достовірно визначається й рівень оподаткування суб'єктів. Держава може змінювати рівень оподаткування тільки гласно і відкрито. Практично вона нічого не створює, а тільки перерозподіляє створене. Навіть у межах державного сектору держава є більшою мірою організатором виробництва, ніж підприємцем.

Сутність моделі *командно-адміністративної* економіки полягає у централізації в бюджеті переважної частини національного доходу. Держава як монопольний власник засобів виробництва з самого початку виключає цю частину із розподільних відносин. Через нормування оплати праці і планове ціноутворення держава встановлює пропорції між заробітною платою і грошовими накопиченнями, які включають прибуток підприємств – децентралізований чистий дохід — і податок з обороту — централізований чистий дохід. На відміну від ринкової економіки, де в складі ВВП переважає частка заробітної плати, в адміністративній економіці основною є частка грошових накопичень.

Основна відмінність між командно-адміністративною і ринковою моделями полягає у відображенні фінансових реалій у суспільстві. Ринкова економіка дає змогу реально оцінити результати діяльності своїх суб'єктів за допомогою показників їх доходів. Адміністративна економіка створює результати діяльності своїх суб'єктів, оскільки доходи юридичних і фізичних осіб фактично є тільки часткою, залишеною їм державою. У командно-адміністративній моделі практично відсутні стимули до праці та раціонального господарювання, що призводить до її руйнування. Слід зазначити, що вищенаведені схеми тієї чи іншої моделі є узагальненими.

За рівнем централізації національного продукту виділяються три моделі: *американська*, *західноєвропейська* та *скандинавська*, відмінності між якими полягають у рівні фінансового забезпечення держави, що, у свою чергу, визначається характером виконання державою її функцій.

Американська модель ґрунтується на максимальному рівні самозабезпечення і самофінансування, характеризується незначним рівнем бюджетної централізації національного продукту (25-30%). Забезпечення виконання державою функцій оборони обумовлене воєнною доктриною, яка спирається на провідну роль США у світі, а отже, на воєнні цілі витрачаються величезні кошти. Для виконання економічної та соціальної

функцій кошти централізуються за принципом мінімальності. Соціальні програми спрямовані на забезпечення лише тих нечисленних верств населення, які не можуть обходитися без державної фінансової допомоги. Американська модель забезпечує максимальне фінансове стимулювання. З одного боку, вона дає можливість заробляти, з іншого — вимагає цього. Кожен суб'єкт економічних відносин розраховує тільки на власні сили. Жорстка і водночас високоефективна американська фінансова модель ґрунтується, по суті, на примусовій фінансовій стимуляції.

Протилежністю американській є *скандинавська* модель з розгалуженою державною соціальною сферою, що потребує високого (до 60%) рівня централізації ВВП у бюджеті. Вона забезпечує належний рівень державних соціальних послуг для всього населення одночасно з існуванням конкуренції у приватному секторі. Ця модель характеризується як високим рівнем доходів населення, так і високим рівнем їх оподаткування. Вона не така жорстка, як американська, створює клімат упевненості і соціальної врівноваженості. Створення такої моделі можливе лише за умов існування належної культури і свідомості народу, відповідного ставлення до праці, поваги до державного сектору. Без існування відповідних передумов модель, заснована на подібному рівні централізації і відповідній побудові соціальної сфери, не може бути ефективною і призводить до розвалу економіки.

Західноєвропейська модель характеризується поміркованим рівнем централізації ВВП у бюджеті — 35–45%. Такою ж поміркованою вона є й у сферах оподаткування та надання державою соціальних послуг, передусім у галузі освіти. Загальна середня та вища освіта в умовах західноєвропейської моделі є досить доступною, що забезпечується відповідною державною політикою, адже у сучасному світі тільки освічена нація має широкі перспективи економічного та соціального розвитку. Відзначаючи переваги західноєвропейської моделі, слід пам'ятати, що її побудова можлива в умовах багатой країни.

Вибір моделі фінансових відносин і побудови бюджету держави залежить від багатьох чинників. Різноманітність моделей визначається конкретними історичними традиціями, природними умовами, багатством країни, завданнями, що стоять у соціальній та економічній сферах, а також психологією тієї чи іншої нації.

Як система розподільних відносин, що характеризують рух вартості від одного суб'єкта до іншого, бюджет держави виражає певні фінансові протиріччя у суспільстві. Це об'єктивне явище, притаманне і фінансам у цілому. Адже об'єкт фінансових відносин один — ВВП, а суб'єктів — три: юридичні, фізичні особи і держава. Вирішення цих протиріч можливе шляхом досягнення оптимальних пропорцій розподілу ВВП через бюджет. Проблема полягає у відсутності наукового обґрунтування таких пропорцій.

Кожна країна використовує опосередковані показники, які дають змогу оцінити її фінансову модель і збалансувати суперечності. Основним критерієм ефективності є економічна і соціальна стабільність. Відсутність соціального напруження у суспільстві свідчить про ефективність економіки, задоволеність переважної більшості суспільства існуючими пропорціями розподілу. Критерії оцінювання відображаються й у досить точних економічних показниках, які є основними для оцінювання стану економіки кожної країни — в обсязі ВВП на душу населення і темпах економічного зростання.

Обсяг національного продукту на душу населення характеризує ступінь розвитку країни, життєвий рівень її громадян. Чим більшим є цей показник, тим більше матеріальних благ одержує кожен суб'єкт, тим повніше задоволені його потреби. Існує тісний взаємозв'язок між показником національного продукту на душу населення і фінансовою моделлю держави. З одного боку, чим більший ВВП за обсягом, тим легше задовольнити потреби всіх суб'єктів, реалізувати певну модель фінансових відносин. З іншого боку, правильно обрана модель формує ту систему розподільних відносин, яка стимулює зростання ВВП як у загальному обсязі, так і в розрахунку на одного члена суспільства. Правильно обрана фінансова модель має створювати стимули до продуктивної діяльності. Якщо цього немає, то немає ні передумов для зростання ВВП, ні перспектив розвитку суспільства і створення відповідного обсягу національного багатства.

Бюджет як економічна категорія характеризує рух грошових потоків між державою та юридичними і фізичними особами. Цим відносинам притаманний суперечливий характер. Існує два способи вирішення фінансових протиріч:

1. Встановлення оптимальних пропорцій розподілу ВВП та його централізації в бюджеті. Критерій оптимальності — забезпечення економічного зростання та встановлення соціальної гармонії в суспільстві. З одного боку, бюджет не повинен підривати фінансову базу юридичних і фізичних осіб, з іншого — створювати утриманські тенденції у суспільстві.

2. Зростання ВВП — основний показник, що характеризує економіку країни. Економічний розвиток дає можливість забезпечувати постійне зростання доходів усіх суб'єктів фінансових відносин. Разом з тим, оскільки потреби держави відносно стабільні, то в разі зростання ВВП її відносна частка може зменшуватись.

6.3. Бюджетна система України

Бюджетна система — це сукупність окремих її ланок, що пов'язані між собою відповідно до діючого законодавства, та базуються на певних принципах.

У залежності від устрою держави відомі наступні типи бюджетних систем:

1) дворівневі бюджетні системи, що складаються з державного та місцевих бюджетів — характерні для унітарних держав;

2) бюджетні системи, що включають три і навіть чотири рівні, а саме: федеральний бюджет, бюджети членів федерації та місцеві бюджети, а також бюджети земель — характерні для федеративних держав (наприклад, Росія, Німеччина);

3) бюджетні системи, що складаються з одного рівня — державного бюджету — характерні для держав з тоталітарним устроєм, або для великих країн, де немає територіального поділу.

Україна, відповідно до положень Конституції України, є унітарною державою; «територіальний устрій якої ґрупується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій».

Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

Бюджетна система нашої країни була сформована на основі закону «Про бюджетну систему України» і мала три рівні відповідно до системи адміністративно-територіальної підпорядкованості: центральний, обласний та районний з містами обласного значення. З прийняттям Бюджетного кодексу бюджетна система України, як унітарної держави, складається з державного та місцевих бюджетів.

Бюджетна система України — це сукупність державного бюджету і місцевих бюджетів, побудована з урахування економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв та врегульована нормами права [14].

Бюджетна система України і Державний бюджет України встановлюються виключно Бюджетним кодексом та законом про Державний бюджет України, а також визначаються надходження та витрати Державного бюджету України.

Бюджетна система України складається з державного бюджету та місцевих бюджетів. Місцевими бюджетами є бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. Бюджетами місцевого самоврядування є бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах). Кожен з бюджетів є самостійним і прямо не підпорядковується вищому бюджету. Самостійність бюджетів забезпечується наявністю власних доходів і правом визначення напрямів використання цих коштів відповідно до функцій.

Незалежно від того, яка форма державного управління діє у країні унітарна чи федеральна — місцеві бюджети пов'язані з Державним бюджетом і повинні складатися координовано.

В Україні організація міжбюджетних відносин здійснюється за вертикаллю, тобто між бюджетами різних рівнів, та за горизонталлю — між бюджетами одного рівня. У вертикальній структурі допускаються взаємовідносини тільки між розташованими поруч бюджетами.

Зведений бюджет є сукупністю показників бюджетів, що використовуються для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави.

Зведений бюджет України включає показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим та зведених бюджетів областей, міст Києва та Севастополя.

Зведений бюджет Автономної Республіки Крим включає показники бюджету Автономної Республіки Крим, зведених бюджетів її районів та бюджетів міст республіканського Автономної Республіки Крим значення.

Зведений бюджет області включає показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і бюджетів міст обласного значення цієї області.

Зведений бюджет району включає показники районного бюджету, бюджетів міст районного значення, селищних та сільських бюджетів цього району [15].

Зведений бюджет міста з районним поділом включає показники міського бюджету та бюджетів районів, що входять до його складу. Якщо місту або району у місті адміністративно підпорядковані інші міста, селища чи села, зведений бюджет міста або району у місті включає показники бюджетів цих міст, селищ та сіл. Показники бюджетів об'єднують територіальних громад, що створюються згідно із законом, включаються до відповідних зведених бюджетів.

Бюджет може складатися із загального та спеціального фондів.

Складовими частинами загального фонду бюджету є:

– всі доходи бюджету, крім тих, що призначені для зарахування до спеціального фонду бюджету;

– всі видатки бюджету, що здійснюються за рахунок надходжень загального фонду бюджету;

– кредитування бюджету (повернення кредитів до бюджету без визначення цільового спрямування та надання кредитів з бюджету, що здійснюється за рахунок надходжень загального фонду бюджету);

– фінансування загального фонду бюджету.

Складовими частинами спеціального фонду бюджету є:

– доходи бюджету (включаючи власні надходження бюджетних установ), які мають цільове спрямування;

– видатки бюджету, що здійснюються за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету (у тому числі власних надходжень бюджетних установ);

– кредитування бюджету (повернення кредитів до бюджету з визначенням цільового спрямування та надання кредитів з бюджету, що здійснюється за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету);

– фінансування спеціального фонду бюджету.

Власні надходження бюджетних установ отримуються додатково до коштів загального фонду бюджету і включаються до спеціального фонду бюджету.

Власні надходження бюджетних установ поділяються на такі групи:

– перша група — надходження від плати за послуги, що надаються бюджетними установами згідно із законодавством;

– друга група — інші джерела власних надходжень бюджетних установ.

Розподіл бюджету на загальний та спеціальний фонди визначається законом про Державний бюджет України. Джерела формування спеціального фонду визначаються тільки законами України. Підставою для рішення відповідної ради про створення спеціального фонду у складі місцевого бюджету може бути виключно закон про Державний бюджет України. Перерозподіл коштів між загальним і спеціальним фондами бюджету дозволяється тільки в межах бюджетних призначень шляхом внесення змін до закону про Державний бюджет України чи рішення відповідної ради. Платежі за рахунок спеціального фонду здійснюються в межах коштів, що надійшли до цього фонду на відповідну мету.

Створення позабюджетних фондів органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування та іншими бюджетними установами не допускається.

Відповідно до вимог статті 95 Конституції України «бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами».

Бюджетна система України ґрунтується на таких принципах:

1) *принцип єдності бюджетної системи України* — єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності;

2) *принцип збалансованості* — повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період;

3) *принцип самостійності* — Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не не-

се відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних місцевих бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів бюджету, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування визначати напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних місцевих рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети;

4) *принцип повноти* — до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

5) *принцип обґрунтованості* — бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку України та розрахунках надходжень бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;

6) *принцип ефективності та результативності* — при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, Автономною Республікою Крим, місцевим самоврядуванням, при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;

7) *принцип субсидіарності* — розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача;

8) *принцип цільового використання бюджетних коштів* — бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями;

9) *принцип справедливості і неупередженості* — бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

10) *принцип публічності та прозорості* — інформування громадськості з питань складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів [15].

Усі принципи бюджетної системи діють і застосовуються у єдності і взаємозв'язку між собою. Жоден принцип бюджетної системи не скасовує іншого принципу.

Контрольні запитання

1. Складові сфери державних фінансів?
2. Сутність та призначення бюджету держави.
3. Які відносини відображає бюджет, як економічна категорія?
4. Що являє собою бюджет за матеріальним змістом?
5. Чим визначається роль і місце бюджету країни?
6. Які існують варіанти послідовності розподілу ВВП?
7. Що собою представляє бюджет як фінансовий план?
8. Які функції виконує державний бюджет?

Тести

1. Державні фінанси охоплюють?

- а) державний та місцеві бюджети; державні фонди цільового призначення; державний кредит;
- б) фінанси підприємств і організацій державної форми власності;
- в) державний та місцеві бюджети; державні фонди цільового призначення;
- г) державний та місцеві бюджети; державні фонди цільового призначення; державний кредит; фінанси підприємств і організацій державної форми власності.

2. Бюджет за економічним змістом — це?

- а) План утворення і використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, які здійснюються органами державної влади України, органами влади Автономної Республіки Крим та місцевими органами самоврядування;
- б) загальнодержавний фонд коштів, з якого органи державної влади отримують кошти для матеріального опосередкування свого функціонування;
- в) відносини щодо формування на загальнодержавному і регіональному рівнях централізованих фондів, призначених для реалізації функцій держав;

г) загальне можливе обчислення майбутніх видатків та очікуваних для покриття їх доходів держави з підведеним балансом для певного майбутнього періоду часу.

3. *Бюджет держави є складова ланка?*

- а) Загальнодержавних фінансів;
- б) місцевих фінансів;
- в) державних фінансів;
- г) міжнародних фінансів;
- д) державного кредиту.

4. *Які основні функції бюджету держави?*

- а) Перерозподіл валовою внутрішнього продукту, державне регулювання і стимулювання економіки, бюджетний контроль, фінансове забезпечення соціальної політики.
- б) контроль за формуванням і використанням централізованого фонду грошових коштів.
- в) фінансове забезпечення соціальної політики.
- г) фінансування національної економіки.
- д) державне регулювання і стимулювання економіки.
- е) забезпечення виплати заробітної плати працюючим у виробничій сфері.

5. *Бюджет як фінансовий план — це?*

- а) Встановлений нормами закону, прийнятого Верховною Радою, або рішеннями місцевих Рад, план формування і використання децентралізованого фонду коштів, необхідного для здійснення їх завдань і функцій держави в цілому та органів місцевого самоврядування;
- б) розпис доходів і видатків держави, який затверджується органами законодавчої і представницької влади у вигляді закону;
- в) план формування централізованого фонду коштів та його використання, що відображає економічну, соціальну, оборонну та міжнародну політику держави;
- г) плановий документ, в якому встановлюється обсяг бюджетних асигнувань, їх постатейний і поквартальний розподіли;
- д) план формування централізованих та децентралізованих фондів коштів та їх використання.

6. *Які показники характеризують стан бюджету як фінансового плану?*

- а) Профіцит; баланс; надлишок; дефіцит.
- б) бюджетний дефіцит; баланс бюджету; профіцит; надлишок.
- в) бюджетна рівновага; дефіцит; надлишок.
- г) рівновага доходів і видатків бюджету; бюджетний дефіцит; перевищення доходів над видатками.
- д) баланс бюджету; бюджетний дефіцит; надлишок.

7. *Бюджетні асигнування — це форма?*

- а) Колективного капіталу;
- б) покриття витрат за рахунок позичених коштів;
- в) покриття витрат за рахунок власних коштів;
- г) державного фінансовою забезпечення;
- д) державного кредитування.

8. *Специфічні ознаки бюджету, як економічної категорії?*

- а) Бюджет виконує функції перерозподілу;
- б) носить перерозподільний та всеохоплюючий характер;
- в) законодавче регулювання;
- г) послідовністю розподілу ВВП та рівнем його централізації у бюджеті;
- д) перерозподільний і всеохоплюючий характер та законодавче регулювання;

9. *Роль і місце бюджету в суспільстві визначається...?*

- а) Послідовністю розподілу ВВП;
- б) рівнем централізації ВВП в бюджеті;
- в) фінансовою моделлю країни.

10. *Правове регламентування бюджету складається з?*

а) Конституції України, Бюджетного Кодексу, закону про Державний бюджет України;

б) Бюджетного Кодексу, інших законів, що регулюють бюджетні відносини; рішень органів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування.

в) Конституції України, Бюджетного Кодексу, закону про Державний бюджет України, Конституції України, Бюджетного Кодексу, закону про Державний бюджет України;

г) Конституції України, Бюджетного Кодексу, закону про Державний бюджет України, рішень про місцевий бюджет; нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів органів виконавчої влади.

11. *Як здійснюється розподіл та перерозподіл грошових ресурсів через бюджет?*

а) Між секторами економіки; між регіонами; між виробничою та соціальною сферами; між окремими верствами населення.

б) між регіонами; між виробничою та соціальною сферами; між окремими верствами населення

в) між секторами економіки; між регіонами; між виробничою та соціальною сферами;

12. *Економічна сутність бюджету полягає у?*

- а) Встановленні норм оподаткування;
- б) забезпеченні матеріального достатку населення;

- в) розподілі й перерозподілі валового внутрішнього продукту між галузями економіки, територіями й верствами населення;
- г) обґрунтуванні пропозицій для розумного ведення господарства.

13. Головними функціями бюджету є?

- а) Фіскальна і стимулююча;
- б) планування і прогнозування;
- в) розподільна й контрольна;
- г) законодавча й виконавча;
- д) накопичувальна й розподільча.

14. Об'єктом фінансових відносин є?

- а) Валовий внутрішній продукт;
- б) юридичні й фізичні особи;
- в) заробітна плата;
- г) прибуток;
- д) ринковий механізм.

15. За послідовністю розподілу ВВП розрізняють?

- а) Рабовласницьку, феодальну, соціалістичну і капіталістичну моделі економіки;
- б) моделі ринкової та адміністративної економіки;
- в) американську, скандинавську та західноєвропейську моделі економіки.

16. До місцевих бюджетів належать?

- а) Бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їхніх об'єднань;
- б) загальнодержавний, обласний, районний, низовий;
- в) бюджет АР Крим, обласні, районні, районів у містах, місцевого самоврядування;
- г) загальний, спеціальний.

17. Бюджетна система України включає рівні, що відповідають адміністративно-територіальному поділу держави?

- а) Республіканський, обласний, районний;
- б) АР Крим, областей, районний, районний у містах, місцевого самоврядування;
- в) загальнодержавний, обласний, районний, низовий;
- г) територіальної громади села, селища, міста.

18. Усі бюджети, які утворюються у населених пунктах, належать до?

- а) Низових;
- б) районних;
- в) бюджетів місцевого самоврядування;
- г) обласних;
- д) зведених.

19. Зведений бюджет району включає?

- а) Бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їхніх об'єднань;
- б) сукупність усіх складових бюджетної системи;
- в) показники районних бюджетів, бюджетів міст районного значення, селищних і сільських бюджетів;
- г) показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і бюджетів міст обласного значення.

Глосарій

Бюджет — план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду;

Бюджети місцевого самоврядування — бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах);

Бюджетна класифікація — єдине систематизоване згрупування доходів, видатків, кредитування, фінансування бюджету, боргу відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів;

Бюджетна система України — сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права;

Бюджетне асигнування — повноваження розпорядника бюджетних коштів, надане відповідно до бюджетного призначення, на взяття бюджетного зобов'язання та здійснення платежів, яке має кількісні, часові та цільові обмеження;

Бюджетне зобов'язання — будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, згідно з якими необхідно здійснити платежі протягом цього ж періоду або у майбутньому;

Бюджетний процес — регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства;

Бюджетні кошти (кошти бюджету) — належні відповідно до законодавства надходження бюджету та витрати бюджету;

Видатки бюджету — кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом. До видатків бюджету не

належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів (обов'язкових платежів) та інших доходів бюджету, проведення їх бюджетного відшкодування;

Витрати бюджету — видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів;

Власні надходження бюджетних установ — кошти, отримані в установленому порядку бюджетними установами як плата за надання послуг, виконання робіт, гранти, дарунки та благодійні внески, а також кошти від реалізації в установленому порядку продукції чи майна та іншої діяльності;

Державне запозичення — операції, пов'язані з отриманням державою кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування державного бюджету;

Державний борг — загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення;

Дефіцит бюджету — перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та поверненням кредитів до бюджету);

Дотація вирівнювання — міжбюджетний трансферт на вирівнювання дохідної спроможності бюджету, який його отримує;

Доходи бюджету — податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, плату за адміністративні послуги, власні надходження бюджетних установ);

Залишок бюджетних коштів — обсяг коштів відповідного бюджету, розпорядників та одержувачів бюджетних коштів цього бюджету на кінець звітного періоду;

Кошторис — основний плановий фінансовий документ бюджетної установи, яким на бюджетний період встановлюються повноваження щодо отримання надходжень і розподіл бюджетних асигнувань на взяття бюджетних зобов'язань та здійснення платежів для виконання бюджетною установою своїх функцій та досягнення результатів, визначених відповідно до бюджетних призначень;

Кредитування бюджету — операції з надання коштів з бюджету на умовах повернення, платності та строковості, внаслідок чого виникають зобов'язання перед бюджетом (надання кредитів з бюджету), та операції з повернення таких коштів до бюджету (повернення кредитів до бюджету). Для цілей цього Кодексу до кредитів з бюджету також

належать бюджетні позички та фінансова допомога з бюджету на поворотній основі;

Міжбюджетні трансферти — кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого;

Надходження бюджету — доходи бюджету, повернення кредитів до бюджету, кошти від державних (місцевих) запозичень, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу/пред'явлення цінних паперів;

Профіцит бюджету — перевищення доходів бюджету над його видатками (з урахуванням різниці між поверненням кредитів до бюджету та наданням кредитів з бюджету);

Розпорядник бюджетних коштів — бюджетна установа в особі її керівника, уповноважена на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення витрат бюджету;

Фінансування бюджету — надходження та витрати бюджету, пов'язані із зміною обсягу боргу, обсягів депозитів і цінних паперів, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), зміна залишків бюджетних коштів, які використовуються для покриття дефіциту бюджету або визначення профіциту бюджету.

Література

1. *Алексєєв І. В., Ярошевич Н. Б., Кондрат І. Ю.* Бюджетна система: Навч. посіб. — Л. : В-во «Львівська політехніка», 2004. — 161 с.
2. *Артус М. М., Хижа Н. М.* Бюджетна система України: Навч. посіб. — К.: В-во Європейського ун-ту, 2007. — 220 с.
3. *Булгакова С. О., Василенко Л. І., Єрмошенко Л. В., Огонь Ц. Г., Масленнікова Т. О.* Бюджетна система України: Навч. посіб. — К. : КНТЕУ, 2003. — 287 с.
4. *Василик О. Д.* Бюджетна система України: Підручник/ — К.: Центр навч. літ., 2004. — 544 с.
5. *Загорський В. С., Благун І. Г., Медведев В. П.* Бюджетна система: Навч.-метод. посібник для самост. вивчення дисципліни. — Л. : Видавництво Львівської комерційної академії, 2006. — 276 с.
6. *Карлін М. І.* Бюджетна система України: навч. посібник. — К. : Знання, 2008. — 428 с.
7. *Клець Л. Є.* Бюджетній менеджмент. Навч. посіб.- К.: Центр навч. літ., 2007. — 640 с. — 544 с.
8. *Омелянович Л. О., Чайковська О. В., Кавиришин О. Г., Левченко В. С., Свиначенко Т. І.* Бюджетна система: Навч. посіб. — Х. : ВД «Інжек», 2004. — 253 с.

9. *Опарін В. М., Малько В. Г., Кондратюк С. Я., Коломієць Г. Б.* Бюджетна система: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 336 с.
10. *Пасічник Ю. В.* Бюджетна система України: навч. посіб.. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 670 с.
11. *Старостенко Г. Г.* Бюджетна система: навч. посіб. для дистанційного навчання. — К.: Вид-во «Університет «Україна», 2006. — 220 с.
12. *Фещенко Л. В., Проноза П. В., Кузьминчук Н. В.* Бюджетна система України: навч. посібник / Харківський національний економічний ун-т. — Х.: ІНЖЕК, 2007. — 292 с.
13. *Юрій С. І., Бескид Й. М., Дем'янишин В. Г.* та ін. Бюджетна система України: Навч. посібник /. — К.: НІОС, 2000. — 400 с.
14. www.ligazakon.ua
15. rada.gov.ua

Тема 7

БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ

7.1. Сутність та основні причини виникнення бюджетного дефіциту

7.2. Методи оптимізації та джерела покриття бюджетного дефіциту в Україні

7.1. Сутність та основні причини виникнення бюджетного дефіциту

Важливим завданням фінансової політики кожної держави з ринковим механізмом економіки є оптимізація складу й структури доходів і витатків бюджету та їх збалансування. Незбалансованість або недостатня надійність збалансування доходів та витатків бюджету ще на стадії його планування призводить до негативних явищ в економіці, а саме до його дефіциту. Значний рівень дефіциту протягом декілька років призводить до зростання боргових зобов'язань держави, і, як слідство, — до зростання витатків на обслуговування боргу, що загострює боргові проблеми і веде до розбалансування всієї фінансової системи.

Співвідношення між доходною та витатковою частинами бюджету характеризує його сальдо.

Перевищення доходів над витатками забезпечує позитивне сальдо бюджету, тобто профіцит. Перевищення витатків над доходами призводить до бюджетного дефіциту. Сума бюджетних дефіцитів за довгостроковий період за вирахуванням позитивного сальдо бюджету створює державний борг [7].

Дефіцит бюджету — перевищення витатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та поверненням кредитів до бюджету).

Профіцит бюджету — перевищення доходів бюджету над його витатками (з урахуванням різниці між поверненням кредитів до бюджету та наданням кредитів з бюджету).

Профіцит бюджету затверджується з метою погашення боргу, забезпечення встановленого розміру оборотного залишку бюджетних коштів та придбання цінних паперів.

Оборотний залишок бюджетних коштів — частина залишку коштів загального фонду відповідного бюджету, яка утворюється для покриття тимчасових касових розривів. Встановлюється у розмірі не більше 2 відсотків планових видатків загального фонду бюджету і затверджується у законі про Державний бюджет України (рішенні про місцевий бюджет). На кінець бюджетного періоду оборотний залишок бюджетних коштів має бути збережений у встановленому розмірі [15].

Перевищення залишку коштів загального фонду бюджету над оборотним залишком бюджетних коштів на кінець бюджетного періоду становить вільний залишок бюджетних коштів, який використовується на здійснення витрат бюджету згідно із законом про Державний бюджет України та/або змінами до нього (змінами до рішення про місцевий бюджет).

Дефіцит державного бюджету є основним інструментом державної фінансово кредитної політики і здатен справляти значний вплив на соціально-економічне становище країни, а також бути чинником стримування або прискорення розвитку. Проблеми фінансування дефіциту державного бюджету належать до досить дискусійних. Як науковці, так і політики дотримуються різних, нерідко прямо протилежних, точок зору щодо доцільності та результативності проведення таких операцій. Це пов'язано з тим, що дефіцитне бюджетне фінансування здійснює неоднозначний вплив на розвиток країни. Досягнення позитивних результатів нерідко супроводжується виникненням негативних наслідків, які можуть навіть перевищити заплановані покращення. У періоди економічних криз і фінансових потрясінь проблеми зведення бюджету з дефіцитом і забезпечення його фінансування ще більше ускладнюються.

Рівень бюджетного дефіциту розраховується у відсотках до валового внутрішнього продукту, також може визначатися у відсотках від національного доходу та видатків Державного бюджету. За методикою Міжнародного Валютного Фонду допустимий рівень бюджетного дефіциту для країн-боржників МВФ дорівнює 7-8%. У світовій практиці припустимими рівнями бюджетного дефіциту вважаються наступні показники: 2-3 % від ВВП; 5% від національного доходу та 10 % видатків Державного бюджету [6].

В економічній літературі нема єдиної думки щодо впливу невеликого за розмірами дефіциту бюджету на економічне життя країни. Існує ствердження, що розмір дефіциту, який не перевищує 3% ВВП, має позитивний вплив на поживлення економіки. І навпаки, вважається, що в країнах з розміром дефіциту бюджету більше 3%, знижується інвестиційна діяльність, підвищується рівень інфляції.

Це може бути частково обґрунтовано, якщо:

– розмір дефіциту бюджету не перевищує обсягів капітальних вкладень держави;

- розвинений ринок цінних паперів, що дає змогу фінансувати державний борг за рахунок внутрішніх джерел;
- дефіцит бюджету триває не в довгостроковому періоді і знаходиться під постійним контролем державних органів.

Основними причинами виникнення дефіциту бюджету вважаються наступні:

- надзвичайні події: війни, стихійні лиха, що потребують значних коштів;
- спад виробництва та кризові явища в економіці;
- неефективне функціонування та розлад фінансово-кредитної системи;
- недосконалість фінансового законодавства;
- інфляційні процеси;
- політичні кризи;
- інші фактори, що впливають на економічну та соціальну політику держави [4].

Бюджетний дефіцит є складним явищем, яке не може мати однозначної оцінки. Визначають різні види бюджетного дефіциту:

1) *за формою прояву* бюджетний дефіцит поділяється на відкритий і прихований:

– *відкритий* бюджетний дефіцит — це дефіцит, офіційно визнаний та зафіксований в Законі про бюджет на поточний рік;

– *прихований* бюджетний дефіцит — це офіційно невизнаний дефіцит, який виникає в результаті необґрунтованого завищення обсягів доходів бюджету, або включення в їх состав джерел покриття дефіциту. Прихований дефіцит бюджету може існувати також внаслідок величезних сум бюджетної заборгованості з виплати заробітної плати працівникам бюджетної сфери, пенсій та соціальних виплат.

2) *за причинами виникнення* бюджетний дефіцит буває:

– *вимушений* — є наслідком низького рівня виробництва ВВП і зумовлений недостатністю фінансових ресурсів у країні;

– *свідомий* визначається характером фінансової політики держави — вона намагається знизити рівень оподаткування для стимулювання економіки. Недостатні ресурси держава мобілізує за допомогою позик. Крім того, використання державних позик необхідне для регулювання фінансового ринку, індикатором якого є державні цінні папери. Для них встановлюється мінімальний рівень процентних ставок за максимальної надійності — за їх допомогою держава стимулює або стримує фінансовий ринок.

3) *за напрямом дефіцитного фінансування* розрізняють:

– *ласивий* дефіцит бюджету — це дефіцит, коли кошти, залучені для його покриття, спрямовуються на фінансування поточних потреб,

таких як заробітна плата працівникам бюджетної сфери, соціальні виплати та інші витрати.

– *активний* дефіцит бюджету характеризується спрямуванням коштів на фінансування високоефективних проектів, капітальних вкладень, що сприяє зростанню ВВП.

7.2. Методи оптимізації та джерела покриття бюджетного дефіциту в Україні

Затвердження бюджету з дефіцитом дозволяється у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування бюджету. Визначення змісту фінансування дефіциту бюджету, прийняте в нашій державі, потребує уточнення. У Бюджетному кодексі України (глава 3, стаття 14) замість поняття «фінансування дефіциту» використовується термін «фінансування бюджету» [14].

Джерелами фінансування бюджету є:

- кошти від державних (місцевих) внутрішніх та зовнішніх запозичень;
- кошти від приватизації державного майна (включаючи інші надходження, безпосередньо пов'язані з процесом приватизації) — щодо державного бюджету;
- повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу/пред'явлення цінних паперів;
- вільний залишок бюджетних коштів з дотриманням умов, визначених Бюджетним кодексом [15].

При формуванні бюджету на поточний рік необхідно звертати перш за все увагу на вирішення наступних завдань:

- доходна частина бюджету повинна бути реальною як в цілому так і за кожним джерелом надходжень;
- структура видатків повинна бути оптимальною і враховувати максимальний рівень зростання ВВП;
- бюджет — збалансований.

Відомі два шляхи збалансування бюджету:

- інфляційний шлях;
- неінфляційний шлях.

Збільшення доходів можливо за рахунок підвищення ставок оподаткування, введення нових податків та розширення бази оподаткування, збільшення об'єктів неподаткових надходжень.

Скорочення видатків може здійснюватися пропорційно шляхом застосування механізму секвестру видатків, або селективно, тобто вибірково скороченням деяких державних видатків. Зменшення видатків не поширюється на законодавчо захищені статті бюджету. Скоротити видатки можна також шляхом відкладення або обмеження на певний час фінансування капітальних проектів.

Однак, процес збільшення доходів в більшості випадків або недоцільний, або неможливий, як і зменшення видаткової частини бюджету. Тому держава вимушена звертатися до залучення позикових коштів на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Джерелами покриття бюджетного дефіциту можуть бути:

- державні позики;
- емісія грошей.

Державні позики відображають взаємовідносини між державою як позичальником і юридичними та фізичними особами, урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями як кредиторами.

Залежно від територіального розміщення виділяють внутрішні і зовнішні державні позики. Внутрішні характеризуються залученням коштів на внутрішньому фінансовому ринку певної країни. Зовнішні пов'язані з надходженням ззовні — від кредиторів інших країн: юридичних та фізичних осіб, урядів або урядових організацій. Особливе місце посідають кредити, які надаються міжнародними організаціями та міжнародними фінансовими інституціями.

За способом мобілізації виділяють державні позики, що пов'язані з випуском в обіг державних цінних паперів, а також позики, що оформляються відповідними угодами. За допомогою випуску цінних паперів здійснюється мобілізація вільних коштів юридичних та фізичних осіб. На підставі угод можуть надаватись міжурядові кредити та кредити від міжнародних фінансових інституцій.

За термінами надання державні позики поділяються на коротко-, середньо- та довгострокові. Короткострокові позики у вигляді казначейських векселів надаються на термін до одного року. Середньострокові (1–5 років) і довгострокові (5–20 років) позики базуються на випуску в обіг облігацій [11].

В Україні випускаються облігації внутрішньої державної позики на коротко- і середньостроковій основі. Значну роль у джерелах покриття бюджетного дефіциту відіграють зовнішні позики.

Внутрішніми джерелами покриття бюджетного дефіциту можуть бути:

- доходи від випущених в обіг цінних паперів;
- кредити центрального банку.

Зовнішні джерела покриття дефіциту бюджету:

– кредити іноземних держав та міжнародних фінансово-кредитних організацій;

- доходи від розміщення цінних паперів на зовнішньому ринку.

Фінансування бюджетного дефіциту за рахунок зовнішніх позик дає можливість збільшити державні видатки без обмеження поточного споживання.

Використання позикових коштів з метою покриття дефіциту бюджету призводить до виникнення державного внутрішнього та зовнішнього

боргу. Держава повинна постійно контролювати ефективність використання позикових коштів, а також процес обслуговування та управління державним боргом [12].

Джерелом фінансування бюджету не можуть бути емісійні кошти Національного банку України.

Емісійний метод покриття бюджетного дефіциту — монетизація дефіциту — полягає в використанні грошово-кредитної емісії. При монетизації бюджетного дефіциту держава отримує дохід від друкування грошей, так званий сеньйораж, внаслідок чого грошова маса в обігу перевищує приріст реального ВВП, і як наслідок — зростають ціни, розвивається інфляція. Цей метод самий непопулярний, тому що вкрай негативно впливає на економічну ситуацію в країні, сприяє розвитку інфляційних процесів та загостренню політичної обстановки й соціальної напруженості в суспільстві. Тому більшість країн, в тому числі і наша держава, на законодавчому рівні не дозволяє застосовувати емісійні джерела для фінансування дефіциту бюджету.

Державні внутрішні та зовнішні запозичення здійснюються в межах граничного обсягу державного боргу. Право на здійснення державних внутрішніх та зовнішніх запозичень у межах, визначених законом про Державний бюджет України, належить державі в особі Міністра фінансів України, за дорученням Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України визначає умови здійснення державних запозичень, у тому числі вид, валюту, строк та відсоткову ставку державного запозичення.

У разі зменшення обсягу коштів від державних внутрішніх (зовнішніх) запозичень порівняно з обсягом, визначеним законом про Державний бюджет України, у зв'язку з погіршенням умов таких запозичень та/або кон'юнктури фінансового ринку збільшується обсяг коштів від державних зовнішніх (внутрішніх) запозичень з дотриманням граничного обсягу державного боргу.

У разі зменшення (збільшення) обсягу платежів з погашення державного боргу у зв'язку з поліпшенням (погіршенням) умов на фінансовому ринку порівняно з обсягом, визначеним законом про Державний бюджет України, зменшується (збільшується) обсяг державних запозичень з дотриманням визначеного законом про Державний бюджет України обсягу фінансування державного бюджету за борговими операціями.

Кредити (позики), що залучаються державою від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій для реалізації інвестиційних програм (проектів), відносяться до державних зовнішніх запозичень. Відповідно до укладених кредитних договорів кошти для реалізації таких інвестиційних програм (проектів), а також витрати на обслуговування та погашення відповідних кредитів (позик) передбачаються у законі про Державний бюджет України протягом усього строку дії кредит-

них договорів. Такі кредитні договори не потребують ратифікації, якщо інше не встановлено законом.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим та міські ради мають право здійснювати місцеві внутрішні запозичення.

Місцеві зовнішні запозичення можуть здійснювати лише міські ради міст з чисельністю населення понад п'ятсот тисяч жителів за офіційними даними органів державної статистики на час ухвалення рішення про здійснення місцевих запозичень. При цьому місцеві зовнішні запозичення шляхом отримання кредитів (позик) від міжнародних фінансових організацій можуть здійснювати всі міські ради.

Бюджетна установа не має права здійснювати запозичення у будь-якій формі або надавати юридичним чи фізичним особам кредити з бюджету (якщо не встановлено відповідні бюджетні призначення на надання кредитів з бюджету).

Витрати на обслуговування та погашення державного (місцевого) боргу здійснюються Міністерством фінансів України (місцевим фінансовим органом) відповідно до кредитних договорів, а також нормативно-правових актів, за якими виникають державні боргові зобов'язання (боргові зобов'язання Автономної Республіки Крим чи територіальних громад), незалежно від обсягу коштів, визначеного на таку мету законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет).

Якщо очікуваний обсяг витрат на обслуговування та погашення державного боргу перевищить обсяг коштів, визначений законом про Державний бюджет України на таку мету, Міністерство фінансів України невідкладно інформує про це Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України невідкладно інформує про очікуване перевищення таких витрат Верховну Раду України та подає у двотижневий строк пропозиції про внесення змін до закону про Державний бюджет України.

Якщо очікуваний обсяг витрат на обслуговування та погашення місцевого боргу перевищить обсяг коштів, визначений рішенням про місцевий бюджет на таку мету, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, міська рада вносять відповідні зміни до рішення про місцевий бюджет.

Граничний обсяг державного (місцевого) боргу, граничний обсяг надання державних (місцевих) гарантій визначаються на кожний бюджетний період законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет).

Загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 60 відсотків річного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України.

У разі перевищення цієї граничної величини Кабінет Міністрів України зобов'язаний вжити заходів для приведення такого загального обсягу боргів у відповідність із положеннями Бюджетного кодексу.

Загальний обсяг місцевого боргу та гарантованого Автономною Республікою Крим чи територіальною громадою міста боргу станом на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 100 відсотків (для міста Києва — 400 відсотків) середньорічного індикативного прогнозного обсягу надходжень бюджету розвитку (без урахування обсягу місцевих внутрішніх та зовнішніх запозичень), визначеного прогнозом відповідного місцевого бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди відповідно до частини четвертої статті 21 Бюджетного кодексу [15].

У разі перевищення цієї граничної величини Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідна міська рада зобов'язані вжити заходів для приведення такого загального обсягу боргу у відповідність із положеннями Бюджетного кодексу.

Вибір шляхів покриття бюджетного дефіциту достатньо складний і залежить від багатьох факторів:

- фінансової та політичної ситуації в країні в цілому;
- стану розвитку економіки, темпів росту ВВП;
- розвиненості фінансового ринку;
- інвестиційного клімату в країні;
- зацікавленості кредиторів та їх довіри до держави;
- активізації діяльності бізнес структур, особливо малого та середнього бізнесу;
- налагодженості міжнародних зв'язків та інтеграції в світове суспільство;
- та інших суб'єктивних та об'єктивних факторів.

Фінансова політика уряду кожної країни щодо подолання бюджетного дефіциту повинна бути виважена і спрямована на збільшення доходної та зменшення видаткової частин бюджету держави.

До основних заходів в області ліквідації дефіциту бюджету можна віднести:

- стимулювання процесу виробництва;
- спрямування коштів на розвиток пріоритетних галузей економіки;
- створення сприятливих умов для господарюючих суб'єктів;
- зниження непродуктивних витрат та необґрунтованих пільг;
- залучення коштів населення шляхом розміщення державних цінних паперів;
- введення режиму суворої економії бюджетних коштів;
- інші заходи [3].

У сучасних умовах дефіцитності державних бюджетів значно активізуються позичкові операції на міждержавному рівні. Тому в останні роки спостерігається регулярний вихід багатьох урядів на міжнародний ринок позичкових капіталів. Причиною цього є переважно недостатня розвиненість національних ринків та більш сприятливі умови на міжнародних.

Фінансування державних видатків за рахунок зовнішніх запозичень, використання зовнішніх джерел фінансування є цілком нормальним явищем в економічному житті як країн, що розвиваються, так і економічно розвинених країн і досі залишається актуальним для України.

В Україні формування бюджету з дефіцитом зумовлюється тим, що в нашій країні є дуже велика потреба у проведенні реформ у багатьох сферах життєдіяльності держави, фінансуванні розвитку інфраструктури, підвищенні якості адміністративних і соціальних послуг. Для їх забезпечення необхідно залучити додаткові джерела фінансування шляхом більш активного використання економічного потенціалу країни.

Фінансування бюджетного дефіциту можливе з використанням різних способів. До найважливіших з них належать можна віднести такі: залучення позик; проведення державою активних операцій (повернення коштів з депозитів, розміщених у вітчизняних і зарубіжних банках; надання цінних паперів з метою одержання доходів; використання коштів, накопичених на казначейському рахунку уряду. Залучення позик з метою фінансування дефіциту бюджету здійснюється у різних видах і формах, до яких належать, зокрема, внутрішні та зовнішні запозичення, що проводяться у формі кредитних угод, облігацій, казначейських зобов'язань та ін.

На особливу увагу заслуговують питання фінансування бюджетного дефіциту за рахунок надходжень від приватизації. Слід врахувати, що залучення ресурсів у такий спосіб не передбачає повернення коштів позичальникам, як у випадках розміщення державних боргових зобов'язань. Тому фінансування бюджету шляхом використання приватизаційного ресурсу не спричиняє збільшення державного боргу, проте повинне мати цільовий характер [1]. У випадках, коли плани надходжень від приватизації не виконуються, уряд змушений залучати для їх компенсації додаткові ресурси у формі запозичень або фінансування по активних операціях, причому у стислі строки, що стає фактором підвищення вартості запозичень [2].

В останні роки Державний бюджет України приймається з дефіцитом. Ця політика спрямована на збільшення бюджетних видатків порівняно із залученими доходами.

Таблиця 7.1

Обсяги дефіциту Державного бюджету України 2008–2011 рр.[15]

	2008 рік тис. грн.	2009 рік тис. грн.	2010 рік тис. грн.	2011 рік тис. грн.
Обсяг дефіциту	25.020.179,1	31.563.026,1	54.095.369,9	38.843.000
у т.ч.				
обсяг дефіциту загального фонду	21.522.651,9	9.368.182,9	30.338.106,7	36.844.427,9
обсяг дефіциту спеціального фонду	3.497.527,2	22.194.843,2	23.757.263,2	1.998.572,1

Існування бюджетного дефіциту вимагає постійного пошуку шляхів його подолання і, в ідеалі, збалансування доходів і витрат бюджету. Конкретні заходи держави в цьому напрямі можуть бути різними, але в результаті зводяться до створення можливостей зростання доходів та скорочення видатків бюджету. З цією метою необхідно:

- удосконалити податкову систему, забезпечити оптимальний рівень податкових вилучень для формування бюджетів усіх рівнів і створення сприятливих умов для підприємницької діяльності;
- посилити відповідальність суб'єктів господарювання та їхніх керівників, зокрема особисту майнову і кримінальну, за дотримання вимог податкового законодавства, своєчасність і повноту розрахунків з бюджетом та державними позабюджетними фондами;
- удосконалити інструменти залучення до інвестиційної сфери особистих заощаджень населення;
- забезпечити фінансову підтримку малого та середнього бізнесу шляхом розроблення й виконання цільових програм розвитку малого і середнього підприємництва;
- запровадити жорсткий режим економії бюджетних коштів;
- перейти від бюджетного фінансування до системи надання субсидій, субвенцій, інвестиційних позик суб'єктам господарювання;
- запровадити науково обґрунтовану систему прогнозування показників, що беруться за основу формування доходів і видатків бюджету, використовувати при бюджетному плануванні нормативи бюджетної забезпеченості.

Для ефективного використання бюджетних позик необхідні певні передумови, серед яких:

- наявність кредиторів, які мають тимчасово вільні фінансові ресурси;
- довіра з боку кредиторів до держави;
- наявність стимулів до надання позик державі;
- спроможність держави своєчасно повернути борги та виплатити відсотки [7].

Наявність тимчасово вільних коштів є головною передумовою для державних позик. Насправді такі вільні кошти як у фізичних, так і в юридичних осіб є завжди, навіть в умовах фінансової кризи. Адже завжди існує необхідність накопичення грошей для певних витрат. У період накопичення ці гроші можуть використовуватися як кредитні ресурси, на які можуть претендувати різні суб'єкти, у тому числі й держава. Проблема полягає не в наявності ресурсів, а в спроможності держави мобілізувати їх.

Спроможність мобілізації тимчасово вільних коштів залежить насамперед від наявності довіри до держави з боку її кредиторів. У зв'язку з тим, що кредитні взаємовідносини мають ризикований характер, кожний кредитор, продаючи свої тимчасово вільні ресурси, вибирає між ри-

зиком їх втрати і бажанням отримати дохід від їх продажу. Тому не може бути ні абсолютної довіри, ні абсолютного небажання надавати кредити. Держава завжди мусить дбати про свій імідж надійного і вигідного позичальника. Це досягається насамперед своєчасним поверненням боргів і забезпеченням збереження вартості грошей.

Важливою передумовою випуску позик є наявність стимулів до надання державі кредиту. Якщо довіра до держави відображає кредитний ризик, то стимули характеризують доцільність вкладання коштів у державні цінні папери. Доцільність, у свою чергу, визначається їх дохідністю, надійністю і ліквідністю. Між дохідністю та надійністю існує обернено пропорційна залежність: чим вища надійність, тим менша дохідність. Оскільки державні цінні папери вважаються найнадійнішими, то для них установлюється найменший рівень дохідності. На фінансовому ринку державні цінні папери відіграють роль стандарту дохідності, вони стабілізують і регулюють фінансовий ринок.

Основним стимулом до надання позик державі є досить висока надійність державних цінних паперів. Водночас держава прагне встановити і високу їх ліквідність. Державні цінні папери вільно продаються і вільно купуються. Держава може брати на себе зобов'язання викупити їх з першого пред'явлення свого кредитора. Саме висока ліквідність знімає перепони на шляху розвитку ринку цінних паперів, адже інвестори можуть спокійно вкладати гроші в подібні цінні папери, знаючи, що зможуть повернути їх у будь-який час.

Найважливішою передумовою випуску державних позик є спроможність держави своєчасно повернути борги та виплатити відсотки. Джерелами погашення державного боргу можуть бути:

- дохід, отриманий від інвестування коштів у державний сектор;
- додаткові доходи бюджету за рахунок зростання ВВП і податкової бази від інвестування коштів в економіку;
- надходження від спеціально введених податків чи підвищення ставок оподаткування для погашення державного боргу;
- скорочення видатків;
- залучення нових кредитів для покриття попередніх боргів.

Доходи від інвестування коштів, залучених з допомогою державних позик, відображають результативність діяльності держави у сфері економіки. Якщо інвестиційна політика має обґрунтований і цілеспрямований характер, то погашення боргів теж здійснюється планомірно і гарантовано. Необхідність у підвищенні ставок оподаткування чи у введенні нових податків, а також у скороченні видатків пов'язана саме з проблемами відсутності поворотних джерел від використання позик або внаслідок неефективності інвестицій, або в результаті проїдання позикових коштів. Необхідність же залучення нових позик для покриття попередніх боргів пов'язана з небажанням або з неможливістю підвищувати рі-

вень оподаткування. Однак реально погасити державну заборгованість новими позиками неможливо. Навпаки, це тільки збільшує заборгованість. Реальне погашення може відбуватись тільки за рахунок додаткових надходжень до бюджету або від інвестицій, або від підвищення рівня оподаткування.

Контрольні запитання

1. Чи можливо на практиці досягнення рівноваги між доходами і видатками бюджету?
2. У чому полягає сутність бюджетного профіциту?
3. Негативним чи позитивним економічним явищем є бюджетний профіцит?
4. Розкрийте сутність і визначте причини існування бюджетного дефіциту.
5. Які прояви бюджетного дефіциту властиві для української економіки?
6. Наведіть причини виникнення бюджетного дефіциту в Україні.
7. Який рівень бюджетного дефіциту не є загрозою для функціонування економіки?
8. У чому полягає відмінність між стійким і тимчасовим бюджетним дефіцитом?
9. Назвіть економічні причини існування бюджетного дефіциту в українській економіці. Які шляхи його подолання?
10. Охарактеризуйте основні джерела покриття бюджетного дефіциту.
11. Наведіть класифікації державних позик за різними критеріями.
12. Які джерела покриття бюджетного дефіциту використовуються в українській економіці?

Тести

1. *Бюджетний дефіцит — це?*
 - а) позитивне сальдо бюджету;
 - б) державний борг;
 - в) перевищення видатків бюджету над його доходами;
 - г) перевищення доходів бюджету над його видатками.
2. *Як розрізняється бюджетний дефіцит відповідно до форм прояву?*
 - а) активний, пасивний;
 - б) вимушений, свідомий;

- в) відкритий, прихований;
г) негативний, позитивний.
3. Які є джерела покриття бюджетного дефіциту?
а) державний кредит, податки, прибуток, інвестиції;
б) державна позика, грошова емісія;
в) надзвичайний податок, комерційний кредит, амортизаційні відрахування;
г) міжнародний кредит, валютний фонд держави, монетарні метали;
д) євровалюта, промислове золото, діаманти, національний дохід.
4. Джерелами погашення державного боргу можуть бути?
а) тимчасово вільних коштів у кредиторів держави;
б) державні позики;
в) грошова емісія.
5. Профіцит бюджету — це?
а) позитивне сальдо бюджету;
б) державний борг;
в) перевищення видатків бюджету над його доходами;
г) перевищення доходів бюджету над його видатками.
6. Оборотний залишок бюджетних коштів — це частина залишку коштів загального фонду відповідного бюджету, для?
а) забезпечення вільного залишку бюджетних коштів;
б) покриття тимчасових касових розривів;
в) погашення боргу;
г) забезпечення встановленого розміру бюджетних коштів.
7. Бюджетний профіцит характеризується?
а) рівновагою доходів і видатків;
б) перевищенням доходів над видатками;
в) переважанням видатків над доходами.
8. Оптимальним рівнем бюджетного дефіциту є?
а) 15 відсотків;
б) 3 відсотки;
в) понад 50 відсотків;
г) 5 відсотків;
д) 25 відсотків.
9. За причинами виникнення бюджетний дефіцит поділяється на?
а) вимушений і свідомий;
б) стійкий та тимчасовий;
в) відкритий і прихований;

- г) фактичний, структурний і циклічний;
- д) активний і пасивний.

10. Найнебезпечнішою формою бюджетного дефіциту є:

- а) відкритий;
- б) свідомий;
- в) розвитку;
- г) тимчасовий;
- д) прихований.

11. Фактичний бюджетний дефіцит:

- а) це результат недонадходження бюджетних доходів внаслідок циклічних коливань в економіці;
- б) це відображає реальне значення перевищення видатків над доходами за певний період;
- в) це дефіцит за умов повної або високої зайнятості потенційних виробничих ресурсів;
- г) це дефіцит, який існує в довгостроковому періоді;
- д) це наслідок свідомого збільшення державних видатків.

12. Активний і пасивний бюджетний дефіцит виділяється за:

- а) причинами виникнення;
- б) формою прояву;
- в) впливом на економіку;
- г) тривалістю прояву;
- д) спрямуванням коштів.

13. До джерел покриття бюджетного дефіциту належать?

- а) субвенції;
- б) трансфертні платежі;
- в) державні позики;
- г) субсидії;
- д) дотації.

14. Як розрізняється бюджетний дефіцит відповідно до напрямку дефіцитного фінансування?

- а) активний, пасивний.
- б) вимушений, свідомий.
- в) відкритий, прихований.
- г) негативний, позитивний.

15. Залежно від територіального розміщення державні позики поділяються на?

- а) такі, що пов'язані з випуском в обіг державних цінних паперів, і такі, що оформляються відповідними угодами;

- б) зовнішні і внутрішні;
- в) коротко-, середньо- та довгострокові.

16. Короткострокові позики надаються на термін?

- а) 5-20 років;
- б) до 1 року;
- в) 1-3 роки;
- г) понад 20 років;
- д) 3-5 років.

17. Дефіцит, який характеризується спрямуванням залучених для його покриття коштів на фінансування поточних потреб, — це дефіцит?

- а) вимушений;
- б) пасивний;
- в) свідомий;
- г) активний.

18. Дефіцит, який виникає внаслідок касового розриву в процесі виконання бюджету, — це?

- а) відкритий бюджетний дефіцит;
- б) прихований дефіцит;
- в) тимчасовий дефіцит бюджету;
- г) стійкий дефіцит бюджету.

19. Дефіцит, який існує в довгостроковому періоді та спричиняє зростання державного боргу — це?

- а) пасивний дефіцит;
- б) активний дефіцит;
- в) стійкий дефіцит;
- г) тимчасовий дефіцит.

20. Збалансування бюджету в Україні відповідно до діючого законодавства можливо здійснити шляхом?

- а) збільшення доходів;
- б) емісії грошей;
- в) скорочення видатків;
- г) державних позик.

21. Політика регулювання бюджетного дефіциту повинна?

- а) бути довгостроковою;
- б) мати споживчий характер;
- в) використовувати як зовнішні так і внутрішні джерела покриття бюджету;
- г) використовувати довгострокові цінні папери з великими відсотками за ними.

Бюджет — план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду;

Бюджети місцевого самоврядування — бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах);

Бюджетна класифікація — єдине систематизоване згрупування доходів, видатків, кредитування, фінансування бюджету, боргу відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів;

Бюджетна система України — сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права;

Бюджетне асигнування — повноваження розпорядника бюджетних коштів, надане відповідно до бюджетного призначення, на взяття бюджетного зобов'язання та здійснення платежів, яке має кількісні, часові та цільові обмеження;

Бюджетне зобов'язання — будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, згідно з якими необхідно здійснити платежі протягом цього ж періоду або у майбутньому;

Бюджетний процес — регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства;

Бюджетні кошти (кошти бюджету) — належні відповідно до законодавства надходження бюджету та витрати бюджету;

Видатки бюджету — кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом. До видатків бюджету не належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів (обов'язкових платежів) та інших доходів бюджету, проведення їх бюджетного відшкодування;

Витрати бюджету — видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів;

Власні надходження бюджетних установ — кошти, отримані в установленому порядку бюджетними установами як плата за надання послуг, виконання робіт, гранти, дарунки та благодійні внески, а також кошти від реалізації в установленому порядку продукції чи майна та іншої діяльності;

Державне запозичення — операції, пов'язані з отриманням державою кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування державного бюджету;

Державний борг — загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення;

Дефіцит бюджету — перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та поверненням кредитів до бюджету);

Дотація вирівнювання — міжбюджетний трансферт на вирівнювання дохідної спроможності бюджету, який його отримує;

Доходи бюджету — податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, плату за адміністративні послуги, власні надходження бюджетних установ);

Залишок бюджетних коштів — обсяг коштів відповідного бюджету, розпорядників та одержувачів бюджетних коштів цього бюджету на кінець звітного періоду;

Кошторис — основний плановий фінансовий документ бюджетної установи, яким на бюджетний період встановлюються повноваження щодо отримання надходжень і розподіл бюджетних асигнувань на взяття бюджетних зобов'язань та здійснення платежів для виконання бюджетною установою своїх функцій та досягнення результатів, визначених відповідно до бюджетних призначень;

Кредитування бюджету — операції з надання коштів з бюджету на умовах повернення, платності та строковості, внаслідок чого виникають зобов'язання перед бюджетом (надання кредитів з бюджету), та операції з повернення таких коштів до бюджету (повернення кредитів до бюджету). Для цілей цього Кодексу до кредитів з бюджету також належать бюджетні позички та фінансова допомога з бюджету на поворотній основі;

Міжбюджетні трансферти — кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого;

Надходження бюджету — доходи бюджету, повернення кредитів до бюджету, кошти від державних (місцевих) запозичень, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу/пред'явлення цінних паперів;

Профіцит бюджету — перевищення доходів бюджету над його видатками (з урахуванням різниці між поверненням кредитів до бюджету та наданням кредитів з бюджету);

Розпорядник бюджетних коштів — бюджетна установа в особі її керівника, уповноважена на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення витрат бюджету;

Фінансування бюджету — надходження та витрати бюджету, пов'язані із зміною обсягу боргу, обсягів депозитів і цінних паперів, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), зміна залишків бюджетних коштів, які використовуються для покриття дефіциту бюджету або визначення профіциту бюджету.

Література

1. *Алексєєв І. В., Ярошевич Н. Б., Кондрат І. Ю.* Бюджетна система: Навч. посіб. — Л. : В-во «Львівська політехніка», 2004. — 161 с.
2. *Артус М. М., Хижа Н. М.* Бюджетна система України: Навч. посіб. — К.: В-во Європейського ун-ту, 2007. — 220 с.
3. *Булгакова С. О., Василенко Л. І., Єрмошенко Л. В., Огонь Ц. Г., Масленнікова Т. О.* Бюджетна система України: Навч. посіб. — К. : КНТЕУ, 2003. — 287 с.
4. *Василик О. Д.* Бюджетна система України: Підручник / Центр навч. літ. — К.: 2004. — 544 с.
5. *Загорський В. С., Благул І. Г., Медведєв В. П.* Бюджетна система: Навч.-метод. посібник для самост. вивчення дисципліни. — Л. : Видавництво Львівської комерційної академії, 2006. — 276 с.
6. *Карлін М. І.* Бюджетна система України: навч. посібник. — К. : Знання, 2008. — 428 с.
7. *Клець Л. Є.* Бюджетний менеджмент. Навч. посіб. — К.: Центр навч. літ., 2007. 640 с. — 544 с.
8. *Омелянович Л. О., Чайковська О. В., Кавиришин О. Г., Левченко В. С., Свинаренко Т. І.* Бюджетна система: Навч. посіб. — Х. : ВД «Інжек», 2004. — 253 с.
9. *Опарін В. М., Малько В. Г., Кондратюк С. Я., Коломієць Г. Б.* Бюджетна система: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. 2-ге вид, перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 336 с.
10. *Пасічник Ю. В.* Бюджетна система України: навч. посіб.. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Знання, 2008. — 670 с.
11. *Старостенко Г. Г.* Бюджетна система: навч. посіб. для дистанційного навчання. — К.: Вид-во «Університет «Україна», 2006. — 220 с.
12. *Фещенко Л. В., Проноза П. В., Кузьминчук Н. В.* Бюджетна система України: навч. посібник / Харківський національний економічний ун-т. — Х. : ІНЖЕК, 2007. — 292 с.
13. *Юрій С. І., Бескид Й. М., Дем'янишин В. Г.* та ін. Бюджетна система України: Навч. посібник. — К.: НІОС, 2000. — 400 с.
14. www.ligazakon.ua
15. rada.gov.ua

Тема 8

ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ

- 8.1. *Сутність державного кредиту, його роль, функції та характерні ознаки*
- 8.2. *Класифікація державних позик та форми державного кредиту*
- 8.3. *Державний борг: сутність, види та обслуговування*
- 8.4. *Управління державним боргом*

8.1. Сутність державного кредиту, його роль, функції та характерні ознаки

З метою більш повного та всестороннього розгляду дефініції державного кредиту, варто зупинитися та такій фінансовій категорії, як кредит.

Термін кредит походить від латинського слова *creditum*, яке дослівно перекладається як позика та борг.

В сучасних умовах господарювання цей термін дещо змінив сутність свого трактування — це позика в грошовій або товарній формах на умовах повернення у певний термін з виплатою заздалегідь визначеного відсотка[5, с. 381-382]. В категоріальному контексті кредит — це система економічних відносин між різними економічними суб'єктами у процесі організації механізму кредитування, проведення необхідних маркетингових досліджень і відносин економічної власності з приводу надання коштів у позичку і плати за неї.

Державний кредит є однією із основних ланок державних фінансів та складовою частиною фінансової системи країни, оскільки характеризує певну форму фінансових відносин держави на різних рівнях.

З одного боку сутність державного кредиту є досить простою — це сукупність певної суми грошових коштів, які дозволяють державі виконувати покладені на неї функції на позиковій основі. З іншого боку, державний кредит — це багатогранне явище, яке виражає економічні відносини між державою в особі органів влади та управління, з одного боку, і фізичними та юридичними особами — з іншого, в яких держава може виступати як позичальником, так і кредитором та гарантом [8, с. 220].

Класична форма державного кредитування виражається у тому, що держава виступає позичальником грошових коштів. В такому разі державою залучаються тимчасово вільні фінансові ресурси фізичних та юридичних осіб, що використовуються нею для виконання покладених на неї функцій та завдань.

Також держава може виступати кредитором. В такому випадку остання, за рахунок грошових коштів бюджету, надає кредити фізичним та юридичним особам на основі принципів обов'язкової платності та поверненості.

Відповідно, будучи гарантом кредитних відносин, держава бере на себе відповідальність за погашення позик або/та виконання інших зобов'язань, що були взяті фізичними або юридичними особами.

Сутність державного кредиту в повній мірі розкривається на основі певних характеристик, які висвітлюють його в таких аспектах [10, с. 216-217]:

- за економічною сутністю;
- за матеріально-речовим втіленням;
- за формою прояву;
- за правовим статусом.

Як економічна категорія державний кредит — це сукупність економічних відносин між державою та резидентами і нерезидентами при яких держава виступає переважно у ролі позичальника.

За матеріально-речовим втіленням державний кредит — це рух позикового капіталу у результаті вторинного перерозподілу валового внутрішнього продукту, в результаті якого держава витрачає кошти бюджетів різних рівнів та фондів цільового призначення на виплату заробітних плат в бюджетній сфері, виплати громадянам, надання безоплатних послуг, асигнування з бюджетів тощо.

За формою прояву державний кредит — це державні позики, які можуть бути забезпечені випуском цінних паперів чи залучені на підставі певних угод та гарантії.

За правовим статусом державний кредит визначається як механізм залучення додаткових коштів державою на основі чітко встановлених правових норм. Це сукупність певних економічних відносин, що поетапно врегульовані чинним законодавством країни, які обумовлюються політичними, юридичними та соціальними пріоритетами держави в процесі залучення нею тимчасово вільних грошових коштів на певних принципах.

Отже, державний кредит — це складна та багатогранна економічна категорія, об'єктивною необхідністю якої є задоволення потреб суспільства, яка базується на дисбалансі величини цих потреб та можливостями держави щодо їх виконання за рахунок бюджетних фондів.

Державний кредит як економічна категорія виконує ряд функцій. До основних із них відносять [11]:

- розподільну;
- регулюючу;
- контрольну.

Розподільна функція державного кредиту знаходить своє відображення у процесі формування централізованого грошового фонду держави — бюджету, а в певних випадках і державних цільових фондів. Тобто, держава, виступаючи у ролі позичальника, залучає тимчасово вільні грошові кошти для виконання власних функцій та завдань на позиковій основі, розподіляючи при цьому рівномірно податкове навантаження серед населення.

Регулююча функція державного кредиту не поступається вагомістю попередній. Її сутність полягає в тому, що виступаючи кредитором, позичальником або гарантом, держава впливає на стан грошового обігу в країні, регулюючи його шляхом розміщення облігацій державних позик серед інвесторів.

Також функція реалізується в процесі здійснення попиту на позикові ресурси, змінюючи попит на них, а також впливає на ринок процентних ставок, інтенсивність виробництва, зайнятість та оплату праці працюючого населення.

Контрольна функція державного кредиту має взаємозв'язок із фінансовою діяльністю держави та поточним станом централізованого фонду грошових коштів країни.

Важливою характерною ознакою функції є той факт, що вона реалізується не тільки в процесі залучення позикового ресурсу, а також і в процесі його повернення та сплати відсотків за його користування.

Варто відмітити, що саме контрольна функція державного кредиту здійснюється, по-перше, державними органами влади та структурами і, по-друге, кредитними установами.

За умови існування бюджетного дефіциту, державний кредит є реальною альтернативою для його покриття. Його відносять до неінфляційних джерел покриття бюджетного дефіциту. В цю категорію відносять офіційні трансферти, залишки бюджетних коштів тощо. Ці методи є більш прийнятними для держави на відміну від інфляційних (додаткова емісія грошей, монетизація дефіциту тощо).

Отже, основні ролі державного кредиту можна сформулювати наступним чином:

- державний кредит виступає засобом залучення на позиковій основі додаткових фінансових ресурсів для виконання державою покладених на неї функцій та завдань;

- державний кредит є джерелом збільшення прибутків власників цінних паперів, яке досягається в результаті виплати процентів за державними позиками;

- забезпечення пропорційного розподілу податкового навантаження серед платників податків протягом певного періоду часу;
- здійснення балансу між потребами суспільства та реальними можливостями держави.

8.2. Форми державного кредиту та класифікація державних позик

Державний кредит являє собою сукупність економічних відносин, в процесі яких держава забезпечується позиковими грошовими коштами для виконання власних функцій та завдань. Вагомість даної економічної категорії в повній мірі розкривається у її основних формах.

Останнім часом основними формами державного кредитування виділяють внутрішнє кредитування та зовнішнє (міжнародний державний кредит).

Визначаючи сутність внутрішнього державного кредитування треба відзначити, що держава, як правило, виконує роль позичальника грошових коштів, а її кредиторами можуть бути різні фінансові інститути: комерційні банки, страхові компанії, а також фізичні та юридичні особи тощо.

Формами внутрішнього державного кредиту можуть бути державні запозичення, грошово-речові лотереї, а також використовуються грошові кошти державного позикового фонду та частини вкладів населення в ощадних установах.

Із перелічених форм внутрішнього державного кредитування, традиційно основну роль відводять саме державним позикам, оскільки вони реалізуються у багатьох видах, які групуються за певними класифікаційними ознаками (табл. 8.1).

Позика традиційно розглядається як передача грошей чи матеріальних цінностей одним особам, організаціям, установам тощо іншим на умовах повернення здебільшого за певну плату (відсоток) [6, с. 117].

За правом емісії розрізняють державні та місцеві позики. При чому надходження перших спрямовується в Державний бюджет, а другі надходять до певних місцевих бюджетів.

За місцем розміщення виділяють внутрішні (облігації, казначейські зобов'язання) та зовнішні позики (облігації, фідучіарні позики).

В свою чергу, облігації — це вид цінного папера на пред'явника, що є борговим зобов'язанням позичальника (емітента) повернути кредитору (покупцю) в обумовлені терміни позичену суму і виплатити заздалегідь встановлену суму доходу у формі певного відсотка від номінальної вартості [6, с. 5].

Таблиця 8.1

Види державних позик за класифікаційними ознаками

№	Назва ознаки	Вид позики	Сутність позики
1	За правом емісії	Державні	Можуть випускатися державними центральними органами влади
		Місцеві	Випускаються тільки місцевими органами управління
2	За місцем розміщення	Внутрішні	Розміщені на внутрішньому фінансовому ринку
		Зовнішні	Надходять ззовні від міжнародних організацій, урядів тощо
3	За правилом оформлення	Безоблігаційні	Оформлюються підписними зобов'язаннями чи на підставі угод
		Облігаційні	Забезпечені випуском цінних паперів
4	За терміном погашення	Довготермінові	Термін погашення понад 5 років
		Середньострокові	Термін погашення від 1-го до 5 років
		Короткотермінові	Термін погашення до одного року
5	За видами дохідності	Відсоткові	Сплата доходу здійснюється у вигляді позикового процента
		Дисконтні	Цінні папери купуються зі скидкою, а погашаються за номіналом
		Виграшні	Виплата доходу здійснюється на основі проведення тиражів
6	За характером обігу на ринку	Ринкові	Облігації, що мають вільний обіг на ринку
		Неринкові	Не допускають на ринок
7	За способом погашення	Ординарні	Виплачується одноразово
		Середні	Може бути виплачена частинами
		З довгостроковим погашенням	Позика має право на дострокове погашення

№	Назва ознаки	Вид позики	Сутність позики
8	За формою випуску	Готівкові	Супроводжуються емісією державних цінних паперів
		Безготівкові	Здійснюються шляхом оформлення записів на певних рахунках в електронному депозитарії
9	За видами забезпеченості	Заставні	З матеріальною забезпеченістю позики
		Беззаставні	Без матеріального забезпечення позики
10	За власниками	Розміщені серед фізичних осіб	Отримуються фізичними особами
		Розміщені серед юридичних осіб	Отримуються юридичними особами
		Змішані	Можуть бути отримані як фізичними так і юридичними особами

Фідуціар — фізична чи юридична особа, яка управляє майном іншої особи і несе відповідальність за нього [6, с. 497]. Відповідно, фідуціарні позики — це позики, що випускаються одними суб'єктами, а відповідальність за них несе інший суб'єкт на визначених умовах.

Казначейське зобов'язання — державні цінні папери, які добровільно розміщують серед населення і які засвідчують внесення їх власниками грошових коштів до державного бюджету з метою отримання фіксованого грошового доходу впродовж усього терміну володіння цими зобов'язаннями [5, с. 299].

За правилом оформлення розрізняють облігаційні та безоблігаційні позики. Безоблігаційними можуть бути міжурядові запозичення на двосторонній основі, зовнішні позики на багатосторонніх основах. Облігаційні позики забезпечені випуском цінних паперів, на основі чого відбувається постійний обіг на фінансовому ринку.

За терміном погашення виділяють короткострокові, довгострокові та середньострокові позики. Останнім часом все більшої вагомості набувають саме середньострокові позики.

В залежності від виду дохідності позик розрізняють відсоткові, дисконтні та виграшні позики. Відсоткова позика — це позика, за якою весь дохід за певний час виплачується як незмінний відсоток від суми позики.

Дисконтована позика — це позика, номінальна сума якої більша за ту, яка фактично передається у розпорядження позичальника в момент її надання, а різниця між двома курсами вилучається авансом з останнього в цей же момент і виступає у формі позичкового відсотка [6, с. 117].

Виграшна позика характерна тим, що дохід отримують не всі кредитори, а лише ті, чиї облігації стали виграшними.

За характером обігу на ринку виділяють ринкові та неринкові позики. Перші можуть бути вільно розміщені на ринку та змінювати в залежності від чинного законодавства своїх власників, а останні ні.

За способом погашення виділяють позики, що мають право бути довгостроково погашеними, та ті, які не мають такого права. Останні, як правило, поділяються на одноразові та середні позики, вид яких обирається в момент укладання угоди (договору).

За формою випуску позики розрізняються на готівкові та безготівкові. Варто відзначити, що останнім часом переважають готівкові запозичення.

В залежності від виду забезпеченості виділяють заставні та беззаставні позики.

Заставна (гарантована) позика — це вид позики, за якою відбувається погашення суми і виплата відсотків і забезпечується заставою майна або певними доходами. Також виражається у гарантуванні урядом облігаційних позик місцевих органів влади, випущених для сабілізації фінансових відносин [5, с. 127].

Беззаставна (незабезпечена) позика — це позика, що надається без забезпечення, яку розповсюджують здебільшого через центральні та комерційні банки у формі скарбничних векселів чи інших боргових зобов'язань.

В залежно від власників запозичень, їх поділяють на ті, що розміщені серед фізичних осіб, юридичних осіб та змішані.

Державні позики не можуть бути випущеними без існування певних передумов, що сприяють їх існуванню:

- існування ряду кредиторів, які зацікавлені у розміщенні власних тимчасово вільних грошових коштів;
- наявність чіткого законодавчого поля, яке визначає всі права та обов'язки сторін, що забезпечує отримання довіри кредиторів до позичальника;
- матеріальна та правова зацікавленість кредитора та позичальника у здійсненні та укладенні подібної угоди;
- наявність гарантованої ймовірності з боку держави вчасно і повно повернути запозичену суму та сплатити відсотки (виконати інші умови) за її користування шляхом ефективного та доцільного використання запозиченої суми грошових коштів.

При випускенні державних позик держава, як основний із суб'єктів кредитних відносин, повинна розраховувати всі можливості для вчасно-

го та повного повернення запозичених грошових коштів. Джерелами погашення державних позик можна назвати:

- доходи, що можуть бути отримані державою від вкладання позикових коштів у високоефективні та прибуткові проекти, які паралельно розвиватимуть певні галузі;
- податки, які будуть виплачуватися в процесі розміщення позикових коштів;
- додаткова емісія грошей, яка знецінить повернені державою кредиторам коштів;
- рефінансування заборгованості, тобто виплата відсотків та доходів за раніше випущені позики за рахунок нових;
- зменшення видатків бюджету.

Варто відзначити, що найефективнішим можна вважати саме розміщення позикових коштів у прибуткові об'єкти, оскільки це призведе не тільки до того, що певна галузь самостійно «заробить» на відшкодування заборгованості, а й буде мати певний якісний розвиток. Що ж до емісії грошей та рефінансування заборгованостей — це так звані фіктивні методи, оскільки при забезпеченні поверненості позик може погіршитися загальний фінансовий стан та репутація країни в цілому.

8.3. Державний борг: сутність, види та обслуговування

Застосування державного кредиту є актуальним для будь-якої країни світу, особливо у випадку існування бюджетного дефіциту. Однак, треба пам'ятати, що використання грошових коштів державою на позиковій основі прямо чи опосередковано призводить до існування такого негативного явища, як державний борг.

Згідно економічного енциклопедичного словника **державний борг** — це загальна сума заборгованості держави внутрішнім та зовнішнім кредиторам внаслідок непогашення власних боргових зобов'язань та невилати за ними відсотків, а також сума накопичених за попередні роки дефіцитів державного бюджету [5, с. 61].

Існування державного боргу є негативним явищем, проте його має майже кожна країна світу, оскільки державний борг — це заборгованість країни своїм кредиторам, яка об'єктивно існує з урахуванням різних економічних моделей в суспільстві [7, с. 177]. Проте, у певних допустимих межах існування державного боргу, дефіциту або державного кредитування не продукують негативних наслідків для економіки.

При визначенні сутності державного боргу важливо розрізнити суть термінів «борг» та «заборгованість».

Борг — це певна сума грошових коштів, яка була взята у позику на певних договірних умовах і обов'язково підлягає поверненню. Відповід-

но, заборгованість — це сума невиконаних боргових зобов'язань, несплачених фінансових боргів [5, с. 227].

Як економічна категорія державний борг виконує ряд функцій, основними із яких є фіскальна та регулююча [4, с. 86].

Фіскальна функція державного боргу реалізується державою в процесі залучення необхідних коштів для фінансування бюджетних видатків країни. Регулююча функція полягає у коригуванні обсягів грошової маси через купівлю-продаж цінних паперів центральним банком країни.

Для подальшого вивчення сутності державного боргу варто розглянути певні види, в яких він може виступати.

У вітчизняній практиці розрізняють первинний та непогашений державний борг. **Первинний державний борг** — це сума всього основного боргу країни на певний період часу без нарахованих по ній відсотків. **Непогашений державний борг** — це сума первинного державного боргу за урахуванням відсотків за його користування [10, с. 228].

Також важливими видами державного боргу є поточний та капітальний борг. **Поточний державний борг** — це сума заборгованості, що підлягає погашенню в поточному році й належних до сплати за цей період відсотків за користування з усіх випущених на даний момент позик. **Капітальний державний борг** — це загальна сума заборгованості країни, що має бути погашена за раніше випущеними та непогашеними позиками.

Безумовно важливими видами державного боргу є державний зовнішній та внутрішній борг. **Внутрішній борг** — це заборгованість держави внутрішнім кредиторам, що утворюється внаслідок дефіциту бюджету і випуску облігацій для його погашення. У даному випадку кредиторами держави можуть виступати підприємства, фірми, компанії, а також населення. Зазначимо, що сума внутрішнього державного боргу може суперечливо впливати на розвиток національної економіки. Оптимальний обсяг цього боргу впливає позитивно та може кредитувати економіку, надмірна його сума має виключно негативний вплив.

Державний зовнішній борг — це борг держави зовнішнім кредиторам, фінансові зобов'язання держави (зовнішні позики та несплачені за них відсотки іноземним кредиторам на певну дату). Саме сума цього боргу визначає державну заборгованість міжнародним валютно-фінансовим організаціям, офіційним урядовим інститутам (центральним банкам та урядам), приватним банкам, що підлягає сплаті у встановлені терміни. Він сплачується іноземною, переважно вільно конвертованою валютою або товарами і послугами.

Державний зовнішній борг, термін сплати якого не настає в поточному або найближчому бюджетному році, зараховують до капітального зовнішнього боргу.

Згідно Бюджетного кодексу України державний борг також розрізняється на прямиий та умовний (гарантований) борг. **Прямиий державний**

борг — це борг, який відображає загальні обсяги позичених ресурсів, що надійшли у розпорядження уряду даної країни [1].

Гарантований (умовний) державний борг — це зобов'язання держави як гаранта повернення позикових ресурсів кредитору в тому разі, якщо позичальник виявиться неплатоспроможним.

Безперечно, отримуючи запозичення різного характеру та виду, що формують суму державного боргу, держава повинна його обслуговувати.

Обслуговування державного боргу переважно реалізується у процесі погашення раніше випущених та непогашених позик, а також виплати процентів за ними, уточнення і зміни умов погашення вже випущених позик [8, с. 235–236].

Переважно випущені позики погашаються за рахунок грошових коштів державного бюджету. Проте, в певних випадках держава може рефінансувати заборгованість, тобто погашення старої позики шляхом оформлення та випуску нової.

Саме виплата відсотків за користування, вигравішів, коштів із погашення позик становить основну частку витрат на обслуговування державного боргу. Також до цих витрат відносять витрати з виготовлення, пересилання, розміщення та реалізації цінних паперів держави, проведення тиражів вигравішів-погашення тощо.

Важливим моментом обслуговування державного боргу є визначення коефіцієнта обслуговування. Для визначення коефіцієнта по зовнішньому боргу його розраховують як відношення всіх платежів зовнішньої заборгованості до суми валютних надходжень держави у відсотках. Позитивним нормативом цього показника є 25%.

В Україні обслуговування державного внутрішнього боргу здійснюється Міністерством фінансів через банківський сектор шляхом проведення операцій з розміщення державних цінних паперів, а також їх погашення та виплату доходів.

Граничний розмір державного внутрішнього боргу встановлюється законодавчо Верховною Радою України протягом бюджетного процесу та при визначенні основних статей Державного Бюджету на наступний календарний рік.

Нині в Україні є два типи державного боргу [10, с. 231–232]:

- офіційно визнаний державний борг;
- сума заборгованості, що не врахована в складі державного боргу країни.

Офіційно визнаний державний борг країни — це борг класичного типу, оформлений кредитними угодами чи державними цінними паперами, що передбачає погашення основної суми боргу та виплату процентів у чітко встановлені терміни. Це може бути заборгованість перед юридичними особами та внутрішніми державними позиками, а також заборгованість перед Центральним банком за прямими кредитами, зовнішня за-

боргованість перед міжнародними фінансовими інститутами та урядами інших країн, заборгованість за міждержавними кредитними лініями та за облігаціями зовнішньої державної позики тощо [10, с. 232].

Сума заборгованості, що не врахована в складі державного боргу країни включає в свій склад невиконані фінансові зобов'язання країни перед суб'єктами економічних відносин, заборгованість перед працівниками бюджетної сфери стосовно виплати заробітної плати, неоплачені державні замовлення, державне гарантування щодо компенсації знецінених вкладів вкладників в установах Ощадбанку тощо.

Використання державних запозичень повинно бути ефективним, що на пряму залежить від управління державним боргом.

Управління державним боргом — це сукупність заходів держави, конкретних дій її з виплати доходів кредиторам (виплати виграшів та процентів по позиках), погашення позик, зміна умов погашення вже випущених позик, визначення умов і порядку випуску нових державних цінних паперів.

Повернення позик, виплату доходів по позиках переважно здійснюють за рахунок бюджетних коштів. Але в умовах значного росту державного боргу виникнення інших бюджетних труднощів держава застосовує такий метод як рефінансування.

Рефінансування державного боргу — це погашення попередньої, старої заборгованості шляхом випуску нових позик. Рефінансування може використовуватись при виплаті відсотків і погашенні зовнішньої частини державного боргу. При здійсненні рефінансування діє умова: репутація держави-боржника в колах міжнародного фінансового ринку, її економічна, політична стабільність повинні бути позитивними.

Процес управління державним боргом характерний певними принципами:

- єдності;
- забезпечення виконання державою власних зобов'язань;
- оптимальності структури;
- зниження ризиків;
- забезпечення фінансової незалежності;
- прозорості;
- зниження вартості обслуговування державного боргу.

Політика управління державним боргом спрямовується на отримання максимального ефекту від певного фінансування за рахунок позикових коштів та уникнення макро- та мікроекономічних труднощів платіжного балансу країни на майбутнє.

Традиційно процес управління державним боргом складається з таких послідовних кроків:

- залучення та розміщення позикових коштів державою;
- повернення основної частини боргу та виплата відсотків за його користування.

Також може бути укладена угода кредитора з позичальником, який має труднощі з погашення своїх фінансових зобов'язань про нову схему їх погашення, що називається **реструктуризацією заборгованості**, в процесі якої держава використовує певні методи в процесі управління державним боргом: конверсію, консолідацію, обмін облігацій по регресивному співвідношенню, відстрочення погашення, анулювання, уніфікацію та накладання тимчасового мораторію на виплату відсотків або частини основного боргу (рис. 8.1).

Конверсія — це зміна дохідності позики. Найчастіше держава зменшує розмір процентів по позиках. Можлива і зворотна дія держави — підвищення дохідності державних цінних паперів збільшенням розміру процентів.

Консолідація — це збільшення тривалості дії випущеної раніше позики, оскільки держава зацікавлена в отриманні позик на значний період.

Анулювання державного боргу — це захід, в результаті якого держава повністю відмовляється від зобов'язань по внутрішніх, зовнішніх позиках чи по всьому боргу держави. Причини анулювання боргу:

- а) фінансова неспроможність держави;
- б) прихід до влади нових політичних сил, які з певних причин відмовляються визнавати фінансові зобов'язання попередньої влади.

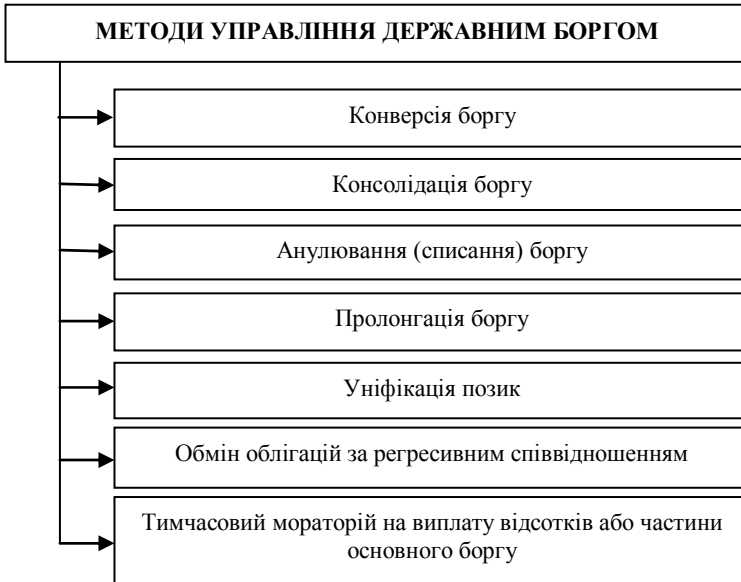

Рис. 8.1. Методи управління державним боргом

Відстрочення (пролонгація) погашення боргових зобов'язань проводиться тоді, коли активний розвиток операцій з випуску нових позик не має фінансового ефекту. Тобто, це форма добровільної згоди кредиторів на відстрочення виплат по зобов'язаннях боржника.

Уніфікація позик — це об'єднання кількох позик в одну, коли облігації раніше випущених позик обмінюються на облігації нової позики.

Уряд може здійснити **обмін облігацій за регресивним співвідношенням**. Суть цього методу полягає в тому, що кілька раніше випущених облігацій прирівнюються до однієї нової. Або навпаки.

Тимчасовий мораторій на виплату відсотків або частини основного боргу — це відстрочення сплати зобов'язань, що оголошуються спеціальними актами державної влади на певний строк чи до закінчення певних надзвичайних подій, передбачити та попередити які можливості не було [10, с. 244].

Контрольні запитання

1. В чому полягає економічна сутність, роль та призначення державного кредиту?
2. Які функції та характерні ознаки державного кредиту?
3. Як класифікуються державні позики та які форми державного кредиту існують?
4. Які джерела погашення державних позик існують та які з них найактуальніші?
5. Як визначається ефективність державних кредитних операцій?
6. Яка економічна сутність державного боргу країни та які його основні види існують?
7. Які джерела покриття державного боргу та чи має він економічно обгрунтовані межі?
8. Що таке управління державним боргом та як здійснюється його обслуговування?
9. Які методи та принципи коригування позикової політики в державі існують?
10. Який зв'язок між існуванням і розміром державного боргу країни та її економічною безпекою?

Тести

1. *Класична форма державного кредитування виражається у тому, що?*
а) держава виступає позичальником грошових коштів;

- б) держава виступає кредитором;
- в) держава виступає гарантом позичання.

2. Сукупність економічних відносин між державою та резидентами і нерезидентами при яких держава виступає переважно у ролі позичальника — це державний кредит?

- а) за правовим статусом;
- б) за формою прояву;
- в) як економічна категорія;
- г) за матеріально-речовим втіленням.

3. Державні позики, які можуть бути забезпечені випуском цінних паперів чи залучені на підставі певних угод, та гарантії це — державний кредит?

- а) за правовим статусом;
- б) за формою прояву;
- в) як економічна категорія;
- г) за матеріально-речовим втіленням.

4. Сукупність певних економічних відносин, що поетапно врегульовані чинним законодавством країни, які обумовлюються політичними, юридичними та соціальними пріоритетами держави в процесі залучення нею тимчасово вільних грошових коштів на певних принципах це — державний кредит?

- а) за правовим статусом;
- б) за формою прояву;
- в) як економічна категорія;
- г) за матеріально-речовим втіленням.

5. Функція, сутність якої полягає в тому, що виступаючи кредитором, позичальником або гарантом, держава впливає на стан грошового обігу в країні, регулюючи його розміщуючи облигації державних позик серед інвесторів — це?

- а) розподільна;
- б) регулююча;
- в) контрольна;
- г) фіскальна.

6. Основними формами державного кредитування виділяють?

- а) внутрішнє та зовнішнє кредитування;
- б) капітальне та поточне кредитування;
- в) заставне та беззаставне кредитування;
- г) просте та складне кредитування.

7. Сума заборгованості, що підлягає погашенню в поточному році й належних до сплати за цей період відсотків за користування з усіх випущених на даний момент позик — це?

- а) капітальний борг;
- б) поточний борг;
- в) внутрішній борг;
- г) зовнішній борг.

8. Зобов'язання держави, як гаранта, повернення позикових ресурсів кредитору в тому разі, якщо позичальник виявиться неплатоспроможним — це?

- а) капітальний борг;
- б) поточний борг;
- в) умовний борг;
- г) загальний борг.

9. Борг держави зовнішнім кредиторам, фінансові зобов'язання держави (зовнішні позики та несплачені за них відсотки іноземним кредиторам на певну дату) — це?

- а) капітальний борг;
- б) поточний борг;
- в) умовний борг;
- г) зовнішній борг.

10. За правом емісії державні позики поділяються на?

- а) готівкові і безготівкові;
- б) закладні і беззакладні;
- в) внутрішні та зовнішні;
- г) державні і місцеві.

11. За місцем розміщення державні позики поділяються на?

- а) готівкові і безготівкові;
- б) закладні і беззакладні;
- в) внутрішні та зовнішні;
- г) державні і місцеві.

12. Реалізується у процесі погашення раніше випущених та непогашених позик, а також виплати процентів за ними, уточнення і зміни умов погашення вже випущених позик?

- а) обслуговування державного боргу;
- б) управління державним боргом;
- в) виконання зобов'язань згідно державного боргу.

13. Об'єднання декількох позик в одну, коли облігації раніше випущених кількох позик обмінюються на облігації нової позики — це?

- а) конверсія;
- б) консолідація;
- в) відстрочення позики;
- г) уніфікація позики.

14. Зміна дохідності раніше випущеної позики — це?

- а) конверсія;
- б) консолідація;
- в) відстрочення позики;
- г) уніфікація позики.

15. Збільшення строків раніше випущеної позики — це?

- а) конверсія;
- б) консолідація;
- в) відстрочення позики;
- г) уніфікація позики.

16. Відмова уряду від погашення раніше виданої позики — це?

- а) анулювання позики;
- б) консолідація;
- в) відстрочення позики;
- г) уніфікація позики.

17. Одержання найвищого ефекту від фінансування за рахунок запозичених коштів та уникнення макроекономічних труднощів і проблем платіжного балансу в майбутньому — це?

- а) мета політики управління боргом;
- б) завдання політики управління боргом;
- в) функція політики управління боргом;
- г) принцип політики управління боргом.

18. Погашення основної заборгованості й процентів за рахунок коштів, отриманих від розміщення нових позик — це?

- а) реструктуризація заборгованості;
- б) рефінансування державного боргу;
- в) уніфікація раніше випущених позик;
- г) структуризація заборгованості.

19. В процесі обслуговування зовнішнього та внутрішнього боргів визначають коефіцієнт?

- а) управління боргом;
- б) виконання зобов'язань згідно боргу;
- в) рефінансування заборгованості;
- г) обслуговування боргу.

20. Не є принципами управління державним боргом?

- а) безумовності та єдності;
- б) зниження ризиків та оптимальності структури;
- в) забезпечення фінансової незалежності та прозорості;
- г) експериментальності та безоплатності.

Глосарій

Внутрішній борг — це заборгованість держави внутрішнім кредиторам, що утворюється внаслідок дефіциту бюджету і випуску облігацій для його погашення.

Державний борг — це загальна сума заборгованості держави внутрішнім та зовнішнім кредиторам внаслідок непогашення власних боргових зобов'язань та невиплати за ними відсотків, а також сума накопичених за попередні роки дефіцитів державного бюджету.

Державний зовнішній борг — це борг держави зовнішнім кредиторам, фінансові зобов'язання держави (зовнішні позики та несплачені за них відсотки іноземним кредиторам на певну дату).

Державний кредит — це складна та багатогранна економічна категорія, об'єктивною необхідністю якої є задоволення потреб суспільства, яка базується на дисбалансі величини цих потреб та можливостями держави щодо їх виконання за рахунок бюджетних фондів.

Капітальний державний борг — це загальна сума заборгованості країни, що має бути погашена за раніше випущеними та непогашеними позиками.

Поточний державний борг — це сума заборгованості, що підлягає погашенню в поточному році й належних до сплати за цей період відсотків за користування з усіх випущених на даний момент позик.

Управління державним боргом — це сукупність заходів держави, конкретних дій її з виплати доходів кредиторам (виплати вирахів та процентів по позиках), погашення позик, зміна умов погашення вже випущених позик, визначення умов і порядку випуску нових державних цінних паперів.

Рефінансування державного боргу — це погашення попередньої, старої заборгованості шляхом випуску нових позик, яке може використовуватись при виплаті відсотків і погашенні зовнішньої частини державного боргу.

Реструктуризація заборгованості — це угода кредитора з позичальником, який має труднощі з погашення своїх фінансових зобов'язань про нову схему їх погашення.

Література

1. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI / електронний ресурс <http://www.rada.gov.ua>
2. Податковий Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI / електронний ресурс <http://www.rada.gov.ua>
3. *Василик О. Д., Павлюк В. К.* Бюджетна система України : підручник. — К. : Центр навчальної літератури, 2006 рік.
4. *Карлін М. І.* Фінансова система України: навч.пос. — К. : Знання. — 2007. — 324 с.
5. *Мочерний С. В.* Економічний енциклопедичний словник / [Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устинко О. А., Юрій С. І.]. — Л. : Світ, 2005. — Т-1. — 611 с.
6. *Мочерний С. В.* Економічний енциклопедичний словник / [Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устинко О. А., Юрій С. І.]. — Л. : Світ, 2005. — Т-2. — 563 с.
7. *Опарін В. М.* Фінанси (Загальна теорія) : навчальний посібник. — 2-ге видання, доповнене і перероблене. — К. : КНЕУ. 2006 рік.
8. *Романенко О. Р.* Фінанси : підручник — К.: Центр навчальної літератури, 2009 рік.
9. *Сунцова О. О.* Місцеві фінанси : навчальний посібник. — Київ : Центр навчальної літератури, 2005 рік.
10. Теорія фінансів: підручник / П. І. Юхименко, В. М. Федосов, Л. Л. Лазебник та ін.: В. М. Федосов, С. І. Юрій (заг. ред). — К.; Центр учбової літератури, 2010. — 576 с.
11. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К. : Знання. — 2008. — 611 с.
12. Економічна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://wikipedia.com>.

Тема 9

МІСЦЕВІ ФІНАНСИ. БЮДЖЕТНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ І ФІНАНСОВЕ ВИРІВНЮВАННЯ

- 9.1. Сутність, функції та роль місцевих фінансів
- 9.2. Місцеві бюджети в бюджетній системі сучасної України
- 9.3. Державна регіональна фінансова політика та фінансове вирівнювання
- 9.4. Міжбюджетні відносини. Бюджетний федералізм

9.1. Сутність, функції та роль місцевих фінансів

Місцеві фінанси — це самостійне вчення, відокремлене від науки про державні фінанси, яке визначає систему формування, розподілу та використання грошових та інших фінансових ресурсів місцевими органами влади для виконання покладених на них функцій.

Наука про місцеві фінанси є окремою самостійною галуззю фінансової науки. Процес її формування відбувався у двох основних напрямках:

По-перше, історично склалося так, що спочатку виникла наука про державні фінанси, а потім від неї відокремилося самостійне вчення про місцеві фінанси. Таким чином, поняття «місцеві фінанси» виникло на противагу поняттю «державні фінанси».

По-друге, вчення про місцеві фінанси як наука виникло також у процесі розширення розуміння предмета фінансової науки, коли фінансове господарство обшин та інших територіальних колективів, яке до цього вважалося приватним, було включене до складу публічного фінансового господарства.

Місцеві фінанси — це система фінансових відносин з приводу формування, розподілу і використання фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них функцій.

Зміст місцевих фінансів як системи економічних відносин, пов'язаних з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них завдань, закладено у функції, які вони виконують (рис. 9.1).

Рис. 9.1. Функції місцевих фінансів

Місцеві фінанси відіграють надзвичайно велику і багатопланову роль в економічній системі кожної держави, де визначається і діє ефективно у фінансовому плані місцеве самоврядування.

Протягом останніх років близько 10% вартості ВВП України перерозподіляється через систему місцевих фінансів і основна частина цих коштів акумулюється у місцевих бюджетах, які стали основним джерелом фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них функцій. Місцеві фінанси відіграють важливу роль у *забезпеченні фінансової безпеки держави*, яка має вирішальне значення у функціонуванні економічної системи загалом, впливає на усі сфери суспільного життя. Основні складові ролі місцевих фінансів в економічній системі держави представлені на рис. 9.2.

Фінанси місцевих органів влади є інструментом забезпечення громадських послуг, тому що місцеве самоврядування, як і держава, є інститутом, що надає громадські послуги.

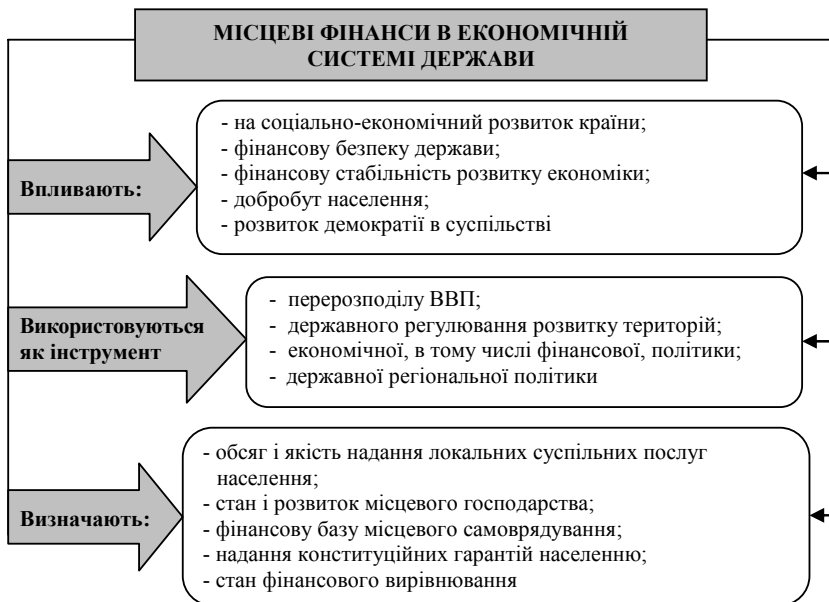

Рис. 9.2. Складові соціально-економічного призначення місцевих фінансів

Сучасні зміни у сфері місцевих фінансів спрямовані на їх подальшу розбудову і вдосконалення з метою досягнення таких цілей: стабілізації економічної системи; адаптації суб'єктів господарювання, зокрема малих і середніх підприємств, до ринкових перетворень; формування інвестиційно-інноваційної моделі суспільного розвитку; формування самодостатніх територіальних утворень; реалізації завдань державної регіональної політики; вирішення соціальних, демографічних, екологічних, національних та інших проблем регіонів.

У системі місцевих фінансів особливу роль відіграє місцеве самоврядування. У XX ст. сталися значні зміни в організації місцевого самоврядування в більшості європейських країн та його певна уніфікація. У 1985 р. підписано Європейську хартію про місцеве самоврядування, яка заклала загальноєвропейські принципи організації місцевого самоврядування. У листопаді 1996 р. до Європейської хартії про місцеве самоврядування приєдналася Україна.

Носієм місцевого самоврядування є суб'єкт фінансової діяльності — колектив людей, об'єднаний за територіальною ознакою. Якщо причиною функціонування фінансів взагалі є поява держави і товарно-грошових

відносин, то причиною виникнення місцевих фінансів є наявність територіальних колективів, відокремлення функцій і завдань, які покладаються на їхні органи влади. Територіальні колективи у кожній країні мають свої особливості і різні назви. Так в Італії, Бельгії, Швеції — це комуна, в Німеччині — община, в Росії — територіальна спільнота, у Франції — комуна, департамент, регіон, у Польщі — гмін.

У Конституції України, прийнятій у 1996 р., територіальний колектив названо територіальною громадою.

Територіальна громада — це сукупність громадян України, котрі спільно проживають у міському чи сільському поселенні, мають колективні інтереси і визначений законом правовий статус. На відміну від простої територіальної одиниці, поселення, яке має статус територіальної громади, наділяється певними правами передусім, це право на самоврядування.

Основні функції територіальної громади визначено Конституцією України. Територіальні громади безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку, контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори згідно із законом; забезпечують проведення місцевих референдумів і реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують і ліквідують комунальні підприємства, організації й установи, а також здійснюють контроль за їхньою діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Аналіз вітчизняної чинної законодавчої бази, яка регламентує функціонування місцевого самоврядування в Україні, дає можливість виділити такі основні **принципи організації місцевих фінансів**, що передбачають:

- обов'язкове розмежування функцій і повноважень між державною владою і місцевим самоврядуванням;
- чіткий поділ дохідних джерел, а також видатків між державним і місцевими бюджетами;
- надання відповідних власних дохідних джерел;
- самостійність у формуванні та використанні фінансових ресурсів;
- державну фінансову підтримку не самодостатніх територіальних громад, проведення фінансового вирівнювання;
- стимулювання збільшення доходів;
- раціональне використання матеріальних і фінансових ресурсів;
- здійснення постійного контролю за використанням наявних ресурсів;
- гласність і відкритість у формуванні та використанні фінансових ресурсів місцевого самоврядування.

Базою самоврядування територіальних колективів, самостійністю всіх рівнів місцевої влади є *фінансова автономія*. *Принцип автономності* реалізується в тому, що певну систему кожен місцевий орган влади створює сам: обирає її модель, внутрішню структуру, визначає співвідношення між окремими елементами.

Основою правової та організаційної самостійності місцевих органів влади є матеріальна і фінансова основа, складовими якої є доходи місцевих бюджетів, рухоме та нерухоме майно, яке перебуває в комунальній власності позабюджетні (в тому числі валютні) фонди, земля та інші природні ресурси, що є у комунальній власності, об'єкти спільної власності територіальних громад, що перебувають в управлінні районних та обласних рад тощо.

9.2. Місцеві бюджети в бюджетній системі сучасної України

Місцеві бюджети займають одне з центральних місць в економічній системі держави. В них зосереджується значна частина фінансових ресурсів, які є найбільш чисельною ланкою бюджетної системи та відіграють важливу роль у перерозподілі валового національного продукту, фінансуванні державних видатків, насамперед — соціальної спрямованості.

У Бюджетному кодексі України визначено, що *бюджет* — це *план утворення і використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, які здійснюються органами державної влади України та АРК і органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду*.

Особливістю місцевих бюджетів є те, що вони: відображають певну, чітко обмежену, частину грошових відносин, які функціонують на окремій території; забезпечують матеріальну незалежність органів місцевого самоврядування і безпосередньо їм підпорядковані; усі їхні ланки органічно пов'язані не тільки між собою, а й з установами та підприємствами всіх форм власності, які функціонують на території регіону.

Місцевий бюджет може розглядатися в трьох аспектах:

- по-перше, це правовий акт, згідно з яким виконавчі органи влади отримують легітимне право на розпорядження певними фондами грошових ресурсів;

- по-друге, це план (кошторис) видатків і доходів відповідного місцевого органу влади чи самоврядування;

- по-третє, це економічна категорія, оскільки бюджет є закономірним економічним атрибутом будь-якої самостійної територіальної одиниці, наділеної відповідним правовим статусом.

Місцеві бюджети в кожній країні є найбільш численною ланкою бюджетної системи. Усього місцевих бюджетів в Україні понад 11 тис.

В Україні існує система так званих зведених бюджетів. Вони використовуються в процесі бюджетного планування та бюджетного регулювання.

До місцевих зведених бюджетів в Україні відносять:

– *бюджет Автономної Республіки Крим* — об'єднує республіканський бюджет автономії та бюджети районів і міст республіканського підпорядкування цієї автономії;

– *бюджет області* складається з обласного бюджету та бюджетів районів і міст обласного підпорядкування;

– *бюджет району* — об'єднує районний бюджет, бюджети міст районного підпорядкування, бюджети селищних і сільських рад;

– *бюджет міста з районним поділом* — об'єднує міський бюджет і бюджети районів у місті.

Зведений (консолідований) бюджет України — це сукупність усіх бюджетів, що входять до складу державного та місцевих бюджетів.

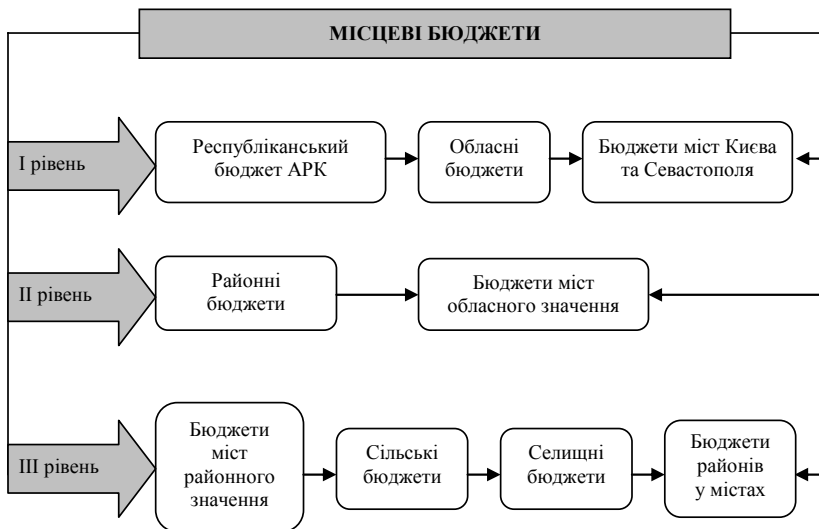

Рис. 9.3. Структура місцевих бюджетів України

Структура місцевих бюджетів, крім рівнів (рис. 9.3.), включає доходи та видатки, що враховуються і не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів і фонди. Так у структурі місцевих бюджетів виділяють:

1) *доходи та видатки, що враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів* — це так звані делеговані повноваження. Дохо-

дами, що враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, вважаються ті, які закріплені державою за місцевим бюджетом для забезпечення фінансування витатків, що обраховуються за фінансовими нормативами бюджетної забезпеченості;

2) **доходи і витатки, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів** — **власні повноваження**. Це доходи, що повністю залишаються в розпорядженні відповідного бюджету та не враховуються у розрахунках обсягів дотацій вирівнювання або обсягів вилучення. Ці доходи призначено для забезпечення витатків, які в межах чинного законодавства повністю передані на розгляд місцевих органів влади.

Бюджетний кодекс передбачає можливість поділу бюджетів на фонди: *загальний і спеціальний*, що, в свою чергу, має обумовлюватися законом про державний бюджет України.

Загальний фонд є джерелом більшості витатків бюджету і має включати всі доходи бюджету, крім тих, що призначені для зарахування до спеціального фонду/

Спеціальні фонди були введені з метою поліпшення звітності за державні кошти, які раніше спрямовувалися до численних позабюджетних фондів, тобто для підвищення прозорості щодо використання державних коштів. Вимоги до спеціального фонду:

а) має формуватися з конкретно визначених джерел надходжень і використовуватися на фінансування конкретно визначених цілей;

б) включають гранти, або вартісне вираження дарунків, одержаних розпорядниками бюджетних коштів на конкретну мету.

Місцевий бюджет поділяється на:

- **поточний бюджет** — використовується для виконання як власних, так і делегованих повноважень. Кошти поточного бюджету спрямовуються на фінансування установ і закладів виробничої і соціальної інфраструктури, що утримуються за рахунок бюджетних асигнувань, а також на фінансування заходів стосовно соціального захисту населення і

- **бюджет розвитку** — є складовою частиною спеціального фонду місцевих бюджетів і створюється з метою фінансування програм соціально-економічного розвитку відповідної території, пов'язаних із розширеним відтворенням.

Поділ місцевих бюджетів на поточний і розвитку визначає порядок фінансування за умов наявності дефіциту бюджету у зв'язку з недовиконанням доходів бюджету. У такому випадку насамперед фінансуються витатки, що включені в поточний бюджет.

Для покриття тимчасових касових розривів, що виникають під час виконання загального фонду місцевого бюджету, Рада АРК, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних рад за рішенням Верховної Ради АРК чи відповідні ради *можуть отримувати короткотермінові позички у фінансово-кредитних установах на термін до трьох*

місяців, але в межах поточного бюджетного періоду. Порядок отримання таких позичок визначається Міністерством фінансів України. Надання позичок з одного бюджету іншому — забороняється.

Запозичення до місцевих бюджетів здійснюються на визначену мету і підлягають обов'язковому поверненню. Запозичення до відповідних бюджетів можуть бути здійснені лише до бюджету розвитку. Держава не несе відповідальності за зобов'язаннями стосовно запозичень до місцевих бюджетів. Видатки на обслуговування боргу місцевих бюджетів не можуть щорічно перевищувати 10 % видатків від *загального фонду* відповідного місцевого бюджету протягом будь-якого бюджетного періоду, коли планується обслуговування боргу.

Самостійність місцевих бюджетів, згідно з вітчизняним чинним законодавством, гарантується власними та закріпленими за ними на стабільній основі законом, загальнодержавними доходами; правом самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів відповідно до закону; не включенням місцевих бюджетів до державного та інших бюджетів та ін.

Аналіз практики формування та використання місцевих бюджетів України доказує, що самостійність місцевих бюджетів є лише формальною, а не реальною. Принцип самостійності задекларований, але відсутній конкретний механізм його реалізації.

Ключову роль у становленні системи самостійних місцевих бюджетів відіграють їхні доходи та способи, на основі яких вони формуються.

За бюджетною класифікацією, із врахуванням змін, всі доходи місцевих бюджетів **за економічною природою** поділяються на чотири розділи:

- 1) податкові надходження;
- 2) неподаткові надходження;
- 3) доходи від операцій з капіталом;
- 4) трансферти.

Сьогодні майже половина усіх доходів місцевих бюджетів формується за рахунок податкових надходжень, більш ніж 42 % — за рахунок бюджетних трансфертів, неподаткові надходження в доходах місцевих бюджетів України незначні, їх частка за останні роки коливається в межах 5–8 % [9].

Новацією Бюджетного кодексу України є поділ доходів місцевих бюджетів (відповідно до чинного порядку розрахунку дотацій вирівнювання) на **власні доходи** — не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів і **закріплені доходи** — враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів.

За економічною природою **власні доходи місцевих бюджетів** — це доходи, що формуються на території, підвідомчій відповідному місцевому органу влади згідно з його рішенням. Власними можна вважати ли-

ше такі доходи місцевих бюджетів, які одночасно задовольняють такі вимоги:

- а) є територіально локалізованими;
- б) залежать від діяльності органів місцевої влади;
- в) контролюються органами місцевої влади і використовуються ними на їх розсуд.

Закріпленими є доходи, які на довготривалій основі передаються до місцевих бюджетів у повному обсязі або у визначеній, єдиній для усіх бюджетів частині. За своєю сутністю це загальнодержавні податки, збори або доходи, які традиційно формують дохідну частину місцевих бюджетів. Закріплені доходи місцевих бюджетів складають основу для визначення податкової спроможності території, їх обсяги впливають на обсяги бюджетних трансфертів, які надаються місцевим бюджетам з державного бюджету України.

Усі видатки місцевих бюджетів поділяються на **поточні видатки** і **видатки розвитку**. Вперше такий поділ був встановлений у Законі України «Про бюджетну систему України», пізніше — в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» він був збережений і поширений на дохідну частину місцевих бюджетів.

Поточні видатки — витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій і органів, яка діє на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення та інших заходів, що не належать до видатків розвитку.

Крім цього, у зазначеному законі була вперше встановлена норма щодо поділу видатків місцевих бюджетів на:

видатки, пов'язані із **виконанням власних повноважень** місцевого самоврядування (направлені на вирішення місцевих проблем економічного і соціального розвитку) і

видатки, пов'язані з **виконанням делегованих законом повноважень** органів виконавчої влади (направлені на забезпечення населення послугами на рівні, який гарантується Конституцією України).

Видатки розвитку — витрати бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, таких як фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення, фінансування структурної перебудови народного господарства, субвенції та інші видатки, пов'язані з розширенням відтворенням.

Відповідно до **нового механізму організації міжбюджетних відносин**, видатки місцевих бюджетів поділяються на **дві групи**:

1) **видатки, які враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів** — відповідають повноваженням, які органи державної влади делегують органам місцевого самоврядування;

2) **видатки, які не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів** — відповідають власним повноваженням місцевого самоврядування.

У сфері формування доходів місцевих органів влади в більшості розвинутих зарубіжних країн ключова роль належить місцевим податкам і зборам.

Місцеві податки і збори — податки та збори, що встановлюються органами місцевого самоврядування відповідно до переліку та в межах граничної величини ставок, визначених податковим законодавством, і сплачуються винятково до місцевих бюджетів. Відповідно до нового Податкового кодексу до місцевих податків відносять податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки і єдиний податок; місцеві збори включають: збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності, збір за місяця для паркування транспортних засобів, туристичний збір.

Бюджетна політика органів місцевого самоврядування втілюється у життя тільки під час виконання місцевих бюджетів.

Виконання місцевого бюджету за видатками — це здійснення комплексу дій, спрямованих на реалізацію передбачених місцевим бюджетом заходів та досягнення визначених цілей у межах запланованих ресурсів.

Велику роль у процесі виконання видаткової частини місцевих бюджетів виконує система касового виконання бюджету за видатками. **Касове виконання місцевого бюджету** — це діяльність, пов'язана із зарахуванням коштів до місцевого бюджету, їх зберіганням, витрачанням на передбачені в бюджеті цілі, а також обліком їх наявності.

У практиці виконання бюджетів можуть бути застосовані три системи — *банківська, казначейська та змішана*, кожна із яких має свої переваги та недоліки, тому вибираючи оптимальну систему, враховують особливості тієї чи іншої країни. Наприклад, рівень фінансової автономії учасників виконання місцевого бюджету за видатками найвищий у разі застосування *банківської системи* виконання, так як після перерахування коштів на рахунок бюджетної установи її дії є самостійними. В умовах *казначейської та змішаної системи*, для того щоб здійснити видатки, бюджетна установа має здійснити певні заходи — представити кошториси, підтверджувальні документи. Однак, з іншого боку, такі складності можуть бути запорукою цільового використання бюджетних коштів і сприяти ефективному їх використанню. Вибираючи казначейську систему касового виконання місцевих бюджетів, перш за все потрібно вирішувати питання, на якому рівні влади створюється казначейство.

Теоретично місцеві бюджети можуть перебувати на обслуговуванні як у Державному казначействі, яке має статус центрального органу виконавчої влади, так і в муніципальних казначействах, утворених органами самоврядування.

Звичайно, ступінь фінансової автономії місцевого самоврядування істотно знижується у випадку обслуговування місцевих бюджетів національним казначейством, проте організація муніципального казначейства потребує значних бюджетних інвестицій і подальших видатків місцевого бюджету на його утримання.

9.3. Державна регіональна фінансова політика та фінансове вирівнювання

Складовою державної регіональної економічної політики є державна регіональна фінансова політика.

Державна регіональна фінансова політика — це система заходів, що здійснюються центральною владою з метою управління процесом утворення, розподілу, перерозподілу й використання фінансових ресурсів у регіонах та в інших адміністративно-територіальних одиницях.

Головною метою державної регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення дотримання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Головним елементом у системі заходів державної регіональної фінансової політики є систематичне надання центральною владою допомоги владним органам тих територій, котрі не мають достатніх ресурсів для виконання покладених на них функцій. Одним із заходів є допомога у ліквідації вертикальних і горизонтальних дисбалансів та збалансування місцевих бюджетів.

Вертикальний фіскальний дисбаланс означає недостатність фінансових ресурсів певного рівня влади для забезпечення громадських і державних послуг у межах його завдань.

Вертикальні фіскальні дисбаланси можна усунути кількома шляхами:

- центральна влада або влада вищого територіального рівня може взяти частину обов'язків із надання державних і громадських послуг і тим самим зменшити коло обов'язків того рівня влади, в якого виник вертикальний фіскальний дисбаланс;

- запровадження додаткових податків тим рівнем влади, який має вертикальний фіскальний дисбаланс;

- за рахунок надання центральною владою грантів, субсидій та інших трансфертів;

- розмежування видатків між бюджетами і надання їм доходів, достатніх для фінансування визначених видатків.

Горизонтальний фіскальний дисбаланс — це невідповідність між обсягами фінансових ресурсів однієї або кількох територіальних одиниць, які мають однакові обсяги завдань, що на них покладаються.

Горизонтальний фіскальний дисбаланс виникає тоді, коли:

– одна або кілька територій того ж рівня не мають достатніх фінансових ресурсів для надання державних і громадських послуг в обсягах, що надаються іншими територіями відповідно до певних стандартів;

– існують так звані «бідні» і «багаті» території;

– деякі території мають більші потреби, ніж інші;

– існує більш висока вартість державних і громадських послуг у межах одних територій порівняно з іншими.

Горизонтальні фіскальні дисбаланси можна усунути вищими податковими ставками в межах відповідних територій. Але це буде несправедливо стосовно населення цих територій. Тому держава зобов'язана долати такі дисбаланси в рамках політики фінансового вирівнювання.

Збалансування бюджетів одного рівня досягається за допомогою **бюджетного регулювання**, діяльності щодо збалансування державного та місцевих бюджетів, тобто перерозподільних процесів у межах бюджетної системи, шляхом надання коштів фінансово «бідним» територіям або вилучення коштів у відносно «багатих» територій.

Як доходи, так і видатки місцевих бюджетів окремих регіонів України мають значні відмінності. Тому виникає потреба у проведенні *фінансового вирівнювання*, яке спрямоване на перерозподіл фінансових ресурсів з метою усунення вертикальних й горизонтальних фіскальних дисбалансів на користь тих владних рівнів, котрі мають такі дисбаланси.

Термін «*вирівнювання*» в українському законодавстві вперше з'явився у 1995 р. у Законі України «Про бюджетну систему України» (ст. 16). Пізніше він трансформувався в «*бюджетне вирівнювання*» в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» від 20 травня 1997 р. (ст. 1). На практиці часто застосовують поняття «*фінансове вирівнювання*». В економічній літературі іноді можна спостерігати ототожнення фінансового вирівнювання з бюджетним регулюванням. У Бюджетному кодексі України також відсутнє визначення цього поняття, але застосовуються терміни «*дотація вирівнювання*» і «*коефіцієнт вирівнювання*».

Фінансове вирівнювання — це процес усунення вертикальних і горизонтальних дисбалансів. У процесі фінансового вирівнювання здійснюються заходи з перерозподілу фінансових ресурсів як між ланками системи бюджетів по вертикалі, так і між так званими «бідним» і «багатими» територіями.

Головним інструментом проведення фінансового вирівнювання адміністративно-територіальних одиниць країни нині є бюджетні трансферти.

Фінансове вирівнювання реалізується у процесі формування механізмів надання фінансової допомоги місцевим бюджетам.

8 вересня 2005 р. в Україні був прийнятий Закон «Про стимулювання розвитку регіонів», який визначив правові, економічні та організаційні

засади реалізації державної регіональної політики щодо стимулювання розвитку регіонів і подолання депресивності територій.

У названому вище Законі вперше у вітчизняному законодавстві дано тлумачення терміна *«регіон»*, під яким розуміється територія АРК, області, міст Києва та Севастополя. Крім того, визначено сутність поняття *«депресивних територій»*, їх класифікація та вказані показники розвитку, за якими території набувають цього статусу.

Депресивна територія — це регіон чи його частина (район, місто обласного значення або кілька районів, міст обласного значення), рівень розвитку яких за показниками, визначеними в законодавстві, є найнижчим серед території відповідного типу.

Депресивними визнаються:

– *регіони*, у яких протягом останніх п'яти років середні показники валової доданої вартості на одну особу є найнижчими;

– *промислові райони*, у яких протягом останніх трьох років середні показники рівня безробіття, зайнятості у промисловості є найвищими, обсяг промислового виробництва на одну особу та рівень середньої заробітної плати найнижчі;

– *сільські райони*, у яких протягом останніх трьох років щільність сільського населення, природний приріст населення найнижчі, найвища частка зайнятих у сільському господарстві, обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу та рівень середньої заробітної плати є найнижчими;

– *міста обласного значення*, у яких протягом останніх трьох років є найвищими середні показники рівня безробіття, зокрема довготривалого безробіття, та найнижчим є рівень середньої заробітної плати.

Вирішення завдань фінансового вирівнювання досягається за допомогою певної системи форм і методів державної підтримки, проте центральне місце в ній займають процедури бюджетного регулювання і фінансової допомоги територіям у вигляді бюджетних трансфертів.

9.4. Міжбюджетні відносини. Бюджетний федералізм

Одними з найважливіших і найскладніших проблем державних фінансів у кожній країні є ефективна організація відносин всередині бюджетної системи, а саме між бюджетом центрального уряду і бюджетами органів місцевого самоврядування; перерозподіл бюджетних ресурсів, зумовлений об'єктивними відмінностями в рівнях соціально-економічного розвитку окремих територій.

Для бюджетної системи України характерний досить високий ступінь централізації бюджетних ресурсів, що свідчить про зосередження основних владних повноважень на рівні центрального уряду, нерозвине-

ність місцевого самоврядування і слабкість його фінансової основи — місцевих бюджетів.

Міжбюджетні відносини — це відносини між державою, АПК і органами місцевого самоврядування щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією та законами України.

Міжбюджетні відносини виникають на стадії виконання бюджетів. Найважливішою передумовою їх існування є необхідність здійснення перерозподілу бюджетних ресурсів усередині бюджетної системи.

Підставою для існування міжбюджетних відносин є:

- визначений у законодавстві розподіл повноважень між державною виконавчою владою та органами місцевого самоврядування;
- гарантія фінансування витрат на реалізацію наданих повноважень з боку держави органам місцевого самоврядування;
- діючий порядок розмежування доходів і видатків між рівнями бюджетної системи і місцевими бюджетами різних видів;
- фінансова підтримка місцевих бюджетів у зв'язку зі значними коливаннями рівнів податкового потенціалу окремих територій та об'єктивними розбіжностями в обсягах видатків.

Розмежування доходів не дає можливості збалансувати абсолютно всі бюджети. Причиною цього є значні відмінності у формуванні доходів і складі та обсягах видатків бюджетів певних територій, які мають об'єктивний характер і зумовлені: різним рівнем економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць; різними природно-кліматичними умовами; різним екологічним станом територій; особливостями розташування населених пунктів, зокрема адміністративних центрів; шляхами сполучення; кількістю населення та його віковим складом; сформованою інфраструктурою та ін. Остаточне збалансування бюджетів одного рівня, яке неможливо провести лише шляхом розмежування їх доходів і видатків, досягається за допомогою *бюджетного регулювання*, тобто перерозподільчих процесів у межах бюджетної системи.

У світовій практиці використовують такі **способи розмежування доходів**:

- 1) розподіл податків та інших доходів між бюджетами різних рівнів;
- 2) розподіл надходжень від податків шляхом закріплення за кожним рівнем бюджетної системи конкретних часток податку в межах єдиної ставки оподаткування;
- 3) встановлення територіальних надбавок до загальнодержавних податків на користь місцевого самоврядування;
- 4) встановлення територіальних надбавок до загальнодержавних податків на користь загальнодержавних органів влади.

Застосування того чи іншого способу розмежування доходів залежить від засад побудови бюджетної системи, які, у свою чергу, визначаються державним устроєм країни.

В унітарних державах внутрішні міжурядові фінансові відносини ви-никають між двома рівнями урядів. Це уряд, який очолює центральну виконавчу владу, і уряди, що представляють місцеве самоврядування. У федеративних державах є ще один рівень таких відносин — це уряди суб'єктів федерації. В економічній літературі досліджуються *основні концепції організації внутрішніх міжурядових фінансових відносин*:

1) бюджетний унітаризм — це така форма внутрішніх міжурядових фінансових відносин, основні принципи організації яких визначаються центральною владою. Місцевій та регіональній владі при цьому, як правило, відводиться досить пасивна роль. У рамках *бюджетного унітаризму* центральна влада здійснює активну політику забезпечення єдиних стандартів громадських послуг по всій території країни, вирівнює фіскальні дисбаланси. В умовах *бюджетного унітаризму* використовуються другий і третій із зазначених вище способів розмежування доходів усередині бюджетної системи;

2) бюджетний федералізм — це форма організації внутрішніх міжурядових фінансових відносин, яка має кілька ознак:

– чітке розмежування видатків різних рівнів влади і наділення цих рівнів фіскальними повноваженнями самостійно формувати власну дохідну базу (*фіскальний федералізм*);

– побудова внутрішніх міжурядових фінансових відносин на основі договірно-правових форм їхньої організації;

– організація відносин за активної ролі у визначенні їхньої моделі не тільки центральної влади, а й регіональної та місцевої через механізм їхніх консультацій і переговорів.

Бюджетний федералізм, як правило, передбачає перший із зазначених вище способів розмежування доходів, тобто чіткий розподіл податків та інших доходів між центральним бюджетом, бюджетами членів федерації і місцевими бюджетами.

Основні групи моделей бюджетного федералізму:

– *децентралізовані*: характеризуються значною фіскальною автономією регіональних і місцевих влад, слабкістю зв'язків між різними рівнями влади, порівняно обмеженим співробітництвом, центральна влада фактично не займається проблемами фінансового вирівнювання. Місцева влада при такій моделі має покладатися передусім на власні сили. Подібна модель бюджетного федералізму характерна для США;

– *кооперативні*: характеризуються тісною співпрацею рівнів влади, активною політикою центральної влади з подолання фіскальних дисбалансів на різних рівнях управління та фінансового вирівнювання. Центральна влада активно турбується про забезпечення єдиних стандартів громадських послуг у межах усієї території країни. Кооперативні моделі бюджетного федералізму характерні для більшості федеративних європейських держав, зокрема для ФРН, Австрії;

3) концепція субсидарності — передбачає забезпечення соціальної справедливості з погляду мобілізації та витрачання бюджетних коштів. Основні принципи побудови внутрішніх міжурядових фінансових відносин, які випливають з цієї концепції — влада більш високого рівня, зокрема державна, може втручатися у фінансові справи влади нижчого рівня лише тією мірою, в якій друга продемонструвала і довела свою нездатність вирішувати проблеми;

– *субсидарність* означає допомогу. Цей принцип вказує на обов'язок вищої державної влади надавати фінансову допомогу органам влади місцевого рівня. Причому така допомога має сприяти фінансовій автономії місцевої влади та розширенню повноважень, а не повному підпорядкуванню місцевої влади центральній владі.

Широке за своєю сутністю поняття «трансфертні платежі» у бюджетній сфері трансформуються і конкретизуються поняттями «субсидії», «дотації», «субвенції». У кожній країні є своя специфіка надання субсидій, проте всі їх різноманітні види можна об'єднати у дві основні групи: безумовні (або загальні) та умовні (або спеціальні) субсидії.

Поняття офіційних (міжбюджетних, бюджетних) трансфертів в українську практику було вперше запроваджено у 1996 р. разом із введенням нової бюджетної класифікації, згідно з якою їх поділяли на дві групи залежно від цільового спрямування коштів: 1) поточні і 2) капітальні.

Характерною особливістю сучасного вітчизняного трактування бюджетних трансфертів є те, що до них належать не лише кошти, які одержують місцеві бюджети з державного бюджету, а й перерахування коштів, що перераховують у зворотному напрямі — від місцевих бюджетів до державного бюджету.

Бюджетний кодекс України (2001) змінив концептуальні підходи до класифікації трансфертів. Насамперед, відбулося уточнення термінології: замість «офіційні трансферти» нині використовують термін «міжбюджетні трансферти».

Міжбюджетні трансферти — кошти, які безоплатно та безповоротно перераховуються з одного бюджету в інший.

Міжбюджетні трансферти, згідно з Бюджетним кодексом, поділяють на чотири види:

1. **Дотації вирівнювання** — міжбюджетні трансферти на вирівнювання доходної спроможності бюджету, який їх отримує, тобто з проведнням фінансового вирівнювання.

Обсяг дотації визначається шляхом зіставлення *видатків* відповідних місцевих бюджетів, визначених із застосуванням фінансових нормативів бюджетної забезпеченості та коригуючих коефіцієнтів і *доходів* (кошику доходів), які, згідно з Бюджетним кодексом, надходять до місцевих бюджетів. Розрахунок прогнозного кошика доходів здійснюється з використанням *індексу відносної податкоспроможності*, тобто коефіцієнта, що

визначає рівень податкоспроможності адміністративно-територіальної одиниці порівняно з середнім показником по країні в розрахунку на одного мешканця.

2. **Субвенції** — міжбюджетні трансферти для використання з певною метою в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції.

Можуть надаватися як державним так і місцевими бюджетами.

З державного бюджету надаються на здійснення програм соціального захисту, на компенсацію втрат доходів бюджетів місцевого самоврядування у зв'язку з виконанням власних повноважень внаслідок надання пільг, встановлених державою.

Останніми роками з державного бюджету місцевим бюджетам надаються субвенції на: соціально-економічний розвиток регіонів; виконання заходів щодо попередження аварій і запобігання техногенним катастрофам у житлово-комунальному господарстві та на інших аварійних об'єктах комунальної власності; виконання інвестиційних проектів; збереження історичної забудови міст і об'єктів історико-культурної спадщини України; виконання різноманітних соціальних програм.

За сучасних умов розвитку економіки важливого значення набувають субвенції, пов'язані з реалізацією програм соціального захисту населення.

З місцевих бюджетів надаються субвенції на утримання об'єктів спільного користування чи ліквідацію негативних наслідків діяльності об'єктів спільного користування, на виконання власних повноважень територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

З державного бюджету і місцевих бюджетів надаються на виконання інвестиційних проектів; інші субвенції.

Третій вид трансфертів — **передача коштів** до державного бюджету та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів. Так, у випадках, коли прогностичні показники доходів бюджету (АРК), обласних і районних бюджетів, міських (міст Києва та Севастополя, міст республіканського АРК і міст обласного значення) бюджетів перевищують розрахунковий обсяг видатків відповідного бюджету (обчислений із застосуванням фінансових нормативів бюджетної забезпеченості та коригуючи коефіцієнтів), для такого бюджету встановлюється обсяг коштів, що підлягає передачі до державного бюджету України.

Четвертий вид міжбюджетних трансфертів — це **інші дотації**, які надаються з державного бюджету місцевим бюджетам.

Поширення принципу субсидіарності в зарубіжних країнах не повинно механічно переноситися у вітчизняну бюджетну практику. Головною метою бюджетних трансфертів є надання фінансової допомоги і збалансування місцевих бюджетів тих територій, які мають менший податковий потенціал, а отже, є фінансово «бідніші».

З метою подальшого *вдосконалення міжбюджетних відносин* потрібно проводити чітке розмежування повноважень між органами державної влади і місцевим самоврядуванням, відповідно до якого має здійснюватися розмежування фінансових ресурсів; забезпечувати органи місцевого самоврядування бюджетними ресурсами, достатніми для виконання делегованих повноважень державної влади; формувати сприятливі умови для нарощування власної дохідної бази місцевих бюджетів, як основного джерела фінансування власних повноважень; під час розрахунку бюджетних трансфертів враховувати сформовану мережу бюджетних установ, а також стан об'єктів соціально-культурної сфери та ін.

Контрольні запитання

1. Визначте основні функції і принципи місцевих фінансів.
2. Які є способи формування доходів на місцевому рівні?
3. Які функції виконує територіальна громада?
4. Яку роль займають місцеві бюджети в економічній системі держави? На які види поділяють доходи місцевих бюджетів?
5. Які видатки не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів?
6. За рахунок яких джерел формується бюджет розвитку?
7. Яка різниця між власними доходами місцевих бюджетів і закріпленими?
8. Визначте головну мету і завдання державної регіональної бюджетної політики.
9. Як ви розумієте поняття «фінансове вирівнювання»?
10. Яку територію називають депресивною? На які групи поділяють депресивні території?
11. Що таке бюджетне регулювання? Які завдання вирішуються в процесі бюджетного регулювання?
12. У чому полягає сутність міжбюджетних відносин? Розкрийте їх роль і значення у функціонуванні бюджетної системи України.

Тесту

1. *Місцеві фінанси — це?*
 - а) система економічних відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів, необхідних місцевим органам влади для виконання покладених на них завдань;

б) місцеве господарство адміністративно-територіальних одиниць;
в) сукупність матеріальних засобів, які є в розпорядженні територіального колективу;

г) сукупність фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування.

2. До загальних функцій, які виконують місцеві фінанси, відносять?

а) регулювання соціального та економічного розвитку територій;

б) контрольна, розподільча;

в) фіскальна;

г) усі відповіді правильні.

3. Фінансова автономія місцевих органів влади — це?

а) фінансова незалежність при виконанні завдань і функцій;

б) самоврядування у сфері фінансів;

в) база самостійності територіальних колективів;

г) усі відповіді правильні.

4. До основних принципів організації місцевих фінансів відносять?

а) обов'язкове розмежування функцій і повноважень між державною владою та місцевим самоврядуванням;

б) самостійність у формуванні та використанні фінансових ресурсів;

в) здійснення контролю за використанням матеріальних і фінансових ресурсів;

г) усі відповіді правильні.

5. До місцевих бюджетів в Україні належать?

а) обласні бюджети;

б) районні бюджети;

в) бюджети місцевого самоврядування;

г) усі відповіді правильні.

6. Доходи місцевих бюджетів поділяються на?

а) загальнодержавні і місцеві;

б) податкові, неподаткові, доходи від операцій з капіталом, трансферти;

в) власні і закріплені;

г) постійні і тимчасові.

7. Максимально можливе наближення надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача — це принцип бюджетного устрою, який визначає:

а) самостійність;

б) ефективність;

в) субсидіарність;

г) публічність і прозорість.

8. Згідно з Бюджетним кодексом України, місцевий бюджет складається з фондів?

- а) унітарного та федерального;
- б) загального та спеціального;
- в) економічного та соціального;
- г) амортизаційного та інвестиційного.

9. До видатків розвитку місцевих бюджетів відносять?

- а) видатки на фінансування заходів щодо соціального захисту населення;
- б) субвенції, пов'язані з розширеним відтворенням;
- в) витрати на фінансування інвестиційної діяльності;
- г) відносять усі перераховані видатки.

10. Міжбюджетні трансферти — це?

- а) кошти, які безоплатно та безповоротно перераховуються з одного бюджету в інший;
- б) надання коштів з державного бюджету місцевим для збалансування доходів і видатків усіх бюджетів;
- в) сукупність між бюджетних трансфертів, що здійснюються протягом бюджетного року;
- г) усі відповіді правильні.

11. Суб'єктами міжбюджетних відносин є?

- а) місцеві осередки політичних партій;
- б) громадські утворення й організації;
- в) органи державної влади й органи місцевого самоврядування, до компетенції яких включені повноваження щодо складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів;
- г) усі відповіді правильні.

12. Субвенції на виконання інвестиційних проектів можуть надаватися?

- а) з Державного бюджету;
- б) з місцевих бюджетів;
- в) з Державного та з місцевих бюджетів;
- г) заборонені Бюджетним кодексом України.

13. Обсяг коштів, що підлягає передачі до державного бюджету, встановлюється для бюджету, у якого?

- а) показники доходів перевищують розрахунковий обсяг видатків;
- б) показники доходів відповідають розрахунковому обсягу видатків;
- в) показники доходів менші за розрахункові обсяги видатків;
- г) кошти передаються у випадках а і б.

14. З місцевих бюджетів надаються субвенції на?

- а) утримання об'єктів спільного користування;
- б) будівництво і придбання житла;
- в) виконання власних повноважень територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань;
- г) утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

15. Міжбюджетні трансферти, обсяг яких визначається шляхом зіставлення видатків місцевих бюджетів і кошику їх доходів — це?

- а) дотації вирівнювання;
- б) субвенції;
- в) кошти, що перераховуються з одного бюджету в інший;
- г) інші дотації.

16. Вертикальні фіскальні дисбаланси можна усунути шляхом?

- а) зменшення кола обов'язків того рівня влади, в якого виник вертикальний фіскальний дисбаланс;
- б) запровадження додаткових податків на території;
- в) надання центральною владою цільових субвенцій;
- г) дотації вирівнювання.

17. Горизонтальні фіскальні дисбаланси можна усунути шляхом?

- а) зменшення кола обов'язків того рівня влади, в якого виник вертикальний фіскальний дисбаланс;
- б) запровадження додаткових податків на території;
- в) надання центральною владою цільових субвенцій;
- г) дотації вирівнювання.

18. До депресивних відносять міста обласного значення, у яких протягом останніх 3-х років?

- а) є найвищими середні показники рівня безробіття;
- б) найвищий рівень середньої заробітної плати;
- в) найнижчий рівень середньої заробітної плати;
- г) найнижчий природний приріст населення.

19. До депресивних відносять сільські райони, у яких протягом останніх 3-х років?

- а) найнижчий природний приріст населення;
- б) найвищі середні показники рівня безробіття;
- в) найвищий рівень середньої заробітної плати;
- г) усі відповіді правильні.

20. До депресивних відносять промислові райони, у яких протягом останніх 3-х років?

- а) найнижчий природний приріст населення;
- б) найвищі середні показники рівня безробіття;

- в) найвищий рівень середньої заробітної плати;
- г) найнижчі середні показники валової доданої вартості на одну особу.

Глосарій

Автономія місцевого самоврядування (фінансова) — можливість територіальних одиниць та їх органів забезпечувати здійснення покладених на них законом функцій за рахунок власних фінансових джерел.

Бюджет — план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади АРК та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюджет розвитку — складова частина спеціального фонду бюджетів, що створюється з метою фінансування програм соціально-економічного розвитку відповідної території, пов'язаних із здійсненням інноваційної та інвестиційної діяльності.

Бюджетне регулювання — діяльність щодо збалансування державного та місцевих бюджетів.

Бюджетний унітаризм — форма внутрішніх міжурядових фінансових відносин, основні принципи організації яких визначаються центральною владою, місцевій та регіональній владі відводиться пасивна роль.

Бюджетний федералізм — форма організації міжбюджетних відносин, заснована на розподілі повноважень між органами державної влади різних рівнів і місцевим самоврядуванням.

Видатки розвитку — витрати бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, таких як фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення, фінансування структурної перебудови народного господарства, субвенції та інші видатки, пов'язані з розширенням відтворенням.

Власні доходи місцевих бюджетів — доходи, що формуються на території, підвідомчій відповідному місцевому органу влади згідно з його рішенням і не враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

Делеговані повноваження — повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад.

Депресивна територія — регіон чи його частина (район, місто обласного значення або кілька районів, міст обласного значення), рівень роз-

витку яких за показниками, визначеними в законодавстві, є найнижчим серед територій відповідного типу.

Державна регіональна фінансова політика — система заходів, що здійснюються центральною владою з метою управління процесом утворення, розподілу, перерозподілу й використання фінансових ресурсів у регіонах та в інших адміністративно-територіальних одиницях.

Дотації вирівнювання — міжбюджетні трансферти на вирівнювання дохідної спроможності бюджету, який їх отримує, тобто з проведенням фінансового вирівнювання.

Загальний фонд бюджету — складова бюджету, в якій акумулюються кошти, що не мають конкретного цільового призначення та підлягають подальшому перерозподілу.

Закріплені доходи — доходи, що на довготривалій основі передаються до місцевих бюджетів у повному обсязі або у визначеній, єдиній для усіх бюджетів частині (загальнодержавні податки, збори тощо) і які враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів.

Запозичення — операції, пов'язані з отриманням бюджетом коштів на умовах повернення, платності та строковості, у результаті яких виникають зобов'язання держави, АРК або місцевого самоврядування перед кредиторами.

Зведений (консолідований) бюджет України — це сукупність усіх бюджетів, які входять до складу державного та місцевих бюджетів і їх показники, що використовуються для аналізу та прогнозування економічного та соціального розвитку держави.

Індекс відносної податкоспроможності — коефіцієнт, що визначає рівень податкоспроможності адміністративно-територіальної одиниці порівняно з аналогічним середнім показником по Україні в розрахунку на одного мешканця.

Казначейське обслуговування місцевих бюджетів — діяльність органів казначейства щодо здійснення віднесених до їх компетенції завдань і функцій у процесі виконання місцевих бюджетів.

Касове виконання місцевого бюджету — діяльність, пов'язана із зарахуванням коштів до місцевого бюджету, їх зберіганням, витрачанням на передбачені в бюджеті цілі, а також обліком їх наявності.

Коефіцієнт вирівнювання — коефіцієнт, що застосовується при розрахунку обсягу дотації вирівнювання та коштів, що передаються до державного бюджету України з місцевих бюджетів, з метою зміцнення дохідної бази бюджетів місцевого самоврядування.

Міжбюджетні відносини — відносини між державою, АРК і органами місцевого самоврядування щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією та законами України.

Міжбюджетні трансферти — кошти, які безоплатно та безповоротно перераховуються з одного бюджету в інший.

Місцевий бюджет — план утворення і використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, які здійснюються органами АРК та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Місцеве самоврядування в Україні — гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Місцеві податки і збори — податки та збори, що встановлюються органами місцевого самоврядування відповідно до переліку та в межах граничної величини ставок, визначених податковим законодавством, і сплачуються винятково до місцевих бюджетів.

Місцеві фінанси — система фінансових відносин з приводу формування, розподілу і використання фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них функцій.

Облігація місцевої позики — цінний папір, що випускається місцевими органами влади та засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера в передбаченій умовами випуску строк з виплатою фіксованого процента (якщо інше не передбачено умовами випуску).

Поточний бюджет — місцевий бюджет, кошти якого використовуються для виконання як власних, так і делегованих повноважень; спрямовуються на фінансування установ і закладів виробничої і соціальної інфраструктури, що утримуються за рахунок бюджетних асигнувань, а також на фінансування заходів стосовно соціального захисту населення.

Поточні видатки — витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій і органів, яка діє на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення та інших заходів, що не належать до видатків розвитку.

Самостійність місцевих бюджетів — принцип організації місцевих бюджетів у бюджетній системі; гарантується власними та закріпленими за ними на стабільній основі законом загальнодержавними доходами, а також правом самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів.

Спеціальний фонд бюджету — складова бюджету, в якій зосереджуються кошти, що не підлягають подальшому перерозподілу та мають конкретне цільове призначення.

Субвенції — міжбюджетні трансферти для використання з певною метою в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції.

Територіальна громада — сукупність громадян України, котрі спільно проживають у міському чи сільському поселенні, мають колективні інтереси і визначений законом правовий статус.

Фінансове вирівнювання — приведення відповідно до витрат місцевих бюджетів (за економічною та функціональною класифікаціями) гарантованого державою мінімального рівня соціальних послуг на одного мешканця, ліквідація значних диспропорцій у здійсненні бюджетних витратків за окремими територіями.

Фінансові ресурси органів місцевого самоврядування — сукупність фондів грошових коштів, які згідно з чинним законодавством надходять у розпорядження органів місцевого самоврядування для виконання покладених на ці органи завдань і функцій.

Література

1. Бечко П. К., Ролінський О. В. Місцеві фінанси. Навч. посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 192 с.
2. Бюджетний кодекс України. Закон України від 21.06.2001 № 2542-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 37.
3. Всесвітня декларація про місцеве самоврядування // Місцеве самоврядування. — 1997. — № 1 — 2. — С. 95 — 97.
4. Говорушко Т. А., Еш С. М. Місцеві фінанси. Курс лекцій. — К.: НУХТ, 2009.
5. Декларация о принципах местного самоуправления в государствах-участниках Содружества от 29 октября 1994 г. // Зібрання законодавства України. — 2006. — № 11. — 15 червня.
6. Європейська хартія місцевого самоврядування / Пер. з англ. Є.М. Вишневецького // Комп'ютерна правова система «Зібрання законодавства України». — К.: Укр. інформ.-прав. центр, 2004.
7. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — С. 379 — 429.
8. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 08.09.2005 № 2850-IV // Урядовий кур'єр. Орієнтир. — 2005. — № 37. — С. 1 — 3.
9. Місцеві фінанси: Підручник / За ред. О.П. Кириленко. — К.: Знання. 2006. — 677 с.
10. Про порядок казначейського обслуговування місцевих бюджетів: Наказ Державного казначейства від 04.11.2002, № 205.
11. Рева Т. М., Ковальчук К. Ф., Кучкова Н. В. Місцеві фінанси: Навч. посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2007. — 208 с.
12. Юрій С. І., Стоян В. І., Даневич О. С. Казначейська система: Підручник. — 2-ге вид., змін. і доп. — Тернопіль: Карт-бланш, 2006. — 818 с.

Тема 10

СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ

10.1. Становлення та розвиток соціальних позабюджетних фондів

10.2. Загальна характеристика соціальних позабюджетних фондів

10.3. Державне регулювання соціального страхування

10.1. Становлення та розвиток соціальних позабюджетних фондів

У сучасних умовах через державні фінанси здійснюється важливий вплив на соціальні та економічні процеси, які відбуваються в суспільстві. Виконуючи властиві для конкретного етапу розвитку функції, держава забезпечує Фінансування заходів щодо соціального захисту населення, підтримки державного сектору національної економіки, реалізації пріоритетних загальнодержавних програм. Основну роль у перерозподілі фінансових ресурсів між територіями, галузями, сферами діяльності, юридичними, фізичними особами відіграють державний та місцеві бюджети. Обсяги видатків бюджетів залежать від їх дохідної частини, а також не мають чинити надмірний вплив на підприємницьку діяльність.

З метою вирішення окремих загальнодержавних програм залучаються інші форми перерозподілу централізованих фінансових ресурсів, до яких належать позабюджетні фонди. Ринкові умови господарювання і наявність різних форм власності створюють об'єктивні умови для функціонування позабюджетного механізму розподілу грошових коштів, який надає можливість залучати додаткові фінансові ресурси від підприємств, установ, організацій, фізичних осіб і спрямовувати їх на суспільні потреби.

Позабюджетні фонди — один з методів перерозподілу національного доходу державою на користь певних соціальних груп населення. Держава мобілізує частина доходів населення для фінансування своїх заходів.

Можна виділити наступні причини, що обумовлюють необхідність формування позабюджетних фондів:

1) Динамічна зміна економічної обстановки нерідко визначає необхідність прийняття досить швидких управлінських рішень, у тому числі й в області перерозподілу фінансових ресурсів.

2) Немаловажним фактором, що обумовлюють доцільність утвору позабюджетних фондів, виступає й дефіцит бюджету. Перевищення видатків над доходами вимагає не тільки вишукування додаткових фінансових ресурсів для покриття, але й перегрупування коштів, що надходять від підприємств, організацій, установ і населення в покриття певних видів видатків.

3) Нарешті, різноманіття форм власності й господарювання диктує необхідність застосування нових методів перерозподілу коштів і в суспільстві поряд з бюджетними методами.

Таким чином, головна причина виникнення позабюджетних фондів — необхідність виділення надзвичайно важливих для суспільства видатків у спеціальну групу й забезпечення їх самостійними джерелами доходів.

Позабюджетні фонди — це форма перерозподілу й використання фінансових ресурсів, приваблюваних державою для фінансування деяких суспільних потреб, що й комплексно витрачаються на основі оперативної самостійності. Способи створення й методи формування позабюджетних фондів:

1) виділення з бюджету певних видатків, що мають особливо важливе значення;

2) формування позабюджетного фонду із власними джерелами доходів.

Так, у багатьох країнах був створений фонд соціального страхування, призначений для соціальної підтримки найменш забезпечених груп населення й виділений із центрального бюджету.

В Україні найбільшого поширення набули загальнодержавні соціальні позабюджетні фонди, що мають постійний характер. В Конституції України зазначено: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом». З метою забезпечення таких прав в Україні створена система загальнообов'язкового соціального страхування, яка була впроваджена з прийняттям 14 січня 1998 року Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Цей Закон відповідно до Конституції України визначив принципи та загальні правові, фінансові та організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян в Україні.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або упов-

новаженим ним органом (далі — роботодавець), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Окрім згаданих Основ, законодавство у сфері соціального страхування включає такі основні нормативно-правові акти: Закони України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 року, «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 року, «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням» від 18 січня 2001 року, «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. , «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 8 липня 2010 року, а також інші нормативно-правові акти, прийняті на виконання згаданих законів.

Таким чином, виходячи з перерахованих законів в Україні існують такі загальнообов'язкові соціальні фонди:

- Пенсійний фонд України;
- Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування з тимчасової втрати працездатності та витрат зумовлених народженням та похованням;
- Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків та професійних захворювань;
- Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Отже, згідно чинного законодавства в Україні функціонують чотири державні позабюджетні фонди та велика кількість недержавних і добровільних фондів соціального призначення. Пріоритетний розвиток соціальних фондів пов'язаний з тривалим переходом до ринкової економіки, значним зниженням рівня матеріального забезпечення громадян, зростанням безробіття, демографічною ситуацією, дефіцитом бюджетних ресурсів. Такий соціально-економічний стан нашого суспільства вказав на необхідність виокремлення надзвичайно важливих соціальних видатків в особливу групу із забезпеченням їх самостійними джерелами доходів. Особливістю державних позабюджетних фондів соціального призначення є те, що вони вирішують завдання соціального захисту населення через механізм загальнообов'язкового державного соціального страхування. За рахунок бюджетних ресурсів забезпечуються утримання установ соціальної сфери та соціальний захист окремих категорій громадян, у тому числі незастрахованих осіб.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування здійснюється позабюджетними страховими фондами, які є страховиками з окремих видів соціального страхування. Вони беруть на себе зобов'язання фор-

мувати доходи і надавати застрахованим особам матеріальне забезпечення та соціальні послуги у зв'язку з настанням страхових випадків.

Джерелами формування доходів бюджетів позабюджетних фондів можуть бути:

- обов'язкові внески та збори;
- добровільні внески і пожертвування;
- цільові надходження з бюджету;
- доходи від розміщення тимчасово вільних коштів;
- надходження з інших законодавчо визначених джерел.

Обов'язкові внески страхувальників-роботодавців і застрахованих осіб є основним джерелом доходів бюджету соціального фонду і становлять близько 80 % його обсягу.

До 2010 року функції щодо збору, обліку, забезпеченню звітності, здійсненню контролю за повнотою та своєчасністю справляння страхових внесків здійснювалося окремо кожним фондом.

А з 2011 року після прийняття 8 липня 2010 року Верховною Радою України Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» формування та ведення Державного реєстру соціального страхування, котрий включатиме інформаційну систему відомостей про платників єдиного внеску та про застрахованих осіб повноважений здійснювати Пенсійний фонд України. Унаслідок запровадження єдиного внеску значно спрощується процедура взаємодії платників з фондами щодо його сплати, оскільки контактувати з цього питання потрібно тільки з Пенсійним фондом. Буде запроваджено єдину базу для нарахування страхових внесків, одну форму фінансових звітів, актів перевірок тощо.

Якщо раніше платник до трьох соціальних фондів сплачував внески від виплаченої зарплатні, тепер сплачуватиме від нарахованої зарплатні. Це означає, що відтепер всі соціальні фонди переходять на страхові принципи, коли підставою для виплат з Фондів Соціального страхування є не виплата зарплати, а сплата внесків.

Щодо трьох інших соціальних фондів: вони залишаються і підпорядковуються тим законам, які мають до них безпосереднє відношення. А прийняття цього закону обумовлено необхідністю підвищення ефективності роботи фондів соціального страхування, в тому числі шляхом більш раціонального використання коштів, що спрямовуються на утримання їх адміністративного апарату.

Згідно із ст. 1 відповідного закону «**єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування** — консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб та членів їхніх сімей на

отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування».

Надалі лише Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» визначатимуться:

- принципи збору та ведення обліку єдиного внеску, платники єдиного внеску;
- порядок нарахування, обчислення та сплати єдиного внеску;
- розмір єдиного внеску та пропорції його розподілу за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- орган, що здійснює збір та веде облік єдиного внеску, його повноваження та відповідальність;
- склад, порядок ведення та використання даних Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- порядок здійснення державного нагляду за збором та веденням обліку єдиного внеску.

Єдиний внесок не входить до системи оподаткування, а податкове законодавство не регулює порядку нарахування, обчислення та сплати єдиного внеску.

Розмір єдиного внеску для кожної категорії платників, та пропорції його розподілу за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування встановлюються з урахуванням того, що вони повинні забезпечувати застрахованим особам страхові виплати і соціальні послуги, передбачені законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування; фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків; створення резерву коштів для забезпечення страхових виплат та надання соціальних послуг застрахованим особам; покриття адміністративних витрат із забезпечення функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Розмір єдиного внеску залежатиме від 67 класів професійного ризику виробництва, до яких зараховано платників єдиного внеску (мінімум — 36,76%, максимум — 49,7%).

10.2. Загальна характеристика соціальних позабюджетних фондів

Позабюджетні фонди мають певні переваги. Зміни, які відбуваються в економіці та соціальному житті суспільства, потребують прийняття оперативних управлінських рішень. Формування і використання бюджетних коштів регламентується нормативно-правовими актами на рік, а в позабюджетних фондах, що регулюються органами виконавчої влади, можливі зміни впродовж звітного періоду. Так, за наявності додаткових надходжень коштів можуть бути збільшені розміри соціальних виплат. Кошти, інвестовані в цінні папери, приносять додатковий дохід.

Всі види розподільних відносин, які здійснюються за допомогою соціальних позабюджетних фондів, можна виокремити в такі групи:

- між органами державної виконавчої влади та юридичними особами, які сплачують внески у фонди;
- між органами державної виконавчої влади і фізичними особами, які сплачують внески та отримують соціальні допомоги з цих фондів;
- між органами державної виконавчої влади, пов'язані з перерозподілом коштів державного бюджету, окремих соціальних фондів;
- між органами державної виконавчої влади та кредитними установами з приводу отримання та повернення кредитів, вкладення тимчасово вільних коштів на депозитні рахунки;
- між робочими органами фондів й установами, організаціями, які надають громадянам соціальні послуги.

Сукупність зазначених вище грошових відносин характеризує зміст позабюджетних фондів. Об'єктивна необхідність таких фондів пов'язана з тим, що в умовах товарно-грошових відносин держава має ефективно організувати перерозподіл валового внутрішнього продукту, формуючи фонди грошових коштів з метою повної реалізації своєї соціальної політики.

Матеріальним вираженням цих відносин є централізовані фонди грошових коштів, які характеризуються такими ознаками:

- цільове призначення коштів;
- правове регулювання формування і використання коштів;
- перебування коштів у розпорядженні спеціальних органів державної виконавчої влади;
- перерозподіл коштів всередині кожного напрямку соціальної політики;
- динамічність;
- мобільність;
- наявність резервних фондів у їх складі.

Соціальні позабюджетні фонди відіграють важливу роль, яка виявляється у тому, що:

1) вони є важливою формою перерозподілу валового внутрішнього продукту, яка активно застосовується державою в умовах ринкових перетворень. Обсяг соціальних фондів становить близько половини обсягу доходів державного бюджету;

2) формуючи позабюджетні фонди, держава використовує додаткові до бюджетних канали надходження грошових коштів у формі обов'язкових внесків для своєї соціальної політики, закріплюючи за страховими внесками конкретні соціальні виплати й послуги;

3) соціальні позабюджетні фонди функціонують на страхових засадах, що передбачає солідарний перерозподіл коштів між учасниками; за мінімальних платежів забезпечуються грошові виплати у зв'язку з настанням страхових випадків;

4) вони є інструментом соціального захисту населення. Держава гарантує громадянам матеріальну підтримку в разі настання пенсійного віку, втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, народження дитини тощо;

5) соціальні позабюджетні фонди є важливим інструментом державного впливу на ринку праці при вирішенні демографічних проблем, організації охорони праці на підприємствах.

Соціальному страхуванню властиві дві функції: розподільна та контрольна.

Розподільна функція — це процес розподілу, який відбувається у формі руху грошових коштів, а саме:

- між окремими державними соціальними фондами;
- між бюджетами та соціальними фондами;
- шляхом виплати пенсій, соціальних допомог фізичним особам;
- шляхом направлення коштів на утримання органів управління;
- шляхом інвестування у цінні папери тощо.

Суб'єктами розподілу є держава, підприємства, організації, фізичні особи. Об'єктом розподілу виступає валовий внутрішній продукт (ВВП), створений у суспільстві за рік. В процесі розподілу ВВП роботодавці та фізичні особи сплачують внески на соціальне страхування у державні цільові фонди. В системі загальнообов'язкового державного соціального страхування всі працівники зобов'язанні брати участь у формуванні соціальних страхових фондів, сплачуючи страхові внески.

Цільові фонди як самостійні фінансові системи створені за кожним видом страхування. Розміри соціальних виплат залежать від внеску застрахованого, а часто і від його заробітку.

Контрольна функція здійснюється у формі фінансового контролю за рухом грошових коштів. Вона забезпечує повне та своєчасне надходження коштів до соціальних фондів та їх цільове використання згідно відповідних законів. Контроль проводиться з метою перевірки дотримання суб'єктами розподілу чинного законодавства та узгодження суспільних, колективних та приватних інтересів у державі.

Управління коштами соціального страхування здійснюють фонди, створені за окремими видами страхування. Оперативне управління проводять правління та виконавчі дирекції фондів. Фінансовий контроль здійснюють Державна податкова служба, Контрольно-ревізійна служба, Державне казначейство, Наглядові ради тощо.

Крім вище згаданих функцій на соціальне страхування покладено ще багато зобов'язань, а саме:

- формування грошових фондів, з яких покриваються витрати, пов'язані з життєдіяльністю непрацездатних і осіб, що з огляду на обставини не беруть участі в трудовому процесі;

- забезпечення потрібної структури трудових ресурсів;
- зменшення розриву в рівнях матеріального забезпечення працюючих і непрацюючих (безробітні, інваліди) громадян;
- сприяння вирівнюванню життєвого рівня різних соціальних груп населення, не залучених до трудового процесу;
- підтримка сформованого матеріального рівня застрахованого, якщо звичайне джерело доходу стає для нього недоступним (захисна функція);
- відшкодування збитку з втрати працездатності і збитку здоров'я за допомогою матеріального відшкодування втрати заробітку, а також оплати послуг у зв'язку з лікуванням і реабілітацією (компенсаційна функція);
- забезпечення застрахованим (і членам їхніх родин) покриття усіх витрат, достатніх для нормального протікання відтворювального циклу, що охоплює практично весь життєвий цикл, у випадку хвороби, старості, інвалідності, безробіття, вагітності (відтворювальна функція);
- вплив на суспільний розподіл і перерозподіл: соціальні виплати збільшують частку вартості, що направляється на споживання застрахованим; це полягає в поділі матеріальної відповідальності за соціальні ризики між усіма застрахованими, роботодавцями і державою (перерозподільна функція);
- узгодження інтересів соціальних суб'єктів з ряду принципів для життєдіяльності найманих робітників питань (стабілізуєча функція).

Соціальні позабюджетні фонди постійно розвиваються й удосконалюються залежно від фінансової та соціальної політики держави, яка на кожному етапі розвитку суспільства застосовує певні форми, методи та важелі впливу на соціальні процеси. Держава забезпечує проведення єдиної політики у цій сфері, реалізацію прав громадян на соціальний захист, дотримання всіма учасниками законів і нормативно-правових актів, адаптацію вітчизняних соціальних стандартів до міжнародних. Регулювання у сфері соціальних позабюджетних фондів полягає у розробленні та прийнятті законів, що регламентують відносини учасників; перегляді страхових внесків, норм і порядку формування доходів з урахуванням поточної соціально-економічної ситуації; підвищенні розмірів соціальних виплат з метою покращення матеріального забезпечення громадян; контролі за рухом грошових коштів і діяльністю робочих органів фонду.

Суб'єктами загальнообов'язкового державного соціального страхування є застраховані громадяни, а в окремих випадках — члени їх сімей та інші особи, страхувальники і страховики.

Застрахованою є фізична особа, на користь якої здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Страхувальниками за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням є *роботодавці та застраховані особи*.

Застрахована особа є своїм страхувальником, оскільки також бере участь у сплаті страхових внесків на соціальне страхування.

Страховик загальнообов'язкового державного соціального страхування — *цільовий страховий фонд*, який здійснює страхову діяльність з окремого виду соціального страхування.

Страховики через засоби масової інформації зобов'язані роз'яснювати населенню права та обов'язки, передбачені законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Страховики надають страхувальникам та застрахованим особам консультації з питань загальнообов'язкового державного соціального страхування на безоплатній основі. Фонди періодично публікують в офіційних засобах інформації звіти про використання коштів фонду за відповідний період.

Об'єктом загальнообов'язкового державного соціального страхування є страховий випадок, із настанням якого у застрахованої особи (члена її сім'ї, іншої особи) виникає право на отримання матеріального забезпечення та передбачених соціальних послуг.

Розглянемо більш детально загальнообов'язкові соціальні фонди України (як відомо їх чотири). Розпочнемо на думку багатьох вчених з одного найголовніших позабюджетних фондів України — Пенсійного фонду України.

Пенсійний фонд України — центральний орган виконавчої влади, що здійснює керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, провадить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та готує документи для їх виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, інших соціальних виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду України. Пенсійний фонд України вносить у встановленому порядку Міністру праці та соціальної політики України пропозиції з питань формування державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування, забезпечує її реалізацію.

Діяльність Пенсійного фонду України спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики України.

Згідно ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» система пенсійного забезпечення в Україні повинна складатися з трьох рівнів.

Перший рівень — солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених цим Законом.

Другий рівень — накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі — накопичувальна система

пенсійного страхування), що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом.

Третій рівень — система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Другий та третій рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему накопичувального пенсійного забезпечення.

Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування — система прав, обов'язків і гарантій, що передбачає призначення, перерахунок і виплату пенсій, надання соціальних послуг застрахованим особам і членам їхніх родин із коштів Пенсійного фонду України, що формується за рахунок страхових внесків роботодавців і громадян на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, бюджетних і інших джерел, а також регулює порядок формування загальнообов'язкового накопичувального пенсійного фонду і виплат із його коштів пенсій або одноразових виплат.

За рахунок коштів Пенсійного фонду в солідарній системі призначаються такі пенсійні виплати:

- 1) пенсія за віком;
- 2) пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства);
- 3) пенсія у зв'язку з втратою годувальника.

Основними завданнями Пенсійного фонду України є:

- участь в формуванні та реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування;
- забезпечення збирання та акумулювання коштів, призначених для пенсійного забезпечення, повного і своєчасного фінансування витрат на виплату пенсій та інших соціальних виплат, що здійснюється з коштів Пенсійного фонду України;
- ефективне використання коштів Пенсійного фонду України, здійснення в межах своєї компетенції контрольних функцій, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів пенсійного фонду України.

Пенсійний фонд України в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства видає накази, організовує та контролює їх виконання.

Основним джерелом доходів Пенсійного фонду є збір на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Джерелами формування коштів Пенсійного фонду є:

1) страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування;

2) інвестиційний дохід, який отримується від інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду в майбутніх періодах;

3) кошти державного бюджету та цільових фондів, що перераховуються до Пенсійного фонду;

4) суми від фінансових санкцій за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення і сплати страхових внесків та використання коштів Пенсійного фонду, а також суми адміністративних стягнень;

5) благодійні внески юридичних та фізичних осіб;

6) добровільні внески підприємств, організацій, населення;

7) інші надходження

Управління Пенсійним фондом здійснюється представниками держави, застрахованих осіб та роботодавців на основі паритетності. Органами управління Пенсійного фонду є правління і виконавча дирекція Пенсійного фонду.

Вищим органом управління Пенсійного фонду є Правління. Правління Пенсійного фонду формується на основі паритетності представників держави, застрахованих осіб та роботодавців. До складу правління Пенсійного фонду входять по п'ять представників від держави, застрахованих осіб та роботодавців.

Строк повноважень членів правління Пенсійного фонду становить шість років. Член правління Пенсійного фонду не може бути обраний до складу правління на два строки підряд.

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності є некомерційною самоврядною організацією, а також юридичною особою, що здійснює керівництво і управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності й витратами, зумовленими народженням та похованням, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, символіку, що затверджується правлінням Фонду.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням — передбачає матеріальне забезпечення громадян у зв'язку з втратою заробітної плати внаслідок тимчасової втрати працездатності (включаючи догляд за хворою дитиною, дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї), вагітності та пологів, догляду за малолітньою дитиною, часткову компенсацію витрат, пов'язаних із народженням дитини, смертю застрахованої особи або членів її сім'ї, а та-

кож надання соціальних послуг за рахунок бюджету Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, що формується шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами.

Пенсія по старості; пенсія за вислугу років *Допомога по тимчасовій непрацездатності виплачується застрахованим особам залежно від страхового стажу в таких розмірах:*

60% середньої заробітної плати (доходу) — застрахованим особам, які мають страховий стаж до 5 років;

80 % середньої з/п — страховий стаж від 5 до 8 років;

100 % середньої з/п — страховий стаж понад 8 років;

100 % середньої з/п (доходу) — застрахованим особам, віднесеним до 1–4 категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; одному з батьків або особі, що їх замінює та доглядає хвору дитину віком до 14 років, яка потерпіла від Чорнобильської катастрофи; ветеранам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; особам, віднесеним до жертв нацистських переслідувань відповідно до Закону України «Про жертви нацистських переслідувань».

Страховання від нещасного випадку здійснює **Фонд соціального страхування від нещасних випадків та професійного захворювання**— некомерційна самоврядна організація, що діє на підставі статуту, який затверджується її правлінням. А також є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням і емблему, яка затверджується його правлінням.

Соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання — самостійний вид загальнообов'язкового державного соціального страхування, за допомогою якого здійснюється соціальний захист, охорона життя та здоров'я громадян у процесі їх трудової діяльності. Конституція України встановила, що кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, а також те, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності.

Страховання від нещасних випадків на виробництві — це ризикове страхування, яке передбачає при настанні страхового випадку виплату страхової суми у повному розмірі або певної її частини. Не передбачається виплата страхової суми або повернення сплачених внесків по закінченні терміну дії договору страхування.

Завданнями страхування від нещасних випадків є:

– проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів та загроз здоров'ю застрахованих, викликаних умовами праці;

– відновлення здоров'я та працездатності потерпілих від НВВ або ПЗ;

– відшкодування матеріальної та моральної шкоди застрахованим і членам їхніх сімей.

Страховими виплатами при соціальному страхуванні від нещасного випадку на виробництві є грошові суми, які виплачуються застрахованому чи особам, які мають на це право, у разі настання страхового випадку. Зазначені грошові суми складаються із:

1) страхової виплати втраченого заробітку (або відповідної його частини) залежно від ступеня втрати потерпілим професійної працездатності; 2) страхової виплати в установлених випадках одноразової допомоги потерпілому (членам його сім'ї та особам, які перебували на утриманні померлого);

3) страхової виплати пенсії по інвалідності потерпілому;

4) страхової виплати пенсії у зв'язку з втратою годувальника;

5) страхової виплати дитині, яка народилася інвалідом внаслідок травми на виробництві або професійного захворювання її матері під час вагітності;

6) страхових витрат на медичну та соціальну допомогу.

Соціальне страхування на випадок безробіття — це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та надання соціальних послуг за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття створюється для управління страхуванням на випадок безробіття, а також виплати матеріального забезпечення та надання соціальних послуг.

Право на матеріальне забезпечення на випадок безробіття та соціальні послуги мають застраховані особи.

Матеріальне забезпечення на випадок безробіття поділяється на такі види:

- допомога з безробіття, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності;
- допомога з часткового безробіття;
- матеріальна допомога в період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного;
- матеріальна допомога з безробіття, одноразова матеріальна допомога безробітному та непрацездатним особам, які перебувають на його утриманні;
- допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні.

Згідно з ст. 22 та 23 Закону «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» застрахованим особам, які втратили роботу з не залежних від них обставин і визнані в установлен-

ному порядку безробітними та протягом 12 місяців, що передували початку безробіття, працювали на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) не менше 26 календарних тижнів та сплачували страхові внески, допомога по безробіттю визначається у відсотках до їх середньої заробітної плати (доходу) залежно від страхового стажу:

- до 2 років — 50 %;
- від 2 до 6 років — 55%;
- від 6 до 10 років — 60%;
- понад 10 років — 70 %.

Залежно від тривалості безробіття допомога по безробіттю зменшується і виплачується у відсотках до визначеного розміру:

- перші 90 календарних днів — 100%;
- протягом наступних 90 календарних днів — 80 %;
- надалі — 70%.

Застрахованим особи, які звільнилися з останнього місця роботи за власним бажанням без поважних причин і визнані в установленому порядку безробітними та протягом 12 місяців, що передували початку безробіття, працювали на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) не менше 26 календарних тижнів і сплачували страхові внески, виплата допомоги по безробіттю у перші 90 календарних днів не здійснюється. Виплата допомоги починається з 91 календарного дня у розмірі 80 відсотків до визначеного розміру.

10.3. Державне регулювання соціального страхування

Державне регулювання — це важливий елемент управління соціальним страхуванням, формуванням та використанням коштів державних соціальних фондів.

Метою державного регулювання у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування є:

- проведення єдиної політики держави в цій сфері;
- забезпечення реалізації прав громадян на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- створення умов для ефективного функціонування системи соціального страхування;
- забезпечення дотримання суб'єктами соціального страхування вимог законів, інших нормативно-правових актів;
- адаптація системи соціального страхування до міжнародних стандартів.

Державне регулювання соціального страхування полягає у(завдання ДР):

- 1) розробці та прийнятті системи законодавчих, нормативно-правових актів, що регламентують відносини в цій сфері;

2) щорічному перегляді та затвердженні розмірів страхових внесків, норм, нормативів з урахуванням поточної економічної та соціальної ситуації;

3) перегляді видів та розмірів соціальних виплат з метою покращення матеріального забезпечення громадян;

4) встановленні обов'язкової вимоги щодо створення страхових резервів з метою забезпечення своєчасності та повноти соціальних виплат;

5) державному фінансовому контролю за дотриманням законодавства щодо формування доходів соціальних страхових фондів та цільового використання їх коштів;

6) контролі та нагляді за діяльністю центральних і територіальних органів державних фондів, їх взаємодією з іншими суб'єктами.

Правовою основою всієї політики і практичних заходів соціального страхування України є Конституція України, Кодекс законів про працю та інші акти законодавства, відповідні урядові постанови і власні постанови Фондів.

У Конституції України (розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», ст. 46) зазначено: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення...».

Нагляд за діяльністю цільових страхових фондів загальнообов'язкового соціального страхування здійснює Наглядова рада. Наглядова рада здійснює контроль за виконанням статутних задач та цільовим використанням коштів відповідним фондом із загальнообов'язкового державного соціального страхування (ЗДСС). З цією метою у склад Наглядової ради входять у рівній кількості представники від застрахованих громадян, роботодавців та держави.

Державний нагляд здійснює спеціально уповноважений Кабінетом Міністрів України центральний орган виконавчої влади.

Нагляд за виконанням страховиками та страхувальниками законів України з ЗДСС, інших нормативно-правових актів здійснює держава.

Страховики та страхувальники зобов'язані надавати посадовим особам органів державного нагляду за діяльністю страховиків всі документи та довідки, необхідні для здійснення ними функцій контролю.

Якщо страховиком прийнято рішення з порушенням страхового законодавства, чи страхувальник не виконує вимог цього законодавства, орган державного нагляду вказує на допущені порушення та встановлює строк для їх усунення. Якщо у цей строк страховик або страхувальник

не усуне порушення, незаконне рішення скасовується органом державного нагляду з наступним відшкодуванням втрат за рахунок страховика або страхувальника. В строк двох тижнів страховики або страхувальники можуть оскаржити рішення органа державного нагляду у суді.

Орган державного нагляду може вимагати скликання засідання правління цільового страхового фонду. Якщо ця вимога не буде виконана, орган державного нагляду може сам скликати і провести засідання правління цільового страхового фонду.

За невиконання відповідного рішення органу державного нагляду члени правління цільового страхового фонду можуть бути позбавлені своїх повноважень.

Управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування здійснюють страхові фонди. Основними завданнями страхового фонду є:

1) забезпечення надходження та акумуляція збору призначених для фінансування видатків на виплату допомоги з тимчасової непрацездатності, інших видів допомоги, встановлених законодавством, а також на санаторно-курортне лікування та оздоровлення працюючих і членів їх сімей;

2) контроль за цільовим використанням коштів, що знаходяться на рахунку фонду;

3) здійснення організаційно-управлінських заходів щодо забезпечення виплати допомоги з соціального страхування, оплати витрат на санаторно-курортне лікування та оздоровлення працюючих і членів їх сімей; повне або часткове фінансування дитячих оздоровчих таборів, дитячо-юнацьких спортивних шкіл, студентських оздоровчо-спортивних таборів і позашкільне обслуговування, часткове утримання санаторіїв-профілакторіїв, що належать професійним спілкам.

Управління фондами ЗДСС здійснює Правління та Виконавчі дирекції страхових фондів, які забезпечують визначені законами конкретні види соціального страхування.

Строк повноважень членів правління Фонду становить шість років і закінчується в день першого засідання нового складу правління. Очолює правління голова, який обирається на закритому засіданні правління з членів строком на два роки по чергово від представників кожної сторони. Обраним головою вважається член правління, за якого проголосувало більше половини загальної кількості членів. Голова правління має двох заступників, які разом з головою представляють три сторони.

Рішення правління Фонду, прийняте в межах його компетенції, є обов'язковим для виконання всіма страхувальниками та застрахованими особами.

Функції Правління страхового фонду:

1. Затвердження документів, які регламентують внутрішню діяльність фонду, а також Виконавчої дирекції.

2. Подання в установленому порядку пропозицій із визначення розмірів загальнообов'язкових внесків для забезпечення відповідного виду соціального страхування (за виключенням страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання).

3. Затвердження проектів річних бюджетів фонду та звітів про їх використання.

4. Створення резервів для забезпечення виплат та надання соціальних послуг застрахованим особам.

5. Розгляд кандидатур і затвердження їх на посади керівника виконавчої дирекції фонду та його заступника.

6. Направлення й контроль діяльності виконавчої дирекції страхового фонду та її робочих органів.

7. Визначення кадрової політики.

8. Здійснення інших функцій, передбачених статутом страхового фонду.

Виконавча дирекція страхового фонду є виконавчим органом правління фонду, який забезпечує виконання рішень правління.

Виконавча дирекція є підзвітною правлінню фонду, вона здійснює діяльність від імені страхового фонду у межах та в порядку, визначеному його статутом та положенням про виконавчу дирекцію, яке затверджується правлінням страхового фонду. Керівник виконавчої дирекції входить до складу правління страхового фонду з правом дорадчого голосу. Робочими органами виконавчої влади є її відділення, страхові каси та ін.

Виконавча дирекція Фонду виконує такі функції:

- забезпечує збір та акумуляцію внесків;
- здійснює оперативне розпорядження страховими коштами в межах затвердженого бюджету Фонду;
- надає матеріальне забезпечення та соціальні послуги;
- контролює нарахування та своєчасну сплату страхових внесків;
- забезпечує цільове використання коштів;
- представляє інтереси страховика в судових та інших органах;
- готує та подає на розгляд правління: пропозиції щодо розміру страхових внесків на наступний рік; проект бюджету Фонду та звіт про його виконання; пропозиції щодо розміру резервних коштів;
- виконує інші функції відповідно до положення про виконавчу дирекцію Фонду.

Нагляд за діяльністю цільових фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування здійснює **Наглядова рада**.

Наглядова рада здійснює контроль за виконанням статутних завдань та цільовим використанням коштів відповідним фондом із загальнообов'язкового державного соціального страхування. З цією метою до складу Наглядової ради входять у рівній кількості представники від за-

страхованих громадян, роботодавців та держави. Вона діє на громадських засадах, а її члени не можуть бути одночасно членами правління зазначеного фонду.

Склад Наглядової ради та її повноваження визначаються законами з окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування. Але складається вона в основному з 15 осіб до складу якої входять представники від держави, профспілок і роботодавців. Представники від держави призначаються Кабінетом Міністрів України, представники застрахованих осіб і роботодавців обираються сторонами самостійно. Члени Наглядової ради не можуть бути одночасно членами правління Фонду та його відділень, а також працівниками виконавчої дирекції Фонду або його відділень. Строк повноважень членів ради становить 6 років.

Наглядову раду очолює голова, який обирається строком на два роки із складу наглядової ради по чергово від представників кожної сторони і не може представляти ту сторону, від якої обрано голову правління Фонду.

Повноваження Наглядової ради :

- заслуховує звіти правління та виконавчої дирекції Фонду з питань виконання завдань, покладених на Фонд, і використання коштів Фондом, дає відповідні рекомендації Фонду;
- заслуховує інформацію правління та виконавчої дирекції Фонду про підготовку та виконання бюджету Фонду;
- порушує питання про відповідальність посадових осіб органів управління Фонду, з вини яких допущено порушення прав застрахованих осіб;
- у разі необхідності вживає заходів для проведення аудиторської перевірки використання страхових коштів та окремих напрямів роботи Фонду, правління та виконавчої дирекції Фонду;
- одержує необхідну інформацію про роботу Фонду та виконавчої дирекції Фонду, його відділень;
- розглядає інші питання діяльності Фонду відповідно до статуту Фонду;
- у разі потреби вимагає скликання позачергового засідання правління Фонду.

Порядок роботи Наглядової ради визначається регламентом, який затверджується на першому засіданні. Проводяться засідання відповідно до плану, але не рідше одного разу на півроку. Оформлення матеріалів засідань Наглядової ради фонду та ведення її документації здійснюється виконавчою дирекцією.

Положення про Фонди соціального страхування України, Наглядову раду та її склад затверджується Кабінетом Міністрів за погодженням із профспілковими об'єднаннями України.

Контрольні запитання

1. Розкрийте сутність позабюджетних фондів та причини, що обумовлюють необхідність їх формування.
2. Охарактеризуйте загальне поняття та види загальнообов'язкового державного соціального страхування.
3. За допомогою яких правових актів та законів регулюється діяльність позабюджетних фондів.
4. Дайте характеристику джерел формування доходів бюджетів позабюджетних фондів.
5. Розкрийте суть поняття єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та його вплив на сплату страхових внесків до позабюджетних фондів.
6. Які функції та зобов'язання властиві соціальним позабюджетним фондам?
7. Поясніть сутність та роль системи пенсійного забезпечення в Україні.
8. Охарактеризуйте сутність загальнообов'язкового соціального страхування з тимчасової втрати працездатності?
9. В чому полягає суть соціального страхування на випадок безробіття?
10. Розкрийте поняття та мету державного регулювання у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування.
11. Пояснити сутність управління соціальними позабюджетними фондами.
12. Яким чином здійснюється нагляд за діяльністю позабюджетних фондів?
13. Які функції та повноваження Наглядової ради за діяльністю страхових фондів?

Тести

1. До Наглядової ради страхового фонду входять?
- а) представники від контрольно-ревізійного управління, застрахованих осіб та роботодавців;
 - б) представники від Кабінету Міністрів України, застрахованих осіб та роботодавців;

- в) представники від держави, застрахованих осіб та роботодавців;
- г) представники від держави та роботодавців.

2. Метою державного регулювання у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування є?

а) проведення єдиної політики держави в цій сфері; забезпечення реалізації прав громадян на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

б) створення умов для ефективного функціонування системи соціального страхування; забезпечення дотримання суб'єктами соціального страхування вимог законів, інших нормативно-правових актів;

в) адаптація системи соціального страхування до міжнародних стандартів;

г) усі відповіді правильні.

3. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — це?

а) система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом (далі — роботодавець), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

б) система прав та гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом (далі — роботодавець), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

в) система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом (далі — роботодавець), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

4. Позабюджетні фонди — це?

а) форма перерозподілу й використання фінансових ресурсів, придбаних підприємствами для фінансування деяких суспільних потреб, що й комплексно витрачаються на основі оперативної самостійності.

б) перерозподіл фінансових ресурсів, придбаних підприємствами для фінансування деяких суспільних потреб, що комплексно витрачаються на основі оперативної самостійності.

в) форма перерозподілу й використання фінансових ресурсів, при-
ваблених державою для фінансування деяких суспільних потреб, що
й комплексно витрачаються на основі оперативної самостійності.

*5. Правові засади соціального страхування з тимчасової втрати пра-
цездатності визначаються?*

а) Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне
страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витра-
тами зумовленими народженням та похованням»;

- б) застрахованими;
- в) уповноваженим органом;
- г) страхувальниками.

*6. Контроль за цільовим використанням коштів соціального страху-
вання здійснює?*

- а) ревізійна комісія;
- б) Наглядова рада;
- в) аудиторська компанія.

*7. Вкажіть рівні пенсійного страхування відповідно до Закону Укра-
їни «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»?*

- а) солідарна та накопичувальна системи;
- б) солідарна система та система недержавного пенсійного забезпечення;
- в) накопичувальна система та система недержавного пенсійного за-
безпечення;
- г) солідарна система, накопичувальна система та система недержав-
ного пенсійного забезпечення.

*8. Джерелами формування доходів бюджетів позабюджетних фон-
дів можуть бути?*

а) обов'язкові внески та збори; добровільні внески; асигнування з
держбюджету; доходи від розміщення тимчасово вільних коштів; надхо-
дження з інших законодавчо визначених джерел;

б) обов'язкові внески та збори; цільові надходження з бюджету; аси-
гнування з Державного казначейства України; доходи від розміщення
тимчасово вільних коштів;

в) добровільні внески і пожертвування; цільові надходження з бю-
джету; доходи від розміщення тимчасово вільних коштів; надходження з
інших законодавчо визначених джерел.

9. Соціальному страхуванню властиві такі функції?

- а) контрольна, захисна, розподільна, регулююча та контролююча;
- б) контрольна та захисна;
- в) розподільна, регулююча та контролююча;
- г) контрольна та розподільна.

10. Строк повноважень членів правління фонду становить?

- а) три роки;
- б) п'ять років;
- в) шість років.

11. За рахунок коштів Пенсійного фонду в солідарній системі призначаються такі пенсійні виплати?

а) пенсія за віком; пенсія по старості; пенсія за вислугу років; пенсія у зв'язку з втратою годувальника.

б) пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства); пенсія у зв'язку з втратою годувальника; пенсія за віком.

в) пенсія у зв'язку з втратою годувальника; пенсія по старості; пенсія за вислугу років.

12. Голова правління соціального фонду обирається на?

- а) шість років;
- б) три роки;
- в) два роки.

13. Застрахованою може бути?

- а) лише юридична особа;
- б) лише фізична особа;
- в) як фізична, так і юридична особа.

14. Роботодавці та застраховані особи являються?

а) страхувальниками за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням;

б) зарахованими відповідно до загальнообов'язкового державного соціального страхування;

в) всі відповіді вірні;

г) вірна відповідь відсутня.

15. Суб'єктами загальнообов'язкового державного соціального страхування є?

а) страховики;

б) страхувальники;

в) застраховані;

г) члени сімей застрахованих осіб.

д) усі відповіді вірні.

16. Система прав, обов'язків та гарантій, що передбачає надання страхового захисту називається?

а) загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

б) страховий акт;

- в) страховий випадок;
- г) страховий ризик.

17. До видів матеріального забезпечення та соціальних послуг за страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та втратами, зумовленими народженням та похованням відносяться?

- а) допомога із вагітності і пологів;
- б) стаціонарне лікування;
- в) допомога на поховання пенсіонерів;
- г) допомога по догляду за хворою дитиною.

18. Страховиком в страхуванні від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань є?

- а) держава;
- б) Фонд соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань України;
- в) Кабінет Міністрів України.

19. Страховим випадком у страхуванні на випадок безробіття є?

- а) тимчасова втрата працездатності;
- б) нещасний випадок на виробництві;
- в) часткове безробіття;
- г) втрата заробітної плати у зв'язку із звільненням.

20. Консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку з метою забезпечення захисту прав застрахованих осіб та членів їхніх сімей перераховується до?

- а) Фонду загальнообов'язкового соціального страхування;
- б) Соціального Фонду від нещасних випадків на виробництві;
- в) Пенсійного фонду;
- г) Фонду загальнообов'язкового соціального страхування на випадок безробіття.

Глосарій

Державне регулювання — це важливий елемент управління соціальним страхуванням, формуванням та використанням коштів державних соціальних фондів.

Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування — консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування

в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб та членів їхніх сімей на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування».

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття — система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та надання соціальних послуг.

Застрахований — фізична особа, на користь якої здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Об'єкт загальнообов'язкового державного соціального страхування — страховий випадок, із настанням якого у застрахованої особи (члена її сім'ї, іншої особи) виникає право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг.

Пенсійне страхування (один із видів соціального страхування) — це гарантована державою система заходів щодо забезпечення громадян у старості, на випадок хвороби, втрати працездатності.

Пенсійний фонд України — центральний орган виконавчої влади, що здійснює керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, провадить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та готує документи для їх виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, інших соціальних виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду України. Пенсійний фонд України вносить у встановленому порядку Міністру праці та соціальної політики України пропозиції з питань формування державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування, забезпечує її реалізацію.

Позабюджетні фонди — це форма перерозподілу й використання фінансових ресурсів, приваблюваних державою для фінансування де-

яких суспільних потреб, що й комплексно витрачаються на основі оперативної самостійності.

Соціальне страхування — це важлива складова частина соціального захисту населення, центром якого є людина та її потреби, а якість їх задоволення впливає на соціально-економічний розвиток держави. Соціальне страхування створює умови для відтворення робочої сили та захисту громадян у разі настання певних страхових випадків: втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, нещасного випадку на виробництві. Догляду за дитиною, вагітності та пологів тощо.

Страховальники за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням — роботодавці та застраховані особи.

Страховики — цільові страхові фонди з окремих видів страхування. Страхові фонди беруть на себе зобов'язання щодо збору страхових внесків та надання застрахованим особам матеріального забезпечення і соціальних послуг у разі настання страхових випадків.

Суб'єкти загальнообов'язкового державного соціального страхування — застраховані громадяни, а в окремих випадках — члени їх сімей та інші особи, страховальники і страховики.

Страховий стаж — це період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та сплачуються внески (нею, роботодавцем) на страхування. Особливості та розмір сплати страхових внесків роботодавцем і застрахованою особою визначаються законодавством. Страховий стаж в перспективі замінить трудовий стаж. Він буде основним критерієм оцінки практичної діяльності громадянина.

Страхування від нещасного випадку — є самостійним видом загальнообов'язкового державного соціального страхування, за допомогою якого здійснюється соціальний захист, охорона життя та здоров'я громадян у процесі їх трудової діяльності.

Фонд соціального страхування від нещасних випадків — некомерційна самоврядована організація, що діє на підставі статуту, який затверджується її правлінням.

Література

1. Внукова Н. М., Кузьминчук Н. В. Соціальне страхування. Навчальний посібник. — К.: Кондор, 2006.

2. Залетов О. М., Соболев А. М., Бондар О. В. Страхування від нещасних випадків. Навчальний посібник. — К.: Міжнародна агенція «BeeZone», 2003.

3. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання» №1105-ХП від 23.09.1999 р.
4. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» №2213-III від 02.03.2000 р.
5. Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування». №2464-VI від 08.07.2010 р.
6. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням» №2240-III від 18.01.2001 р.
7. Закон України «Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» №2272-III від 22.02.2001 р.
8. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» №1058-IV від 09.07.2003 р.
9. Конституція України.
10. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування №16/98-ВР від 04.01.1998 р.
11. *Юрій С. І., Шаварина М. П., Шаманська Н. В.* Соціальне страхування: Підручник. — К.: Кондор. — 2006.
12. *Юрій С. І., Федосов В. М.* Фінанси: Підручник. — К.: Кондор. — 2006.

Тема 11

ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

*11.1. Поняття суб'єкта господарювання, ознаки його ідентифікації.
Класифікація суб'єктів господарювання*

11.2. Основи організації фінансів суб'єктів підприємництва (підприємств) реального сектору економіки

11.3. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання (підприємств), їх склад і характеристика

11.4. Фінансова діяльність підприємців — фізичних осіб

11.1. Поняття суб'єкта господарювання, ознаки його ідентифікації. Класифікація суб'єктів господарювання

Різні види людської діяльності в ринкових умовах виявляються як сукупність економічних взаємовідносин і зв'язків між фізичними особами, суб'єктами підприємництва та державними інституціями. Ця діяльність людей, пов'язана зі створенням матеріальних і нематеріальних благ та послуг, координується у межах чинної економічної системи — сукупності наявних у країні принципів, правил, законодавчо закріплених норм, які визначають форму і зміст основних економічних відносин, котрі виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання економічного продукту.

Як організуюча сила ринкової економіки ця система потребує відповідної інфраструктури у вигляді державних та недержавних інститутів; виробників матеріальних і нематеріальних благ, продавців, покупців, споживачів із відповідним економічним та правовим статусом — суб'єктів ринкової економіки [5].

Економічна система як сукупність господарських (інституційних) одиниць містить такі сектори економіки:

1) державні й недержавні корпорації (суб'єкти господарювання сфери суспільного виробництва), які займаються ринковим виробництвом товарів та послуг для продажу за цінами, що покривають витрати виробництва і дають прибуток або досягають інших цілей, яких прагнуть його власники: державні, приватні, колективні, орендні, спільні підприємств-

тва, акціонерні товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, кооперативи, а також добровільні об'єднання підприємств і галузеві органи господарського управління у формах асоціацій, консорціумів, корпорацій, концернів, організацій орендарів тощо;

2) фінансові корпорації, що займаються фінансово-посередницькою діяльністю, забезпечують рух грошової маси, формують кредитні та фінансові ресурси, необхідні для ефективного функціонування економіки, і мають на меті отримання доходу: кредитні установи, інвестиційні фонди, страхові організації, недержавні пенсійні фонди та ін.;

3) загальне державне управління, до якого належать органи управління центрального та місцевого рівнів та некомерційні (неприбуткові) організації, що утримуються за рахунок коштів бюджету: лікарні, загальноосвітні школи, вищі навчальні заклади, професійно-технічні училища, творчі спілки, театри, бібліотеки, музеї та ін.;

4) некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства, до яких належать суб'єкти економіки, що створили окремі групи домашніх господарств для забезпечення їх політичних, релігійних і професійних інтересів, а також для надання соціально-культурних послуг (соціально-культурні підрозділи нефінансових корпорацій), отримують доходи з метою забезпечення своєї життєдіяльності: творчі спілки, громадські організації, політичні партії та ін.;

5) домашні господарства, які об'єднують фізичних осіб як споживачів, а в деяких випадках — як суб'єктів некоорпоративної виробничої діяльності, котрі отримують доходи з метою поліпшення свого матеріального становища.

Господарські (інституційні) одиниці поділяють на дві групи: юридичні особи та домашні господарства.

Юридичні особи.

Корпоративні підприємства, створені з метою ринкового виробництва товарів та послуг, є джерелом прибутку чи іншої фінансової вигоди для своїх власників. Вони перебувають у колективній власності акціонерів/пайовиків, які діють окремо від підприємств, і їх відповідальність обмежена сумою капіталу, вкладеного в акції:

а) господарське товариство — підприємство або інші суб'єкти господарювання, які створили юридичні особи та/або громадяни шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою отримання прибутку: акціонерне товариство — господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, й відповідає за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості належних їм акцій; товариство з обмеженою відповідальністю — господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір якого визначений в уста-

новчих документах, і відповідає за зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах своїх вкладів; товариство з додатковою відповідальністю — господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки, визначені установчими документами розмірів, і яке відповідає за зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному в установчих документах однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників; повне товариство — господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном; командит-не товариство — господарське товариство, в якому один або кілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладами (вкладники);

б) кооперативи — добровільні об'єднання громадян з метою спільного вирішення економічних, соціально-побутових та інших питань (виробничі, споживчі, житлові тощо);

в) господарські об'єднання. Об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена з двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних і соціальних завдань.

Некорпоративні підприємства — підприємства, які належать одному власникові і в усьому іншому, крім форми власності, поводяться так, наче вони є корпораціями. Прикладами таких підприємств можуть бути:

а) компанії (підприємства) у державній, одноосібній приватній чи іншій власності — самостійні суб'єкти господарювання, створені компетентними органами державної влади або органами місцевого самоврядування чи іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичної виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським кодексом України та іншими законами;

б) резидентні філії іноземних фірм.

Не комерційні організації створюють з тією самою метою, що і корпорації, але їх організаційно-правовий статус не дає їм можливості бути джерелом доходу для суб'єктів, які їх контролюють та фінансують.

Органи державного управління: а) неринкові установи й організації покликані виконувати законодавчу, юридичну або виконавську владу над іншими інституційними одиницями; їхніми повноваженнями є збирання податків та інших обов'язкових платежів, а також витрачання їх

відповідно до певної урядової політики; б) ривкові заклади органів державного управління та неринкові некомерційні організації (негоспрозрахункові друкарні, автогосподарства тощо, які виконують платні роботи на замовлення фізичних і юридичних осіб); в) неприбуткові організації, що утримуються за рахунок коштів бюджету, які надають безкоштовні індивідуальні послуги громадянам у сфері освіти, культури і спорту, відпочинку, соціального забезпечення.

Домашні господарства як споживчі одиниці та учасники виробничої діяльності. Остання набирає форм: поставки робочої сили для різних типів інститу-ційних одиниць; безпосередньої зайнятості на власних некоорпоративних підприємствах (в індивідуальних, сімейних, селянських, підсобних господарствах, котрі займаються підприємництвом без утворення юридичної особи) [3].

Найбільш узагальненою характеристикою внутрішньої інституційної одиниці є поняття суб'єкта господарювання, що відображає його сутнісні ознаки та місце в економічній системі.

Суб'єкти господарювання — організована форма продуктивної діяльності окремих громадян, підприємств, організацій та державних інституцій, які відповідають вимогам економічної системи. До суб'єктів господарювання належать не лише юридичні чи фізичні особи, які займаються діяльністю з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншою господарською діяльністю, а й будь-які юридичні або фізичні особи, котрі здійснюють контроль над суб'єктами, група суб'єктів господарювання, якщо один або кілька з них здійснюють контроль над іншими, та органи державної влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління і контролю в частині їх діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів чи іншої господарської діяльності.

Найважливішими ознаками будь-яких суб'єктів господарювання, які визначають їх місце у господарських відносинах, є такі.

1. Господарська компетенція (сукупність господарських прав та обов'язків), властива суб'єктам господарювання в усій її повноті або така, якою їх наділяють відповідні державні інституції. Ступінь господарської компетенції залежить насамперед від участі суб'єктів у господарських відносинах, які здійснюються у формі організаційно-господарських і оперативно-господарських відносин. До організаційно-господарських відносин належать: організаційно-структурні, які виникають під час створення, реорганізації та ліквідації суб'єктів господарювання і характерні для всіх суб'єктів господарювання; організаційно-функціональні, які виникають у сфері управлінського впливу на суб'єкти господарювання та діяльності державних інститутів і характерні для органів виконавчої влади, державних установ, які репрезентують державу в економічній системі, для органів господарського управління.

2. Майнова незалежність та відповідальність за зобов'язаннями у межах належного їм майна, якщо інше не передбачено законодавством. Відповідно до законодавства, яке регламентує діяльність суб'єктів господарювання будь-якої галузі, вони відповідають за зобов'язаннями в межах належного їм майна. Однак залежно від інституту засновників і обраної організаційно-правової форми вони мають різний ступінь майнової відповідальності. Наприклад, за зобов'язаннями повну необмежену майнову відповідальність несуть приватні підприємства і підприємці; повну — державні комерційні підприємства і господарські товариства; обмежену майнову відповідальність — казенні підприємства, товариства з обмеженою чи додатковою відповідальністю. Державні (комунальні) організації та установи несуть майнову відповідальність у межах грошових коштів без її перекладання на рухоме і нерухоме майно засновників (вищі органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування); об'єднання громадян та інші громадські організації — повну майнову відповідальність без її перекладання на засновників (членів організації).

3. Мета, яка залежить від їх функціональної ролі в економічній системі. Метою суб'єктів підприємницької діяльності (у тому числі підприємців) є прибутковість, збільшення вартості капіталу; метою установ, що створили органи влади, і громадських утворень (некомерційних організацій) — соціально важлива діяльність і отримання вигоди.

4. Організаційно-правова форма та юридичний статус. Суб'єкти господарювання, метою яких є отримання прибутку (підприємство, господарське товариство, кооператив, корпорація, концерн, консорціум), а також некомерційні організації (установа, організація, членське товариство, місія, фонд та ін.) набувають статусу юридичної особи. Не набувають статусу юридичної особи об'єднання підприємств, що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів, промислово-фінансові групи, пайові інвестиційні фонди, страхові пули, технологічні парки та ін.

Особливий статус належить індивідуальним підприємцям — організований формі продуктивної діяльності окремих громадян та громадян, об'єднаних у сім'ю, яка відповідає вимогам економічної системи. Ці суб'єкти економіки мають ті самі ознаки, що й окреслене вище коло суб'єктів господарювання (господарську компетенцію; майнову незалежність та відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах належного їм майна; мету діяльності).

Отже, суб'єктами господарювання є власники майна і наділені майном незалежні учасники господарських відносин різних форм власності й організаційно-правових форм із властивою їм господарською компетенцією відповідно до функцій, які вони виконують у ринковій інфраструктурі, здатні нести майнову відповідальність за зобов'язаннями в

рамках, передбачених суспільним господарським порядком, та мають на меті отримання вигоди або суспільно-корисну діяльність [2].

Отже, з урахуванням основних ознак суб'єктів господарювання, до них належать: суб'єкти підприємницької діяльності (підприємства і господарські товариства та їх об'єднання) реального сектору економіки; фінансові установи (кредитні установи, інвестиційні фонди, страхові компанії та ін); державні установи й організації, створені органами влади, що здійснюють господарські операції з метою одержання доходу; некомерційні організації, тобто організації, що обслуговують домашні господарства; підприємці.

11.2. Основи організації фінансів суб'єктів підприємництва (підприємств) реального сектору економіки

У фінансовій системі держави головною, визначальною її ланкою виступають фінанси підприємств. Тому, що вони функціонують у тій же сфері суспільного виробництва, де створюються матеріальні блага, валовий внутрішній продукт і національний дохід суспільства, а також формується основна частина фінансових ресурсів держави.

Економічну природу фінансів підприємств розкриває сукупність грошових відносин, які виникають у господарюючих суб'єктів у процесі їх створення і здійснення виробничо-фінансової діяльності.

Сфери фінансових відносин:

- грошові відносини між підприємствами та їх засновниками, (при формуванні статутного фонду (капіталу), — одержання грошей з Державного бюджету, надходження пайових внесків та ін.);

- грошові відносини між підприємствами та іншими суб'єктами господарювання (постачальниками, покупцями, будівельними та іншими організаціями, які виникають у процесі кутівлі-продажу продукції, надання послуг тощо);

- грошові відносини між підприємствами та різноманітними ланками фінансово-кредитної системи (бюджет, централізовані фонди, з установами банків, з органами майнового і особистого страхування, відносини підприємств з'фондовим ринком та інвестиційними фондами);

- грошові відносини між підприємством і зайнятими на ньому працівниками (оплати праці, матеріальне заохочення; виплати дивідендів, стягування грошей за нанесення збитків і утримання податків);

- грошові відносини в середині самих підприємств (при розподілі отримуваних доходів і накопичень, формуванні різноманітних фондів грошових коштів).

Тобто створення і функціонування підприємств, їх господарська діяльність пов'язані з грошовими відносинами, які опосередковують про-

цес виробництва і продажу продукції, отримання доходів і накопичень і їх розподіл по відповідних каналах (фондах).

Тому об'єктом фінансів підприємств виступають грошові відносини, пов'язані з отриманням доходів і накопичену їх розподілом, формуванням і використанням відповідних фондів грошових коштів.

Суб'єктами є підприємства і організації, установи (банківські і бюджетні), позабюджетні фонди та інші господарюючі суб'єкти.

Матеріальною умовою появи функціонування фінансів виступають гроші, які лежать в основі функціонування відповідних видів грошових відносин підприємств.

Виникнення фінансових відносин підприємств відбувається в процесі первинного розподілу отриманого ними валового внутрішнього продукту ($c + v + m$), коли з нього відшкодовується, перш за все, вартість використаних у процесі виробництва засобів виробництва (c). Потім зі знов створеної живою працею вартості ($V + m$), що залишилася, формується фонд оплати праці (V — необхідний продукт), і чистий доход (m — доданий продукт), який розподіляється в подальшому на формування відповідних фондів грошових коштів, що приймають форму фінансових ресурсів. Тобто розподіл отримуваних доходів і накопичень у підприємств відбувається шляхом створення відповідних фондів грошових коштів [5].

Таким чином, фінанси підприємств — це система грошових відносин, які виникають у процесі отримання, розподілу грошових доходів і накопичень, формування і використання відповідних фондів грошових коштів.

Або фінанси підприємств — це економічні відносини, які відображають формування, розподіл та використання грошових фондів і доходів об'єктів господарювання в процесі відтворення.

Матеріальною базою фінансів підприємств є виробництво. Фінанси підприємств і виробництво взаємопов'язані між собою і впливають один на одного. Чим міцніша економіка підприємств, тим стійкіший їхній фінансовий стан.

Матеріальним змістом фінансів підприємств є фонди грошових коштів, які створюються в підприємствах при розподілі їх доходів і накопичень.

Фінанси підприємств слід відрізнити від грошей, грошових коштів, фінансових ресурсів (це специфічні, самостійні економічні категорії, які мають свій зміст, їх можна змінювати кількісно (збільшувати, зменшувати). Фінанси ж підприємств — це грошові відносини, які функціонують на основі грошей, їх не можна змінювати кількісно.

Призначення фінансів підприємств — забезпечити фінансовими ресурсами безперервність процесу виробництва господарюючих суб'єктів, та подальший економічний і соціальний розвиток.

Головні принципи організації фінансів:

- демократичний централізм (проявляється з одного боку у централізації державою частини доходів підприємств у централізовані фонди, з іншого — у господарській самостійності ведення підприємствами виробничо-фінансової діяльності, розподілу і використання отримуваних власних доходів і накопичень);

- плановість (прояв у розробці на основі виробничих показників фінансових планів з визначенням у них фінансових ресурсів у обсягах, необхідних для виконання планів економічного і соціального розвитку підприємств);

- господарський (комерційний) розрахунок (основний метод, базується на співвідношенні витрат з результатами діяльності й передбачає відшкодування витрат власними доходами, а також забезпечення рентабельності виробництва) має свої принципи;

- самофінансування (забезпечення розширеного відтворення, матеріального стимулювання робітників і вирішення соціальних питань підприємств за рахунок власних фінансових ресурсів, а якщо треба то і залучення довгострокових кредитів банку на основі поверненості і платності).

Впровадження господарського (комерційного) розрахунку на підприємствах здійснюється шляхом реалізації його принципів:

- господарсько-оперативної самостійності;

- самоокупності (покриття доходами витратків з податками) мінімальний рівень рентабельності, який забезпечує підприємствам отримання накопичень (прибутку), необхідних для їхньої роботи на самоокупності, за розрахунками економістів, повинен складати 8–15% до собівартості проданої продукції, наданих послуг. Це значить, що на кожні 100 грн. затрат підприємство має отримати 8- і 5 грн. Прибутку);

- матеріального зацікавлення і матеріальної відповідальності;

- контролю гривнею за результатами діяльності.

Фінанси підприємств як економічна вартісна категорія свою дію в процесі відтворення виявляють через дві головні функції: розподільчу і контрольну.

Розподільча функція фінансів. Валовий внутрішній продукт, що виробляється в країні, належить для споживання учасниками процесу виробництва та ін. Проте перед споживанням він обов'язково має бути розподілений між державою, підприємствами і населенням.

Наявність розподільчої функції фінансів виділяє їх зі сфери дії грошей і робить фінанси самостійною економічною категорією, інструментом розподілу та перерозподілу доходів і накопичень, формування відповідних фондів і резервів. Тобто Існування розподільчої функції фінансів підприємств об'єктивне і в умовах ринкової економіки. Через неї фінанси здійснюють первинний розподіл і перерозподіл валового внутрішнього

продукту, який створюється в сфері матеріального виробництва шляхом утворення централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів, які використовуються на потреби держави і підприємств. [8]

Контрольна функція фінансів підприємств перебуває в тісному зв'язку з розподільною. Фінансовий контроль — це перевірка спеціально уповноваженими органами форм і змісту фінансових відносин та порядку здійснення фінансово-господарської діяльності.

Мета контролю — перевірка збереження і правильності витрачання матеріальних і фінансових ресурсів, згідно з чинним законодавством і нормативними документами, викриття і попередження порушень в їхньому використанні. Фінансовий контроль може бути державний, незалежний, внутрішньогосподарський, який проводиться бухгалтерією, фінансовим відділом у формі: 1) рахункової перевірки; 2) тематичної перевірки; 3) економічного і фінансового аналізу.

Залежно від часу здійснення фінансовий контроль ділиться на попередній, поточний і наступний..

11.3. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання (підприємств), їх склад і характеристика

Господарюючі суб'єкти здійснюють виробничу, науково-дослідну і комерційну діяльність, у результаті якої виробляють відповідні види продукції, реалізують її, отримують доходи і накопичення, розподіляють їх, формують відповідні фонди грошових коштів.

З іншого боку, для здійснення господарської діяльності, отримання продукції, доходів і накопичень підприємства використовують окремі види ресурсів: матеріальні, трудові, фінансові, а також грошові кошти. При цьому матеріальні ресурси складають основу процесу виробництва, їх формування здійснюється, як правило, за рахунок різних джерел: власних активів підприємства, позичених та залучених.

При цьому власні кошти — це кошти підприємств, які постійно знаходяться в їхньому обігу й строк користування якими не встановлений. Формуються вони за рахунок власного капіталу, тобто тої частини капіталу в активах підприємства, яка залишається після вирахування його зобов'язань.

Позичені кошти — це кошти, які отримує підприємство на визначений термін, за плату і на умовах повернення. Формуються вони в основному за рахунок довгострокових та короткострокових кредитів банку.

Залучені кошти — це кошти, які не належать підприємствам, але внаслідок діючої системи розрахунків постійно знаходяться в їх обігу. Формуються вони за рахунок усіх видів кредиторської заборгованості.

Усі види перерахованих вище джерел беруть участь як у формуванні активів підприємства, так і в здійсненні його виробничо-фінансової діяльності з метою отримання відповідного доходу, прибутку [4].

Отже, фінансові ресурси підприємств — це власний, позичений та залучений грошовий капітал, який використовується підприємствами для формування своїх активів та здійснення виробничо-фінансової діяльності з метою отримання відповідного доходу, прибутку.

При цьому активи — це ресурси, які створюються підприємствами в результаті минулих заходів, використання яких, як очікується, приведе до отримання економічної вигоди в майбутньому.

Активи бувають оборотні та необоротні. Оборотні активи — грошові кошти та їх еквіваленти (короткострокові високоліквідні фінансові інвестиції), не обмежені у використанні, а також інші активи підприємства (сировина, матеріали, готова продукція і т.д.), які призначені для реалізації або споживання протягом операційного циклу або протягом дванадцяти місяців з дати балансу. Необоротні активи — всі активи, які не вважаються оборотними (основні засоби, довгострокові фінансові інвестиції та ін.).

Матеріальною основою будь-якого виробництва є засоби виробництва, що складаються з засобів праці та предметів праці. Ті та інші беруть участь у створенні продукту. Але, з огляду на різницю в характері функціонування в процесі виробництва й у способі перенесення вартості на продукт, що створюється, засоби праці набувають економічної форми необоротних активів, а предмети праці — оборотних активів.

У цей же час в умовах існування товарно-грошових відносин матеріальні засоби підприємств виступають не лише в натуральній, але й у вартісній формі.

Отже, виробничі оборотні фонди — це предмети праці в грошовій оцінці. До них на промислових підприємствах відносяться: сировина, матеріали, паливо, запасні частини, пальне, інші матеріальні цінності а також незавершене виробництво та витрати майбутніх періодів. Їх призначення (функція) полягає в забезпеченні планомірного та ритмічного процесу виробництва на підприємствах і об'єднаннях.

Окрім виробничих оборотних фондів, кожне підприємство має частину активів, що знаходиться у сфері обертання.

Фондами обертання називається частина активів, оцінена в грошах готова продукція, грошові кошти на рахунках у банку й у касі підприємства, кошти в розрахунках та ін. Їх основне призначення (функція) полягає в забезпеченні грошовими коштами планомірного процесу обертання на підприємствах.

Але, попри деякі розбіжності в призначенні оборотних фондів і фондів обертання, між ними існує тісний взаємозв'язок. Вони обслуговують єдиний процес відтворення та забезпечують його безперервність.

У цей же час оборотні фонди та фонди обертання є складовими частинами оборотних активів, що відображають розміщення їх за сферами відтворення в процесі руху. Водночас як ті, так і інші є самостійними економічними категоріями.

Економічною категорією, що об'єктивно існує, — є оборотні активи. Для розкриття їх економічної сутності необхідно провести розмежування між їх функціональними формами, які оборотні активи постійно приймають та скидають, проходячи крізь сфери виробництва та обертання, зв'язувати рух (зміну) цих функціональних форм з рухом їх речових носіїв, а також розглядати оборотні активи, як категорію, в русі [3].

У дійсності, якщо процес виробництва на кожному підприємстві є безперервним, то оборотні активи, що обслуговують його, в кожний даний момент знаходяться одночасно як у сфері виробництва — у вигляді виробничих запасів, незавершеного виробництва, так і в сфері обертання — у вигляді готових виробів та грошових коштів. Крім цього, зі сфери виробництва вони переходять до сфери обертання, і навпаки, тобто постійно знаходяться в русі, проходячи три стадії кругообігу — грошову, товарну та виробничу.

В умовах товарно-грошових відносин рух, кругообіг товарно-матеріальних цінностей опосередковується їх вартістю, що не витрачається, не споживається подібно до її речових носіїв, а залишається в межах процесу відтворення та змінює лише форми свого руху. Отже, оборотні активи не витрачаються, не споживаються, а авансуються та повертаються підприємству в процесі реалізації продукції.

Оборотні активи — це вартість, що авансована в кругообіг виробничих оборотних фондів і фондів обертання для забезпечення безперервності процесу виробництва й обертання. Під складом оборотних активів розуміють сукупність їх елементів (статей). Структура ж оборотних активів — це співвідношення між окремими їх елементами в їх загальному обсязі.

У різних галузях народного господарства склад і структура оборотних активів різні та залежать від типу галузі, складу витрат, виду продукції, що випускається, особливостей матеріально-технічного постачання тощо. У виробничій сфері, а також у торгівлі найпитомішу вагу в оборотних активах займають запаси.

Власний, позичений і залучений капітал, який формує, з одного боку, фінансові ресурси підприємства і бере участь у фінансуванні його активів. з іншого боку, є зобов'язанням перед конкретними власниками — державою, юридичними та фізичними особами.

Зобов'язання — це заборгованість підприємства, яка виникла внаслідок певних подій. Погашення заборгованості, як очікується, призведе до зменшення ресурсів підприємства, що втілюють у собі економічні вигоди.

Зобов'язання бувають довгострокові та поточні. Довгострокові зобов'язання — це зобов'язання, які мають бути погашені підприємством після операційного циклу або через дванадцять місяців з моменту їх виникнення (довгострокові позики банків, відстрочені податкові зобов'язання,

довгострокові векселі, які видані, довгострокові зобов'язання з оренди, інші довгострокові зобов'язання).

Поточні зобов'язання — це зобов'язання, які мають бути погашені протягом операційного циклу підприємств або протягом дванадцяти місяців з дня їх виникнення (короткострокові кредити банків, усі види кредиторської заборгованості та ін.).

Формування фінансових ресурсів відбувається в процесі створення підприємств і реалізації їх фінансових відносин при здійсненні господарсько-фінансової діяльності. Це проявляється в формуванні, перш за все, статутного капіталу при створенні підприємств, а в процесі їхньої діяльності — відповідних джерел грошових коштів.

Джерела формування фінансових ресурсів різноманітні. При створенні підприємств вони залежать від форми власності, на основі якої створюється підприємство. Так, при створенні державних підприємств фінансові ресурси формуються за рахунок бюджетних коштів, коштів вищестоящих органів управління, коштів інших аналогічних підприємств при їх реорганізації тощо. При створенні колективних підприємств вони формуються за рахунок пайових (часткових) внесків засновників, добровільних внесків юридичних і фізичних осіб тощо. Всі ці внески (кошти) є статутним (первинним) капіталом і акумулюються в статутному фонді створеного підприємства [7].

Отже, статутний капітал — зафіксована в установчих документах загальна вартість активів, яка є внеском власників до капіталу підприємства.

Статутний капітал є основною частиною власного капіталу та основним джерелом власних фінансових ресурсів підприємства. За рахунок його грошових коштів формуються основні фонди і оборотні активи підприємств. Отже, власний капітал — це власні джерела фінансування підприємства, які без визначення строку повернення внесені його засновниками або залишені ними на підприємстві з чистого прибутку.

До складу власного капіталу (власних фінансових ресурсів), статутного (пайового) капіталу, включають також додатковий вкладений капітал, інший додатковий капітал, резервний капітал, нерозподілений прибуток, цільове фінансування та ін.

Додатковий вкладений капітал відображає суму перевищення вартості реалізації випущених акціонерним товариством акцій над їх номінальною вартістю.

Інший додатковий капітал включає: суму дооцінки необоротних активів; вартість активів, отриманих безоплатно підприємством від інших юридичних або фізичних осіб та інші види додаткового капіталу.

Резервний капітал відображає суму резервів, створених за рахунок нерозподіленого прибутку підприємства у відповідності до чинного законодавства або засновницьких документів.

Нерозподілений прибуток являє собою суму прибутку, який залишився у підприємства та реінвестований у його господарську діяльність, а цільове фінансування — сума цільових надходжень, отриманих з бюджету.

Крім власного капіталу, фінансові ресурси підприємств формуються також за рахунок залучених і позикових коштів.

До складу залучених фінансових ресурсів включають кредиторську заборгованість за товари, роботи, послуги, а також усі види поточних зобов'язань підприємства по розрахунках:

- сума авансів, отриманих від юридичних і фізичних осіб у рахунок подальших поставок продукції, виконання робіт, надання послуг;
- сума заборгованості підприємства з усіх видів платежів до бюджету, включаючи податки, утримувані з доходів робітників;
- заборгованість по внесках до позабюджетних фондів, фонду соціального страхування, до Пенсійного фонду, по страхуванню майна підприємства та індивідуальному страхуванню його робітників;
- заборгованість підприємства з виплати дивідендів його засновникам;
- сума векселів, які видало підприємство постачальникам, підрядникам у рахунок забезпечення поставок продукції, виконання робіт, надання послуг тощо.

До складу позикових фінансових ресурсів входять довгострокові і короткострокові кредити банків, а також інші довгострокові фінансові зобов'язання, пов'язані з залученням позикових коштів (крім кредитів банків), на які нараховуються відсотки та ін.

Усі види фінансових ресурсів відображені у відповідних розділах пасиву балансу підприємства.

Склад фінансових ресурсів, їхні обсяги залежать від виду та розміру підприємства, роду його діяльності, обсягів виробництва. При цьому обсяг фінансових ресурсів тісно пов'язаний з обсягом виробництва, ефективною роботою підприємства. Чим більше обсяг виробництва і вище ефективність роботи підприємства, тим більше обсяг власних фінансових ресурсів, і навпаки.

Наявність у достатньому обсязі фінансових ресурсів, їхнє ефективне використання, визначають добрий фінансовий стан підприємства: платоспроможність, фінансову стійкість, ліквідність. У цьому зв'язку найважливішим завданням підприємств є пошук резервів збільшення власних фінансових ресурсів і найефективніше їх використання з метою підвищення ефективності роботи підприємства в цілому.

Обмеженість власних фінансових ресурсів підприємств спонукає їх до залучення інших інвестиційних ресурсів. Йдеться, як правило, про боргове фінансування підприємств за рахунок:

— коштів мінімальної заборгованості із заробітної плати — «стійкі пасиви». Ці кошти постійно перебувають у господарському обороті на

безоплатній основі (до призупинення фінансово-господарської діяльності). Їх можна кваліфікувати як кошти (майно), отримані в довірче управління від працівників підприємства, оскільки в колективній або індивідуальних угодах немає застережень щодо заборони використання економічно-природної заборгованості з коштів у господарському обороті, призначених для виплати заробітної плати, в період її нагромадження до моменту виплати;

- коштів від продажу корпоративних облігацій, у тому числі конвертованих;
- позичених коштів, одержаних у вигляді комерційного і банківського кредитів;
- державного кредиту;
- допомоги від вищих органів (асоціацій) на умовах повернення.

Найприйнятніше ранжирування згаданих вище ресурсів за ступенем безпечності: 1) власні й прирівнені до власних фінансові ресурси (чистий прибуток, амортизаційні відрахування, стійкі пасиви); 2) реінвестовані дивіденди (емісія акцій); 3) зменшення власного портфеля фінансових інвестицій (вивільнення власних фінансових ресурсів); 4) доходи від продажу конвертованих облігацій, коли недоцільне або неможливе вивільнення коштів за рахунок зменшення власного портфеля фінансових інвестицій; б) залучення позичених коштів; б) додаткова емісія акцій.

Основні принципи організації фінансів суб'єктів підприємницької діяльності, тісно пов'язані з метою і завданнями та визначені статутними документами, такі.

1. Саморегулювання господарської та фінансової діяльності, суть якого полягає у наданні підприємствам (крім казенних) повної самостійності в прийнятті та реалізації заходів у сфері виробництва, інвестиційної діяльності, враховуючи наявні фінансові, трудові й матеріальні ресурси. Для виконання завдань підприємство планує діяльність за допомогою складання бізнес-плану і поточних виробничих, інвестиційних та фінансових планів залежно від попиту на свою продукцію, роботи й послуги. Оперативне фінансове планування підприємство здійснює за допомогою бюджетування — системи кошторисів, що складають на підставі контрактів зі споживачами продукції та постачальниками матеріальних ресурсів, зобов'язань перед бюджетом і державними цільовими фондами тощо. Усі фінансові плани підпорядковані гарантуванню фінансового забезпечення діяльності підприємства фінансовими ресурсами і виконанню зобов'язань, за якими підприємство відповідає майном і доходами, отриманими від звичайної діяльності.

2. Самоокупність і самофінансування. Цей принцип означає організацію фінансової діяльності таким чином, щоб окупити кошти, інвестовані у підприємство, за рахунок отриманого прибутку та інших власних фінансових ресурсів і повністю виконати зобов'язання перед постачаль-

никами матеріальних ресурсів, фінансовими установами та бюджетом. Самофінансування, на відміну від самоокупності, передбачає фінансування не лише відтворення, а й розвитку підприємства за рахунок власних фінансових ресурсів.

3. Розмежування джерел формування капіталу на власні й позичені, що є важливим для підприємств, оскільки в окремі періоди діяльності (або постійно) виникає додаткова потреба в коштах, яку реалізують шляхом отримання коротко- і довгострокових кредитів. Поєднання власних та позичених коштів дає змогу раціональніше використовувати і зберігати власний оборотний капітал, своєчасно реалізовувати інвестиційні проекти.

4. Наявність фінансових резервів. Формування фінансових резервів — одна з важливих умов діяльності підприємств в умовах ринку. Сформовані резерви за рахунок власних фінансових ресурсів, котрі перебувають у формі високоліквідних активів (грошові кошти, державні та інші високоліквідні цінні папери тощо), мають гарантувати стабільну діяльність підприємства в умовах мінливої ринкової кон'юнктури і виконання зоб'язань перед партнерами і державою.

На організацію фінансів також впливають організаційно-правові форми суб'єктів підприємницької діяльності, (підприємство, господарське товариство, виробничий кооператив, об'єднання підприємств: корпорація, концерн, консорціум, промислово-фінансова група, технопарк та ін.). Організаційно-правова форма підприємства визначає майнову та фінансову відповідальність і правомочність його засновників, структуру управління й способи формування капіталу тощо [9].

11.4. Фінансова діяльність підприємців — фізичних осіб

Підприємництво — ініціативно-самостійна господарсько-комерційна діяльність окремих фізичних та юридичних осіб, що її цілком зорієнтовано на одержання прибутку.

Суб'єктами підприємницької діяльності, або підприємцями в Україні є:

- фізичні особи, тобто громадяни України та інших держав;
- юридичні особи усіх форм власності.

Відповідно до статті 2 Цивільного кодексу України учасниками цивільних відносин визнаються фізичні та юридичні особи. Як бачимо, вказана стаття Закону залишає поза увагою таку численну групу учасників цивільних відносин як фізичні особи — підприємці, які у сукупності теж охоплюються поняттям «фізичні особи», але в силу свого статусу мають певні відмінності у правовому регулюванні їх відносин. При цьому, правовий статус фізичної особи є набагато ширшим, ніж правовий статус фізичної особи — підприємця.

У зв'язку з цим, постає питання: яке місце у сфері правовідносин займає фізична особа — підприємець та які норми законодавства слід до них застосовувати: норми, що регулюють відносини фізичних осіб, чи норми, які регулюють відносини юридичних осіб?

Насамперед, слід зазначити, що підпунктом 3.8.1 пункту 3.8 розділу III Класифікації організаційно-правових форм господарювання ДК 002:2004, затвердженої наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 р. № 97, визначено, що підприємцем є фізична особа, яка є громадянином України, іноземним громадянином, особою без громадянства, що здійснює підприємницьку діяльність. Тобто, підприємцем є фізична особа — громадянин.

Разом з тим, кожний громадянин має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (стаття 42 Конституції України). Це право закріплено і в статті 50 Цивільного кодексу України. При цьому зазначається, що фізична особа здійснює своє право на підприємницьку діяльність за умови її державної реєстрації в порядку, встановленому законом.

Тобто, громадянин, який бажає реалізувати своє конституційне право на підприємницьку діяльність, після проходження відповідних реєстраційних та інших передбачених законодавством процедур за жодних умов не втрачає і не змінює свого статусу фізичної особи, якого він набув з моменту народження, а лише набуває до нього нової ознаки — «підприємець».

Статус фізичної особи — підприємця — це юридичний статус, який засвідчує право особи на заняття підприємницькою діяльністю, а саме: самостійною, ініціативною, систематичною, на власний ризик господарською діяльністю, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

При цьому, юридичний статус «фізична особа — підприємець» сам по собі не впливає і ніяким чином не обмежує будь-які правомочності особи, які випливають з її цивільної право-, та дієздатності.

Водночас, згідно з частиною першою статті 128 Господарського кодексу України громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи відповідно до статті 58 цього Кодексу. Саме у господарських відносинах фізичні особи — підприємці приймають участь перш за все як підприємці, а не як фізичні особи, та лише на підставі їх реєстрації і внесення відомостей про них до Єдиного державного реєстру юридичних та фізичних осіб — підприємців.

Статтею 51 Цивільного кодексу України передбачено, що до підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються нормативно — пра-

вові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин.

Неоднозначне тлумачення вказаної норми в науково-юридичній літературі і на практиці обумовлює появу суперечливих висновків, що безумовно впливає на її правозастосування, оскільки певним чином відбувається злиття правового статусу фізичної особи з правовим статусом юридичної особи, які за своєю правовою природою є різними.

Як показує системний аналіз, на практиці дане положення тлумачиться, виходячи з наступного.

По-перше, правоздатність індивідуального підприємця практично прирівнюється до правоздатності юридичних осіб — комерційних організацій. Він може мати права і обов'язки, необхідні для здійснення будь-яких видів діяльності, не заборонених законом, та щодо яких законом не передбачено обмежень (стаття 50 ЦК). Зазначене прослідковується, зокрема, виходячи з положень статті 91 ЦК.

По-друге, до підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються норми як загального цивільного (Цивільний кодекс України), так і спеціального законодавства (Господарський кодекс України, Закони України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців», «Про державну підтримку малого підприємництва», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» тощо).

Суб'єкти підприємницької діяльності — фізичні особи, мають право вибирати спосіб оподаткування доходів, одержуючи свідоцтво про сплату єдиного податку. Ставки єдиного податку для фізичних осіб встановлюються місцевими радами за місцем державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності з урахуванням виду діяльності та місця її здійснення.

Спрощена система оподаткування малого бізнесу в Україні представлена єдиним податком. Платниками єдиного податку можуть бути:

- фізичні особи, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи й у трудових відносинах з якими, включаючи членів їх сімей, протягом року перебуває не більше 10 осіб та обсяг виручки яких від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за рік не перевищує 500 тис. грн.

Не можуть бути платниками єдиного податку:

- суб'єкти підприємницької діяльності, на яких поширюється дія Закону України «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності» в частині придбання спеціального патенту;

- довірчі товариства, страхові компанії, банки, інші фінансово-кредитні та небанківські фінансові установи;

- суб'єкти підприємницької діяльності, у статутному фонді яких частки, що належать юридичним особам — учасникам та засновникам даних суб'єктів, які не є суб'єктами малого підприємництва, перевищують 25 %;

– суб'єкти підприємницької діяльності, які є виробниками підкацизних товарів, здійснюють господарську діяльність, пов'язану з експортом, імпортом та оптовим продажем підкацизних товарів, оптовим та роздрібним продажем підкацизних пально-мастильних матеріалів;

– суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють спільну діяльність;

– суб'єкти підприємницької діяльності, які провадять діяльність у сфері грального бізнесу;

– суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють: видобуток та виробництво дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органічного утворення; оптову, роздрібну торгівлю промисловими виробами з дорогоцінних металів.

Оподаткування доходів, отриманих фізичною особою — підприємцем від провадження господарської діяльності, крім осіб, що обрали спрощену систему оподаткування, регулюється статтею 177 розділу IV Податкового кодексу України від 02.12.10р. №2755-IV (далі — Кодекс). Доходи фізичних осіб — підприємців, отримані протягом календарного року від провадження господарської діяльності, оподатковуються за ставками, визначеними в пункті 167.1 статті 167 Кодексу (15%(17%).

Відповідно до пункту 177.2 статті 177 Кодексу — об'єктом оподаткування є чистий оподатковуваний дохід, тобто різниця між загальним оподатковуваним доходом (виручка у грошовій та негрошовій формі) і документально підтвердженими витратами, пов'язаними з господарською діяльністю такої фізичної особи — підприємця.

Згідно з пунктом 177.3 статті 177, для фізичної особи — підприємця, зареєстрованого як платник податку на додану вартість, не включаються до витрат і доходу суми податку на додану вартість, що входять до ціни придбаних або проданих товарів (робіт, послуг). До переліку витрат, безпосередньо пов'язаних з отриманням доходів, належать документально підтверджені витрати, що включаються до витрат виробництва (обігу) згідно з розділом III цього Кодексу .

Не належить до витрат фізичної особи — підприємця вартість придбаного рухомого і нерухомого майна, що підлягає державній реєстрації, у разі якщо таке майно придбано до державної реєстрації фізичної особи — суб'єктом підприємницької діяльності та/або не використовується в такій діяльності (пункт 177.4 статті 177 Кодексу).

Згідно з пунктом 177.5 статті 177 Кодексу, фізичні особи — підприємці подають до органу державної податкової служби податкову декларацію за місцем своєї податкової адреси за результатами календарного року у строки, встановлені цим Кодексом для річного звітного податкового періоду, в якій також зазначаються авансові платежі з податку на доходи.

Відповідно до підпункту 177.5.1 пункту 177.5 статті 177 Кодексу — авансові платежі з податку на доходи фізичних осіб розраховуються підприємцем самостійно, але не менш як 100 відсотків річної суми пода-

тку з оподаткованого доходу за минулий рік (у співставних умовах), та сплачуються до бюджету по 25 відсотків щокварталу (до 15 березня, до 15 травня, до 15 серпня і до 15 листопада).

Остаточний розрахунок податку на доходи фізичних осіб за звітний податковий рік здійснюється платником самостійно згідно з даними, зазначеними в річній податковій декларації, з урахуванням сплаченого ним протягом року податку на доходи та суми плати за торговий патент на підставі документального підтвердження факту їх сплати.

Надмірно сплачені суми податку підлягають зарахуванню в рахунок майбутніх платежів з цього податку або поверненню платнику податку в порядку, передбаченому Кодексом (підпункт 177.5.3 пункту 177.5 статті 177).

Контрольні запитання

1. Назвати час, розкрити еволюцію виникнення фінансів і їх матеріальні передумови.
2. Назвати види грошових відносин, які виникають у суб'єктів господарювання в процесі здійснення їх виробничо-фінансової діяльності.
3. Дати визначення поняття «фінанси підприємств»
4. Назвати матеріальну базу та економічний зміст фінансів підприємств і обгрунтувати їх.
5. Назвати основні принципи організації фінансів підприємств і розкрити їх зміст.
6. Дати визначення та розкрити суть функцій фінансів підприємств.
7. Розкрити сутність фінансових ресурсів підприємств.
8. Дати визначення та розкрити структуру власних фінансових ресурсів підприємств.
9. Дати визначення та розкрити структуру позичених фінансових ресурсів підприємств.
10. Дати визначення та розкрити структуру залучених фінансових ресурсів підприємств.

Тесту

1. Найбільш повно сутність фінансів підприємств розкриває наступне визначення: «Фінанси підприємств — це ...»

а) грошові кошти, що знаходяться на поточному рахунку, у касі та розрахунках підприємства

б) грошові відносини у сфері формування, розподілу та використання доходів і грошових фондів

в) економічні відносини в сфері готівкового і безготівкового обігу грошових коштів

г) сукупність операцій, що призводять до зміни величини власного і залученого капіталу

2. Принципами організації фінансів підприємства є

а) самоокупність і самофінансування

б) господарський розрахунок і самоокупність

в) фінансове планування і прогнозування

г) демократичний централізм і контроль за результатами діяльності підприємства

3. Фінансові ресурси підприємства — це його

а) грошові кошти

б) грошові фонди

в) грошовий капітал

4. Фінансами підприємств можна назвати наступний вид грошових відносин

а) отримання грошей в оплату праці з каси підприємства

б) придбання товару шляхом безготівкових розрахунків

в) формування на підприємстві фонду оплати праці

5. Матеріальний зміст фінансів підприємств — це наявність на підприємстві

а) грошових коштів

б) фінансових ресурсів

в) фондів грошових коштів

г) грошових доходів і витрат

6. Виходячи з сутності фінансів підприємства, основними їх функціями є (вказіть декілька правильних варіантів)

а) госпрозрахункова

б) стимулююча

в) контрольна

г) розподільча

д) регулююча

е) фіскальна

7. Грошові відносини між підприємствами та їх засновниками відбуваються з приводу (вказіть декілька правильних варіантів)

а) виконання господарських договорів

б) формування статутного капіталу

- в) реалізація продукції покупцям
- г) отримання частини прибутку
- д) сплата податкових платежів

8. До грошових фондів підприємства належать (вказіть декілька правильних варіантів)

- а) статутний капітал
- б) оборотні активи
- в) кредити всіх форм
- г) резервний капітал

9. Кошти підприємства, які постійно знаходяться в його обігу, не мають чітко встановленого строку використання і формуються за рахунок тієї частини капіталу в активах підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань, — це

- а) власні кошти
- б) позичені кошти
- в) залучені кошти
- г) статутний капітал

10. Грошові відносини між підприємствами та різними ланками фінансово-кредитної системи відбуваються з приводу (вказіть декілька правильних варіантів)

- а) отримання та повернення кредитів
- б) надання аудиторських послуг
- в) нарахування та виплата дивідендів
- г) матеріального заохочення працівників
- б) страхові платежі та відшкодування
- е) формування фонду оплати праці

11. В пасиві балансу підприємства позичені кошти — це

- а) сума підсумку I («Власний капітал») та III («Довгострокові зобов'язання») розділу
- б) підсумок розділу IV («Поточні зобов'язання») за мінусом короткострокових кредитів банку
- в) різниця між валютою балансу та сумою зобов'язаннями (розділ III і IV)
- г) сума підсумку III розділу пасиву та короткострокових кредитів банку

12. Кошти, які не належать підприємствам, але внаслідок діючої системи розрахунків постійно знаходяться в їх обігу, та формуються за рахунок усіх видів кредиторської заборгованості, — це кошти

- а) власні
- б) залучені
- в) позичені

13. Система економічних заходів по визначенню обсягів фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення виконання планів соціально-економічного розвитку підприємств, здійснення контролю за її цільовим та ефективним використанням, — це визначення

- а) організації фінансів підприємств
- б) фінансової діяльності підприємств
- в) сфери фінансових відносин
- г) фінансового механізму підприємств

14. Основними напрямками фінансової роботи підприємства є (вказжіть декілька правильних варіантів)

- а) аналіз та контроль діяльності
- б) бюджетування і фінансове забезпечення
- в) планування і самофінансування
- г) поточна фінансова робота
- д) фінансове планування і прогнозування

15. Завданнями фінансової діяльності підприємства є (вказжіть декілька правильних варіантів)

- а) пошук резервів збільшення прибутку
- б) своєчасне виконання зобов'язань
- в) фінансове забезпечення діяльності
- г) пошук шляхів зменшення рентабельності
- д) уповільнення обертання оборотних активів

16. До фінансів підприємств можна віднести наступну операцію

- а) нарахування заробітної плати робітникам підприємства
- б) формування фонду оплати праці
- в) отримання готівкових коштів з каси підприємства
- г) витрати готівки на оплату комунальних послуг

17. За відсутності фінансового відділу фінансова робота на підприємстві виконується

- а) керівником підприємства
- б) працівниками бухгалтерії
- в) старшим фінансовим менеджером
- г) спеціально призначеною особою

18. Грошові кошти підприємств — це

- а) всі фінансові ресурси, які знаходяться на підприємстві
- б) сукупність коштів як у фондовій, так і нефондовій формі
- в) грошова виручка під реалізації продукції (робіт, послуг)
- г) засоби у вигляді грошей в касі і на рахунках підприємства

19. Структура оборотних активів підприємства — це

- а) співвідношення між окремими їх елементами
- б) сукупність їх окремих елементів або статей
- в) співвідношення між окремими їх елементами та загальною їх сумою

20. На структуру оборотних активів підприємства впливають (вказать декілька правильних варіантів)

- а) пора року
- б) галузева підпорядкованість
- в) склад витрат виробництва
- г) інфляція в державі

Глосарій

Фінанси підприємств — це економічні відносини, які відображають формування, розподіл та використання грошових фондів і доходів об'єктів господарювання в процесі відтворення.

Фінансові ресурси підприємств — це власний, позичений та залучений грошовий капітал, який використовується підприємствами для формування своїх активів та здійснення виробничо-фінансової діяльності з метою отримання відповідного доходу, прибутку.

Активи — це ресурси, які створюються підприємствами в результаті минулих заходів, використання яких, як очікується, приведе до отримання економічної вигоди в майбутньому.

Зобов'язання — це заборгованість підприємства, яка виникла внаслідок певних подій. Погашення заборгованості, як очікується, призведе до зменшення ресурсів підприємства, що втілюють у собі економічні вигоди.

Фінансове планування — діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих об'єктів господарювання, їхніх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць та країни в цілому, спрямована на досягнення поставлених цілей і вирішення певних завдань.

Фінансовий контроль — цілеспрямована діяльність уповноважених органів щодо забезпечення законності і доцільності виконання фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики.

Функції фінансів підприємств — формування фінансових ресурсів у процесі господарсько-фінансової діяльності, тобто здійснення підприємством розподілу доходів від звичайної та надзвичайної діяльності з метою формування грошових резервів і фондів цільового спрямування; розподіл та використання фінансових ресурсів для забезпечення поточ-

ної (операційної) та інвестиційної діяльності; виконання зобов'язань перед бюджетами всіх рівнів, фінансовими установами та іншими інститутами, що впорядковують та обслуговують економічну діяльність у сфері суспільного виробництва; контроль за формуванням та використанням фінансових ресурсів у відтворювальному процесі, який перебуває у тісному зв'язку і взаємообумовленості з розподільною функцією, тобто контролем за дотриманням вартісних пропорцій при утворенні й використанні матеріальної основи фінансів — фінансових ресурсів.

Література

1. Господарський кодекс України. — К.: Київ, правда, 2008. — 194 с.
2. Податковий Кодекс України. — К.: Київ, правда, 2010. — 520 с.
3. Закон України «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 34.
4. Закон України «Про страхування» // Відомості Верховної Ради України. — 2002, №7.
5. *Зятковський І. В.* Фінанси суб'єктів господарювання в умовах інституціональних перетворень: Монографія. — Т.: Екон. думка, 2006. — 388 с.
6. *Зятковський І. В.* Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: Навч. посіб. — Т.: Екон. думка, 2003. — 356 с.
7. *Зятковський І. В.* Фінансове оздоровлення підприємств: теорія і практика: Монографія. — Т.: Екон. думка, 2003. — 344 с.
8. Фінанси підприємств: Навч. посіб. — К.: Центр навч. л-ри, 2004. — 460 с.
9. Фінанси підприємств: Навч. посіб. / Г. О. Партии, А. Г. Загородній. — 2-ге вид., перероб. і доопр. — К.: Знання, 2006. — 379 с.
10. Фінанси підприємств: Навч. посіб. / В. М. Гриньова, В. О. Коюда. — 3-тє вид. — К.: Знання, 2006. — 423 с.
11. Фінанси підприємств: Підручник / Кер. авт. колективу і наук. ред. проф. А. М. Поддєрьогін. — 4-тє вид., перероб. та доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 571 с.
12. Фінансове право України: Підручник / Г. В. Бех, О. О. Дмитрії, В. Є. Криницький; За ред. М. П. Кучерявенка. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 320 с.
13. Цивільний кодекс України: Офіційний текст. — К.: Кондор, 2004. — 402 с.

Тема 12

ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

- 12.1. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин*
- 12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств*
- 12.3. Бюджет домогосподарства, його структура.*
- 12.4. Заощадження домогосподарств, їх класифікація, мотиви та чинники*
- 12.5. Особисті фінанси, їх розвиток в умовах ринку*

12.1. Домогосподарство як інституційна економічна одиниця та суб'єкт фінансових відносин

Фінанси населення стосуються економічної категорії «домашнє господарство» (домогосподарство), як це прийнято світовою практикою планування фінансів різних рівнів. Фінанси населення формуються доходами і витратами окремих домогосподарств.

Домогосподарство — це економічна одиниця, що складається з однієї людини або кількох людей, які ведуть спільне господарство, що забезпечує економіку факторами виробництва і використовує зароблені кошти для поточного споживання та оплати послуг і заощадження з метою задоволення своїх потреб. Фінанси домашніх господарств — це грошові фонди, що формуються у громадян з доходів, одержаних у результаті трудової, господарської та інших видів діяльності.[6]

Фінанси домашніх господарств функціонують у межах фінансової системи країни і мають прямі й зворотні зв'язки з державними фінансами та фінансами підприємств. Фінанси держави та фінанси підприємств спрямовуються на нагромадження або споживання. До нагромаджень належать усі вкладення коштів на розширення виробництва, створення основних фондів усіх видів або нагромадження грошових ресурсів у кредитних установах і фінансових інститутах. Споживанням є вкладення коштів у матеріальні блага та послуги, що призначені для відтворення робочої сили і споживаються населенням.

Принципова відмінність між поняттями «домогосподарство» і «сім'я» полягає в тому, що домогосподарство ширше за своїм складом за раху-

нок осіб, які ведуть загальне із сім'єю домашнє господарство, але не пов'язані з членами сім'ї відносинами спорідненості. З цих міркувань, одна людина, котра живе окремо, не вважається сім'єю, проте її діяльність із самостійної організації побуту є домогосподарством, яке може складатися з однієї або кількох сімей.

У сучасних цивілізованих країнах світу найпрогресивнішою суспільною системою вважається змішана економіка. Вона передбачає співіснування в межах однієї держави різних економічних секторів. Одним з таких секторів є домашні господарства.

Сьогодні інтерес до них посилюється як з боку науковців, так і з боку практиків. Візьмемо хоча б для прикладу той факт, що нині спостерігаються надзвичайно високі темпи зростання питомої ваги продукції особистих підсобних господарств у сукупному сільськогосподарському продукті. З утвердженням товарних відносин і плюралізму форм власності роль домашніх господарств у економічному розвитку все більше зростає. Цим і визначається актуальність даної проблеми. На сучасному етапі, коли в Україні відбувається перехід до ринкової системи господарювання, домашні господарства мають посісти чільне місце в економічній політиці держави.

Для вивчення теми важливе значення має з'ясування суті поняття «домогосподарство». У вітчизняній навчальній літературі немає визначення цього терміна. Така ситуація склалась не випадково. Адже в різних культурах практично не існує єдиного поняття, яке б визначало термін «домогосподарство». Виникають труднощі з поняттям сумісного проживання, власності, загального доходу, відтворювальних відносин. Для остаточного з'ясування суті категорії «домогосподарство» найкраще звернутись до трактування цієї категорії в матеріалах ООН. Згідно з рекомендаціями домогосподарство визначається як «особа або група осіб, поєднаних з метою забезпечення всім необхідним для життя», тобто об'єднаних спільним веденням господарства.

Поняття «домогосподарство» ні в якому разі не слід ототожнювати з поняттям «сім'я». [4]

Сім'я — це сукупність осіб, що живуть разом, пов'язаних родиннісіттю та спільним бюджетом.

Відповідно до системи національних рахунків ООН до домашніх господарств відносять домашню прислугу та населення, яке перебуває в різних колективах: вихованці будинків дитини та інтернатів, військово-службовці строкової служби, інваліди в будинках інвалідів, ув'язнені та ін. В Україні налічується 13,2 млн домогосподарств, які є дуже важливою складовою приватного сектору країни.

Термін «домогосподарство» більш чітко прив'язаний до територіальних меж окремої господарської одиниці, включає членів домогосподарства, що не є родичами, і передбачає існування економічних відносин

власності всередині домогосподарства та виробничих відносин (якщо вони існують). Важливо уявити домогосподарство як основну одиницю соціального і біологічного відтворення, пов'язану із соціально-економічною макроструктурою.

З'ясувавши основний зміст категорії домогосподарства, можна перейти до розгляду функцій домогосподарств, тієї ролі, яку вони виконують в економічному розвитку суспільства. Перш за все в будь-якій економіці домашні господарства є постачальниками ресурсів. Виникає питання, які саме ресурси домогосподарства можуть давати країні? У першу чергу — це робоча сила людини, її особиста праця. Кожен господарник, працюючи на підприємстві чи в установі, а також виробляючи власну продукцію та реалізуючи її на ринку, приносить користь державі, забезпечуючи її ресурсом праці.

Працею не обмежується внесок домогосподарників у ресурсний потенціал суспільства. Згідно із Законом України «Про власність» кожен громадянин України може мати в індивідуальній власності майстерні, малі підприємства у сфері побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування, землю, житлові будинки і господарські будівлі, машини, обладнання, транспортні засоби, сировину, матеріали та ін. Застосовуючи майно, що є в особистому розпорядженні, з метою виробництва товарів, домовласник ставить на службу інтересам суспільства такий важливий економічний ресурс, як капітал.

Крім праці та капіталу домогосподарства можуть постачати і грошові ресурси, які необхідні для організації суспільного виробництва. Вони купують акції великих промислових корпорацій і банків, кладуть гроші на ощадні рахунки, придбавають облігації [2].

Даючи економічну оцінку домашнім господарствам, слід проаналізувати не тільки функції, які вони виконують у суспільстві, а і їх сумарні доходи та розподіл.

Сектор домашніх господарств у рамках його економічної діяльності поділяють на підсектори: наймані працівники; роботодавці; самостійно зайняті працівники; отримувачі доходу від власності та трансфертів.

Згідно з аналізом моделі кругообігу домогосподарство можна визначити як економічну одиницю, яка складається з однієї або кількох осіб, постачає економіку ресурсами і використовує отримані кошти для задоволення матеріальних та інших потреб.

Домогосподарства є одним із найважливіших ринкових інститутів поряд із комерційними організаціями й державою і як суб'єкт економічних стосунків самостійно приймають фінансові рішення. Фінанси домогосподарств як сукупність економічних стосунків характеризують їх взаємодію з іншими економічними суб'єктами, стосунки, що складаються всередині домогосподарств, домогосподарств один з одним. Зміст цих стосунків відображається в специфіці формування, розподілу, перероз-

поділу та використання фондів коштів. При цьому вихідним посиланням різних проявів фінансових стосунків домогосподарств є розгляд домогосподарства як суб'єкта здобуття доходу, тобто як частини системи фінансових інститутів держави, його внеску в національну економіку, а також взаємин із державою, сферою виробництва й бізнесу.

Домогосподарства є, по суті, найменшим структурним компонентом у економіці, але роль їх досить велика — в першу чергу тому, що домашні господарства визначають попит на продукти, які виробляються в країні. Ще одним моментом впливу на економіку й усі сфери її прояву в суспільстві є те, що домогосподарства надають ресурси для виробництва (робочу силу, кошти й ін.). Взагалі, не дивлячись на їх структурне становище в економіці будь-якої країни, домогосподарства мають, якщо не більший, то принаймні й не менший вплив на економічний добробут, ніж інші сегменти економіки.

У межах проаналізованого матеріалу можна сформулювати відповідну тезу, яка розкриває взаємодію домогосподарств з іншими сегментами й секторами економіки з допомогою певної кількості чинників. Сутність таких факторів полягає у визначенні процесів формування та розподілу доходів домогосподарств, які розрізняються за ступенем впливу на економіку й цільовою спрямованістю. Дотримуючись указанного аналізу (аналізу факторної теорії), потрібно відзначити, що специфікою домашнього господарства є те, що на цьому рівні економічних суб'єктів наявне поєднання раціональних і нераціональних фінансових рішень, а також наявність істотних обмежень стосовно можливостей держави регламентувати форми, характер і спрямованість використання доходів домогосподарств.

Однією зі сторін політики регулювання доходів домогосподарств є пріоритетний пункт, який стосується впливу держави на диференціацію доходів. Логіка економічного розвитку та досвід розвинених країн показують, що скорочення диференціації доходів здійснюється на основі симбіозу ринкового й державного фінансового регулювання доходів із метою зниження соціальної напруженості в суспільстві та для створення умов стійкого економічного зростання.

Основна характеристика сектору домогосподарств в умовах ринкової економіки полягає в тому, що цей сектор є основним споживачем ринкових та не-ринкових продуктів і послуг, а також власником факторів виробництва (земля, праця, капітал). Він Сформує пропозицію робочої сили і попит на матеріальні блага та послуги, в обмін отримує дохід, одна частина якого споживається, а інша зберігається у формі заощаджень або може бути використана як інвестиції.

Основними завданнями домогосподарств в умовах економіки ринкового типу є такі:

– прогнозування на близьку та віддалену перспективи змін у потребах з урахуванням демографічних зрушень у складі сімей та домогосподарств;

- прогнозування змін у бюджеті домогосподарства;
- планування діяльності членів домогосподарства;
- планування і контроль за змінами у сімейному бюджеті;
- відстежування економічної кон'юнктури у змінному навколишньому економічному середовищі;
- ведення обліку доходів і витрат.

У сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки домогосподарство як економічна одиниця господарювання стає дедалі вагомішим суб'єктом фінансових відносин, взаємодіючи з державою, підприємствами і організаціями, а також інститутами фінансового ринку. Взаємозв'язок фінансів домогосподарств з державними фінансами виявляється перш за все у сплаті податків фізичними особами до бюджету та державних цільових фондів, а також у формі грошових виплат (пенсії, допомоги, фінансування послуг і пільг), що здійснюються з бюджету і відповідних фондів. Взаємозв'язок фінансів суб'єктів господарювання і домогосподарств реалізується з використанням цінних паперів як джерела фінансування розвитку підприємств. Однак невиплата дивідендів, яка уже стала звичною практикою останніх років в Україні, блокує участь домогосподарств в інвестиційному процесі і нівелює це джерело поповнення сімейного бюджету. Вплив фінансів домогосподарств на страхування в межах фінансової системи України характеризується великою часткою обов'язкового страхування і надзвичайно малою часткою добровільного страхування, а також низьким рівнем страхових премій і відшкодувань у бюджеті сім'ї.

Проте незважаючи на певні проблеми у сучасних економічних реаліях та погляди окремих вчених щодо недоцільності виділення фінансів домогосподарств в окрему сферу фінансової системи України, вважаємо, що фінанси домогосподарств посядуть гідне місце в її структурі і здійснюватимуть активний вплив на розвиток вітчизняної економіки. Це можливо лише за умови приділення належної уваги з боку держави проблемам та потребам людини як найвищій цінності суспільства, її інтересів та свобод.

Багатоаспектне функціонування фінансів домогосподарств, їх участь у формуванні фінансових потоків стають принципово важливими для сучасної економіки. Для досягнення стратегічних цілей соціально-економічного розвитку країни важливе значення має розширення та зміцнення фінансових стосунків домашніх господарств з усіма сегментами фінансової системи: широкого включення грошових доходів населення у формування бюджетних, кредитних і страхових ресурсів, участі домашніх господарств у фінансовому капіталі підприємств і ринках фінансових інструментів. У цих умовах дуже колосальною вимогою є політика регулювання доходів домогосподарств, яка являє собою є найбільш важливу частину загальної соціально-економічної політики, оскільки по-

казники доходів населення є й характеристиками рівня життя, й одночасно економічними результатами заходів щодо реалізації загальної соціально-економічної політики. Відповідно стосовно засобів такої політики відбувається взаємодія держави й домогосподарств, а саме — безпосередній вплив держави на фінансові аспекти взаємодії домогосподарств із сегментами системи фінансових інститутів. Це означає, що стає можливим коригування рівня залежності домогосподарств від держави. В такому випадку важливим принципом є те, що необхідно вміло використовувати політику регулювання доходів домогосподарств, щоб не перетворити вплив на домогосподарства в тотальний контроль над ними з боку держави. Якщо така помилка станеться, то наслідки для економіки країни можуть бути нищівні.

12.2. Теоретичні основи фінансів домогосподарств

Домогосподарства є важливою складовою національної економіки, а фінанси домогосподарств є невід'ємною складовою фінансової системи. З одного боку, домогосподарства постачають фінансові ресурси на фінансовий ринок. Таке постачання реалізується, перш за все, через розміщення накопичених особистих коштів в ті чи інші фінансові інструменти (депозити, цінні папери тощо). З іншого боку, домогосподарства є основним споживачем фінансових ресурсів: при дефіциті власних коштів для здійснення своїх економічних проєктів, вони вступають у фінансові відносини з посередниками фінансової системи (банками, кредитними спілками тощо).

Для розуміння сутності фінансів домогосподарств, важливо визначитись із категорією «домогосподарство». Під домогосподарством в економічній науці розуміють суб'єкт економічної діяльності, економічну одиницю, яка складається з однієї чи кількох осіб, об'єднаних потребою здійснення спільної господарської діяльності з метою задоволення власних споживчих потреб, а також постачання трудових, матеріальних, фінансових та інших ресурсів на відповідні ринки. Члени домогосподарства можуть бути родичами, але наявність сімейних зв'язків між ними не обов'язкова. Важливою ознакою є та, що членів домогосподарства поєднує спільне місце проживання, спільна житлова площа і спільні господарські потреби. В Україні, наприклад, лише близько 1 % домогосподарств формують особи, не пов'язані родинними зв'язками, тому можна сказати, що в сучасних економічних умовах поняття «домогосподарство» та «сім'я» є практично тотожними [3].

Фінанси домогосподарств — це регульовані у визначеному правовому полі за допомогою спеціальних методів, прийомів та інструментарію потоки коштів через мікрорівневу систему грошових фондів, які забезпечують функціонування і розвиток людей як фізичних осіб, їх економі-

чну діяльність з метою придбання житла, підтримання здоров'я, здобуття освіти, отримання пенсії, забезпечення інших аспектів людської діяльності.

Домогосподарства, які мають надлишкові кошти, можуть виступати на фінансовому ринку як покупці фінансових активів, домогосподарства, що мають дефіцит коштів для здійснення своїх проєктів, виступають як позичальники фінансових ресурсів.

Як зазначалося вище, функціонування домогосподарства в умовах ринкової економіки неможливе без використання грошових коштів, рух яких здійснюється у формі грошових потоків.

Внутрішніми грошовими потоками домогосподарства є потоки, які виникають між його учасниками з приводу формування і використання сімейних грошових фондів, що мають різне цільове призначення. Система зовнішніх грошових потоків домогосподарства включає рух грошових коштів між домогосподарством та:

- іншими домогосподарствами з приводу формування і використання спільних грошових фондів;
- підприємствами — роботодавцями з приводу розподілу частини виробленого валового внутрішнього продукту в його вартісній формі;
- комерційними банками;
- страховими організаціями;
- державою з приводу формування і використання бюджетних та позабюджетних фондів.

Грошовий потік характеризує ступінь фінансової стійкості домогосподарства, його фінансову силу та фінансовий потенціал. Загалом фінансовий добробут домогосподарства багато в чому залежить від притоку грошових коштів, які забезпечують покриття його зобов'язань.

Брак мінімально необхідного запасу грошових коштів є індикатором фінансових негараздів домогосподарства, а надмірний їх надлишок може бути свідченням як інфляції, так і втраченої можливості ефективного вкладення коштів. Тому надзвичайно важливим завданням вдосконалення фінансів домогосподарств у сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки стала необхідність використання в їхній діяльності планування основних грошових потоків. Об'єкти планування при цьому такі:

- доходи і витрати домогосподарства (включно з нагромадженнями), що утворюються у процесі взаємовідносин домогосподарства з державою, державним бюджетом та державними позабюджетними фондами;
- капіталовкладення та інші форми інвестування;
- кредити банків, одержані з метою здійснення інвестування;
- поточні потреби домогосподарства у власних оборотних коштах та джерела їх покриття. [6]

Доцільність запровадження планування грошових потоків на рівні домогосподарств зумовлена такими основними причинами:

1) необхідністю інформованості про наявність у домогосподарства грошових коштів для здійснення поточної, господарської та інвестиційної діяльності;

2) можливістю синхронізувати наявні грошові потоки для забезпечення фінансової рівноваги домогосподарства;

3) здатністю забезпечення домогосподарства необхідними ресурсами;

4) спроможністю раціонального використання грошових ресурсів;

5) можливістю вирівнювання коливань грошових потоків з метою усунення ризику втрати платоспроможності;

6) здійсненням контролю за надходженням та використанням грошових коштів.

Особливо важливу роль відіграє планування грошових потоків у домогосподарствах, окремі члени яких займаються підприємницькою діяльністю, або домогосподарствах, повністю зайнятих у сфері сімейного бізнесу. Специфічні ознаки руху грошових потоків у сфері сімейного бізнесу такі:

– немає жорсткої диференціації економічних категорій «прибуток», «підприємницький дохід», «заробітна плата»;

– фактично немає чітких меж між фінансовими ресурсами підприємства і приватного домогосподарства;

– можливим є вирішення потенційно спірних питань у режимі особистісного спілкування, а не відповідно до вимог господарського законодавства, засновницьких документів, внутрішньо-фірмових регламентів тощо.

Аналіз світового досвіду доводить, що практично в усіх розвинутих країнах держава бере активну участь у формуванні та розвитку підприємництва та сімейного бізнесу, підтримці найбільш доцільних і ефективних його напрямів. Навіть у країнах з віковими традиціями приватного підприємництва ця форма бізнесу потребує підтримки і сприяння з боку держави. В Україні на шляху розвитку вітчизняного підприємництва постають численні проблеми, зумовлені об'єктивними чинниками та суб'єктивними соціально-психологічними факторами (рис. 12.3). Їх вирішення на сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки потребує посилення уваги держави до розвитку підприємницької діяльності, насамперед малого бізнесу, формування відповідної державної політики у цій сфері.

Фінанси домогосподарств виконують надзвичайно важливу роль як у функціонуванні фінансової системи, так і суспільства загалом. Фінанси домогосподарств забезпечують стабільність споживання у межах суспільства, а також допомагають зберегти належність домогосподарства до певного суспільного класу при ймовірних випадкових коливаннях його доходів.

Участь домогосподарств в економічних відносинах з приводу купівлі рідного роду фінансових активів на ринку залежить від рівня доходності

та ризику останніх. Зважаючи на всі переваги та ризики розміщення особистих заощаджень, домогосподарства здійснюють певний економічний вибір. На сучасному фінансовому ринку портфель придбаних фінансових активів домогосподарств є досить диференційованим і включає в себе як найменш, так і найбільш ризикові та доходні інструменти. Водночас, з розвитком ринкової економіки удосконалюються фінансові інструменти, які використовуються домогосподарствами. На сьогодні найбільш поширеними формами розміщення домогосподарствами своїх надлишкових коштів є депозитні рахунки в комерційних, ощадних банках та кредитних спілках. Ці фінансово-кредитні установи постійно підвищують якість наданих домогосподарствам депозитних послуг, забезпечують їх відповідними гарантіями та прийнятними відсотками. Це сприяє залученню домогосподарств саме до депозитних операцій, водночас зменшує їх участь на фондовому ринку.

Економічні відносини домогосподарств та кредиторів з приводу залучення домогосподарствами позикових фінансових ресурсів також відіграють досить важливу роль у розвитку фінансової сфери. В багатьох випадках значні суми позик, взятих населенням, викликають занепокоєння фахівців. Проте, для того, щоб оцінити реальний рівень кредитного навантаження на фізичну особу, потрібно, в першу чергу, здійснити порівняння обсягів позикових коштів та її власних фінансових активів. Оскільки рівень економічної освіченості домогосподарств постійно зростає, вони здатні власноруч ефективно управляти своїм домашнім кредитним портфелем. Крім того, показник заможності населення вимірюється не лише обсягом власних фінансових активів, але й реальними ресурсами (будинками, квартирами, машинами тощо), якими володіють домогосподарства, і свідчить, що сумарний обсяг їх багатства перевищує обсяг кредитних боргів.

Фізичні особи беруть як короткострокові, так і довгострокові кредити. При цьому короткострокові позики, зазвичай, витрачаються на придбання продуктів нетривалого використання, в той час як за рахунок довгострокових купляються товари зі значним терміном експлуатації [5].

Загалом всі кредити, взяті домогосподарствами поділяються на 3 групи:

1. Іпотечні (житлові) кредити — це довгострокові позики, за рахунок яких фінансується придбання житла. Такі позики відіграють для домогосподарств найбільшу роль, оскільки вартість житла з часом, зазвичай, росте, а здійснення кредитних платежів відбувається за початковою вартістю на момент укладання угоди.

2. Довго- або середньострокові позики на купівлю товарів тривалого використання, що не пов'язані з задоволенням житлових потреб (придбання автомобілів, меблів, оплата подорожей, ремонту тощо). Виплата таких кредитів здійснюється у вигляді послідовних щомісячних чи щоквартальних платежів.

3. Разові кредити — така форма споживчого кредитування, яка характеризується одноразовим погашенням всієї суми позичених коштів. Такі кредити, в основному, є короткостроковими і витрачаються на будь-які потреби домогосподарств.

На рівень позикової активності домогосподарств впливає ряд факторів, основними з яких є:

- рівень доходів, — люди з більшим рівнем доходів залучають більшу кількість кредитів, оскільки прагнуть задовольнити свої високі споживчі потреби; крім того оптимістичні прогнози щодо рівня власних майбутніх доходів стимулюють населення здійснювати значні витрати, що потребує додаткових обсягів кредитних ресурсів;

- стадія життєвого циклу домогосподарства, — найбільшу потребу у кредитних ресурсах відчувають молоді сім'ї, яким необхідно купувати житло, побутову техніку, автомобілі тощо. Домашні господарства, у складі яких є маленькі діти, також позичають більше, ніж господарства без дітей;

- стадія економічного циклу, — зазвичай домогосподарства залучають кредитні кошти під час економічних підйомів, обґрунтовуючи такі рішення оптимістичними фінансовими прогнозами. В період економічних спадів і криз, коли кількість робочих місць поступово зменшується, кредитна активність домогосподарств зводиться до мінімуму, що пояснюється фінансовою невизначеністю майбутнього;

- коливання відсоткових кредитних ставок, — чим вищою є плата за кредитні ресурси, тим меншим буде попит на них, і навпаки.

Варто зазначити, що зростанню кількості депозитних і кредитних операцій домогосподарств сприяла поява нових фінансових технологій, зокрема активне впровадження в обіг дебетних і кредитних пластикових карток. Основне їх призначення полягає у наданні можливості власнику картки зручно і мобільно використовувати власні та позикові кошти. Перевагу, яку надає кредитна картка, є відстрочка платежу при придбанні товару, дебетні картки надають зручний спосіб його негайної оплати.

12.3. Бюджет домогосподарства, його структура

Розподіл та перерозподіл національного доходу завершується формуванням бюджету домогосподарства (сім'ї). Як було сказано в одній із попередніх тем, домогосподарство становить собою економічну одиницю, що складається з одного чи більше чоловік, які ведуть спільне господарство, що забезпечує економіку факторами виробництва і використовує зароблені кошти для поточного споживання товарів і послуг та заощадження з метою задоволення своїх потреб [4].

Домогосподарство виконує в економіці три основні функції:

- функцію споживання, оскільки є споживачем кінцевих матеріальних та нематеріальних благ, а саме задоволення його потреб виступає природною метою виробництва;

- функцію постачання факторів виробництва (робочої сили, а інколи і засобів виробництва) підприємствам, які здійснюють їх поєднання з метою створення матеріальних та нематеріальних благ;

- функцію заощадження, оскільки частина доходу домогосподарства, яка не використовується впродовж поточного періоду на споживанні, за певних обставин може стати джерелом фінансування розвитку економіки.

Проте провідною виступає функція споживання. На обсяги споживання домогосподарства роблять вплив розміри його бюджету і рівень цін на матеріальні та нематеріальні блага. Бюджет домогосподарства — це всі грошові надходження, що їх отримують з різних джерел усі члени сім'ї. Для переважної частини домогосподарств основним джерелом формування бюджету є заробітна плата. В структурі бюджету домогосподарств нашої країни вона становить майже 80%.

Важливим джерелом формування доходів домогосподарства є особисте допоміжне господарство, яке має місце як в умовах капіталізму, так і в умовах соціалізму. Його ведуть трудящі за умови, що заробітна плата за основним місцем роботи є недостатньою для існування сім'ї. В структурі доходів домогосподарств України питома вага доходів від особистого допоміжного господарства в кінці 90-х років становила 5-10%, що втричі більше у порівнянні з кінцем 80-х років.

Джерелом доходу домогосподарства можуть бути надходження від індивідуальної трудової діяльності, виплати за паєм членам кооперативів та дивіденди, якщо в сім'ї є члени акціонерних товариств. Основним джерелом доходів власників промислового, торгового, позичкового і земельного капіталу є відповідно промисловий прибуток, торговий прибуток, позичковий процент і земельна рента.

Важливим джерелом доходів домогосподарства є виплати і пільги суспільних фондів споживання, про що говорилося вище. В даному випадку лише уточнимо, що грошові виплати із суспільних фондів споживання (пенсії, стипендії, дотації, допомоги і т.п.) використовуються населенням так само, як і заробітна плата. В той час, як пільги, що їх одержує населення за рахунок суспільних фондів споживання, не мають грошової форми. Їх одержують у вигляді безплатного медичного обслуговування, безплатної освіти, дотування витрат на житло і т.п. В структурі доходів домогосподарств нашої країни виплати і пільги із суспільних фондів споживання становлять 10-15 процентів.

Бюджет домогосподарства є засобом задоволення потреб населення. По мірі його зростання не тільки більш повно задовольняються потреби сім'ї, але й істотно міняється сама система потреб. Відповідно міняється

й структура витрат бюджету домогосподарства. Як свідчить досвід індустріально розвинутих країн, у зміні структури витрат бюджету домогосподарства спостерігаються такі основні тенденції:

- скорочення частки коштів, що використовуються на харчування;
- зростання питомої ваги витрат на купівлю промислових товарів, оплату соціально-культурних і побутових послуг;
- зростання питомої ваги коштів, що їх заощаджує населення;
- істотне збільшення частки доходів, що використовуються на сплату податків та платежів.

Ці тенденції, за винятком останньої, є позитивними. Вони свідчать про підвищення життєвого рівня населення.

Щоправда, в нашій державі в останні роки намітилися деякі відхилення від загальних тенденцій зміни структури використання бюджету домогосподарств. Зокрема, майже удвічі виросла питома вага затрат на харчування та оплату податків та платежів і відповідно зменшилась та частка коштів, що використовується на купівлю промислових товарів, оплату соціально-культурних і побутових послуг. Істотно зменшилась і та частина бюджету домогосподарства, припадає на сімейні заощадження. Поява згаданих тенденцій свідчить про зниження життєвого рівня населення. Адже зростання в структурі бюджету домогосподарства витрат на харчування має місце тоді, коли цей бюджет є недостатнім для задоволення інших потреб.

Бюджет домогосподарства не повинен бути нижчим за прожитковий мінімум. Прийнято розрізняти фізіологічний прожитковий мінімум і соціальний прожитковий мінімум. Соціальний прожитковий мінімум, крім мінімального задоволення фізичних потреб, включає і витрати на мінімальні духовний та соціальні запити. Соціальний прожитковий мінімум є нижньою межею бідності, малозабезпеченості.

Соціальний прожитковий мінімум має враховуватися при встановленні мінімального рівня доходів домогосподарства та мінімальних розмірів заробітної плати, пенсій, стипендій та інших виплат і пільг. В більшості країн соціальний прожитковий мінімум гарантується державою шляхом встановлення мінімальної заробітної плати, пенсії, допомоги тощо. В нашій країні офіційно затверджений рівень мінімальної заробітної плати, пенсії, стипендії та деяких інших виплат і допомагає набагато нижчим не тільки за соціальний, але й за фізіологічний прожитковий мінімум.

Верхньою межею бідності є мінімальний споживчий бюджет. Він виражає в грошовій і натуральній формах той обсяг споживання життєвих благ, який є мінімально достатнім для фізичного та розумового розвитку людини й забезпечення простого відтворення її життя і працездатності. Він визначається у середньому на душу населення на підставі системи «споживчий кошик». На жаль, затверджений в нашій країні мі-

німальний споживчий бюджет є меншим не тільки за верхню, але й за нижню межу бідності. Він не забезпечує простого відтворення життя і працездатності людини. І як наслідок, сьогодні в країні мають місце злидні, бідність, вимирання та моральна деградація населення. Встановлення сімейних доходів нижче прожиткового мінімуму суперечить Конституції України, зокрема статті 48, де вказується, що «кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, Що включає достатнє харчування, одяг, житло».

Бюджет домогосподарства та його структура зазнають впливу Державного регулювання. Цей вплив здійснюється передусім шляхом Регулювання особистих доходів населення, оскільки держава:

- встановлює мінімальну заробітну плату, пенсію, стипендію та інші допомоги і виплати;
- здійснює індексацію доходів населення;
- встановлює ставки податків та платежів, прямо чи опосередковано регулює ціни на предмети споживання.

Всі ці заходи, якщо вони здійснюються в інтересах населення, становлять собою соціальний захист. Іншими словами, соціальний захист включає в себе комплекс соціально-економічних заходів держави, підприємств, організацій, місцевих органів влади, спрямованих на захист «Зселення від безробіття, зростання цін, знецінення трудових Заощаджень та інших негативних наслідків ринкової трансформації економіки.

12.4. Заощадження домогосподарств, їх класифікація, мотиви та чинники

Заощадження населення — сума грошового доходу, яка не використовується на поточне споживання і призначається для задоволення потреб у майбутньому. Є елементом особистої *власності* населення і надається банкам у вигляді *кредиту*, який є джерелом *інвестицій*. Основним заощадником в економіці є домогосподарства, які заощаджують певний відсоток використовуваного доходу. Заощадження домогосподарств називають особистими заощадженнями. Формування доходів та витрат домогосподарств можливо подати у декількох формах. Одні домогосподарства повністю витрачають свої доходи на поточні витрати, інші розділяють доходи на поточні витрати та відкладена частина доходів на майбутні витрати (примітивні заощадження, які при вдалої організації в майбутньому збільшуються в обсягу та можуть використовуватися як на поточні витрати так і на подальші заощадження).

Фінансові ресурси домашнього господарства відносяться до децентралізованих фінансових ресурсів, тісно пов'язаних з кругообігом фінансових коштів суспільства в цілому. Домогосподарства або індивід є суб'єктами заощадження населення.

Заощадження населення можна вважати інвестиційними ресурсами у тому випадку, коли домогосподарство ухвалює рішення вкласти свої заощадження в об'єкти підприємницької діяльності або інші види діяльності з метою збільшення їх вартості. [3]

При цьому може виникнути ситуація коли домогосподарство і інвестор співпадають в одній особі та ситуація коли домогосподарство і інвестор — дві різні особи. В останньому випадку відбувається передача права власності, і виникають додаткові трансакційне витрати, які опосередковують передачу цього права іншій особі. Передача прав власності на інвестиційному ринку реалізуються у вигляді контрактів і договорів між економічними агентами.

Розкриття суті заощаджень тісно пов'язане з проблемами розподілу національного доходу на споживання і накопичення. Суть заощаджень розкривається як результат процесу накопичення населенням поточних доходів.

Суть заощаджень полягає у відмовленні в даний час від задоволення деяких потреб. Об'єктивна необхідність в створенні заощадження виявляється в системі мотивів їх освіти. Мотивами заощаджень можуть бути: придбання товарів і послуг, оплата яких перевищує обсяг засобів, що є в даний момент; придбання дорогих товарів тривалого користування, квартир, будівництво котеджів, дач, організація літнього відпочинку, туристичні поїздки і т.д.; створення грошових резервів на непередбачені випадки для освіти дітей, при створенні сім'ї і др.; покриття витрат, пов'язаних з дотриманням звичаїв і традицій; збереження звичного рівня і структури споживання після виходу на пенсію; заощадження в цілях зручності, щоб мати запас ліквідних засобів; заощадження через укорінену звичку зберігати, накопичувати гроші; заощадження з метою отримання прибутку.

Всі ці заощадження можна визначити як мотивовані, тобто як заощадження, обумовлені певним мотивом накопичення, або, інакше кажучи, цільові заощадження.

Відсутність мотиву для формування заощаджень не означає безпричинності їх утворювання. При неповному задоволенні попиту населення заощадження утворюються навіть проти його волі, якщо платоспроможний попит не відповідає пропозиції з боку виробництва.

Заощадження — це економічний процес, пов'язаний із забезпеченням в майбутньому власних потреб домогосподарств.

Та частина доходу, що залишається невикористаною при витратах на поточні споживчі потреби, є заощадженнями домогосподарств. Вони дорівнюють різниці між доходами і поточним споживанням. Домашні господарства заощаджують внаслідок різних причин, серед яких: накопичення коштів для купівлі нерухомості та дорогих предметів тривалого користування та ін.

Найпоширенішими формами заощаджень домогосподарств є нагромадження у вигляді грошової готівки, придбання акцій та облігацій, внески в банки та ін.

Цікавим ставленням до заощаджень є думка американського економіста М. Фрідмена. Він вважає, що мотиви для їх створення існують у функціях, які заощадження виконують у процесі відтворення домогосподарства. По-перше, заощадження вирівнюють потік доходу, роблять споживання більш рівномірним; по-друге, приносять прибуток у вигляді відсотків. М. Фрідмен вважає, що вкладання грошових коштів у фізичний капітал (засоби праці), є надійнішим, ніж у людський капітал, через віддаленість у часі одержання доходу [2].

Основним чинником, який визначає рівень заощадження, є дохід домогосподарства.

Однак заощадження залежить не тільки від доходу домогосподарства, але й від граничної схильності до заощадження.

Гранична схильність до заощадження визначається як відношення будь-якої зміни в заощадженнях до тієї зміни в доході, яка його викликала.

1) якщо споживання та заощадження в сумі дають величину доходу домогосподарства, тоді сума граничної схильності до споживання та граничної схильності до заощадження дорівнює 1.

2) головним чинником, який впливає на рівень споживання і рівень заощадження, є дохід домогосподарства. Як правило, в міру зростання доходу зростають як споживання, так і заощадження домогосподарств. В умовах стабільного економічного зростання гранична схильність до споживання має тенденцію до зниження, а гранична схильність до заощадження — до зростання. В умовах же економічної нестабільності, інфляції гранична схильність до споживання набуває тенденції до збільшення, а гранична схильність до заощадження — до зменшення. За таких умов своєрідним видом заощадження є придбання домогосподарствами нерухомості, земельних ділянок, виробничого обладнання, транспортних засобів та предметів тривалого користування;

3) доходи і заощадження домогосподарств у розвинених країнах широко використовуються як потужне джерело інвестицій в національну економіку. Як свідчить досвід цих країн, залучення коштів домогосподарств в інвестиційну сферу шляхом продажу акцій приватних підприємств та інвестиційних фондів може бути не тільки джерелом капіталовкладень, а й одним із методів захисту особистих заощаджень домогосподарств від інфляції. Для стимулювання інвестиційної активності домогосподарств необхідно створювати широку мережу посередницьких фінансових організацій — інвестиційних банків і фондів, страхових компаній, пенсійних фондів, будівельних компаній тощо та забезпечити захист домогосподарствам, які готові вкладати свої кошти у фондові цінності,

встановивши строгий контроль держави за підприємницькими структурами, що претендують на залучення грошових коштів громадян.

Виділяють мотивовані і немотивовані заощадження домогосподарств. Основні мотиви для здійснення заощаджень можна об'єднати в такі групи:

- придбання дорогих товарів;
- непередбачувані витрати;
- витрати майбутніх періодів (весілля, освіта та ін.);
- звичка заощаджувати кошти;
- заощадження з метою отримання прибутку.

Немотивовані заощадження домогосподарств виникають внаслідок перевищення платоспроможності над рівнем потреб. Це може відбуватися у таких випадках:

- рівень доходів досить великий, тобто домогосподарство має змогу задовольнити нинішні потреби;
- рівень пропозиції та якість пропонованих товарів або послуг не може задовольнити попит споживачів.

У державі реалізується ефективна політика, спрямована на підвищення рівня заощаджень домогосподарств.

За характером мобілізації заощадження домогосподарств поділяють на організовані та неорганізовані.

Перед населенням постійно постає питання, в якому вигляді Доцільніше зберегти кошти. Домогосподарство усвідомлює, що зберігання коштів у банківських установах буде обтяжене депозитним ризиком. Депозитний ризик — можливість повного чи часткового неповернення вкладів або затримка їхнього повернення через імовірне банкрутство банку. Цей ризик може бути спричинений неправильним оцінюванням та невдалим вибором банківської установи для здійснення депозитних операцій. Зниження депозитного ризику можна забезпечити низкою методів та інструментів, зокрема шляхом страхування депозитних вкладів, формуванням депозитного портфеля домогосподарства тощо.

Практика свідчить, що значна частина громадян переконана у потребі диверсифікації своїх вкладів на депозитних рахунках у кількох банках, і хоча роздрібнення вкладів населення створює певні незручності для вкладників, водночас воно дає змогу знизити ступінь депозитного ризику. У цьому контексті домогосподарство цікавлять в основному такі показники:

- ризик можливого банкрутства комерційних банків, у яких домогосподарство зберігає чи має намір розмістити свої кошти;
- публічний рейтинг банків, у яких домогосподарство розміщує свої заощаджені кошти;
- ставки відсотків за депозитами.

12.5. Особисті фінанси, їх розвиток в умовах ринку

При дослідженні особистих фінансів доцільно виділяти грошові відносини, пов'язані з виробничою діяльністю як однією з форм індивідуального або сімейного підприємництва, і відносини, пов'язані з діяльністю щодо відтворення самої людини як суб'єкта соціально-економічних відносин.

У процесі реалізації фінансових відносин відбувається перерозподіл власності між фізичними особами, їх взаємодія з бюджетом, участь у страхуванні, інвестиційна діяльність, а також перерозподіл коштів, спрямованих на задоволення особистих потреб.

Першоосновою фінансової діяльності громадян можна назвати розподіл доходу на податкові платежі, фонди споживання, нагромадження, самострахування. Фонд нагромадження, у свою чергу, може поділятися на фонди інвестицій у нерухомість, предмети довготривалого користування, антикваріат, банківські ощадні сертифікати, цінні папери, заощаджувальні види страхування. Названі вище фонди можуть поповнюватися за рахунок заробітної плати, дивідендів від інвестицій, застави, дарування, отримання спадщини, гонорарів, авторських винагород тощо.

Доходи громадянина залежать від належності до певного класу, умов життя, здоров'я, працездатності, ризикової ситуації в практичній діяльності тощо. Належність до певного суспільного класу спонукає індивідуума вести властивий цьому класу спосіб життя. Для забезпечення можливості слідувати ціннісним уявленням і схемам поведінки, задовольняти свої інтереси і потреби необхідний певний рівень грошових доходів. Залишки коштів, що формуються у сприятливі роки, можуть розподілятися і спрямовуватися в конкретні інвестиції з наступним їх перерозподілом у менш сприятливі роки. У цьому процесі важливу роль відіграє страхування життя, майнове страхування, страхування відповідальності, страхування комерційних ризиків.

Головною турботою кожної людини є підтримання відчуття власної фінансової безпеки, тобто впевненості, що вона матиме достатні фінансові ресурси, які відповідатимуть її сьогоdnішнім і майбутнім потребам, для забезпечення гідного та якісного рівня життя незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. Основними загрозами фінансовій безпеці громадян є зuboжіння населення та падіння його реальних доходів, несвоєчасна виплата пенсій і заробітних плат, знецінення заощаджень громадян, посилення майнового розшарування і диференціації доходів та інші негативні фактори.

Одним із методів мінімізації економічних ризиків, які становлять найбільшу загрозу життю, здоров'ю і добробуту громадян, є страхування. Послуги зі страхування фізичних осіб, які надаються страховими компаніями в Україні, поділяють на такі види:

- страхування життя, здоров'я та працездатності, пенсійне страхування, страхування від нещасних випадків;
- страхування майна;
- страхування відповідальності.

Важливою складовою фінансової безпеки громадянина є гарантія належного матеріального забезпечення людей похилого віку. Економічно розвинені країни світу вже давно усвідомили необхідність реформування системи пенсійного забезпечення, частково переклавши тягар відповідальності за гідний рівень життя людей, котрі вийшли на пенсію, з держави на самих громадян та ринкові інститути (насамперед фінансові).

Сьогодні є щонайменше чотири способи матеріального забезпечення людей похилого віку:

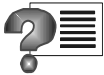
- продовження роботи поряд із молодими працівниками;
- утримання родиною;
- одержання пенсії по старості;
- життя за рахунок раніше зароблених заощаджень.

Але внаслідок низького рівня правової культури наші співвітчизники не завжди приділяють достатню увагу питанням свого пенсійного забезпечення, за традицією покладаючись на державу. Проте демографічна ситуація, щодо якої спеціалісти роблять невтішні прогнози, змушує багатьох людей замислитись над тим, чи справді держава спроможна забезпечити належний рівень життя своїм майбутнім пенсіонерам? У такій ситуації вбачається лише один вихід — формувати додаткові особисті накопичення.

Реалізацію системи добровільного недержавного пенсійного забезпечення покладено на три види фінансових установ: компанії зі страхування життя, недержавні пенсійні фонди (відкриті, корпоративні та професійні), банки. Найпоширеніші фінансові послуги у системі недержавного пенсійного забезпечення такі: пенсійний депозитний рахунок, пенсійні накопичення для виплати пенсій на визначений строк, довічне пенсійне страхування. Причому право пропонувати один із перелічених видів пенсійної послуги надано тій фінансовій установі, для якої саме цей вид послуги є основним видом діяльності: страхування — страховим компаніям, депозити — банкам, накопичувальні пенсії на визначений строк — пенсійним фондам. Лише споживач пенсійних послуг, вважуючи на шальках терезів їхній зміст, прибутковість, ризикованість, має визначати, кому і на яких умовах доручати свої пенсійні заощадження.

На стан персональних (особистих) фінансів опосередкований вплив здійснює держава, встановлюючи засади та норми оподаткування доходів, спадщини, дарувань, рухомого і нерухомого майна тощо. Оподаткування фізичних осіб в Україні включає не лише податок на доходи, а й фіксований податок з громадян, єдиний податок. Найбільшу частку в структурі оподаткування доходів фізичних осіб займає податок з доходів фізичних осіб [1].

На Заході розібратися у власних фінансових справах людині допомагають спеціальні фінансові консультанти (аналітики), які надають кваліфіковані поради стосовно того» як громадянину скористатися тими чи іншими нормами законодавства, щоб за можливості зменшити сплату своїх податкових зобов'язань, як ефективно розпорядитися власними доходами, у якій формі найвигідніше здійснювати заощадження, які перспективні види страхування обрати для себе, як найвигідніше оформити нерухомість та ін. В Україні, на жаль, спеціальні фінансові служби, які б консультували громадян з питань ефективного ведення їхніх фінансових справ, на сьогодні не набули належного рівня розвитку. Це пояснюється тим, що, по-перше, особисті (персональні) фінанси — досить новий, хоча й доволі перспективний, напрямок вітчизняної фінансової науки, який має великий потенціал розвитку саме в умовах ринку.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення фінансів домогосподарств.
2. Обґрунтуйте роль домогосподарств у соціально-економічному розвитку суспільства.
3. Розгляньте основні функції фінансів домогосподарств. Наведіть конкретні приклади їх реалізації.
4. Що означає термін «бюджет домогосподарства»?
5. Якою є структура доходів і витрат домогосподарств в Україні?
6. Чим зумовлена необхідність управління грошовими потоками домогосподарств?
7. Охарактеризуйте стратегії адаптації домогосподарств до умов ринкового середовища.
8. Наведіть приклади мотивованих і немотивованих заощаджень домогосподарств.
9. Які чинники впливають на ощадну активність домогосподарств у сучасних умовах?
10. Якими ви бачите перспективи розвитку персональних (особистих) фінансів в Україні? Обґрунтуйте свою відповідь.

Тесту

1. *Виберіть правильну відповідь до поняття «домогосподарство»?*
 - а) це економічна одиниця, що забезпечує економіку факторами виробництва і використовує зароблені кошти для поточного споживання та оплати послуг і заощадження з метою задоволення своїх потреб.;

б) це економічна одиниця, що складається з однієї людини або кількох людей, які ведуть спільну підприємницьку діяльність

в) збільшення обсягів виробництва сільського господарства;

г) це економічна одиниця, що складається з однієї людини або кількох людей, які ведуть спільне господарство, що забезпечує економіку факторами виробництва і використовує зароблені кошти для поточного споживання та оплати послуг і заощадження з метою задоволення своїх потреб.

2. *Які чинники впливають на ощадну активність домогосподарств у сучасних умовах?*

а) політичні;

б) соціальні;

в) психологічні;

г) політичні, економічні, соціальні.

3. *Що означає термін «бюджет домогосподарства»?*

а) це всі грошові надходження;

б) це всі грошові надходження, що їх отримують з різних джерел усі члени сім'ї;

в) це активи сім'ї;

г) заробітна плата.

4. *Які функції виконує домогосподарство в економіці?*

а) функцію споживання;

б) функцію постачання факторів виробництва;

в) функцію заощадження;

г) функцію заощадження, функцію споживання, функцію постачання факторів виробництва.

5. *Дайте визначення терміну «Заощадження населення»?*

а) сума грошового доходу, яка не використовується на поточне споживання і призначається для задоволення потреб у майбутньому;

б) заробітна плата членів сім'ї;

в) кредити банку.

6. *Які основні мотиви для здійснення заощаджень?*

а) придбання дорогих товарів;

б) непередбачувані витрати;

в) заощадження з метою отримання прибутку;

г) витрати майбутніх періодів (весілля, освіта та ін.).

7. *Які основні немотивовані заощадження домогосподарств?*

а) рівень доходів досить великий, тобто домогосподарство має змогу задовольнити нинішні потреби;

б) рівень пропозиції та якість пропонуваних товарів або послуг не може задовольнити попит споживачів;

- в) бажання власне;
- г) політична ситуація в країні.

8. Показники оцінки ступеня депозитного ризику з точки зору домогосподарств?

- а) ризик політичної ситуації;
- б) власна невпевненість;
- в) ризик можливого банкрутства комерційних банків, у яких домогосподарство зберігає чи має намір розмістити свої кошти;
- г) публічний рейтинг банків, у яких домогосподарство розміщує свої заощаджені кошти.

9. Які є способи матеріального забезпечення людей похилого віку?

- а) продовження роботи поряд із молодими працівниками;
- б) утримання родинною;
- в) одержання пенсії по старості;
- г) депозити.

10. Який вплив на стан персональних (особистих) фінансів здійснює держава?

- а) прямий;
- б) опосередкований;
- в) жорсткий;
- г) помірний.

11. Дайте визначення поняттю «заощадження»?

- а) це економічний процес, пов'язаний із забезпеченням в майбутньому власних потреб домогосподарств;
- б) накопичення заробітної плати;
- в) депозити;
- г) немає правильної відповіді.

12. Дайте визначення поняттю «фінансова безпека людини»?

- а) стан життєдіяльності громадянина, за якого забезпечується правовий та економічний захист його життєвих інтересів, дотримуються конституційні права, забезпечується гідний і якісний рівень життя незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз;
- б) стан життєдіяльності громадянина;
- в) наявність банківського рахунку;
- г) якісний рівень життя.

13. Фінансові ресурси домогосподарств це?

- а) грошові кошти;
- б) нерухомість;
- в) грошові кошти (власні і залучені), що знаходяться у розпорядженні домогосподарств і призначені для виконання фінансових зобов'язань і здійснення різного виду витрат (виробничих і споживчих).

14. *Грошові кошти (власні і залучені), що знаходяться у розпорядженні домогосподарств — це ?*

- а) фінансові ресурси домогосподарств;
- б) фінансова безпека людини;
- в) заощадження;
- г) фінанси домогосподарств

15. *Що є матеріальним втіленням фінансових відносин на рівні домогосподарств?*

- а) грошові кошти та їх еквіваленти;
- б) фінансові ресурси;
- в) грошові кошти;
- г) доходи.

16. *Страхові резерви страховиків поділяються на?*

- а) технічні резерви;
- б) математичні резерви;
- в) резерви із страхування життя;
- г) технічні резерви і резерви із страхування життя (математичні резерви).

17. *Стан життєдіяльності громадянина, за якого забезпечується правовий та економічний захист його життєвих інтересів — це?*

- а) фінансові ресурси домогосподарств;
- б) фінансова безпека людини;
- в) заощадження;
- г) фінанси домогосподарств

18. *До первинних грошових надходжень домогосподарств належать?*

- а) заробітна плата;
- б) виплати по дивідендам;
- в) доходи від продажу нерухомості;
- г) страхові виплати.

19. *Економічна одиниця, що складається з однієї людини або кількох людей, які ведуть спільне господарство — це?*

- а) сім'я;
- б) Господарське товариство;
- в) домогосподарство;
- г) об'єднання.

20. *Джерелом формування доходів домогосподарств є?*

- а) заробітна плата;
- б) виплати по дивідендам;
- в) доходи від продажу нерухомості;
- г) страхові виплати.

Домогосподарство — це економічна одиниця, що складається з однієї людини або кількох людей, які ведуть спільне господарство, що забезпечує економіку факторами виробництва і використовує зароблені кошти для поточного споживання та оплати послуг і заощадження з метою задоволення своїх потреб.

Фінанси домогосподарств — це регульовані у визначеному правовому полі за допомогою спеціальних методів, прийомів та інструментарію потоки коштів через мікрорівневу систему грошових фондів, які забезпечують функціонування і розвиток людей як фізичних осіб, їх економічну діяльність з метою придбання житла, підтримання здоров'я, здобуття освіти, отримання пенсії, забезпечення інших аспектів людської діяльності.

Заощадження населення — сума грошового доходу, яка не використовується на поточне споживання і призначається для задоволення потреб у майбутньому.

Заощадження — це економічний процес, пов'язаний із забезпеченням в майбутньому власних потреб домогосподарств.

Фінансова безпека людини — стан життєдіяльності громадянина, за якого забезпечується правовий та економічний захист його життєвих інтересів, дотримуються конституційні права, забезпечується гідний і якісний рівень життя незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Фінансова політика домогосподарств — діяльність громадянина або його сім'ї, що ґрунтується на створенні і використанні фондів фінансових ресурсів з метою задоволення особистих потреб.

Фінансові ресурси домогосподарств — грошові кошти (власні і залучені), що знаходяться у розпорядженні домогосподарств і призначені для виконання фінансових зобов'язань і здійснення різного виду витрат (виробничих і споживчих).

Література

1. *Гладун О. М.* Домогосподарства: функції та проблеми дослідження // Демографія та соціальна економіка. — 2005. — № 1.
2. *Горбачик А.* Сприйняття економічних змін і стратегії виживання домогосподарств // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4.
3. *Кізіма Т.* Суспільний добробут та прагматика його оцінки в Україні // Світ фінансів. — 2006. — № 3.

4. *Кізима Т.* Фінансова стабільність держави і середній клас: критеріальна ідентифікація та феноменологія взаємодії // Світ фінансів. — 2007. — № 3.

5. *Ковалюк О. М., Лех Г. Л., Реверчук С. К.* Сімейні господарства України: принципи, механізми, перспективи: Навч. посіб. / За ред. д-ра екон. наук, проф. С.К. Реверчука. — К.: Атіка, 2000. — 173 с.

6. *Мірошниченко О. О.* Оцінка рівня матеріальної забезпеченості й особистого споживання міських і сільських домогосподарств України // Формування ринкових відносин в Україні. — 2007. — № 7.

7. *Петренко Я. В.* Чинники ощадної активності домогосподарств у довгостроковому періоді // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 12.

8. *Янєль Ю. Л.* Заощадження домогосподарств України та їх мотивація // Економіка. Фінанси. Право. — 2006. — № 6.

Тема 13

ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ

- 13.1. Зародження та розвиток страхування*
- 13.2. Сутність, функції і принципи страхування*
- 13.3. Розвиток теорії страхового ринку*
- 13.4. Вторинний ринок страхових послуг*
- 13.5. Сутність фінансів страховика та особливостей їх організації*

13.1. Зародження та розвиток страхування

Слово «страхування» увійшло в українську мову давно. Воно має відповідники в інших мовах: «insuranse» — у англійській, «versicherung» — у німецькій. Західні філологи вважають, що термін має латинське походження. У основі його слова *securus* і *sine cura*, що означають «безтурботний». Отже, страхування відбиває ідею застереження, захисту та безпеки [19].

Така ідея закладалась у перших страхових відносинах, відомості про які знайдено в джерелах, датованих третім тисячоліттям до нашої ери. Це не що інше, як закони вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750). Одним із них передбачалось укладання угоди між учасниками торговельного каравану про те, щоб спільно покривати збитки, які могли виникнути внаслідок розбійницького нападу, пограбування чи будь-якої іншої події у дорозі.

В області мореплавання угоди про взаємний розподіл збитків від загибелі кораблів та інших морських небезпек укладались між корабельниками — купцями на берегах Перської затоки та у Фінікії.

В Древній Греції існували угоди купців-піратів, що врегульовували питання як про розподіл доходів від торговельно-розбійницьких операцій, так і про розподіл втрат від морських небезпек.

У вище наведених прикладах прослідковується одна й та ж сама мета: забезпечення відшкодування збитків від стихійних лих та інших небезпек кожному з учасників торговельного колективу спільно, за рахунок всіх його членів. Має місце також ще одна особливість: **відсутність регулярних страхових платежів у спільну касу.**

Слід відзначити, що **організація страхового фонду**, яка виражається зобов'язаннями відшкодування збитків шляхом їх розподілу між певним колом, осіб являє собою найдревнішу форму страхування.

В подальшому розвитку страхування набуло більш досконалої форми. Страхові відносини починають будуватись на основі **внесення регулярних страхових платежів**, які призводять до **накопичення грошових засобів і створення страхового фонду**. Проте такий перехід здійснювався не відразу. Деякий час обидві вище розглянуті форми страхових відносин існували паралельно чи доповнюючи одна одну.

С відомості, що такий характер страхування мав місце в організаціях професійно-корпоративного типу. В завдання цих організацій входило надання матеріальної допомоги їх членам при нещасних випадках, а у разі смерті — членам сімей. Подібні організації існували в Древній Індії, Древньому Єгипті і були здебільшого організаціями взаємодопомоги торговельного люду.

Найбільш яскраво, порівняно з іншими народами древності, взаємне страхування в постійних організаціях статутного типу було розвинене в Древньому Римі. Воно використовувалось в різноманітних професійних союзах і колегіях. Головними цілями таких колегій було забезпечення високого рівня погребання (в ті далекі часи існував значний культ предків), надання матеріальної допомоги в разі захворювання, отримання травми, каліцтва.

Таким чином, у античному суспільстві страховий захист мав яскраво виражений характер братерської взаємодопомоги. В ті далекі часи зароджувались перші паростки особистого страхування.

У п'ятому сторіччі нашої ери з падінням Римської Імперії завершилась антична епоха і розпочалось середньовіччя. На ранніх стадіях цього періоду страхування було багато в чому схоже з античним і в цілому пройшло в своєму розвитку два етапи:

1. від взаємодопомоги взагалі, без диференціації страхових випадків, форм і розмірів взаємної підтримки до конкретизації і навіть її спеціалізації з урахуванням кола страхових випадків, форм і розмірів страхових виплат;

2. від розкладки збитку між членами певного колективу за фактом настання страхової події до системи періодичних, чітко визначених страхових платежів та попередньому накопиченню страхового фонду.

В дослідницькій літературі страхування середніх віків має назву **гільдійно-цехового**.

Середньовічне страхування охоплювало майже всі основи сучасного майнового та особистого страхування. Для гільдійно-цехового страхування більш пізнього періоду характерно також виділення із загального фонду спеціальних фондів. Наприклад, сирітських страхових кас, учасниками яких могли бути і сторонні особи. Це свідчить про те, що в процесі розвитку продуктивних сил гільдійно — цехове страхування втрачало замкнутий характер, виходило за рамки організації, метою діяльності якої було надання взаємодопомоги виключно її членам.

Комерційного характеру страхування починає набувати в процесі формування так званого капіталізму вільної конкуренції. Спрямованість на отримання прибутку є специфічною ознакою капіталістичного страхування. Воно виходить за межі докапіталістичного колективу і починає працювати на ринок з формуванням відповідних фінансових відносин між його суб'єктами.

13.2. Сутність, функції і принципи страхування

В життєдіяльності людини та суспільному виробництві постійно існують ризики. В зв'язку з цим з давніх давен виникла потреба у формуванні системи об'єктивних взаємовідносин, які були б спрямовані на попередження настання випадкових подій, зменшення їх наслідків та відшкодування збитків. Такі взаємовідносини називаються **страховим захистом**.

Страховий захист — сукупність економічних розподільчих і перерозподільних відносин, що склалися у процесі запобігання, подолання і відшкодування збитків, завданих конкретним об'єктам, матеріальним цінностям юридичних і фізичних осіб, життю і здоров'ю громадян [19].

Страховий захист є економічною категорією і має такі ознаки:

- 1) ймовірний характер настання випадкової події;
- 2) вираження збитку в натуральній чи грошовій формах;
- 3) об'єктивна потреба у відшкодуванні збитків;
- 4) необхідність проведення превентивних та репресивних заходів.

Матеріальним втіленням страхового захисту є страховий фонд.

Страховий фонд — це частина коштів, що вилучені з ВВП, а їх загальний розмір показує на збитки, які несе суспільство впродовж річного періоду часу.

Необхідно розрізняти:

1. **Централізований страховий (резервний) фонд**. Створюється на рівні держави в натуральній і грошовій формах за рахунок коштів державного бюджету. Відповідно, грошовою формою є резервний фонд Кабінету Міністрів України, яким відає і розпоряджається цей орган виконавчої влади. Натуральною формою є стратегічні запаси товарно-матеріальних цінностей, якими відає Держкомрезерв, а розпоряджається тільки Кабінет Міністрів України.

2. **Децентралізований страховий (резервний) фонд**. Створюється на рівні підприємств переважно в натуральній формі, ще носить назву *фонду самострахування*. Джерелом формування є власні кошти. Господарські товариства зобов'язані створювати резервний капітал у грошовій формі.

3. **Страховий фонд страхової компанії**. Створюється в межах страхового співтовариства) у грошовій формі за рахунок періодичних стра-

хових платежів (страхових внесок, страхових премій) фізичних та юридичних осіб (страхувальників).

Страховик формує систему страхового захисту з використанням страхування, що є одним з основних елементів функціонування сучасної фінансової системи країни. Аналіз опублікованих визначень страхування показує, що кожне з них уточнює або доповнює попередні, залишаючи без змін їх основу.

Стаття 352 Господарського кодексу України визначає **страхування** як діяльність спеціально уповноважених державних організацій та суб'єктів господарювання (страховиків), що пов'язана з наданням страхових послуг юридичним особам або громадянам (страхувальникам) для захисту їхніх майнових інтересів у разі настання визначених законом чи договором страхування подій (страхових випадків), за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів [8, с. 295]. Тобто страхування тлумачиться як господарська діяльність з надання страхових послуг.

У фінансовому словнику **страхування** трактується як система заходів щодо утворення страхових (грошових) фондів, призначених для повного або часткового відшкодування втрат суб'єктам господарювання від непередбачених обставин (стихійних лих, аварій, нещасних випадків, невиконання зобов'язань контрагентами, що збанкрутували і т.ін.) та надання допомоги громадянам (чи їх сім'ям) у разі настання страхових випадків — досягнення певного віку, втрати працездатності, смерті тощо [9, с. 438].

Класик страхової наукової думки К.Г. Воблий під страхуванням розуміє вид господарської діяльності на основі солідарності і відплатності, що має на меті покриття майбутніх потреб або нестатків, які є наслідком випадкової, але разом з тим статистично вловимої події [2, с. 20].

Досить широке визначення надає С.С. Осадець, який визначає страхування як «двосторонні економічні відносини, які полягають у тому, що страхувальник, сплачуючи грошовий внесок, забезпечує собі (чи третій особі) у разі настання події, обумовленої договором або законом, суму виплати з боку страховика, який утримує певний обсяг відповідальності і для її забезпечення поповнює та ефективно розміщує резерви, вживає превентивні заходи, спрямовані на зменшення ризику, а при потребі перестраховує частину своєї відповідальності» [19, с. 24].

Баранова В. Г. трактує страхування, як «замкнуті перерозподільні економічні стосунки між зацікавленими особами (страхувальниками) з приводу запобігання, подолання, локалізації, надання і отримання страхового захисту внаслідок настання страхового випадку і пов'язаного з ним збитку» [1, с. 26].

Горбач Л. М. вважає, що суть страхової діяльності «полягає в утворенні спеціалізованими організаціями страховиками — страхового фон-

ду в грошовому вираженні, який формується із внесків страхувальників з метою відшкодування з нього збитків, спричинених окремим страхувальникам у результаті настання страхових випадків, передбачених договором страхування або чинним законодавством» [7, с. 8].

Офіційне тлумачення страхування наведено в Законі України «Про страхування»: «Страхування — це вид цивільно — правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій)»[10].

Страховий платіж (страховий внесок, страхова премія) — плата за страхування, яку страхувальник зобов'язаний внести страховику згідно з договором страхування. Страховий платіж якісно залежить від страхового тарифу, кількісно від страхової суми і обчислюється як добуток страхової суми на страховий тариф.

Предмет договору страхування вказано у статті 980 (глава 67) Цивільного кодексу України — конкретний майновий інтерес страхувальника або застрахованої особи (майно, відповідальність перед третьою особою, життя і здоров'я і тому подібне), якому може бути завдана шкода стихійним лихом, нещасним випадком або іншою страховою подією [25].

Зміст страхування, як і інших категорій, розкривається в його функціях. В англійському словнику страхових термінів страхування визначається «як система передання ризику і його комбінування». Тобто у країні, де виникла більшість класичних видів страхування, зміст останнього пов'язують, насамперед, із переданням ризику від страхувальника до страховика. З цих міркувань страхування виконує такі функції: ризиківану, створення і використання страхових резервів (фондів), заощадження коштів, превентивну.

Ризиківана функція страхування полягає в переданні за певну плату страховику матеріальної відповідальності за наслідки ризику, зумовленого подіями, перелік яких передбачено чинним законодавством або договором.

Функція створення і використання страхових резервів (фондів). Страхування стає можливим лише за наявності у страховика певного капіталу, достатнього для забезпечення покриття збитків, заподіяних страхувальникові страховою подією, передбаченою договором страхування. Власними коштами покрити таку потребу у грошових виплатах страховик, здебільшого, не в змозі. Тому кожний страховик створює систему страхових резервів. Нагромадження й використання таких резервів характерні для страхової діяльності.

У формуванні й використанні страхових резервів виявляється перерозподіл коштів між страхувальниками. Ті з них, для яких у певному пе-

роді не настала страхова подія, сплативши страхові внески, не отримують жодних виплат. І навпаки: страхувальникам, які зазнали серйозних збитків від страхового випадку, виплачується відшкодування в сумах, значно більших за внесені страхові платежі.

Функція заощадження коштів. У більшості країн світу першість за обсягами страхових премій посідає особисте страхування (на дожиття, пенсій, ренти тощо). Проте виплати, пов'язані із втратою життя і здоров'я внаслідок нещасного випадку, становлять менш як 10%. Решта припадає на заощадження. Вони виплачуються з урахуванням інвестиційного доходу в разі дожиття застрахованого до певного віку або події.

Превентивна функція. Учасники страхування, і насамперед страховики та страхувальники, зацікавлені зменшити наслідки страхових подій. З цією метою вдаються до правової та фінансової превенції.

До правової превенції належать передбачені чинним законодавством або договорами страхування застереження, згідно з якими страхувальник повністю або частково позбавляється страхових відшкодувань. Фінансова превенція полягає в тому, що частина страхових премій спрямовується на фінансування превентивних заходів нормального виявлення.

В контексті функціонального призначення страхування доцільно зупинитись на його ролі в економіці держави і життєдіяльності людини. Насамперед страхування надає впевненості в розвитку бізнесу. Жодний власник не інвестує свого капіталу в розвиток виробництва тих чи інших товарів або в сферу послуг, не враховуючи можливого ризику втрати авансованих ресурсів. Передаючи за невелику плату відповідальність за наслідки ризикових подій страховикові, інвестор упевнений, що в разі настання страхового випадку завдані збитки буде відшкодовано.

Страхування необхідне для новостворених підприємств незалежно від виду економічної діяльності, які ще не набули достатнього виробничого потенціалу і не нагромадили власних резервних фондів.

Страхування забезпечує раціональне формування та використання коштів, призначених для здійснення соціальних програм. Світовий досвід довів доцільність нагромадження і використання коштів на соціальні програми страховим методом. Сформовані за цим методом ресурси використовуються як доповнення до державних ресурсів, спрямованих на фінансування освіти, охорони здоров'я, пенсійне забезпечення та деякі інші соціальні заходи.

Акумуляовані у страхових компаніях ресурси через систему інвестування сприяють розширенню виробництва. А це вигідно як страхувальникам і страховикам, так і іншим підприємницьким структурам.

Отже, страхування необхідне для забезпечення безперервного економічного розвитку суспільства, а також для допомоги окремим особам захистити себе від наслідків непередбачуваних подій.

В науковій теорії досить важливо визначити поняття ролі категорії, в тому числі й економічної. Якщо через функції проявляється суспільне призначення певної економічної категорії, то роль цієї категорії виражається в результатах її практичного застосування. Тобто, можна сказати, що роль представляє собою форму відповідної організуючої діяльності людей. Різноманітні економічні категорії можуть обслуговувати одні й ті ж самі процеси суспільного відтворення, однак при цьому не виходити за рамки своїх специфічних функцій. Така можливість виникає завдяки відмінностям між ролями та функціями економічних категорій.

В розвинутих країнах страхування знімає навантаження з видаткової частини бюджету по відшкодуванню збитків, залученню інвестицій в економіку, вирішенню соціальних проблем суспільства. До того ж до основних факторів соціально-економічного розвитку будь-якої країни відноситься критерій рівня безпеки життя та виробництва, тобто страховий захист. Страхові компанії у всьому світі розглядаються як могутні фінансові та інвестиційні інститути, окрім того, вони вирішують проблему зайнятості у світі.

Страхування ґрунтується й на певних принципах (табл. 13.1).

Таблиця 13.1

Характеристика принципів страхування *

Принципи страхування	Розкриття сутності принципів
Конкурентність;	Усім страхувальникам і страховикам держава гарантує вільний вибір видів страхування та рівні можливості у здійсненні діяльності. Держава проводить активну антимонопольну політику, яка є важливим чинником у формуванні цивілізованого страхового ринку. Цей принцип поки що повною мірою стосується лише добровільних видів страхування.
Страховий ризик;	Ймовірна подія або сукупність подій, на випадок яких здійснюється страхування.
Страховий інтерес	Матеріальна заінтересованість у страхуванні, виліває з права власності або володіння тим чи іншим об'єктом. Кожен власник зацікавлений у тому, щоб вкладені в цей об'єкт кошти не були втрачені через стихійне лихо, нещасний випадок тощо. Фізичні особи мають страховий інтерес в організації захисту на випадок втрати свого здоров'я, втрати годувальника, а також у разі настання інших спеціально обумовлених подій. Страховики, у свою чергу, мають інтерес отримати прибуток.

Принципи страхування	Розкриття сутності принципів
Максимальна сумлінність	Надійне страхування можливе лише за умов високого довір'я між сторонами.
Відшкодування в межах реально завданих збитків	Страхові відшкодування не повинні приносити страховальникові прибутку.
Франшиза	Частина збитків, що не відшкодовуються страховиком згідно з договором страхування. Може бути визначена у вигляді певної грошової суми або у відсотках до всієї страхової суми. Розрізняють умовну та безумовну франшизу.
Суброгація	Передання страховальником страховикові права на стягнення заподіяної шкоди з третіх (винних) осіб у межах виплаченої суми.
Контрибуція	Право страховика звернутися до інших страховиків, які за проданими полісами несуть відповідальність перед одним і тим самим конкретним страховальником, з пропозицією розділити витрати з відшкодування збитків.
Співстрахування і пере-страхування	Співстрахування — страхування об'єкта за одним спільним договором кількома страховиками. При цьому в договорі мають міститись умови, що визначають права й обов'язки кожного страховика. Перестрахування — це страхування одним страховиком (цедентом, перестраховальником) на визначених договором умовах ризику виконання частини своїх обов'язків перед страховальником у іншого страховика або професійного перестраховика.
Диверсифікація	Поширення активності страховиків за рамки основного бізнесу. Проте Закон України «Про страхування» передбачає, що предметом безпосередньої діяльності страховика може бути лише страхування, перестрахування і фінансова діяльність, пов'язана з формуванням і розміщенням страхових резервів та управлінням ними.

* Складено на основі джерела [19]

13.3. Розвиток теорії страхового ринку

Страховий ринок — це один з ключових елементів національної економіки будь-якої країни. Страхові компанії, завдяки перерозподілу коштів страхових резервів, забезпечують стабільність роботи інших господарюючих суб'єктів, а накопичені страховими компаніями кошти — це суттєве джерело інвестицій в економіку країни.

Необхідно відзначити, що різні автори дають своє тлумачення поняття страхового ринку. Зупинимось на деяких із них.

Журавльов Ю.М. вважає, що страховий ринок — це система економічних відносин, яка складає сферу діяльності страховиків і перестраховиків у даній країні, групі держав і в міжнародному масштабі по наданню відповідних страхових послуг страхувальникам. Разом з тим автор виділяє і термін «обмежений страховий ринок». Якщо страхування або перестраховування не можуть бути розміщені на страховому ринку якої-небудь іншої країни повністю, то такий ринок є обмеженим [6].

На думку колективу авторів [19] **страховий ринок** — це економічний простір, в якому взаємодіють страхувальники (формують попит на страхові послуги), різноманітні за формами організації страхові компанії (страховики, котрі задовольняють попит на послуги), страхові посередники (агенти і брокери), а також організації страхової інфраструктури, асоціації страховиків, консалтингові фірми, навчальні центри.

В цьому ж джерелі існують й інші визначення, а саме: страховий ринок — сфера грошових відносин, де об'єктом купівлі-продажу є специфічний товар — страхова послуга, формується попит і пропозиція на неї; форма взаємозв'язку між учасниками страхових правовідносин (страхувальниками, страховиками та посередниками).

Шахов В.В. тлумачить страховий ринок як систему економічних відносин з приводу страхування. І в загальному понятті розглядає страховий ринок як сукупність страхових організацій [6].

На думку А.В. Криворучко страховий ринок слід розглядати як сферу фінансово-економічних відносин між страховиками і страхувальниками по наданню страхових послуг і захисту майнових інтересів юридичних осіб і громадян, а також по здійсненню відповідної фінансової діяльності в межах чинного законодавства з боку комерційних страхових компаній і фірм чи державних організацій [6].

Як бачимо, в широкому розумінні страховий ринок являє собою всю сукупність економічних відносин з приводу купівлі-продажу страхових послуг, тобто ринок забезпечує органічний зв'язок між страховиками і страхувальниками і тут здійснюється обов'язкове визнання страхової послуги. Об'єктивною основою страхового ринку є виникнення в процесі відтворення необхідності надання грошової допомоги потерпілим у випадку настання непередбачених подій.

В економічній системі Україні страховий ринок згідно вимог Закону «Про фінансові послуги і державне регулювання ринків фінансових послуг» відноситься саме до ринку фінансових послуг.

Структура страхового ринку являє собою складну теоретичну проблему. Залежно від критерію аналізу визначають інституціональну, територіальну галузеву і організаційну структури страхового ринку.

Інституціональна структура ґрунтується на розмежуванні приватної, публічної або комбінованої форм власності, на якій створюється страхова організація. Вона може бути представлена акціонерними, корпоративними, взаємними, державними страховими компаніями.

У **територіальному аспекті** виділяють місцевий (регіональний), національний (внутрішній) та світовий (зовнішній) страхові ринки.

За галузевою ознакою виділяють ринки *особистого, майнового страхування і страхування відповідальності*.

Організаційна структура страхового ринку може бути представлена так.

1. **Страхова компанія**, де відбувається *формування страхового фонду* і переплітаються індивідуальні, колективні та групові інтереси. Свої відносини з іншими страховиками економічно відокремлені страхові компанії будують на основі співстрахування та перестрахування.

2. Страхові компанії можуть утворювати **громадські об'єднання** у формі спілок, ліг, асоціацій для координації діяльності, захисту інтересів своїх членів та здійснення спільних програм, якщо їх утворення не суперечить законодавству України. Вони не мають права займатися страховою діяльністю.

3. **Товариства взаємного страхування** — юридичні особи — страховики, створені відповідно до Закону України «Про страхування» з метою страхування ризиків цього товариства. Сплата страхового платежу здійснюється за рахунок чистого прибутку, що залишається у розпорядженні членів товариства, крім випадків, передбачених законодавством України.

4. **Страхові посередники**, якими є *страхові агенти та страхові брокери*. Через них страховики здійснюють страхову діяльність.

5. **Перестраховальні компанії** (перестраховики) — організації, які не виконують прямих страхових операцій, а приймають у перестраховування ризики інших страховиків і можуть передавати частину з них у ретроцесію.

6. **Перестрахові брокери** — юридичні особи, які здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у перестрахованні від свого імені на підставі брокерської угоди із страховиком, який має потребу у перестрахованні.

7. **Професійні об'єднання страхових компаній**. Основні серед них — страхові бюро і страхові пули.

8. **Професійні оцінювачі ризиків і збитків** — актуарії, андерайтери, диспашери, аварійні комісари, сюрвеєри.

9. **Спеціальний Уповноважений орган у справах нагляду за страховою діяльністю**, який здійснює нагляд з боку держави з метою дотримання вимог учасниками страхового ринку законодавства України про страхування, ефективного розвитку страхових послуг, запобігання неплатоспроможності страховиків та захисту інтересів страхувальників.

Від 2003 року спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері страхування є Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України, яка діє відповідно до Положення «Про Державну комісію з регулювання ринків фінансових послуг України», затвердженого Указом Президента України від 4 квітня 2003 року № 292/2003.

Таким чином, страховий ринок являє собою складну, багатofакторну, динамічну, відповідним чином структуровану систему. Ця система реально функціонує, отже, відповідно взаємодіють усі складові страхового ринку, котрий можна розглядати як єдність внутрішньо організованої системи та зовнішнього стосовно до цієї системи оточення.

До **внутрішньої структури страхового ринку** відносять: страхові продукти (послуги за конкретними видами договорів страхування); систему організації продажів страхових полісів та формування попиту на страхові продукти; гнучку систему тарифів (ціни, пільги, знижки, націнки, штрафи, пеня тощо); власну інфраструктуру страховика (агентства, контори, філіали, представництва, канали комерційного зв'язку); матеріальні та фінансові ресурси, що визначають становище страховика; людські ресурси страхової компанії; фінансове становище страхової компанії та довіру до неї з боку фінансових інститутів; ліквідність страхового фонду.

Страхові продукти — особливі послуги, що пропонуються на страховому ринку. Страхові послуги можуть бути надані на умовах обов'язковості і добровільності. Відповідно за формою проведення страхування поділяють на обов'язкове і добровільне. Всі види добровільного та обов'язкового страхування законодавчо визначені ст. 6 та 7 Закону України «Про страхування».

Зовнішнє середовище страхового ринку складається з елементів, якими страховик може управляти, та з тих, на які він впливати не може, але повинен враховувати їх у своїй діяльності.

До складових, на які страховик може впливати, належать: ринковий попит; конкуренція; ноу-хау страхових послуг тощо; інфраструктура страхового ринку (правове і нормативне забезпечення, інформаційна та аудиторська мережа, наукове обслуговування, кадри, система організації професійної освіти, наукове обслуговування, професійна етика і мова).

До складових, на які страховик впливати не може, входять: чисельність населення, його вікова та статева структури; сезонні міграції; купівельна спроможність населення і т. ін.

Отже, страховий ринок — це відкрита система, здатна до розширення та звуження, залежна як від загальної економічної ситуації в країні, так і від активності страховика.

13.4. Вторинний ринок страхових послуг

Укладання договору страхування між страхувальником і страховиком свідчить про встановлення особливих економічних відносин, спрямованих на забезпечення страхового захисту майнових інтересів страхувальників в обмін на страхові премії. В той же час страхова компанія з огляду на деякі обставини може повторно застрахувати ризик, прийнятий від страхувальника, в іншого страховика. Така операція називається перестрахуванням, що утворює вторинний ринок страхових послуг з відповідним кругообігом коштів.

Згідно ЗУ «Про страхування »**перестрахування** — це страхування одним страховиком (цедентом, перестрахувальником) на визначених договором умовах ризику виконання частини своїх обов'язків перед страхувальником у іншого страховика (перестраховика) резидента або нерезидента, який має статус страховика або перестраховика, згідно з законодавством країни, в якій він зареєстрований [10].

У статті 987 «Договір перестрахування» (Глава 67) Цивільного кодексу України вказано, що за договором перестрахування страховик, який уклав договір страхування, страхує в іншого страховика (перестраховика) ризик виконання частини своїх обов'язків перед страхувальником [25].

Ризик підлягає обов'язковому перестрахованню, якщо його страхова сума перевищує 10% сформованого статутного капіталу та страхових резервів [10].

У перестрахуванні **цедентом** є компанія, яка передає ризик у перестрахування, **цесіонарієм** компанія, що приймає ризик у перестрахування.

Сам процес передачі ризику у перестрахування називається **цедируванням ризику** або **страховою цесією**. Цесіонарій може ще раз перестрахувати прийнятий від цедента ризик. Такий процес називається **ретроцесією**. Укладається договір **ретроцесії**, в якому цесіонарій стає **ретроцедентом**, а компанія, що приймає ризик у ретроцесію називається **ретроцесіонарієм**. Ретроцесій може бути декілька. В результаті відбувається багаторазовий розподіл ризику, але не зважаючи на це, компанія-цедент (прямий страховик) залишається повністю відповідальною перед страхувальником за виконання своїх зобов'язань. Вона може не повідомляти страхувальника про те, що його ризик перестраховано, У разі настання страхової події прямий страховик відшкодовує всі збитки страхувальникові, а частки страхових виплат, що перераховуються перестраховиками, відносяться до доходів від іншої операційної діяльності цедента.

Прояв перестраховання у дії реалізується через ряд функцій. Найважливіша серед них — це функція вторинного перерозподілу ризику. Крім того перестраховання дозволяє страхувати дороги та унікальні ризики (наприклад, космічні проекти), виступає формою торгівлі страхових послуг на міжнародному ринку, що дозволяє виділити активне і пасивне перестраховання.

Активне перестраховання пов'язане з проведенням перестрахових операцій у межах вітчизняного страхового ринку, в тому числі розміщення іноземних ризиків серед вітчизняних страховиків.

Пасивне перестраховання передбачає передачу ризиків іноземним перестраховикам, тобто нерезидентам. Пасивне перестраховання забезпечує відтік капіталів за кордон і негативно впливає на частку страхових премій у валовому внутрішньому продукті країни.

При укладанні договору перестраховання, перестраховальник перераховує перестраховикові деяку частину страхової премії, отриманої від страхувальника. В той же час перестраховальник як прямий страховик несе певну суму витрат, пов'язаних з укладанням прямого договору страхування. Перестраховик компенсує узгоджену частину цих витрат шляхом виплати комісійної винагороди.

Отже, **комісійна винагорода** — це узгоджена частина витрат на ведення справи, що перераховується перестраховиком на користь перестраховальника.

Розрізняють **оригінальну комісію**, що існує в перестраховальній цесії. Її отримує цедент і включає до доходів від іншої операційної діяльності.

Перестраховальна комісія існує в ретроцесії. Досить часто перестраховання ризику вимагає послуг *перестрахового брокера*, якій отримує брокерську комісію.

Комісійною винагородою є також **тантьєма**. Вона виплачується цесіонарієм цеденту за рахунок чистого прибутку, отриманого від розміщення перестраховальних премій у цінні папери та інші об'єкти інвестування. Існує переважно у страховій цесії. Тантьєма включається до доходів від фінансово-інвестиційної діяльності прямого страховика (цедента).

За методом передавання ризиків у перестраховання і за оформленням правових відносин сторін перестраховальні операції поділяються на факультативні, облігаторні (договірні), факультативно-облігаторні і облігаторно-факультативні (змішані).

13.5. Сутність фінансів страховика та особливостей їх організації

Виникнення страхових компаній як повноцінних суб'єктів господарювання вимагає переосмислення місця та ролі їхніх фінансів у складі фінансової системи країни вже як ланки децентралізованих фінансів. Отже,

сутність фінансів страховиків, особливості їхньої організації та управління ними слід розглядати, беручи до уваги сутність децентралізованих фінансів взагалі та враховуючи зокрема специфіку страхової діяльності [4, с. 14].

Підходи до визначення поняття «фінанси підприємств» наведені в табл. 13.4. Бачимо, що найчастіше під фінансами підприємств вчені розуміють певні економічні відносини, які виникають в процесі їх діяльності, пов'язані з формуванням, розподілом та використанням фінансових ресурсів підприємства. Проте фінанси страхових компаній необхідно розуміти по іншому.

На це дають підстави особливості функціонування страховиків. Зупинимось на них більш докладно.

Таблиця 13.2

Підходи до визначення поняття «фінанси підприємств»

Джерело	Визначення
А. М. Поддєрьогін [24, с. 6].	Економічні відносини, що пов'язані з рухом грошових потоків, формуванням, розподілом і використанням доходів і грошових фондів суб'єктів господарювання в процесі відтворення
О. С. Філімоєнков [22, с. 7]	Система грошових відносин, що виникають у процесі отримання і розподілу грошових доходів і накопичень, формування і використання відповідних фондів грошових коштів
В. М. Опарін [14, с. 75]	Сукупність обмінно-розподільних відносин, що виникають на підприємстві в процесі формування, розміщення і використання фінансових ресурсів, здійснення витрат, отримання і розподілу доходів
О. Р. Романенко [17, с. 67]	Економічні відносини, що пов'язані з рухом грошових потоків, формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів на мікроекономічному рівні в процесі відтворення
Н. В. Колчіна [23, с. 7]	Система фінансових або грошових відносин, що виникають в процесі формування основного і оборотного капіталів, фондів грошових коштів організації (підприємства) і їх використання

На відміну від сфери виробництва, де товаровиробник спочатку здійснює витрати на випуск продукції, а потім уже компенсує їх за рахунок виручки від реалізації, страховик спочатку акумулює кошти, що надходять від страхувальника, створюючи необхідний страховий фонд, а лише після цього несе витрати, пов'язані з компенсацією збитків за укла-

деними страховими угодами [19, с. 487]; основою діяльності страховка є продаж страхових послуг [15, с. 11]; страхові організації відносяться до підприємств галузей сфери нематеріального виробництва, тому в процесі кругообігу капіталу відсутня стадія виробництва і капітал на протязі всього обороту має лише грошову форму; формування інтересу в учасників страхових відносин, обумовлених наявністю ризику; страховим відносинам притаманний розклад та вирівнювання збитків в часі і просторі, поверненість акумульованих у страховий фонд страхових премій через систему виплат за тарифний період; наявність обов'язкового державного нагляду; страхування передбачає еквівалентність відносин страховальника і страховика і в той же час прибутковість страхової діяльності [26, с. 156].

На рис. 3.1. показано фінансові відносини, що опосередковують кругообіг коштів страхової організації.

Рис. 13.1. Фінансові відносини, які опосередковують кругообіг коштів страхової організації

Фінансові відносини виникають між:

1) засновниками страхової компанії у процесі формування статутно-го капіталу страховика. Статутний капітал є першоджерелом створення умов для початку діяльності страховика;

2) страховою організацією та її засновниками (акціонерами) з приводу випуску та розміщення акцій страховика, формування резервного фонду акціонерного товариства, розподілу прибутку, виплати дивідендів за акціями;

3) страховиками і страхувальниками з приводу надання страхового захисту. У процесі зазначених відносин страхувальники набувають страхового захисту, а страховик отримує джерела формування фінансових ресур-

сів для гарантованого виконання своїх страхових зобов'язань і, крім того, джерела дешевого і якісного інвестиційного капіталу [4, с. 16];

4) між страховиками та суб'єктами інфраструктури страхового бізнесу (страховими агентами, брокерами, консалтинговими фірмами та ін), поява яких свідчить про розширення страхової діяльності;

5) страховиками з приводу перестраховування та підвищення фінансової надійності. Основною метою цих відносин є фінансова стабілізація та стійкість за рахунок перерозподілу збитків від ризиків та отримання доходу [1, с. 30];

6) страховиками і об'єднаннями страховиків. Зазвичай члени об'єднань формують спільні фонди (резерви), які допомагають їм у вирішенні проблем страхування тих ризиків, для яких утворюються такі об'єднання;

7) страховиками та їхніми відокремленими підрозділами (філіями та представництвами) з приводу фінансування витрат, розподілу та використання прибутку, співстрахування та перестраховування в межах однієї компанії деяких ризиків, формування страхових резервів та їх розміщення тощо;

8) страховою компанією та її персоналом з приводу розподілу та використання прибутку, випуску і розміщення цінних паперів, що емітуються страховою компанією, виплати дивідендів за акціями і процентів за облігаціями тощо;

9) страховиками та іншими суб'єктами господарювання з приводу участі страховиків у їхньому капіталі, надання фінансової допомоги, задоволення регресних вимог, розрахунків за штрафними санкціями тощо;

10) страховими організаціями і операторами фінансового ринку в процесі інвестиційної та фінансової діяльності страховиків та з приводу інвестування та розміщення тимчасово вільних власних і залучених коштів страхових організацій;

11) страховими організаціями і афілійованими структурами, а також між страховиками та іншими учасниками фінансово-промислових груп, холдингів, концернів, корпорацій. Ця група фінансових відносин пов'язана із внутрішньокорпоративним перерозподілом грошових коштів з метою розвитку бізнесу, фінансування спільних проектів, оптимізації оподаткування, захисту від недобросовісних поглинань та захоплень тощо;

12) страховиком і державою з приводу сплати податків до бюджету, цільових внесків на соціальне страхування до відповідних фондів загальнодержавного обов'язкового соціального страхування, застосування штрафних санкцій тощо.

Розглянуті основні групи фінансових відносин можна вважати такими, що визначають сутність і зміст фінансів страхових організацій. Матеріальною основою усіх цих відносин є рух грошових коштів страховика [4, с. 17].

Враховуючи сутність фінансів підприємств та специфіку страхової діяльності О. О. Гаманкова визначає фінанси страхових організацій як «економічні відносини у грошовій формі, які опосередковують кругообіг грошових коштів страховиків з метою забезпечення статутної діяльності і пов'язані з рухом грошових потоків, капіталу, розподілом та використанням доходів і грошових фондів страхових організацій» [4, с. 16]. Н. Г. Нагайчук дає наступне визначення «фінанси страхової компанії — це економічні відносини пов'язані з рухом грошових коштів, формуванням, розподілом і використанням доходів і фондів страховика для забезпечення страхового захисту страхувальників, прибутку засновників та достатнього фінансового забезпечення власного функціонування (господарської діяльності страхової компанії)» [13]. В.А.Щербаков наголошує на регульованості фінансів страховика з боку держави і визначає їх, як регульовані державою грошові відносини, які виникають в процесі формування і використання власних, залучених і позикових фінансових ресурсів [26, с. 157].

Таким чином можна вважати, що фінанси страхових організацій — це регульовані державою економічні відносини у грошовій формі, які виникають в процесі формування, розподілу і використання фінансових ресурсів страховика для забезпечення його статутної діяльності, власного розвитку та інтересів засновників.

Функціонування фінансів здійснюється не автоматично, а з допомогою цілеспрямованої їх організації. Під організацією фінансів страховика слід розуміти організацію управління грошовими перерозподільними відносинами між страховою компанією та її контрагентами; організацію та управління рухом грошових коштів страховика та його капіталу в чинному правовому середовищі з метою забезпечення фінансової стійкості страховика і максимізації його прибутку або збільшення вартості компанії [4, с. 22].

Фінанси будь-якого суб'єкта господарювання базуються на певних організаційних принципах (рис. 13.2), притаманних конкретній організаційно-правовій формі функціонування, галузі економіки та виду діяльності.

Виділяють наступні загальні принципи організації фінансів страховика:

- реалізація принципу плановості досягається шляхом поточного і стратегічного фінансового планування в страховій організації. Принцип притаманний страховій діяльності, так як розрахунки страхових тарифів чи актуарні розрахунки передбачають планування витрат, збитковості і прибутковості страхової діяльності;

- диверсифікація в фінансовій діяльності передбачає розподіл фінансового ризику, що в повній мірі здійснюється при плануванні та формуванні інвестиційного портфеля страхової компанії. Також формування стійкості страхового портфеля засновано на диверсифікації технічного ризику страховика;

Рис. 13.2. Принципи організації фінансів страхової компанії [13; 26]

– принцип раціональності повинен бути врахований при плануванні і здійсненні витрат. Принцип оптимізації передбачає застосування різних економіко-математичних методів в управлінні фінансовими результатами страхової компанії;

– взаємозв'язок та взаємообумовленість полягає в тому, що основні фінансові показники страхової організації представляють собою єдину систему, зміни в якому-небудь елементі якої викликає адекватні зміни в інших;

– оперативність фінансової діяльності передбачає у випадку негативної ситуації своєчасне коректування фінансової політики організації, прийняття конструктивних рішень і здійснення відповідних дій з ціллю ліквідації загрозливого стану;

– гнучкість організації фінансів означає маневреність в управлінні ресурсами страхової організації, проведення гнучкої політики, гнучкість статей доходів, складу і структури інвестицій, тарифів та ін.;

– принцип фінансової стійкості і безпеки — страхові компанії створюються з метою отримання прибутку їхніми власниками, але одночасно предметом їх безпосередньої діяльності є надання страхового захисту, який можливий тільки за умови її фінансової спроможності, тому діяльність страхових компаній суворо регульована з боку держави, яка висуває вимоги до забезпечення фінансової стійкості страховиків, особливо це стосується інвестиційної діяльності [21, с. 155].

Виділяють також специфічні принципи організації фінансів страховика:

- створення цільового грошового фонду — кошти сформованого зі страхових премій учасників фонду витрачаються тільки на компенсацію шкоди, причому лише тим учасникам, з якими стався страховий випадок;

- замкнута розкладка можливих збитків між зацікавленими особами — учасники, що беруть участь у формуванні цільового фонду не можуть вимагати назад сплачені кошти, навіть якщо протягом тривалого часу з ними не стався страховий випадок;

- принцип солідарності — усі учасники страхування сплачують страхові премії і за рахунок визначеної частки цих внесків формуються страхові фонди страховика, кошти яких спрямовують на покриття збитків при настанні страхового випадку;

- поворотність мобілізованих страхових премій — у прямому розумінні притаманна для страхування життя. Для інших видів страхування цей принцип справедливий при настанні страхових випадків;

- принцип перерозподілу страхових премій в часі і просторі — дія договору страхування виходить за межі календарного року і, враховуючи імовірнісний характер настання страхового випадку, існує невизначеність місця і часу його настання. У страховика у будь-який момент часу має бути достатньо коштів для виконання зобов'язань перед страхувальниками;

- принцип фінансової еквівалентності — усі кошти, що надійшли від усіх страхувальників і призначені для відшкодування збитку, повинні бути повернуті у вигляді страхових виплат за такий же період [13].

Матеріальним втіленням фінансових відносин на рівні суб'єктів господарювання є фінансові ресурси. Н.В. Колчіна визначає фінансові ресурси, як сукупність власних грошових доходів в готівковій та безготівковій формі і надходжень ззовні (позикових і залучених), які акумулює організація і призначених для виконання фінансових зобов'язань, фінансування поточних витрат і витрат, пов'язаних з розвитком виробництва [2, с. 13], А. М. Поддєрьогін розуміє «грошові кошти, що є в розпорядженні підприємств» [24, с. 10], а О.Р. Романенко — «акумульовані підприємством грошові кошти з різних джерел, які надходять у господарський обіг і призначені для покриття його потреб» [17, с. 80], В. М. Опарін — «суму коштів, спрямованих в основні та оборотні засоби підприємства» [14, с. 80].

Горбач Л. М. надає визначення фінансовим ресурсам страхової організації як грошовим доходам і надходженням, що знаходяться в розпорядженні останньої для здійснення операцій прямого страхування і перестрахування з моменту укладання відповідного договору до здійснення зобов'язань у вигляді виплат страхових сум і відшкодувань, а також для здійснення інших витрат, які забезпечують процес страхування, еконо-

мічного стимулювання співробітників, витрат, спрямованих на удосконалення, підвищення якості наданих страхових послуг [7, с. 216].

Гаманкова О.О. вважає за доцільне використовувати замість терміну «фінансові ресурси» термін «капітал», оскільки перші є капіталом, представленим у грошовій формі [4, с.26].

У наукових колах точиться дискусія, чи доцільно й чи правильно викремлювати залучені й позичені фінансові ресурси, або останні входять до залучених. Ряд вчених [4; 12; 17; 21; 22] виділяють власний, залучений та позиковий капітал. Склад капіталу страхової компанії відповідно до цього підходу наведено на рис. 13.3.

Рис. 13.3 Склад капіталу страхової компанії [21, с. 84]

Водночас, Н. В. Ткаченко визначає, що для зручності дослідження, оскільки порівняно з обсягами страхових резервів частка статей позикового капіталу страховика є досить скромною, то доцільно капітал поділяти на власний і залучений, вважаючи, що до нього входить і позиковий [21, с. 84].

Власний капітал — це капітал, який належить страховикові на праві власності; він представлений статутним, додатковим і резервним капіталом і включає нерозподілений прибуток [12].

Оскільки статутний капітал від самого початку заснування страхової організації формує основу її фінансової стійкості, його розміру і структури приділяється дуже велика увага з боку як страховиків, так і наглядових органів [19, с. 447]. Закон України «Про страхування» встановлює мінімальний розмір статутного фонду страховика, який займається видами страхування іншими, ніж страхування життя, в сумі, еквівалентній 1 млн. євро, а страховика, який займається страхуванням життя, — 1,5 млн. євро за валютним обмінним курсом валюти України. При створенні страховика або збільшенні зареєстрованого статутного фонду статутний фонд повинен бути сплачений виключно в грошовій формі. Дозволяється формування статутного фонду страховика цінними паперами, що випускаються державою, але не більше 25 відсотків загального розміру статутного фонду. Забороняється використовувати для формування статутного фонду векселі, кошти страхових резервів, а також кошти, одержані в кредит, позику та під заставу, і вносити нематеріальні активи [10].

Додатковий та резервний капітал, а також сума нерозподіленого прибутку належить до гарантійного фонду страховика, який формується у результаті статутної діяльності страхової компанії і слугує додатковим джерелом фінансування її непередбачених платежів, дає змогу своєчасно розраховуватись по страхових виплатах [10]. Конкретних вимог щодо обсягів такого гарантійного фонду вітчизняним законодавством не передбачено [4, с. 32].

Додатковий капітал формується у результаті статутної діяльності і підрозділяється на додатковий вкладений капітал та інший додатковий капітал. [4, с. 27]. Резервний фонд формується у розмірі, встановленому установчими документами, але не менше 25 відсотків статутного капіталу. Розмір щорічних відрахувань до резервного фонду передбачається установчими документами, але не може бути меншим 5 відсотків суми чистого прибутку [10]. Нерозподілений прибуток є джерелом формування власного капіталу, яке має внутрішнє походження, виникає за наслідками фінансового року, уособлює величину прибутку, реінвестованого у страхову компанію [4, с. 31]. Відповідно до Закону України «Про страхування» страховики за рахунок нерозподіленого прибутку можуть створювати вільні резерви — це частка власних коштів страховика, яка резервується з метою забезпечення платоспроможності страховика відповідно до прийнятої методики здійснення страхової діяльності [10].

При зарахуванні ресурсів до залучених основним принципом їх формування є цільове призначення. Такі ресурси відображаються у розділі «Забезпечення наступних витрат і платежів» [12]. Головною особливістю балансу страхової організації є структура даного розділу. У складі забезпечень наступних витрат і платежів усі інші підприємства відображають нараховані у звітному періоді витрати на оплату майбутніх відпусток персоналу, гарантійні зобов'язання тощо, величина яких на дату

складання балансу може бути визначена тільки шляхом попередніх (прогнозних) оцінок. Страховики у цьому розділі відображають ще свої страхові резерви. Ця стаття балансу страховиків поряд із статтею «Статутний капітал» є найбільш вагомою статтею у пасиві балансу [4, с. 33].

Страхові резерви відносяться до залучених, оскільки ці ресурси не належать страховику, вони лише тимчасово, на період дії договору страхування, знаходяться у розпорядженні страхової компанії і призначені для здійснення страхових виплат. При умові беззбиткового проходження договору вони або переходять в дохідну базу, або повертаються страховальникам у частині, передбаченій у договорі, їх неправомірно вважати позиковим капіталом, так як він надається під відсоток і повинен бути повернений кредитору в повному обсязі [18, с. 746].

Страхові резерви поділяються на технічні резерви і резерви із страхування життя (математичні резерви) [10]. Страховики можуть прийняти рішення про запровадження з початку календарного року формування і ведення обліку таких технічних резервів за видами страхування, іншими, ніж страхування життя:

- Резерв незароблених премій включає частки від сум надходжень страхових платежів (страхових внесків, страхових премій), що відповідають страховим ризикам, які не минули на звітну дату.

- Резерв заявлених, але невиконаних збитків — оцінка обсягу зобов'язань страховика для здійснення виплат страхових сум (страхового відшкодування) за відомими вимогами страховальників, включаючи витрати на врегулювання збитків, які не оплачені або оплачені не в повному обсязі на звітну дату та які виникли в зв'язку зі страховими подіями, що мали місце в звітному або попередніх періодах, та про факт настання яких страховика повідомлено відповідно до вимог законодавства України та/або умов договору.

- Резерв збитків, які виникли, але не заявлені — оцінка обсягу зобов'язань страховика для здійснення страхових виплат, включаючи витрати на врегулювання збитків, які виникли у зв'язку зі страховими випадками у звітному та попередніх періодах, про факт настання яких страховику не було заявлено на звітну дату в установленому законодавством України та/або договором порядку.

- Резерв коливань збитковості призначений для компенсації виплат страховика, що пов'язані з відшкодуванням збитків, у разі, якщо фактична збитковість за видами страхування у звітному періоді перевищує очікуваний середній рівень збитковості, узятий за основу при розрахунку тарифної ставки за цими видами страхування.

- Резерв катастроф формується з метою здійснення страхових виплат у разі настання природних катастроф або значних промислових аварій, у результаті яких буде завдано збитків численним страховим

об'єктам, і коли настає потреба здійснювати виплати страхового відшкодування в сумах, що значно перевищують середні розміри збитків, узяті за основу при розрахунку страхових тарифів [4].

Джерелом позичених ресурсів є позика, відносини за якою ґрунтуються на принципах строковості, цільового призначення, платності, поверненості, забезпеченості. Позиковий капітал страхової компанії відображається у пасиві балансу: у Розділі III «Довгострокові зобов'язання», Розділі IV «Поточні зобов'язання», Розділі V «Доходи майбутніх періодів» [4, с. 36].

Контрольні запитання

1. Розкрийте особливості античного, середньовічного і капіталістичного страхування?
2. В чому полягає сутність категорії страхового захисту? Розкрийте зміст, джерела формування і призначення сукупного страхового фонду суспільного виробництва.
3. Що таке страхування? Яке місце воно посідає у фінансовій системі країни?
4. Які функції властиві страхуванню? Виділіть головну з них.
5. Розкрийте зміст принципів страхування.
6. Розкрийте сутність страхового ринку і підходи до виділення різних його структур.
7. Які операції здійснюються на вторинному ринку страхових послуг?
8. В чому полягає сутність фінансів страховика?
9. Розкрийте особливості організації фінансів страхової компанії.
10. Розкрийте склад капіталу страховика.

Тести

1. *Виберіть основну причину виникнення та існування страхування?*
 - а) Захист майнових інтересів суб'єктів виробничих відносин і людського суспільства від несприятливих подій (ризиків);
 - б) створення сезонних запасів;
 - в) збільшення обсягів виробництва;
 - г) здійснення запобіжних заходів, спрямованих на зменшення страхового ризику.
2. *Зміст категорії страхового захисту складає?*

- а) Спосіб локалізації небезпечних об'єктів;
- б) економічні відносини щодо попередження, усунення, локалізації збитків внаслідок несприятливих подій;
- в) механізм забезпечення підприємств фінансовими ресурсами;
- г) збільшення товарних запасів у зв'язку з впливом чинника сезонності.

3. Централізований страховий (резервний) фонд створюється?

- а) На державному рівні;
- б) на рівні підприємств;
- в) на рівні страхової компанії;
- г) на державному рівні та рівні підприємств.

4. В чому полягає головна роль розвитку страхування в економічній системі суспільства?

- а) Страхування підвищує ступінь безпеки бізнесу;
- б) страхування стимулює до підвищення продуктивності праці;
- в) у страхуванні створюються значні резерви грошових резервів, що стають джерелом зростання інвестицій в економіку;
- г) страхування дає змогу оптимізувати ресурси, що спрямовуються на організацію економічної безпеки.

5. Сукупний фонд страхового захисту існує в формах?

- а) Резервів страхових організацій, централізованих резервів держави, фондів самострахування підприємств;
- б) резервних фондів підприємств;
- в) кредитів банку;
- г) статутного фонду.

6. Що є товаром страхового ринку?

- а) Страховий захист;
- б) страхове покриття;
- в) страхова послуга;
- г) страховий ризик.

7. Статутний капітал страхових компаній, що функціонують у сфері загального страхування повинен бути не меншим?

- а) 100 тис. ЄВРО;
- б) 100 млн. ЄВРО;
- в) 5000 доларів США;
- г) 1 млн. ЄВРО.

8. Мінімальний розмір статутного капіталу страхових компаній, що надають послуги у сфері страхування життя повинен складати?

- а) 500 тис. ЄВРО;
- б) 1 млн. ЄВРО;

- в) 1,5 млн. Євро;
- г) 5000 доларів США.

9. *Страховий брокер є представником?*

- а) Генерального страхового агента;
- б) страховика;
- в) страхувальника;
- г) перестраховика.

10. *Хто регулює діяльність страхових агентів?*

- а) Страхові компанії;
- б) кабінет Міністрів;
- в) міністерство фінансів;
- г) генеральний страховий агент.

11. *Спеціальним державним органом, який регулює страхову діяльність в Україні є?*

- а) Український комітет у справах нагляду за страховою діяльністю;
- б) експертна Рада з питань страхування при Кабінеті Міністрів України;
- в) Департамент фінансових установ та ринків;
- г) Державна комісія з регулювання ринку фінансових послуг.

12. *Що з нижченаведеного є методами перестрашування?*

- а) Квотне і факультативне перестрашування;
- б) непропорційне перестрашування;
- в) облігаторне і факультативне перестрашування;
- г) пропорційне перестрашування.

13. *Фінансові відносини, які опосередковують кругообіг коштів страхової організації виникають між?*

- а) Засновниками страхової компанії у процесі формування статутного капіталу страховика;
- б) страховиками і страхувальниками з приводу надання страхового захисту;
- в) страховиками з приводу перестрашування та підвищення фінансової надійності;
- г) всі відповіді вірні.

14. *Фінанси страхових організацій — це ?*

- а) Регульовані державою економічні відносини у грошовій формі, які виникають в процесі формування, розподілу і використання фінансових ресурсів страховика для забезпечення його статутної діяльності, власного розвитку та інтересів засновників;
- б) не регульовані державою економічні відносини у грошовій формі, які виникають в процесі формування, розподілу і використання фінансо-

вих ресурсів страховика для забезпечення його статутної діяльності, власного розвитку та інтересів засновників;

в) економічні відносини у грошовій формі, які виникають в процесі формування, розподілу і використання фінансових ресурсів страховика для забезпечення його статутної діяльності, власного розвитку та інтересів засновників;

г) відносини у грошовій формі, які виникають в процесі формування, розподілу і використання фінансових ресурсів страховика для забезпечення його статутної діяльності, власного розвитку та інтересів засновників

15. Що є матеріальним втіленням фінансових відносин на рівні суб'єктів господарювання?

- а) Грошові кошти та їх еквіваленти;
- б) фінансові ресурси;
- в) грошові кошти;
- г) доходи.

16. Страхові резерви страховиків поділяються на?

- а) Технічні резерви;
- б) математичні резерви;
- в) резерви із страхування життя;
- г) технічні резерви і резерви із страхування життя (математичні резерви).

17. До гарантійного фонду страховика належать?

- а) Додатковий та резервний капітал, а також сума нерозподіленого прибутку;
- б) додатковий капітал, а також сума нерозподіленого прибутку;
- в) додатковий і резервний капітал;
- г) резервний капітал та сума нерозподіленого прибутку.

18. До первинних грошових надходжень страховиків, пов'язаних із страховою діяльністю, належать?

- а) Страхові тарифи;
- б) страхові суми;
- в) страхові премії;
- г) страхові виплати.

19. Власний капітал страховика представлений?

- а) Статутним, додатковим, резервним капіталом, нерозподіленим прибутком;
- б) додатковим, резервним капіталом, нерозподіленим прибутком;
- в) статутним, резервним капіталом, нерозподіленим прибутком;
- г) статутним, додатковим капіталом, нерозподіленим прибутком.

20. Джерелом формування страхових резервів страховиків є?

- а) Тантьєма;
- б) бруто — тариф;
- в) брокерські комісії;
- г) страхові внески.

Глосарій

Аварійний комісар — фахівець, який за дорученням страховика визначає причину, характер, розмір збитків і видає аварійний сертифікат, на нього може покладатися участь у проведенні превентивних заходів, ліквідації наслідків страхового випадку. Іноді страховик може доручити аварійному комісару розгляд претензій страхувальника.

Активне перестраховання — приймання іноземних ризиків для покриття або продажу страхових гарантій.

Актуарій — офіційно вповноважена особа, яка має відповідну фахову підготовку та обчислює страхові тарифи. На актуарія покладається відповідальність за те, щоб страхові фонди були достатніми на той момент, коли страховику доведеться виконувати свої зобов'язання за договорами страхування.

Андеррайтер — висококваліфікований спеціаліст у сфері страхового бізнесу, уповноважений страховою компанією виконувати необхідні процедури з розгляду пропозицій і прийняття ризиків на страхування (перестраховання). Він оцінює ризик, визначає ставки премій та інші умови страхування, оформляє страхові поліси.

Диверсифікація — розподіл інвестиційних коштів між категоріями активів інвестування

Диспашер — спеціаліст у галузі морського страхування, який здійснює розрахунки з розподілу витрат при аварії між заінтересованими сторонами.

Договір страхування — письмова угода між страхувальником і страховиком, за якою страховик бере на себе зобов'язання в разі настання страхового випадку виплатити страхову суму або відшкодувати завданий збиток у межах страхової суми страхувальнику чи іншій особі, на користь якої укладено договір, а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові внески у визначені терміни та виконувати інші умови договору. Договір страхування стає чинним з моменту внесення страхового платежу, якщо інше не передбачено умовами страхування.

Класифікація страхового ринку — поділ ринку за відповідними класифікаційними ознаками.

Майнове страхування — галузь страхового ринку, в якій об'єктом страхових відносин є майнові інтереси, що не суперечать законодавству України, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном юридичних або фізичних осіб, які здійснюються на підставі добровільно укладеного договору між страховиком і страхувальником.

Місткість перестрахового договору — максимальна сукупна сума ризику, що залишається на власному утриманні компанії, яка прийняла цей ризик і ліміт відповідальності перестраховиків за договором перестраховання.

Особисте страхування — галузь страхування, у якій об'єктом страхових відносин є життя, здоров'я та працездатність людини і яке спрямоване на забезпечення захисту сімейних доходів громадян, а також на нагромадження ними коштів для підвищення рівня свого фінансового добробуту.

Пасивне перестраховання — передача ризиків іноземним страховикам.

Перестраховання — це страхування одним страховиком (цедентом, перестраховальником) на визначених договором умовах ризику виконання частини своїх обов'язків перед страхувальником у іншого страховика або професіонального перестраховика.

Превентивні заходи у страхуванні — комплекс заходів, здійснюваних страховиком або за його рахунок, пов'язаних із запобіганням або зниженням руйнівного впливу можливих страхових випадків, що впливає із сутності страхування, його превентивної функції.

Пріоритет — власна участь цедента в покритті збитків.

Репресивні заходи у страхуванні — боротьба зі стихійним лихом (повінь, пожежа, снігові замети) чи іншими ризиками з метою зменшення розміру втрат від знищення або пошкодження застрахованих об'єктів.

Ретроцесія — подальша передача цесіонарієм ризику (частково або повністю) наступному пере страховику.

Ринки фінансових послуг — сфера діяльності учасників ринків фінансових послуг з метою надання та споживання певних фінансових послуг. До ринків фінансових послуг належать професійні послуги на ринках банківських послуг, страхових послуг, інвестиційних послуг, операцій з цінними паперами та інших видах ринків, що забезпечують обіг фінансових активів.

Страхова виплата — грошова сума, яка виплачується страховиком відповідно до умов договору страхування при настанні страхового випадку.

Страхова компанія — суб'єкт підприємницької діяльності, який бере на себе обов'язки страховика і має на це відповідну ліцензію.

Страхова послуга — продукт праці колективу страхової компанії, що задовольняє потребу страхувальника у безпеці в обмін на грошовий еквівалент у формі страхової премії.

Страхова сума — грошова сума, в межах якої страховик відповідно до умов страхування зобов'язаний провести виплату при настанні страхового випадку.

Страховий захист — сукупність економічних розподільчих і перерозподільних відносин, що склалися у процесі запобігання, подолання і відшкодування збитків, завданих конкретним об'єктам, матеріальним цінностям юридичних і фізичних осіб, життю і здоров'ю громадян.

Страховий інтерес — матеріальна заінтересованість у страхуванні, виливає з права власності або володіння тим чи іншим об'єктом.

Страховий платіж (страховий внесок, страхова премія) — плата за страхування, яку страховальник зобов'язаний внести страховику згідно з договором страхування.

Страховий пул — добровільне об'єднання страхових компаній для спільного страхування певних ризиків, що не є не є юридичною особою. Він створюється на підставі угоди між зазначеними компаніями з метою забезпечення фінансової стійкості страхових операцій на умовах солідарної відповідальності за виконання зобов'язань за договорами страхування.

Страховий ризик — певна подія, або сукупність подій, на випадок якої (яких) проводиться страхування, має ознаки ймовірності та випадковості.

Страховий ринок — сфера грошових відносин, де об'єктом купівлі-продажу є специфічний товар — страхова послуга, формується попит і пропозиція на неї; форма взаємозв'язку між учасниками страхових правовідносин (страховальниками, страховиками та посередниками)

Страховий тариф — ставка страхового внеску з одиниці страхової суми за визначений період страхування.

Страхові агенти — громадяни або юридичні особи, які діють від імені та за дорученням страховика і виконують частину його страхової діяльності (укладення договорів страхування, одержання страхових платежів, виконана робіт, пов'язаних з виплатами страхових сум і страхового відшкодування).

Страхові (перестрахові) брокери — юридичні особи або громадяни, які зареєстровані у встановленому порядку як суб'єкти підприємницької діяльності та здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу у страхуванні як страховальник.

Страховальники — юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали із страховиками договори страхування або є страховальниками відповідно до законодавства України.

Страхування — економічні відносини, за яких страховальник в результаті сплати грошового внеску забезпечує собі чи третій особі в разі настання події, обумовленої договором або законом, суму виплати стра-

ховиком, який утримує певний обсяг відповідальності і для її забезпечення поповнює та ефективно розміщує резерви, здійснює превентивні заходи щодо зменшення ризику, у разі необхідності перестраховує частину останнього.

Страховання відповідальності — це галузь страхової діяльності, де об'єктом страхування виступають майнові інтереси, що пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої життю здоров'ю чи майну третьої фізичної особи, а також майну юридичної особи внаслідок будь — якої дії чи бездіяльності страховальника.

Сюрверс — інспектор або агент страховика, який здійснює огляд застрахованого майна (суден, вантажів) і дає висновок щодо їх стану, розміру, пошкодження у разі аварій тощо.

Франшиза — частина збитків, що не відшкодовуються страховиком згідно з договором страхування.

Цедент — сторона, яка передає ризик у перестраховання (прямий страховик, перестраховальник).

Цесіонарій — сторона, яка приймає ризик у перестраховання (перестраховик).

Цесія — процес передавання ризику в перестраховання.

Література

1. Баранова В. Г. Фінансовий механізм функціонування страхової системи — Одеса: Видавництво «ВМВ», 2009. — 380 с.
2. Вобльй К. Г. Основи економії страхування. — М.: Анкил, 1993.
3. Гаманкова О. О. Ринок страхових послуг в Україні: теорія, методологія і практика: монографія / Державний вищий навчальний заклад «Київський національний ун-т ім. Вадима Гетьмана». — К.: КНЕУ, 2009. — 283 с.
4. Гаманкова О. О. Фінанси страхових організацій: Навч. посіб. — КНЕУ, 2007. — 328 с.
5. Говорушко Т. А. Страхові послуги. Підручник:— К.: Центр учбової літератури, 2011. — 376 с.
6. Говорушко Т. А. Стан та проблеми розвитку страхового ринку в економічній системі України // Економіка Фінанси Право. — 2005. № 8.
7. Горбач Л. М. Страхова справа: Навч. посібник.-2-ге вид., виправлене. — К.: Кондор, 2003. — 252 с.
8. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р., № 436 — IV // Відомості Верховної Ради України 2003 р., № 18 — 22.
9. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник, — 2 -ге видання виправлене і доповнене. — Львів: Видавництво «Центр Європи», 1997 — 576 с.

10. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування» від 04.10.2001 р. № 2745 –III. // www.rada.gov.ua
11. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг» від 12.07. 2001 р. № 2664 — III. // www.rada.gov.ua
12. *Нагайчук Н. Г.* Управління капіталом страхової компанії // *Фінанси України.* — 2008. — № 11. — С. 106–116.
13. *Нагайчук Н. Г.* Теоретичні підходи до визначення змісту поняття «фінанси страхових організацій» // *Інвестиції: практика та досвід.* — 2010. — №11. — С. 32–35. (Загальні питання економіки)
14. *Опарін В. М.* Фінанси (Загальна теорія): Навч. посібник. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: КНЕУ, 2002. — 240 с.
15. *Піратовський Г. Л.* Страховий бізнес: управління розвитком. / Київ. нац. торг.-екон. ун-т. — К., 2006. — 253 с.: іл., табл.
16. Про Державну комісію з регулювання ринків фінансових послуг від 4.04.2003 р.: Указ Президента України № 292/2003. // www.rada.gov.ua.
17. *Романенко О. Р.* Фінанси: Підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 312 с.
18. *Страхование: Учебник / Под ред. Т.А. Федоровой.* — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: СКОМОИЧНОСТЬ, 2004. — 875 с.
19. *Страховання: Підручник / Керівник авт. кол. наук. ред. С. С. Осадець, д-р, екон. наук, проф.* — К.: КНЕУ, 2006. — 528 с.
20. *Страховання: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича,* — К.: Знання, 2008. — 1019 с.
21. *Ткаченко Н. В.* Забезпечення фінансової стійкості страхових компаній: теорія, методологія та практика. / Н. В. Ткаченко; Нац. банк України, Ун-т банків. справи. — Черкаси: «Черкаський ЦНТЕІ», 2009. — 570 с.
22. *Філімоненков О. С.* Фінанси підприємств: Навч. посіб. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: МАУП, 2004. — 328 с.: іл. — Бібліогр.: с. 318–321.
23. *Финансы организаций (предприятий): учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям, специальности 080105 «Финансы и кредит» / [Н.В. Колчина и др.]; под ред. Н.В. Колчиной.* — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — 383 с.
24. *Фінанси підприємств: Підручник / Керівник авт. кол. і наук. ред. проф. А. М. Поддєрьогін.* 6-те вид., перероб. та доп. — К.: КНЕУ, 2006. — 460 с.
25. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40 — 44, ст. 356.*
26. *Щербаков В. А.* Страхование : учебное пособие / В. А. Щербаков, Е. В. Костяева. — М.: КНОРУС, 2007. — 312 с.

Тема 14

О²І АІ НІ АЕЕ ДЕІ І Е

- 14.1. Сутність фінансового ринку, необхідність і передумови його створення*
- 14.2. Структура фінансового ринку*
- 14.3. Класифікація фінансових ринків*
- 14.4. Фінансові активи та фінансові інструменти*

14.1. Сутність фінансового ринку, необхідність і передумови його створення

Досвід багатьох країн світу свідчить, що найбільш ефективною формою організації економіки є ринок. Для нормального розвитку економіки необхідна мобілізація тимчасово вільних коштів фізичних та юридичних осіб, їхній розподіл і перерозподіл на комерційній основі між різними секторами економіки. Ці процеси повинні здійснюватись на фінансовому ринку, у своєрідній сфері, де визначається попит і пропозиція на різноманітні фінансові інструменти.

Фінансовий ринок є складовою сферою фінансової системи держави. Він може успішно функціонувати лише в умовах ринкової економіки, коли переважна частина фінансових ресурсів мобілізується суб'єктами підприємницької діяльності на засадах їх купівлі-продажу.

Метою утворення та функціонування фінансового ринку є акумулювання та ефективно розміщення заощаджень в економіці, стан якої значною мірою зумовлений ефективністю переливу інвестиційних коштів від тих, хто має заощадження, до тих, у кого на цей момент є потреба в капіталі. Чим різноманітніша з точки зору суб'єктів і розмірів структура заощаджень та можливостей інвестицій, тим більшою є необхідність в існуванні фінансового ринку.

Поняття «фінансовий ринок» є дуже широким, так як охоплює і фінансові зв'язки і значну кількість форм відносин власності. До 2000 року «фінансовий ринок» намагаються замінити в літературі поняттям «грошового» або «кредитного ринку», «інвестиційного ринку». В економічній літературі відсутня єдина концепція трактування основоположних фінансових категорій, таких, як фінанси, фінансова

система, фінанси підприємств, регіональні фінанси, місцеві фінанси тощо, в тому числі і фінансовий ринок. У західній і російській науковій літературі існує багато визначень поняття «фінансовий ринок», іноді взаємозаперечуючих, що відображає складність даної категорії і маловивченість її.

Таблиця 14.1

Трактування змісту поняття «фінансовий ринок» зарубіжними та вітчизняними вченими

Джерело даних	Суть визначення
1. Красавина Л. М. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. — М.: Финансы и статистика. — 1994. — 643 с.	«Світовий фінансовий ринок — це частина ринку позичкових капіталів, де переважно здійснюється емісія, купівля-продаж цінних паперів, у тому числі в євровалютах і включає світовий грошовий ринок, світовий ринок капіталів і світовий фінансовий ринок»
2. Рязанова Н. С. Макроекономіка та економічна політика: Підручник. — К.: Таксон, 1996. — 240 с.	«...це грошові відносини, що складаються в процесі купівлі-продажу фінансових активів під впливом попиту та пропозиції на позичковий капітал, рух якого втілюється в цінних паперах»
3. Комаринський Я., Яремчик І. Фінансово-інвестиційний аналіз: Навч. посібник. — К.: Українська енциклопедія, — 1996. — 300 с.	«...ринок позичкових капіталів — це система економічних відносин, що забезпечують акумуляцію вільних грошових коштів, перетворення їх в позичковий капітал і його перерозподіл між учасниками процесу відтворення»
4. Кузнецова Н. С., Назарчук І. Р. Ринок цінних паперів в Україні: правові основи формування та функціонування. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — С. 7.	«...це частина загального ринкового простору, що охоплює фінансові зв'язки та значну кількість форм кредитних відносин і включає ринок банківських кредитів і ринок цінних паперів»
5. Бланк И. А. Основы финансового менеджмента. — К.: Ника-Центр, 1999. — Т.1. — С. 185–259.	«... у найбільш загальному вигляді фінансовий ринок є ринком, на якому об'єктом купівлі-продажу виступають різноманітні фінансові інструменти і фінансові послуги»
6. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія): Навч. посібник. — 2-ге вид., доп. І перероб. — К.: КНЕУ, 2002.	«це сукупність обмінно-перерозподільчих відносин, пов'язаних з процесами купівлі-продажу фінансових ресурсів, необхідних для здійснення виробничої та фінансової діяльності»

Джерело даних	Суть визначення
7. Ходаківська В.П., Беляєв В.В. Ринок фінансових послуг: теорія і практика: Навч. посібник. — Київ: ЦУЛ, 2002. — 616 с.	«...це саморегулююча система ринків, де концентрується попит і пропозиція на різні фінансові активи та послуги, що пов'язані з придбанням активів; це сфера економічних відносин між суб'єктами ринку в процесі формування та реалізації попиту і пропозиції фінансових активів»
8. Шелудько В.М. Фінансовий ринок: Навч. посіб. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Знання-Прес, 2003. — 535 с.	«Фінансовий ринок являє собою систему економічних та правових відносин, пов'язаних із купівлею-продажем або випуском та обігом фінансових активів»
9. Маслова С.О., Опалов О.А. Фінансовий ринок. Навч. посіб. — 2-ге вид., випр. — К.: «Каравела», 2003. — 344 с.	«...це ринок, на якому визначаються попит і пропозиція на різноманітні фінансові інструменти»
10. Павлов В.І., Пилипенко І.І., Кривов'язюк І.В. Цінні папери в Україні: Навч. посібник. — Видання 2-ге, доповнене. — К.: Кондор, 2004. — 400 с.	«Фінансовий ринок є цілісною системою, яка складається із взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих елементів, кожний із яких спроможний окремо впливати на розвиток цієї системи»
11. Смолянська О.Ю. Фінансовий ринок: Навч. посіб. — Київ: Центр навчальної літератури, 2005. — 384 с.	«... є механізмом нагромадження та перерозподілу фінансових ресурсів країни; організованою або неформальною системою торгівлі фінансовими інструментами, основну роль в якій відіграють фінансові інститути, які направляють потоки грошових коштів від власників до позичальників»
12. Шморгун Н.П., Головко І.В. Фінансовий аналіз. Навч. посіб. — К.: ЦНЛ, 2006. — 528 с.	«...це економічні відносини між підприємствами, державою, населенням з приводу перерозподілу тимчасово вільних грошових коштів на основі повної економічної самостійності та механізму саморегуляції ринкової економіки»

Із визначення відомих вчених переважає точка зору, в якій фінансовий ринок розглядається як економічні відносини, суб'єктами яких виступають держава, а також фінансові посередники, які на стабільній, впорядкованій основі забезпечують перерозподіл фінансових ресурсів серед учасників ринку. Відносини, що розглядаються, формуються на

певному економічному просторі, зі сформованою правовою, технічною, економічною, податковою інфраструктурою, яка постійно змінюється.

Таким чином, можна стверджувати, що термін «фінансовий ринок» широко використовується в економічній літературі, але існує неоднозначність трактувань, які характеризують внутрішній зміст поняття «фінансовий ринок». Це ускладнює структурування фінансового ринку, яка дозволяє визначити місце кожного його структурного сегмента (грошового, валютного, фондового, кредитного, фінансових послуг тощо) в загальній ринковій фінансовій системі, охарактеризувати основні етапи їх історичного розвитку, а також розглянути можливі напрями їх подальшої еволюції.

Фінансовий ринок може бути як повністю *сегментований*, так і повністю *інтегрований*. Якщо ринок повністю сегментований, інвестор з однієї країни не може вкласти кошти в цінні папери в іншій країні. В повністю інтегрованому ринку інвестор може інвестувати кошти будь-де і цінні папери одного ступеня ризику будуть забезпечувати інвестору однаковий рівень доходу. Сьогодні фінансові ризики різного рівня, а також ринки різних фінансових інструментів різною мірою інтегровані. Емітенти мають обмежені можливості щодо залучення дешевшого капіталу поза місцевим ринком, а інвестори — щодо вкладення коштів на ринках інших країн та на міжнародному ринку.

Процес *інтеграції* фінансових ринків, який зараз триває в світі, пов'язаний із багатьма процесами, що відбуваються на національних та міжнародних ринках. Найважливішу роль серед них відіграють:

- *розвиток новітніх технологій*, які забезпечують високу ефективність інформаційної інфраструктури фінансового ринку та системи розрахунків між учасниками ринку;
- *концентрація діяльності учасників ринку в світових фінансових центрах* — вітчизняний фінансовий ринок сегментований але професійні учасники його сегментів є членами міжнародних організацій, що діють на світових розвинутих фінансових ринках. Так Україна є членом Міжнародної організації комісії з цінних паперів (IOSCO), Групи 30, Форуму Європейських комісій з цінних паперів (FESCO) та інших;
- *інституціоналізація фінансових ринків*, тобто постійне збільшення частки інституційних учасників ринку (інвестиційних, страхових компаній, пенсійних фондів тощо);
- *лібералізація фінансових ринків* — створення законодавства, що сприяє проникненню учасників ринку на фінансові ринки різних рівнів і стимулює їх активність.

Необхідними *передумовами* для створення фінансового ринку є:

– *господарська самостійність підприємств* — почала формуватись ще в кінці 80-х років, коли підприємствам надали право самостійно розпоряджатися своїми доходами і розвивати свою діяльність за принципом

«трех С»: самокупність, самостійність і самоуправління. Після 1991 року, коли були прийняті закони України «Про підприємства в Україні» і «Про цінні папери та фондову біржу», підприємства стали повноправними суб'єктами фінансового ринку, так як стали самостійно формувати форму своєї власності, — перевага надавалась акціонерній;

– *ліквідація державної монополії на використання заощаджень населення* — уже більше 20 років населення з метою отримання доходу має можливість вкладати свої кошти не тільки в ощадний банк, а й в різні фінансові установи та фінансові інструменти, що в свою чергу сприяє і зростанню добробуту, і росту економіки держави;

– *перехід до нової системи організації грошових потоків в економіці* — грошові потоки почали розглядатися як фінансове вираження підприємницької діяльності суб'єкта господарювання в умовах ринкової економіки, як основа самофінансування, що забезпечує покриття потреби підприємства в капіталі за рахунок внутрішніх джерел; обґрунтовується політика сучасного управління грошовими потоками на основі кількісної оцінки та моделювання;

– *рівноправність всіх учасників фінансового ринку* — це основний принцип, який забезпечує однакові права для всіх учасників фінансового ринку щодо отримання інформації, створення необхідних умов для реалізації інтересів суб'єктів ринку, забезпечення захисту їх майнових прав;

– *формування та вдосконалення дворівневої банківської системи* — сучасна банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, що створені і діють на території України відповідно до положень Закону України «Про банки та банківську діяльність». Через банківську систему проходить великий обсяг грошових розрахунків і платежів підприємств, організацій і населення, що вимагає від банківської системи досконалості, довіри, стабільності, ефективного використання фінансових інструментів для поліпшення грошово-кредитного регулювання, підвищення ефективності платіжної системи;

– *утворення інфраструктури фінансового ринку за рахунок різних фінансових посередників* — важливим елементом інфраструктури є інституційний, роль якого у розвитку фінансового ринку визначається фінансовими посередниками, що представлені в основному банківськими та небанківськими фінансовими установами, контрактними інститутами, кількість яких з кожним роком збільшується, а також і якість послуг, які вони надають на фінансовому ринку;

– *утворення сучасної технічної бази, що обслуговує функціонування фінансового ринку* — процес інтеграції, який зараз триває у світі, пов'язаний із багатьма процесами, що відбуваються на міжнародних і національних фінансових ринках, найважливішим із них є розвиток новітніх технологій, інституціоналізація, лібералізація фінансових ринків, досягти яких без сучасної технічної бази з новими Інтернет-технологіями неможливо;

– *пільговий порядок оподаткування доходів із цінних паперів* — одна із основних передумов, яка сприяє розвитку ринку цінних паперів; вкладання коштів у даний фінансовий актив не тільки юридичних осіб, але і населення сприяє розвитку вторинного (неорганізованого) фінансового ринку та ін.

Основною передумовою функціонування фінансового ринку є розбіжність між потребою у фінансових ресурсах економічних суб'єктів і джерелами задоволення цієї потреби. Найчастіше вільні грошові кошти існують у вигляді заощаджень у одних власників, а потреби в інвестиціях виникають у інших.

На фінансовому ринку відбувається рух коштів (капіталу). Гроші — це головна мета підприємництва і найважливіший засіб для досягнення цієї мети. При цьому необхідно вирішити питання про джерела капіталу та шляхи його вкладання. Тому для всіх суб'єктів господарювання важливим є фінансовий ринок, де можна знайти необхідні кошти або інвестувати тимчасово вільні кошти та отримати від цього прибуток. Все це дозволяє посилити платоспроможний попит, який вже зараз формується на ринковій основі. Основним критерієм повинні стати вигідність вкладання капіталу в рамках ринкового механізму і конкурентоспроможність тих, хто хоче його залучити.

Фінансовий ринок, як економічна категорія, має свої *принципи та функції*, які досліджуються і забезпечують його розвиток.

Принципи фінансового ринку — це основні правила, за якими відбувається побудова реального й ефективного фінансового ринку.

Перші принципи для розвитку фондового сегменту ринку були затверджені Постановою Верховної Ради України «Про Концепцію функціонування та розвитку фондового ринку України» [10].

Основні принципи та їх трактування представлено в табл. 14.2.

Таблиця 14.2

Основні принципи фінансового ринку та його сегментів

Назва принципів	Їх характеристика
Цілісність ринку у межах окремої країни	забезпечується наявністю єдиної національної фондової біржі як єдиного місця котирування цінних паперів, єдиного Центрального депозитарію цінних паперів і єдиного Клірингового банку; також означає визначення єдиних курсів на усі цінні папери, які допущені до обігу й котирування на всій території країни
Централізація	здійснення державного контролю та безпосереднє регулювання цілісної системи обігу цінних паперів, що забезпечується спеціально створеними державними органами

Продовження табл. 14.2

Назва принципів	Їх характеристика
Прозорість	доступність для всіх учасників ринку до значних обсягів достовірної інформації про фінансові послуги та суб'єктів, що їх надають, про цінні папери та їх емітентів
Введення системи електронного обігу цінних паперів	запровадження дематеріалізованого обігу цінних паперів у формі комп'ютерних записів на рахунках через систему «національна фондова біржа — центральний депозитарій — кліринговий банк»
Реальний захист і забезпечення інтересів та прав інвесторів	створення необхідних умов (соціальних, політичних, економічних, правових) для реалізації інтересів суб'єктів фінансового ринку та забезпечення захисту їх майнових прав
Відповідність національної системи обігу цінних паперів загальноприйнятим міжнародним стандартам безпеки інтересів і прав інвесторів	забезпечення високих гарантій для залучення місцевих та іноземних інвестицій в акціонерний капітал і розвиток національної економіки
Соціальна справедливість	забезпечення створення рівних можливостей та спрощення умов доступу інвесторів і позичальників на фінансовий ринок, недопущення монопольних проявів дискримінації прав і свобод суб'єктів ринку цінних паперів
Урегульованість	створення гнучкої і ефективної системи регулювання фінансового ринку і в першу чергу фондового
Контрольованість	створення надійно діючого механізму обліку і контролю, запобігання і профілактика зловживань і злочинності на фінансовому ринку і його сегментах
Ефективність	максимальна реалізація потенційних можливостей щодо мобілізації та розміщення фінансових ресурсів у перспективні сфери національної економіки, що сприятиме забезпеченню її прогресу та задоволенню життєвих потреб населення
Правова упорядкованість	створення розвиненої правової інфраструктури забезпечення діяльності фінансового ринку, яка чітко регламентує правила поведінки і взаємовідносин його суб'єктів

Назва принципів	Їх характеристика
Конкурентність	забезпечення необхідної свободи підприємницької діяльності інвесторів, емітентів і ринкових посередників, <i>створення умов</i> для змагання за найбільш вигідне залучення вільних фінансових ресурсів і встановлення немонопольних цін на послуги фінансових посередників <i>та умов</i> контролю за дотриманням правил добросовісної конкуренції учасниками ринку

Впровадження таких принципів у більшості країн світу здійснюється відповідно до рекомендацій «Групи Тридцяти» — міжнародної організації незалежних експертів, яка розробляє стандарти фінансових ринків. Вперше «Група Тридцяти» запропонувала головні характеристики та принципи для фондового ринку, якими були: цілісність, централізація, прозорість, застосування системи електронного обігу цінних паперів. Відповідно до рекомендацій «Групи Тридцяти» уряд України прийняв «Концепцію функціонування і розвитку фондового ринку України», яка включає названі принципи і, враховуючи специфіку розвитку економіки України, додатково затвердив свої правила розвитку фінансового ринку і конкретно фондового — це: *соціальна справедливість, урегульованість, контрольованість, ефективність, правова упорядкованість, конкурентність*.

За цими ж принципами розвиваються вітчизняні саморегулівні організації, які є професійними учасниками фондового сегменту фінансового ринку. Так у Положенні про функціонування фондових бірж [4] основними засадами функціонування фондової біржі є конкурентність, цілісність, стабільність, справедливість, прозорість, інформування і захист інвесторів та учасників біржових торгів.

У Правилах Української фондової біржі основними принципами визначені цілісність і прозорість, які вимагають забезпечення функціонування системи електронного обігу цінних паперів, а також забезпечення регулярної інформації про діяльність емітента та курсу його цінних паперів шляхом публікації її в офіційному виданні УФБ.

Чим повнішою і достовірнішою інформацією володіють учасники ринку, тим «прозорішим» є цей ринок. Сьогодні одним із «найпрозоріших» ринків вважають фінансовий ринок США, на якому учасникам ринку доступна така інформація про фінансові активи та їх емітентів, яку в інших країнах не зобов'язують оприлюднювати.

Сутність та роль фінансового ринку в економіці держави найбільш повно розкривається в його функціях.

Функції фінансового ринку — це основні завдання кожного сегменту ринку, що забезпечують його розвиток. Функції поділяють на загальні, які характерні для всіх сегментів фінансового ринку і спеціальні (конкретні) — характеризують розвиток окремої сфери ринку.

Основними (загальними) функціями фінансового ринку є:

1. Забезпечення взаємодії покупців та продавців фінансових активів, у результаті якої встановлюються ціни на фінансові активи, що зрівноважують попит і пропозицію на них.

Кожен із інвесторів на фінансовому ринку аналізує ситуацію, що діє на ринку і вкладає кошти у фінансові активи, враховуючи дохідність і ризиковість своїх вкладень. Емітенти фінансових активів, щоб бути конкурентоспроможними на фінансовому ринку, прагнуть забезпечити інвесторам необхідний рівень дохідності їх фінансових вкладень. Таким способом на ефективно діючому фінансовому ринку формується рівноважна ціна на фінансові активи, яка задовольняє інвесторів, емітентів і фінансових посередників.

2. Запровадження фінансовим ринком механізму викупу в інвесторів належних їм фінансових активів і тим самим підвищення ліквідності цих активів.

Викуп у інвесторів фінансових активів забезпечують фінансові посередники — дилери ринку, які в будь-який момент, коли це потрібно інвесторам, готові викупити фінансові активи, що їм належать. Чим ефективніше функціонує фінансовий ринок, тим вищу ліквідність він забезпечує фінансовим активам, що перебувають в обігу на ньому, оскільки будь-який інвестор може швидко і практично без втрат у будь-який момент перетворити фінансові активи на готівку. Фінансові посередники завжди готові не тільки викупити фінансові активи, а й продати їх інвесторам у разі потреби.

3. Фінансові ринки сприяють знаходженню для кожного з кредиторів (позичальників) контрагента угоди, а також суттєво зменшують витрати на проведення операцій та інформаційні витрати.

Вирішальну роль у переміщенні капіталів відіграють фінансові посередники, які, здійснюючи великі обсяги операцій з інвестування та залучення коштів, зменшують для учасників ринку витрати і відповідні ризики від проведення операцій із фінансовими активами. Особливо помітна ця роль при фінансуванні посередниками корпорацій, що мають не найвищий кредитний рейтинг, і кількість яких є значною в усіх країнах світу, а також посередники зменшують витрати через здійснення економії на масштабі операцій і вдосконалення процедур оцінювання цінних паперів емітентів та позичальників на кредитному ринку.

Специфічні функції діють у конкретних сферах. Так у політичній сфері функціями фінансового ринку є:

- прискорення інтеграційних процесів входження України до світового співтовариства;

- сприяння становленню економічної самостійності, яка є головною опорою незалежності держави;
- сприяння створенню справжньої ринкової економічної системи, що є необхідною передумовою розбудови демократичного суспільства;
- вихід через фондову біржу національного капіталу на світовий ринок з допомогою розповсюдження серед іноземних інвесторів акцій та інших цінних паперів українських підприємств та ін.

В економічній сфері:

- формування ринкових цін на окремі види фінансових активів;
- організація процесу доведення фінансових активів до споживача через створення мережі різноманітних інститутів з реалізації фінансових активів (банків, бірж, брокерських контор, інвестиційних фондів, страхових компаній, кредитних спілок тощо);
- фінансове забезпечення процесів інвестування, яке полягає у створенні фінансовим ринком умов для залучення (концентрації) підприємцем фінансових ресурсів, необхідних для розвитку виробничо-торгового процесу;
- перерозподіл на взаємовигідних умовах грошових коштів підприємств з метою їх ефективного використання;
- вплив на грошовий обіг, прискорення обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів;
- страхова діяльність та формування умов для мінімізації фінансових та комерційних ризиків;
- операції, пов'язані з експортом-імпортом фінансових активів та інші операції, пов'язані із зовнішньоекономічною діяльністю;
- кредитування уряду, місцевих органів самоврядування шляхом розміщення урядових та муніципальних цінних паперів;
- розподіл державних кредитних ресурсів і розміщення їх серед учасників економічного кругообігу, між галузями і сферами ринкової діяльності тощо.

У соціальній сфері:

- мотивована мобілізація заощаджень приватних осіб, приватного бізнесу, державних органів, зарубіжних інвесторів, у тому числі й вільних коштів населення для інвестування як у виробничу, так і в соціальну сферу;
- створення нових робочих місць завдяки переміщенню капіталу та інвестуванню тощо.

У морально-психологічній сфері:

- формування у населення ринкової психології, нового економічного мислення та поведінки;
- створення у суспільстві відповідної морально-психологічної атмосфери, формування довіри до фінансових послуг, до фінансових посередників, до цінних паперів та до операцій з ними;
- запобігання виникненню на фінансовому ринку зловживань, шахрайства, кримінального середовища тощо.

Конкретні завдання, правила розвитку фінансового ринку доказують, що сьогодні Україна має унікальну можливість не повторювати еволюційний шлях спроб і помилок інших країн, а створювати фінансовий ринок за вищими європейськими та світовими зразками, що вже існують у світі. Для цього в країні створені певні організаційні, матеріально-технічні та практичні передумови.

14.2. Структура фінансового ринку

Структура фінансового ринку — це його побудова за певними ознаками: економічною, функціональною, інституціональною, сегментарною тощо.

За *економічною сутністю* фінансовий ринок — це сукупність економічних відносин, пов'язаних з розподілом фінансових ресурсів, купівлею-продажем тимчасово вільних грошових коштів, цінних паперів та інших фінансових активів. Об'єктами відносин на фінансовому ринку є грошово-кредитні ресурси, цінні папери, фінансові послуги тощо. Суб'єктами відносин — держава, підприємства різних форм власності, фінансові інститути, окремі громадяни.

В *організаційному плані* фінансовий ринок — це сукупність ринкових фінансових інститутів, що супроводжують потік коштів від власників фінансових ресурсів до позичальників і виступають як суб'єкти ринку.

При характеристиці *функціональної* структури фінансового ринку всю систему фінансових ринків можна представити *ринком капіталу*, який поділяють на *ринок власних капіталів*, де об'єктом купівлі-продажу є титули власності — акції, облігації і *ринок позикових капіталів*, який включає ринок довгострокових позикових капіталів (боргових зобов'язань, середньо-та довгострокових кредитів) і *ринок грошей* (міжбанківський, обліковий, валютний).

Якщо розглядати фінансовий ринок з точки зору функціонуючих на ньому суб'єктів, то можна представити *інституціональну* структуру фінансових ринків.

Основними **суб'єктами** ринку є:

А) інститути позафінансової сфери — це юридичні особи-резиденти певної держави, які займаються виробництвом різноманітних товарів та наданням послуг, включаючи і фінансові послуги. До інститутів позафінансової сфери належать промислові і сільськогосподарські підприємства, корпорації, установи, організації тощо. Основним джерелом фінансування для нефінансових інститутів виступають банківські кредити, інші види позичок, облігації та акції;

Б) держава, як *суб'єкт*, виступає на фінансовому ринку позичальником, регулярно розміщуючи на зовнішньому та внутрішньому ринках свої боргові зобов'язання, а також виконує специфічну і дуже важливу функцію — регулювання фінансового ринку. Державний сектор пов'я-

заний з усією економічною системою через податки, державні закупки і через позики;

В) населення, як суб'єкт, виконує на ринку роль *інвестора* під час придбання цінних паперів або запозичуючи кошти на кредитному ринку. У країнах з розвинутою ринковою економікою до 70% населення вкладає кошти в різноманітні фінансові активи. Значна частина населення отримує довгострокові кредити на придбання житла та на інші цілі. В Україні тільки незначна частина населення займається інвестуванням у цінні папери. Практично відсутнє також довгострокове кредитування населення банківськими установами, що є ознакою перехідного періоду з нестабільним та нерозвиненим фінансовим ринком. Населення, як *соціальної елемент інфраструктури* ринку, формує менталітет довіри до фінансових установ, до посередників, що діють на ринку, до послуг, які вони надають;

Г) фінансові інститути, як суб'єкти фінансового ринку, представлені комерційними банками, кредитними спілками, пенсійними фондами, страховими та інвестиційними компаніями, біржами тощо. В табл. 14.3 за сегментами фінансового ринку представлені основні його учасники і їх види діяльності.

Із табл. 14.3 видно, що самими поширеними фінансовими інститутами фінансового ринку є банки, які здійснюють діяльність щодо операцій з фінансовими інструментами на кожному сегменті ринку.

За участю в депозитній діяльності фінансові інститути поділяють на дві основні категорії: депозитні і недепозитні.

До *депозитних* інститутів належать комерційні банки, ощадні банки, ощадні та кредитні асоціації, кредитні спілки тощо.

До *недепозитних* інститутів належать інвестиційні компанії, пенсійні фонди та страхові компанії.

Д) інститути інфраструктури, як суб'єкти, відіграють значну роль на *фондовому сегменті* фінансового ринку і включають біржі та позабіржові системи, клірингові центри, інформаційні та рейтингові агентства, депозитарії, реєстратори тощо. Саме вони забезпечують стабільне функціонування ринку, купівлю-продаж фінансових активів, контроль за якістю фінансових активів, що перебувають в обігу;

Е) іноземні учасники ринку — це міжнародні організації, іноземні уряди, корпорації, фінансові інститути, фізичні особи, кожний із яких є суб'єктом фінансового ринку і приймає участь у купівлі-продажу фінансових активів.

Суб'єктів фінансового ринку, які формують його структуру, також можна класифікувати за формою та функціями.

За формою: господарчі суб'єкти; домашні господарства; держава; місцеві органи влади.

За функціями: емітенти; інвестори; інституційні інвестори; фінансові посередники; інститути інфраструктури ринку тощо.

Професійні учасники фінансового ринку

Основні сегменти фінансового ринку	Фінансові інститути та інститути інфраструктури	Вид діяльності
Грошовий	комерційні банки, кредитні спілки, брокерські контори, дисконтні компанії	розрахунково-касове обслуговування, надання кредитів, депозитно-позикова діяльність
Кредитний	банки, фінансові корпорації, іноземні кредитори та позичальники	середньострокове та довгострокове кредитування
Цінних паперів	банки, ІСІ, депозитарії, реєстратори, фондові біржі, зберігачі, корпорації-емітенти, інституційні інвестори, саморегульовані організації, торгово-інформаційні системи, рейтингові агентства, клірингові палати, брокерські та дилерські контори	організація випуску та розміщення цінних паперів, їх збереження, передача та облік, ведення реєстрів власників цінних паперів, здійснення угод з фінансовими активами
Валютний	банки та брокерські контори, валютні біржі, міжнародні організації та їх філії, офіційні представництва, фінансові корпорації	обмінні (конверсійні) операції, кредитно-депозитні операції, інвестиції в цінні папери та інші операції, пов'язані з обслуговуванням зовнішньоекономічної діяльності
Фінансових послуг	банки; страхові, інвестиційні, інноваційні, факторингові, лізингові та інші компанії; брокерські та дилерські контори; депозитарні установи; довірчі товариства; фірми: консалтингові, аудиторські, антикризового управління, з оцінки майна, інформаційні; фонди: благодійні, гарантування вкладів, недержавні пенсійні; ломбарди та ін.	надання переліку послуг відповідно до виду діяльності фінансової установи

Світова практика нагромадила значну кількість різних форм господарвання, які водночас є *господарськими суб'єктами* і виконують певні функції на фінансовому ринку. Зокрема, йдеться про такі організаційно-господарські форми, як: державні підприємства, кооперативи, фермерські та колективні господарства, акціонерні товариства, малі підприємства, корпорації, об'єднання, господарські товариства, асоціації, консорціуми, індивідуально-трудова об'єднання, спільні підприємства. Найпоширенішими є три основні форми підприємництва (бізнесу): одноосібне володіння, товариства, корпорації. Узагальнюючим для всіх цих форм є поняття фірми, оскільки всі вони є юридичними особами, суб'єктами як ринкової економіки, так і учасниками фінансового ринку і конкретно кожного його сегменту.

Надзвичайно важлива роль у системі фінансового ринку належить *домогосподарству*, так як частина його доходу, що не використовується упродовж поточного періоду, перетворюється на заощадження і може, за наявності відповідного фінансового механізму, стати потужним джерелом економічного зростання країни.

Сприяє розвитку місцевого та регіонального фінансового ринку і *місцеве самоврядування* — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи кількох сіл, селища чи міста — самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Органи місцевого самоврядування мають право приймати рішення про випуск облігацій з метою покриття бюджетного дефіциту. Муніципальні позики є важливим інструментом фінансування таких суспільних потреб як будівництво доріг, житла, об'єктів освіти, культури, охорони здоров'я, розвиток систем водопостачання і каналізації та ін. Все це дозволяє реалізувати регіональні програми, підвищує фінансові можливості місцевого самоврядування, знижує тиск на загальнодержавний бюджет, сприяє розвитку регіонального фінансового ринку.

Якщо розглядати суб'єктів фінансового ринку за *функціями*, то кожний сегмент ринку має своїх конкретних прямих учасників фінансових операцій. Наприклад, на ринку позичкових капіталів — це кредитори, позичальники, емітенти, інвестори; на валютному ринку — це продавці та покупці валюти; на страховому ринку — страховики, страхувальники; на ринку цінних паперів — емітенти, інвестори, фінансові посередники, організації, що обслуговують ринок цінних паперів, державні органи регулювання і контролю і т.д. Основними суб'єктами більшості сегментів фінансового ринку є:

- **емітенти** — це ті, хто випускає цінні папери в обіг; в основному це юридичні особи (у випадках, передбачених законодавством, можуть бути фізичні особи), які від свого імені випускають цінні папери і зобов'язуються виконувати обов'язки, що випливають з умов їх випуску

(це переважно держава, комерційні підприємства чи організації, фінансові інститути тощо);

- **інвестори** — це особи, які вкладають свої кошти в діяльність інших суб'єктів ринку, купуючи певні фінансові активи, з метою отримання доходу. (Залежно від ознак їх поділяють на індивідуальних, інституціональних, стратегічних, портфельних, вітчизняних та іноземних);

- **фінансові посередники** — найбільш представлена група фінансових інститутів, яка об'єднує банківську систему, небанківські та контрактні фінансові інститути, інвестиційно-кредитні фінансові інститути, які акумулюють кошти індивідуальних інвесторів і використовують їх для інвестування або кредитування, також надають посередницькі послуги у процесі здійснення операцій з цінними паперами та іншими фінансовими інструментами.

Як бачимо, структура фінансового ринку дуже різноманітна, досліджується за формами, сегментами, функціями, представлена великою кількістю фінансових інститутів, установ, які велику роль на ринку відіграють як його суб'єкти.

14.3. Класифікація фінансових ринків

Торгівля фінансовими ресурсами може здійснюватися в різних формах і різних методах, що визначає розгалуженість і різноманітність фінансового ринку. Відповідно, існує велика кількість ознак, за якими можна класифікувати фінансовий ринок. Розглянемо основні підходи та основні ознаки класифікації фінансових ринків, що розглядаються багатьма авторами, які досліджують фінансовий ринок (табл. 14.4).

Таблиця 14.4

Класифікація фінансових ринків

№ з/п	Ознаки класифікації	Сегменти фінансового ринку
I	За терміном обігу фінансових активів	ринок грошей ринок капіталів
II	За видами фінансових активів, що обертаються на ринку	ринок цінних паперів валютний ринок ринок фінансових послуг ринок золота та інших дорогоцінних металів і каміння ринок нерухомості та ін.
III	За умовами обертання фінансових активів	первинний вторинний

№ з/п	Ознаки класифікації	Сегменти фінансового ринку
IV	За організаційними формами	біржовий (організований) позабіржовий (неорганізований)
V	За швидкістю реалізації угод	з негайною (терміною) реалізацією — ринок СПОТ з реалізацією угод в майбутньому — ринок СВОП
VI	За умовами передачі фінансових активів в користування	ринок позикового капіталу ринок акціонерного капіталу
VII	За регіональною ознакою	місцевий регіональний національний світовий (міжнародний)

І. А. На *ринку грошей* здійснюються операції з купівлі-продажу фінансових активів з терміном обертання до одного року: короткострокові казначейські зобов'язання, ощадні (депозитні) сертифікати, векселі, різні види короткострокових облігацій тощо. Грошовий ринок включений до складу елементів фінансового ринку в зв'язку з тим, що пов'язаний з такими об'єктами фінансового інвестування, як депозитні внески термінові і до запитання. На ринку грошей корпорації залучають кошти для підтримки оборотного капіталу в разі виникнення тимчасових потреб у грошових коштах. Основними фінансовими інститутами грошового ринку є банки, які залучають кошти для надання позичок іншим суб'єктам ринку і для підтримки ліквідності на належному рівні. Короткострокові цінні папери на ринку грошей більш ліквідні та характеризуються меншим коливанням цін, ніж на ринку капіталів, тому здійснення інвестицій на грошовому ринку менш ризикове, ніж на ринку капіталів.

Б. Ринок капіталів — це ринок, що призначений для довгострокового інвестування коштів в основний капітал; на цьому ринку здійснюються операції купівлі-продажу фінансових інструментів з терміном обертання більше одного року. Такі фінансові активи менш ліквідні, їм притаманний найбільший рівень фінансового ризику і відносно високий рівень доходності. На ринку капіталів надаються середньо-та довгострокові кредити, перебувають в обігу середньо-та довгострокові боргові цінні папери, а також інструменти власності — акції, для яких термін обігу не встановлюється. Корпорації на ринку капіталів формують фінансові ресурси за рахунок випуску акцій та облігацій, а також залучення банків-

ських кредитів. Фізичні особи та будівельні організації залучають кошти для придбання та будівництва нерухомості. Фінансові інститути формують власні фінансові ресурси, які перебувають у їх використанні протягом усього періоду функціонування. Ринок капіталів розвивається більшою мірою в країнах з досить визначеними та сприятливими економічними перспективами. Становлення ринку капіталів передбачає невисокі темпи інфляції, а також стабільність політичної та економічної ситуації в країні.

II. А. Ринок цінних паперів — це система економічних і правових відносин, пов'язаних із випуском та обігом цінних паперів. Об'єктом купівлі-продажу виступають усі види цінних паперів, емітованих підприємствами, різними фінансовими інститутами, державою. Безпосередніми учасниками ринку цінних паперів виступають держава, корпорації, фінансові посередники (комерційні, інвестиційні та ощадні банки, страхові та інвестиційні компанії, пенсійні фонди та інші фінансові інститути), населення, а також іноземні інвестори та емітенти.

Б. Валютний ринок — це механізм, за допомогою якого встановлюються правові та економічні взаємовідносини між споживачами і продавцями валюти, валютних цінностей, між учасниками міжнародних розрахунків з приводу валютних операцій, зовнішньої торгівлі, надання фінансових послуг, здійснення інвестицій та інших видів діяльності, які вимагають обміну і використання різних іноземних валют. Основними суб'єктами валютного ринку є резиденти, діяльність яких регулюється вітчизняним законодавством, і нерезиденти, діяльність їх функціонує в законодавчому оточенні іноземних держав.

В. Ринок фінансових послуг — це сегмент фінансового ринку, який на законодавчому рівні у вітчизняній економічній літературі почали досліджувати після 2000 року з прийняттям Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» і після затвердження Указом Президента «Положення про державну комісію з регулювання ринків фінансових послуг України». Ринок фінансових послуг — це сфера діяльності учасників ринків фінансових послуг з метою надання та споживання певних фінансових послуг. Об'єктом купівлі-продажу виступає специфічний фінансовий товар — послуга, що має ціну та відповідні характеристики. Основними учасниками ринку є фінансові інститути, які надають послуги: банки, кредитно-гарантійні установи, кредитні спілки, лізингові, страхові компанії, пенсійні фонди, ломбарди, аудиторські, консалтингові фірми, інститути спільного інвестування, благодійні фонди, торговці цінними паперами тощо.

Г. Ринок золота та інших дорогоцінних металів і каміння — це ринок, на якому фінансовими активами, що обертаються є золото, платина, срібло, дорогоцінне каміння та інші матеріальні цінності. Ринок розглядається через інвестиції в предмети колекціонування (художні

твори, антикваріат, нумізматичні цінності і т.п.), у дорогоцінні метали, камені, інші матеріальні цінності. У країнах з розвинутою ринковою економікою інвестиційна діяльність, що пов'язана із цими об'єктами реального інвестування, уже здійснюється на спеціалізованих ринках (наприклад, ринок золота), але в нашій країні обсяг такого інвестування не відіграє поки що суттєвої ролі.

Д. Ринок нерухомості — сегмент фінансового ринку, який розглядається як область вкладення капіталу в об'єкти нерухомості з метою отримання прибутку або ж з метою придбання нерухомості в особисту власність. Основними операціями на ринку нерухомості є іпотека, купівля-продаж нерухомості, надання об'єктів нерухомості в довічне управління, найм, надання послуг з оцінки майна тощо. При операціях купівлі-продажу нерухомості інвестори розглядають нерухоме майно не лише як товар, а насамперед, як фінансовий актив, що може принести дохід через певний проміжок часу. На сучасному етапі нерухомість займає найбільшу частину світового «портфеля» багатства та є одним з найпривабливіших фінансових активів, вартість якого постійно зростає.

III. Залежно від того, які фінансові активи пропонуються для продажу, нові чи емітовані раніше, фінансовий ринок поділяють на:

а) первинний — ринок перших емісій, на якому здійснюється початкове розміщення фінансових активів серед інвесторів і початкове вкладення капіталу в різні галузі економіки. обов'язковими учасниками первинного ринку є емітенти цінних паперів і інвестори;

б) вторинний — ринок, на якому укладаються угоди щодо купівлі-продажу раніше випущених фінансових активів. Важливі риси вторинного ринку — ліквідність, визначення цін на фінансові інструменти для первинного ринку, можливість поглинати значні обсяги фінансових активів у короткий час при незначних витратах на проведення операцій. Основна частина операцій на вторинному ринку пов'язана з перерозподілом сфер впливу на ринку та зі спекулятивними операціями. Вторинний ринок для деяких типів фінансових активів є досить обмеженим, для інших — практично відсутнім. Для таких фінансових активів, як акції, ф'ючерси та опціони, характерним є не тільки розвинений вторинний ринок, а й наявність спеціалізованих бірж для торгівлі цими активами. Вторинного ринку кредитів в Україні практично немає. У країнах з розвинутою ринковою економікою вторинний ринок кредитів розвивається за рахунок впровадження фінансовими посередниками інновацій на ринку інструментів позики, а саме внаслідок процедури сек'юритизації активів.

IV. Залежно від місця, де відбувається торгівля фінансовими активами, розрізняють:

а) біржовий (організований) ринок — найрозвиненіша форма регулярно функціонуючого ринку, який діє за визначеними правилами, встановленими спеціальними фінансовими установами: банками, ломбарда-

ми та фінансовими біржами (валютною, фондовою, дорогоцінних металів і каміння тощо). Організований ринок — це упорядкований ринок, де ступінь упорядкованості залежить від безлічі факторів, що знаходять своє відображення в правилах торгівлі. Біржовий ринок пов'язує із поняттям біржі як особливим чином організованого ринку, що сприяє збільшенню мобільності капіталу та виявленню реальних ринкових цін активів. Біржовий ринок є переважно вторинним ринком, оскільки на ньому в більшості випадків відбувається торгівля емітованими раніше фінансовими активами. На біржовому ринку проводиться перевірка фінансової спроможності емітентів, процедура торгів носить відкритий характер, гарантується виконання укладених угод. Але біржовий ринок має і слабкі сторони — більш суворо регулюється державою, що знижує його гнучкість, обмежене коло фінансових інструментів різних емітентів, повинні виконуватись всі нормативно-правові акти, що збільшує витрати на здійснення операцій купівлі-продажу, важко зберегти у таємниці інформацію щодо масштабних угод, які здійснюються окремими торгівцями на біржі;

б) позабіржовий (неорганізований) ринок — ринок, на якому діють так звані торгово-інформаційні системи. Учасники таких систем — фінансові посередники — мають змогу ознайомитись із попиту-пропозицією на фінансові активи та укласти угоди з тими посередниками, пропозиції яких їх зацікавлять; правила торгівлі регулюють не всі сторони процесу торгівлі, купівля-продаж цінних паперів відбувається поза біржою. На різних сегментах фінансового ринку біржовий та позабіржовий ринки відіграють різну роль. Так, на валютному ринку торгівля валютними ресурсами переважно зосереджується на позабіржовому міжбанківському ринку. На ринку цінних паперів як біржовий, так і позабіржовий ринки мають велике значення. Організаторами торгівлі на біржовому ринку цінних паперів виступають фондові та спеціалізовані біржі з торгівлі ф'ючерсними та опціонними контрактами. На позабіржовому ринку торгівля цінними паперами здійснюється через торговельно-інформаційні системи, які створюються торгівцями цінними паперами відповідно до законодавства конкретної країни. Торгівля акціями відбувається переважно на біржовому ринку, а облігаціями — на позабіржовому. Неорганізований ринок характеризується більш високим рівнем фінансового ризику, більш низьким рівнем юридичної захищеності покупців, меншим рівнем їх поточної інформованості, але разом з тим цей ринок задовольняє потребу окремих інвесторів у фінансових інструментах з високим рівнем ризику і, відповідно, приносить більш високий дохід, а також забезпечує обіг більш широкої номенклатури фінансових інструментів і послуг. На позабіржовому ринку здійснюється більша частина операцій з цінними паперами та основний обсяг кредитних, валютних і страхових операцій.

V. Ринок з негайною (терміною) реалізацією угод («ринок спот») — ринок, на якому угоди здійснюються за короткий термін (як правило до 3-х днів) і потребують негайної оплати; **ринок з реалізацією угод в майбутньому («ринок своп»)** — це ринок, предметом обігу на якому є фондові, валютні, товарні деривативи. (Деривативи — це договори, вартість яких залежить від вартості цінних паперів: опціони, ф'ючерси, форварди, варанти, свопи тощо).

VI. Ринок позикового капіталу — це ринок, ресурси якого передаються на умовах позики на визначений термін і під процент за допомогою боргових цінних паперів або кредитних інструментів; на *ринку акціонерного капіталу* кошти вкладаються на невизначений термін. При цьому інвестор отримує право на частину прибутку у вигляді дивіденду, право співвласності на активи підприємства і повністю поділяє підприємницькі ризики з іншими акціонерами підприємства.

VII. Вітчизняний фінансовий ринок поділяють на:

– **місцевий фінансовий ринок**, представлений операціями комерційних банків, страхових компаній, неорганізованих торгівців цінними паперами з їх контрагентами — місцевими господарюючими суб'єктами, недержавними пенсійними фондами, населенням;

– **регіональний місцевий ринок** — функціонує в межах області (АРК) і поряд з місцевими неорганізованими ринками включає систему регіональних фондових і валютних бірж;

– **національний фінансовий ринок** — включає всю систему фінансових ринків держави, їх видів і організаційних форм. Національні, у свою чергу, можуть бути поділені на ринки резидентів та нерезидентів. *Ринок резидентів* є ринком фінансових активів, емітованих резидентами на національному ринку, а *ринок нерезидентів* — це ринок, на якому нерезиденти емітують фінансові активи відповідно до законодавства певної країни. (Наприклад, ринок нерезидентів в Японії називають «самурайським», в Іспанії — «матадорським». Цінні папери, емітовані на ньому, називають іноземними цінними паперами). Ринки нерезидентів досить розвинені лише в окремих країнах, де державне регулювання сприяє розвитку таких ринків. Також виділяють і досліджують

– **світовий (міжнародний) фінансовий ринок** — це складова частина світової фінансової системи, в якій інтегровані національні фінансові ринки держав з відкритою економікою. На міжнародному фінансовому ринку активи, емітовані поза юрисдикцією будь-якої однієї країни, пропонуються інвесторам багатьох країн. Учасниками міжнародного ринку виступають уряди, центральні банки, фінансові інститути, великі промислові корпорації, а також міжнародні фінансові інститути та організації. Основними фінансовими інструментами, що мають обіг на міжнародному ринку, є єврокредити, єврооблігації, євроакції та похідні фінансові інструменти — ф'ючерси, форварди, опціони, свопи.

Постійний розвиток міжнародних ринків та інтеграційні процеси на них сприяють розвитку світової економіки, оскільки дають можливість кращого розподілу фінансових ресурсів у світовому масштабі. Водночас вони роблять більш взаємозалежними економіки різних країн і зменшують можливості урядів країн у регулюванні процесів на національних фінансових ринках.

Слід зазначити, що наведена класифікація відображає поділ фінансового ринку і фінансових інструментів за найбільш суттєвими ознаками, які не можна вважати вичерпними. Фінансовий ринок досягає найбільшої ефективності, коли задіяні усі його складові: ринок грошей і валютний ринок, ринок кредитів, ринок цінних паперів, ринок фінансових послуг та ін.

У цілому фінансовий ринок України досить відокремлений від інших фінансових ринків і сьогодні тільки розпочинається його інтеграція в систему міжнародних фінансових ринків.

14.4. Фінансові активи та фінансові інструменти

Головна відмінність між сегментами фінансового ринку (між валютним, кредитним, фондовим ринками та ін.) у тому, що товаром на цих ринках виступають різні фінансові активи.

Фінансові активи в системі національних рахунків класифікуються у семи основних категоріях: *золото і спеціальні права позики (СПЗ); готівка і депозити; цінні папери, крім акцій; позики; акції та інший акціонерний капітал; страхові технічні резерви; інші рахунки до одержання або до оплати.*

Фінансові активи включають також монетарне золото і спеціальні права запозичення (СПЗ) Міжнародного валютного фонду, утримувачі яких розглядають їх як фінансові вимоги. Монетарне золото і спеціальні права запозичення відносяться до *активів*, за якими не буває невиконаних зобов'язань. До монетарного золота відносяться золото у формі монет, злитків або брусків не менше, ніж 995 проби. Право власності на монетарне золото належить Національному банку і центральному уряду. Отже, фінансові активи складаються з фінансових вимог, що виставляються боржнику і надають право кредитору на одержання від нього платежу.

В інтересах розуміння фінансових активів і зобов'язань доцільно виходити з їхнього загального визначення. У системі національних рахунків *активи* визначаються як *об'єкти, що мають вартість і знаходяться у власності економічних суб'єктів, від яких слід очікувати в майбутньому одержання прибутку або інших доходів.*

«Фінансові активи — кошти, цінні папери, боргові зобов'язання та право вимоги боргу, що не віднесені до цінних паперів» [12]. За допомо-

гою фінансових активів здійснюється передавання фінансових ресурсів від тих, хто має їх надлишок, тобто від інвесторів, до тих, хто потребує інвестицій. Ціна на будь-який фінансовий актив встановлюється на рівні, що характеризує зрівноваження попиту й пропозиції на цей актив.

В економічній літературі фінансові активи ототожнюються з поняттям фінансові інструменти, що свідчить про необхідність певного обґрунтування цих положень, так як сьогодні чіткої визначеності ні стосовно сутності цих понять, ні щодо їх взаємозв'язку і взаємопідпорядкування не існує.

В Законі «Про цінні папери та фондовий ринок» [12] *фінансові інструменти* — це цінні папери, строкові контракти (ф'ючерси), інструменти грошового обігу, відсоткові строкові контракти (форварди), відсоткові, курсові чи індексні свопи, опціони, що дають право на купівлю або продаж будь-якого із зазначених фінансових інструментів, у тому числі тих, що передбачають грошову форму оплати (курсів та відсоткових опціони).

Існує дві основні категорії фінансових інструментів, які суттєво відрізняються *надійністю* щодо отримання доходу — *інструменти власності* (акції) та *інструменти позики* (облігації, векселі, казначейські зобов'язання тощо). Обидві групи фінансових інструментів відносять до основних.

Інструменти власності — це безстрокові інструменти, що засвідчують пайову участь інвестора в статутному фонді емітента (акціонерного товариства), тобто характеризують відносини співвласності між даним інвестором та іншими учасниками акціонерного товариства; дають право їх власнику на отримання доходу у вигляді дивідендів, право на частку майна товариства при його ліквідації (прості та привілейовані акції).

Інструменти позики — відображають відносини позики між емітентом та інвестором і, як правило, пов'язані з виплатою доходу інвестору за надану емітентом позику, характеризуються визначеним терміном обігу. До інструментів позики належать як кредитні інструменти, так і боргові цінні папери — облігації, векселі, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати тощо. Зобов'язання за інструментами позики виконуються емітентом у першу чергу, а після цього, якщо є можливість, виконуються зобов'язання за інструментами власності.

Залежно від механізму нарахування доходу фінансові інструменти поділяють на інструменти з фіксованим та плаваючим доходом. До *інструментів з фіксованим доходом* належать облігації, інші боргові зобов'язання з фіксованими процентними виплатами, а також привілейовані акції, за якими сплачується фіксований дивіденд. До *інструментів з плаваючим доходом* відносять боргові зобов'язання зі змінними процентними виплатами та прості акції, оскільки дивідендні виплати за ними наперед не визначені й залежать від розміру прибутку, отриманого підприємством протягом звітного періоду.

Крім основної групи фінансових інструментів виділяють і похідну групу. **Похідні фінансові інструменти** (деривативи) — це така група фінансових інструментів, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з купівлею-продажем певних фінансових чи матеріальних активів (ф'ючерсні, форвардні, опціонні угоди, свопи та ін.). Ціни на похідні фінансові інструменти встановлюються залежно від цін активів, які покладені в їх основу і називаються базовими активами (цінні папери, процентні ставки, фондові індекси, товарні ресурси, дорогоцінні метали, іноземна валюта та ін.). Оскільки похідні інструменти пов'язані з виконанням певних дій протягом визначеного періоду або у визначений момент у майбутньому, їх ще називають строковими угодами (контрактами).

При прийнятті рішення щодо інвестування коштів учасник ринку аналізує основні характеристики (властивості) фінансового активу. Якщо ці характеристики задовольняють певним вимогам, інвестор здійснює вкладення коштів, в противному разі для інвестування коштів вибирається інший фінансовий актив.

Основними властивостями фінансового активу є:

- **термін обігу** — відрізок часу до кінцевого платежу або вимоги ліквідації (погашення) фінансового активу. Залежно від терміну обігу фінансові активи поділяють на *строкові* і *безстрокові*. Серед строкових виділяють *короткострокові активи* — з терміном обігу до 1 року, *середньострокові* — від 1 до 4 — 5 років та *довгострокові* — від 4 — 5 до 10 і більше років. (Максимальний термін обігу 100 років мають боргові зобов'язання, випущені компанією Уолта Діснея в 1993 році, мінімальний термін обігу мають односторонні казначейські зобов'язання). Поняття строковості пов'язують з інструментами боргу, хоча існують боргові інструменти «до вимоги», коли кредитор має право вимагати повернення боргу в будь-який час (наприклад, ощадні депозити «до запитання»). До безстрокових фінансових активів належать акції, що є інструментами власності;

- **ліквідність активу** — можливість швидкого перетворення його на готівку без значних втрат. Чим вищий ранг ринку, на якому має обіг фінансовий актив, тим більш ліквідним є цей актив. Різні категорії фінансових активів, що перебувають в обігу на одному ринку, мають різний ступінь ліквідності. Так, акції вважаються менш ліквідними, ніж облігації, довгострокові цінні папери — менш ліквідними, ніж короткострокові, корпоративні цінні папери — менш ліквідними, ніж державні. Найліквіднішими в багатьох країнах вважаються високонадійні державні цінні папери, які забезпечують інвесторам мінімальний для певного ринку рівень доходу;

- **дохід за активом** — визначається грошовими потоками за ним, тобто процентними, дивідендними виплатами, а також сумами, отриманими від погашення чи перепродажу фінансового активу іншим учасни-

кам ринку. Для таких активів, як облігації з фіксованим купоном, величина очікуваного грошового потоку досить визначена, для простих акцій — це менш визначена величина, оскільки майбутні дивідендні виплати залежать від результатів діяльності акціонерного товариства.

Розрізняють два основних види доходу за фінансовим активом: *дохід від володіння* та *дохід від перепродажу* активу на вторинному ринку;

- **дохідність** фінансового активу розраховується, як правило, у вигляді річної процентної ставки. Розрізняють номінальну та реальну ставки доходу. *Номінальна ставка доходу* відображає в грошовому вираженні дохід, отриманий з однієї грошової одиниці вкладень, тобто абсолютний дохід, отриманий від інвестування коштів у фінансовий актив, абсолютну плату за використання коштів. *Реальна ставка доходу* дорівнює номінальній ставці доходу за вирахуванням темпів інфляції;

- **ризиковість** фінансового активу відображає невизначеність, пов'язану з величиною та часом отримання доходу за даним активом у майбутньому. Ризик інвестування в конкретний фінансовий актив визначається сумою ризику ліквідності, ризику неплатежу та ризику, пов'язаного з терміном обігу цього фінансового активу. *Ризик ліквідності* відображає ризик того, що актив не можна буде швидко і без втрат продати на ринку, тобто швидко і без втрат перетворити на готівку. *Ризик неплатежу* відображає міру невпевненості в отриманні грошових виплат за активом. Цей ризик відображає ризики несвоєчасної сплати доходу, сплати доходу не в повному обсязі або повної його несплати. *Ризик, пов'язаний з терміном обігу* фінансового активу, як правило, збільшується зі збільшенням терміну обігу, оскільки більший період часу пов'язаний з більшою невизначеністю, а отже, і з більшим ризиком несвоєчасного отримання доходу за активом. На будь-якому фінансовому ринку існують активи, що забезпечують інвесторам мінімальний рівень доходу і які при цьому вважаються безризиковими. Цими активами є короткострокові державні боргові зобов'язання: казначейські векселі, облігації внутрішньої державної позики тощо, які забезпечують невисокий порівняно з іншими інвестиціями рівень доходу, але є високоліквідними активами, які гарантують отримання доходу на рівні та в терміні, передбачені умовами випуску. Середньо-та довгострокові цінні папери вважаються більш ризиковими і характеризуються вищим рівнем доходу;

- **подільність** фінансового активу характеризується мінімальним його обсягом, який можна купити чи продати на ринку. Подільність фінансового активу тісно пов'язана з поняттям номіналу, саме за номінальною вартістю, як правило, погашаються боргові зобов'язання, емітуються акції. Велика подільність приваблива для інвесторів, хоча й не стає вирішальним чинником при прийнятті рішення про інвестиції. Прикладами активів з дуже великим ступенем подільності можуть слугувати де-

позитні вклади, буд-яка частина яких може бути вилучена чи залишена на депозиті;

- **конвертованість** — це можливість перетворення фінансового активу на інший фінансовий актив. Таку властивість мають ті фінансові активи, для яких вона зазначена в умовах випуску. Прикладами конвертованих активів є конвертовані та обмінювані облигації, в умовах випуску яких визначаються терміни та умови, за яких вони можуть бути обміняні на акції емітента або іншого акціонерного товариства, акціями якого володіє емітент.

- **механізм оподаткування** фінансового активу визначає, у який спосіб та за якими ставками оподатковуються доходи від володіння та перепродажу фінансового активу. Механізм оподаткування фінансового активу суттєво впливає на склад та інтенсивність операцій, що проводяться з ним. Підвищення ставок оподаткування призводить до зменшення інтенсивності операцій за фінансовим активом, а ще більше підвищення ставок може призвести і до повного відпливу капіталу з ринку такого активу;

- **поворотність** — властивість, що відображає розмір витрат обігу або сукупних витрат з інвестування в певний фінансовий актив та по перетворенню цього активу на готівку. Активи називають *високоповоротними*, якщо витрати обігу близькі до нуля, наприклад у випадку депозитів. Для фінансових активів, які перебувають в обігу на ринку, основною складовою витрат обігу є так званий *спред попиту-пропозиції* (*bid-ask spread*), тобто різниця між цінами попиту та цінами пропозиції на нього;

- **комплексність** — властивість фінансового активу бути сукупністю кількох простих активів;

- **близькість до грошей** — властивість фінансового активу бути перетвореним на гроші з мінімальними витратами, затримкою в часі та ризиком. До активів, що мають таку властивість, належать строкові депозити та державні боргові зобов'язання з терміном обігу до 3-х місяців;

- **валюта платежу** — валюта, в якій здійснюються виплати за тим чи іншим фінансовим активом. Іноді встановлюється одна валюта для здійснення процентних виплат і інша валюта для здійснення кінцевого платежу за фінансовим активом. У такому випадку актив називають *двовалютним*.

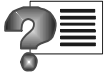
Фінансові активи проходять стадії оцінювання. Під *комплексним оцінюванням* фінансового активу розуміють визначення його основних характеристик — ліквідності, ризиковості, дохідності тощо. При цьому підлягають оцінюванню ринкова вартість активу та реальна ставка доходу, яку він забезпечує інвестору, або необхідна ставка доходу, яку фінансовий актив має забезпечити інвестору відповідно до його ризиковості та ліквідності.

Із вищевикладеного зрозуміло, що фінансовий ринок є особливою сферою, яка включає велику кількість відносин, що переплітаються між

собою, доповнюють одна одну та потребують вдосконалення. На сучасному етапі розроблені *тактичні завдання державної політики* розвитку фінансового ринку України, якими є:

- розробка єдиних функцій управління для багатьох державних органів, що регулюють фінансовий ринок;
- створення жорсткої регулятивної інфраструктури ринку та її правової бази як способу обмеження ризиків інвесторів (вимоги до достатності капіталу, якості активів і ліквідності небанківських інвестиційних інститутів, обмеження їх власних операцій щодо ризиків, правил етичного ведення операцій та повного розкриття інформації при обслуговуванні клієнтів);
- закріплення в правовій базі фінансового ринку заходів щодо відповідальності за невиконання встановлених правил;
- облік, упорядкування та систематизація правової бази фінансового ринку, що дасть можливість рядовому спеціалісту вільно користуватися величезним масивом нормативних актів;
- вжиття заходів щодо легалізації тіньового капіталу, запобігання впливу капіталів за кордон та забезпечення прозорості й цілісності фондового ринку;
- узгодження українських та міжнародних стандартів, що використовуються на фінансовому ринку;
- створення системи інформації про стан фінансового ринку та забезпечення її відкритості для інвесторів;
- формування механізму недопущення надмірного розвитку державних цінних паперів, що відволікає частину грошової пропозиції потенційних інвестиційних ресурсів на покриття непродуктивних витрат;
- створення вітчизняного інвестора (в першу чергу необхідно залучити населення, яке не має ні знань, ні спеціальних кваліфікацій);
- створення державної або недержавної системи захисту інвесторів на ринку від втрат, пов'язаних із банкрутством інвестиційних інститутів;
- підтримка з боку держави освітніх закладів, які забезпечують фінансовий ринок високодосвідченими фахівцями;
- виділення державою фінансових і матеріальних ресурсів для розвитку та ефективного функціонування ринку;
- прийняття ролі держави як гаранта безпеки бізнесу і дрібних інвесторів та ін.

Сучасний рівень розвитку фінансового ринку в розвинених країнах обумовлюється такими складовими, як *рівень накопичення, господарські традиції, розміри суспільного багатства та благополуччя нації*. Недостатній розвиток визначених факторів в Україні дає право стверджувати, що вітчизняний фінансовий ринок знаходиться тільки на стадії формування і розвитку.

Контрольні запитання

1. Сутність і значення фінансового ринку для розвитку економіки держави.
2. Необхідність і передумови створення фінансового ринку в Україні.
3. Які принципи взяті за основу розвитку вітчизняного фінансового ринку?
4. Які є основні суб'єкти фінансового ринку і яку роль вони виконують на ринку?
5. Які є основні функції фінансових ринків і які учасники ринків їх виконують? З якою метою виділяють конкретні функції?
6. За якими ознаками класифікують фінансові ринки?
7. Чим відрізняється сегментований фінансовий ринок від інтегрованого?
8. На які категорії поділяють фінансові інструменти?
9. Дайте характеристику основним властивостям фінансових активів.
10. У чому полягають відмінності між інструментами позики та інструментами власності?

Тести

1. *Властивість фінансового активу, яка розраховується у вигляді річної процентної ставки називається?*
 - а) дохідністю;
 - б) комплексністю;
 - в) доходом за активом;
 - г) конвертованістю.
2. *За періодом обертання фінансових активів фінансовий ринок поділяється на?*
 - а) ринок грошей і ринок капіталів;
 - б) валютний ринок і ринок фінансових послуг;
 - в) біржовий ринок і позабіржовий ринок;
 - г) ринок золота і страховий ринок.
3. *Принципами фінансового ринку є?*
 - а) забезпечення взаємодії покупців і продавців фінансових активів;
 - б) ліквідність фінансових інструментів;
 - в) конкурентність та ефективність;
 - г) усі відповіді правильні.

4. Створення гнучкої та ефективної системи розвитку фондового сегменту фінансового ринку — це принцип, що означає?

- а) контрольованість ринку;
- б) урегульованість;
- в) прозорість;
- ш) цілісність ринку у межах країни.

5. Фінансовий ринок — це?

а) система економічних та правових відносин, пов'язаних з купівлею-продажем або випуском та обігом фінансових активів;

б) ринок, на якому визначаються попит і пропозиція на різноманітні фінансові інструменти;

в) грошові відносини, що склалися в процесі купівлі-продажу фінансових активів;

г) усі відповіді правильні.

6. Інтегрований фінансовий ринок характеризують такі процеси?

а) розвиток новітніх технологій;

б) концентрація діяльності учасників ринку в світових фінансових центрах;

в) лібералізація фінансових ринків;

г) відсутність можливості вкладати інвесторам кошти у фінансові активи інших держав.

7. Основними видами діяльності фінансових інститутів на ринку є?

а) торгівля фінансовими активами за свій рахунок і від імені клієнта;

б) допомога у створенні і розміщенні на ринку нових фінансових активів;

в) консультації учасникам ринку щодо інвестування;

г) усі відповіді правильні.

8. До суб'єктів фінансового ринку відносять?

а) інститути позафінансової сфери;

б) населення, іноземні учасники ринку;

в) фінансові інститути, держава;

г) усі відповіді правильні.

9. Безстрокові фінансові інструменти, що засвідчують пайову участь інвестора в статутному фонді емітента — це?

а) інструменти власності;

б) інструменти позики;

в) похідні інструменти;

г) усі відповіді правильні.

10. Комерційні банки, кредитні спілки, страхові та інвестиційні компанії — це фінансові інститути, які відносять до?

а) інститутів інфраструктури;

- б) інститутів позафінансової сфери;
- в) професійних учасників ринку;
- г) усі відповіді правильні.

11. Депозитними інститутами на фінансовому ринку є?

- а) комерційні та ощадні банки;
- б) страхові та інвестиційні компанії;
- в) пенсійні фонди;
- г) кредитні спілки.

12. Найрозвиненіша форма регулярно функціонуючого сегменту фінансового ринку, який діє за визначеними правилами — це ринок?

- а) біржовий;
- б) організований;
- в) позабіржовий;
- г) неорганізований.

13. Ринок «спот» — це ринок?

- а) на якому угоди здійснюються за короткий термін;
- б) з реалізацією угод в майбутньому;
- в) предметом обігу на якому є фондові та валютні деривативи;
- г) усі відповіді правильні.

14. Фінансові інструменти, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з купівлею-продажем фінансових чи матеріальних активів — це?

- а) похідні цінні папери;
- б) базові активи;
- в) деривативи;
- г) усі відповіді правильні.

15. Виділити ознаки ринку капіталів, як сегмента фінансового ринку?

- а) високий рівень фінансового ризику;
- б) низький рівень доходності;
- в) призначений для довгострокового інвестування коштів в основний капітал;
- г) висока ліквідність фінансових активів.

16. Безпосередніми учасниками ринку цінних паперів є?

- а) держава, корпорації, фінансові посередники;
- б) населення;
- в) емітенти та іноземні інвестори;
- г) усі відповіді правильні.

17. За регіональною ознакою фінансовий ринок поділяють на?

- а) місцевий і регіональний;
- б) первинний і вторинний;

- в) національний і світовий;
- г) ринок грошей і ринок капіталів.

18. *Грошовий сегмент фінансового ринку характеризується?*

- а) високий рівень ризику від вкладення інвестицій;
- б) висока ліквідність короткострокових цінних паперів;
- в) основними фінансовими інститутами є банки;
- г) перебувають в обігу переважно довгострокові боргові цінні папери.

19. *Основні види діяльності валютного сегмента фінансового ринку — це?*

- а) середньострокове та довгострокове кредитування;
- б) ведення реєстрів власників іменних цінних паперів;
- в) конверсійні операції;
- г) інвестиції в цінні папери, пов'язані з обслуговуванням зовнішньоекономічної діяльності.

20. *Функціями фінансового ринку є:*

- а) забезпечення взаємодії продавців і покупців валюти;
- б) прозорість і конкурентність;
- в) формування умов для мінімізації комерційних ризиків;
- г) формування у населення довіри до фінансових активів.

Глосарій

Акція — іменний цінний папір, який посвідчує майнові права його власника (акціонера), що стосуються АТ, включаючи право на отримання частини прибутку АТ у вигляді дивідендів і право на отримання частини майна АТ у разі його ліквідації, право на управління АТ, а також немайнові права, передбачені Цивільним кодексом України та законом, що регулює питання створення, діяльності та припинення АТ.

Американська депозитарна розписка (АДР) — похідний цінний папір, що забезпечує доступ американських інвесторів до цінних паперів іноземних емітентів.

Банк — юридична особа, яка на підставі ліцензії НБУ здійснює діяльність щодо залучення вкладів від фізичних та юридичних осіб, ведення рахунків і надання кредитів на власних умовах.

Біржовий (організований) ринок — найрозвиненіша форма упорядкованого, регулярно функціонуючого ринку для укладання різноманітних угод з цінними паперами і отримання прибутку.

Біржові (фондові) індекси — середні або середньозважені показники курсів цінних паперів, як правило акцій, що дають уяву про стан і динаміку фондового ринку.

Валюта — грошова одиниця, що використовується для виміру величини вартості товару.

Валютний ринок — сукупність економічних та організаційних форм, що пов'язані з купівлею або продажем іноземних валют і платіжних документів у іноземних валютах.

Варант — свідоцтво, що видається разом з цінним папером і дає право на додаткові пільги його власнику при придбанні акцій чи боргових цінних паперів.

Венчурні фонди — спеціалізовані фінансові інститути, що мають найдорожчі інвестиції і створені для роботи в зоні найбільшого ризику.

Вільно конвертована валюта — валюта, що вільно обмінюється на валюту інших країн і застосовується у всіх видах міжнародного обігу.

Глобальні депозитарні розписки (ГДР) — похідні цінні папери, що забезпечують доступ інвесторів країн Західної Європи на ринки США та європейські ринки.

Грошовий ринок — сегмент фінансового ринку, де здійснюються переважно короткострокові депозитно-позикові операції, що обслуговують рух оборотного капіталу фірм, короткострокових ресурсів банків, установа, держави і приватних осіб.

Депозитарій — юридична особа, професійний учасник ринку цінних паперів, який спеціалізується виключно на веденні депозитарної діяльності та може здійснювати кліринг і розрахунки за угодами щодо цінних паперів.

Емітент — юридична особа або орган виконавчої влади, що здійснює випуск цінних паперів і несе від свого імені зобов'язання перед їх власниками.

Зберігачі — комерційні банки або торговці цінними паперами, які на підставі ліцензії зберігають цінні папери на рахунках, обслуговують їх обіг та операції емітентів з цінних паперів.

Інвестори — громадяни та юридичні особи країни, а також іноземні громадяни, фірми, держави, які приймають рішення про вкладення особистих, позичених або залучених коштів в об'єкти інвестування.

Інститути спільного інвестування (ІСІ) — організаційно-правова форма діяльності, пов'язана з об'єднанням (залученням) грошових коштів інвесторів з метою отримання прибутку від вкладення їх у цінні папери інших емітентів, корпоративні права та нерухомість.

Казначейське зобов'язання — борговий цінний папір, що емітується державою, розміщується виключно на добровільних засадах серед фізичних і юридичних осіб, надає право на отримання доходу.

Контрактні фінансові інститути — фінансові посередники, які включають інститути спільного інвестування (ІСІ), пенсійні фонди, страхові компанії, ломбарди, фінансові компанії, позичково-ощадні асоціації, благодійні фонди.

Кредитний ринок — це механізм, за допомогою якого встановлюються взаємозв'язки між підприємствами і громадянами, що потребують грошових коштів або можуть їх надати (позичити) на певних умовах.

Ліквідність — властивість фінансових інструментів бути швидко проданими і перетвореними в гроші.

Лістинг — внесення цінних паперів до переліку цінних паперів, що котирується на фондовій біржі.

Міжбанківський ринок — частина ринку позикових капіталів, де тимчасово вільні грошові ресурси розміщуються банками між собою у формі короткострокових міжбанківських депозитів на короткі терміни.

Національна депозитарна система — єдина функціональна система, що об'єднує учасників ринку, які займаються депозитарною діяльністю, а також забезпечують обіг бездокументарних цінних паперів в межах національного ринку.

Небанківські фінансово-кредитні інститути — фінансові посередники, що представлені лізинговими, факторинговими компаніями, кредитними спілками, касами взаємодопомоги.

Недержавний пенсійний фонд — фонд, що створюється як неприбуткова організація, головною метою діяльності якого є накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами та здійсненням пенсійних виплат учасникам фонду.

Опціон — строкова угода, яка може укладатися як на біржовому, так і на позабіржовому ринках, що засвідчує право його держателя купити, продати чи відмовитися від угоди стосовно цінних паперів (а також товарів, валюти) за обумовлену опціоном ціну і протягом терміну, що ним передбачено.

Ощадні банки — фінансові інститути, які залучають кошти інвесторів у вигляді депозитів та надають позики під заставу нерухомості.

Ощадні і кредитні асоціації — акціонерні товариства або взаємні фонди, основними джерелами фінансових ресурсів яких виступають різні види депозитів: ощадні, строкові та чекові, а основними активами є заставні, цінні папери.

Первинний ринок — ринок цінних паперів, на якому емітент здійснює первинне розміщення фінансових активів.

Перша фондова торговельна система (ПФТС) — торгово-інформаційна система, що здійснює діяльність з організації торгівлі на позабіржовому ринку, володіє електронною торговельною мережею, яка дає учасникам можливість обміну пропозиціями купівлі та продажу цінних паперів.

Похідні цінні папери (деривативи) — інструменти, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з купівлею-продажем фінансових чи матеріальних активів.

Регулювання фінансового ринку — здійснення комплексних заходів для впорядкування, контролю, нагляду за фінансовим ринком і запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері.

Реєстратори — юридичні особи, суб'єкти підприємницької діяльності, які на підставі одержаної ліцензії спеціалізуються на веденні реєстраторської діяльності, що включає збирання, фіксацію, обробку, зберігання та надання даних, які складають систему реєстру власників іменних цінних паперів.

Ризиковість — властивість фінансового активу, що відображає невизначеність, пов'язану з величиною та часом отримання доходу за даним активом у майбутньому.

Ринок капіталів — частина фінансового ринку, де формується попит і пропозиція на середньостроковий та довгостроковий позиковий капітал.

Ринок похідних фінансових інструментів — сукупність економічних відносин щодо перерозподілу ризиків, які виникають у процесі обміну фінансовими інструментами чи товарами.

Розрахунковий банк — банк, з яким депозитарій уклав договір про грошові розрахунки за угодами.

Саморегульвна організація (СРО) — неприбуткове об'єднання професійних учасників фондового ринку, що провадять професійну діяльність на фондовому ринку з торгівлі цінними паперами, управління активами інституційних інвесторів, депозитарну діяльність (діяльність реєстраторів і зберігачів), утворене відповідно до критеріїв і вимог, установлених ДКЦПФР.

Світовий (міжнародний) фінансовий ринок — складова частина світової фінансової системи, в якій інтегровані національні фінансові ринки держав з відкритою економікою.

Фінансові інструменти — різноманітні фінансові документи, які обертаються на ринку, мають грошову вартість і за допомогою яких здійснюються операції на фінансовому ринку.

Фінансові компанії — кредитно-фінансові установи, ресурси яких формуються за рахунок строкових депозитів (3-6 місячних) і які спеціалізуються на кредитуванні окремих галузей або наданні певних видів кредитів і проведенні фінансових операцій.

Фінансовий ринок — 1) система економічних та правових відносин, пов'язаних із купівлею-продажем або випуском та обігом фінансових активів; 2) ринок, на якому визначається попит і пропозиція на різноманітні фінансові інструменти.

Фінансові посередники — фінансові установи, до яких належать суб'єкти банківської та депозитарно-клірингової системи, небанківські фінансові та кредитні інститути і контрактні фінансові інститути.

Фондова біржа — організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому формуються умови для вільної купівлі-продажу цінних паперів за ринковими цінами на регулярній та впорядкованій основі.

Фондовий ринок — сукупність учасників фондового ринку та правовідносин між ними щодо розміщення, обігу та обліку цінних паперів і похідних (деривативів).

Форвард — угода між двома сторонами про майбутню поставку предмета контракту за наперед обумовленою ціною, яка укладеться за межами біржі й обов'язкова до виконання для обох сторін угоди.

Ф'ючерс — стандартний контракт, що засвідчує право його держателя купити чи продати відповідну кількість фінансових інструментів за обумовлену ціну у визначений термін у майбутньому.

Ціна емісійна — ціна продажу цінних паперів при їх первинному розміщенні.

Цінні папери — документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника, та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передачі прав, що впливають із цих документів, іншим особам.

Література

1. Конституція України // Закони України: В 12 т. — Т. 10. — С. 5–40.
2. Про затвердження Правил (умов) здійснення діяльності з торгівлі цінними паперами: брокерської діяльності, дилерської діяльності, андеррайтингу, управління цінними паперами: Рішення ДКЦПФР від 12.12.2006 р., № 1449.
3. Положення про депозитарну діяльність: Затв. рішенням Держ. комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17 жовт. 2006 р., № 999.
4. Положення про функціонування фондових бірж: Затв. рішенням Держ. комісії з цінних паперів і фондового ринку від 19 груд. 2006 р., № 1542.
5. Положення про саморегульовану організацію ринку цінних паперів: Затв. наказом Держ. комісії з цінних паперів та фондового ринку від 11 листоп. 1997 р. № 45 // www.ssmc.kiev.ua.
6. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 р., № 2121-III, // Уряд. кур'єр від 17 січня 2001 року.
7. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні: Закон України від 30 жовт. 1996 р. № 448/96-ВР // Закони України: В 12 т. — Т. 11. — С. 177 — 188.
8. Про державну комісію з цінних паперів та фондового ринку: Указ Президента України // Уряд. кур'єр. — 1995. — 20 черв.
9. Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди): Закон України від 15 берез. 2001 р. № 2299-III. // Цінні папери України. — 2001. — № 18. — С. 11 — 22.

10. Про концепцію функціонування та розвитку фондового ринку України: Постанова Верховної Ради України від 22 верес. 1995 р. № 342/95-ВР // Голос України. — 1995. — 31 жовт.
11. Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні: Закон України від 10 груд. 1997 р. № 710/97-ВР // Відомості ВРУ № 15. — 1997 р. — С. 67.
12. Про цінні папери і фондовий ринок: Закон України від 23 лют. 2006 р. — № 3480-IV.
13. *Говорушко Т. А.* Страхові послуги: Підручник. — К.: Центр учбової літератури, 2011. — 376 с.
14. *Еш С. М.* Фінансовий ринок. Курс лекцій. — К.: НУХТ, 2007. — 141 с.
15. *Еш С. М.* Методичні вказівки до вивчення дисципліни та виконання контрольної роботи з дисципліни «Фінансовий ринок». — К.: НУХТ, 2006.
16. *Еш С. М.* Фінансовий ринок: Навч. посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2011. — 528 с.
17. *Шелудько В. М.* Фінансовий ринок: Навч. посібник. — 2-е вид., випр. і доп. — К.: Знання-Прес, 2008. — 535 с.

Тема 15

О́І АІ НІ АЕЕ І АІ ААÆІ АІ О

- 15.1. Сутність, мета і завдання фінансового менеджменту*
- 15.2. Стратегія і тактика фінансового менеджменту*
- 15.3. Система забезпечення фінансового менеджменту*
- 15.4. Управління активами суб'єктів господарювання*
- 15.5. Оптимізація структури та вартість капіталу підприємства*

15.1. Сутність, мета і завдання фінансового менеджменту

Новітні тенденції в господарських процесах України поставили нові вимоги до формування бізнес-середовища. Це викликало необхідність більш якісного і переосмисленого вивчення процесів і методів управління фінансами підприємств. Адже в умовах ринкової економіки управління різними аспектами діяльності господарюючого суб'єкта неможливе без вирішення проблем фінансового характеру.

Аналіз доцільності вибору засобів виконання поставлених завдань, прийняття остаточного управлінського рішення потребує сукупності спеціальних знань. Комплекс питань, зв'язаних зі здійсненням фінансової діяльності підприємства, вимагає досить глибоких знань теорії і практичних навичок в області обґрунтування фінансової стратегії, вибору ефективних форм розвитку його активів і капіталу, розробки цілеспрямованої програми реального інвестування і формування збалансованого портфеля фінансових інвестицій, керування грошовими потоками, забезпечення фінансової безпеки підприємства в процесі його розвитку. Тому фінансові менеджери відіграють суттєву роль в сучасних компаніях. В нинішніх реаліях підприємства починають стикатися з рядом проблем, пов'язаних саме з відсутністю серед управлінських функцій деяких ланок фінансового менеджменту. Йдеться про управлінський облік, бюджетування, механізми аналізу реального життєвого циклу компанії, інструменти прогнозування майбутніх грошових потоків і руху грошових коштів.

Отже, в сучасних умовах об'єктивно зростає роль фінансового менеджменту як комплексу взаємопов'язаних управлінських рішень і заходів з управління фінансовими ресурсами.

Фінансовий менеджмент є складним комплексним поняттям, що включає різні аспекти. Це призвело до формування відмінних підходів до визначення цього поняття.

Крамаренко Г.О. зазначає, що фінансовий менеджмент являє собою науку про управління фінансами підприємства щодо вироблення реалізації управлінських рішень, пов'язаних з формуванням, розподілом і використанням фінансових підприємства [4].

Також фінансовий менеджмент розглядають як вид підприємницької діяльності, що передбачає надання корпорацією платних фінансових управлінських послуг суб'єкта малого бізнесу, які не в змозі утримувати великий штат фінансових менеджерів, зокрема фінансових аналітиків, експертів та ін. [7].

У широкому розумінні фінансовий менеджмент — це стратегія і тактика фінансового забезпечення підприємницької діяльності, що дає змогу ефективно управляти рухом грошових коштів і знаходити оптимальні фінансові рішення [3].

Якщо брати до уваги практичний аспект, то визначаємо **фінансовий менеджмент** як систему принципів і методів, а також сам процес управління формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів суб'єкта господарювання та оптимізації обігу його грошових коштів [8].

Матеріальна основа фінансового менеджменту — реальний грошовий обіг, тобто економічний процес, який викликає рух вартості, що супроводжується певним потоком грошових платежів та розрахунків.

Необхідно виділити **основну мету** фінансового менеджменту. Це забезпечення максимізації добробуту власників підприємства в поточному та перспективному періоді [9], раціональне використання ресурсів для створення ринкової вартості, здатної покрити всі витрати, пов'язані з використанням ресурсів, і забезпечити прийнятний рівень доходів на умовах, адекватних ризику вкладників капіталу.

Слід підкреслити, що сутність тієї чи іншої категорії відображається в її функціях.

Функції фінансового менеджменту класифікуються залежно від його об'єкта і суб'єкта. (рис. 15.1)

Виділяють такі *функції об'єкта*:

1. Відтворювальна функція, яка полягає у забезпеченні збалансування матеріальних і фінансових ресурсів на всіх етапах кругообігу капіталу в процесі простого і розширеного відтворення.

2. Розподільча функція, суть якої зводиться до формування й використання грошових фондів, підтримання ефективної структури капіталу підприємств.

Функції суб'єкта фінансового менеджменту — це конкретні види управлінської діяльності, направлені на реалізацію цілей і завдань управління фінансами підприємства.

Рис. 15.1. Класифікація функцій фінансового менеджменту

Планування включає систему заходів з розробки і реалізації планових завдань. Воно допомагає здійснювати обґрунтування фінансових рішень та вибрати їх альтернативні варіанти.

Функція **організації** реалізується через створення необхідної організаційної структури фінансової служби, визначення повноважень відповідних підрозділів та взаємозв'язків між ними.

Мотивація пов'язана з попередньою функцією і передбачає стимулювання працівників фінансових служб до виконання поставлених завдань. Від відношення фінансових менеджерів до результатів своєї праці суттєво залежить ефективність фінансової діяльності суб'єкта господарювання.

Функція **контролю** полягає у виявленні відхилень від плану, своєчасному реагуванні на це і внесенні оперативних змін. Особливо важливими об'єктами контрольної функції фінансового менеджменту є надходження з усіх джерел фінансування, структура активів і пасивів, ефективність використання фінансових ресурсів.

Для досягнення основної мети і виконання вищезазначених функцій фінансовим менеджерам необхідно вирішувати наступні завдання:

1. Забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів у відповідності із завданнями розвитку підприємства у майбутньому періоді. Це завдання реалізується шляхом формування ефективної політики фінансування господарської та інвестиційної діяль-

ності підприємства (визначення загальної потреби у фінансових ресурсах на наступний період, підвищення рівня капіталізації, визначення доцільності залучення коштів за рахунок зовнішніх джерел, оптимізація структури капіталу).

2. Забезпечення ефективного використання сформованих обсягів фінансових ресурсів по кожному напрямку діяльності підприємства. Оптимізація розподілу і використання фінансових ресурсів передбачає встановлення оптимальних пропорцій їх інвестування відповідно до поточних і перспективних планів господарської діяльності підприємства. Раціональне вкладення коштів забезпечує ефективне використання активів, що призводить до нарощування фінансового потенціалу, можливості його формування за рахунок внутрішніх джерел та максимізації достатку власників капіталу.

3. Оптимізація фінансових потоків на підприємстві. Це завдання вирішується шляхом ефективного управління грошовими потоками підприємства в процесі кругообігу його грошових коштів, досягнення синхронізації обсягів надходження і витрат грошових коштів, підтримки їх ліквідності на рівні, що забезпечує постійну платоспроможність.

4. Забезпечення максимізації чистого прибутку шляхом ефективного управління активами підприємства, оптимізації їх складу і розміру, залучення в господарський обіг необхідного обсягу позикових ресурсів, вибору найраціональніших напрямів операційної та фінансової діяльності, ефективної податкової, амортизаційної та дивідендної політики.

5. Забезпечення мінімізації фінансових ризиків за рахунок зменшення рівня їх концентрації, диверсифікації видів операційної та фінансової діяльності, використання методів уникнення та нейтралізації негативних наслідків господарювання, проведення ефективного внутрішнього та зовнішнього страхування.

6. Забезпечення фінансової стабільності підприємства. Для такої рівноваги характерним є високий рівень фінансової стійкості і платоспроможності підприємства, що забезпечується формуванням оптимальної структури фінансових ресурсів і активів, достатнім рівнем самофінансування інвестиційних потреб.

Однак вирішити ці завдання в повному обсязі неможливо. Компроміс досягається при збалансуванні всієї системи завдань, погодженні пріоритетної на певний момент мети з основними стратегічними і тактичними цілями підприємства.

Процес управління фінансовою діяльністю передбачає розробку певного механізму фінансового менеджменту, що має включати систему методів, важелів, основних показників, за допомогою яких можна реалізувати поставлені цілі і завдання, а також доволі точно оцінити поточні і стратегічні можливості підприємства (рис. 15.2).

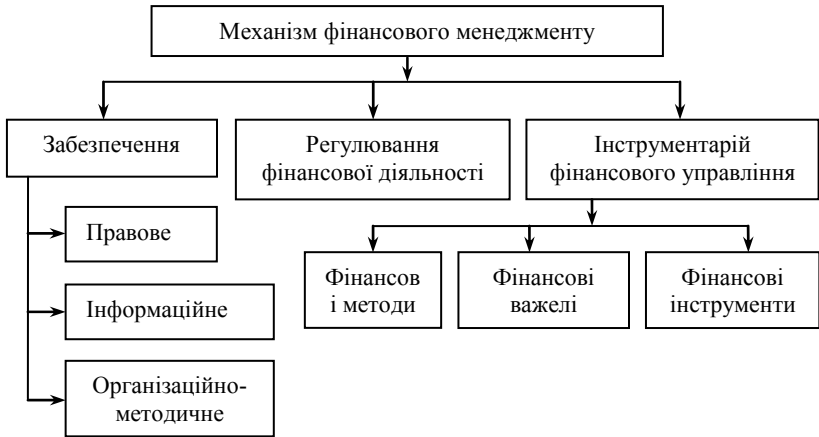

Рис. 15.2. Структура механізму фінансового менеджменту підприємства

Фінансовий механізм складається із взаємопов'язаних елементів: фінансових методів, фінансових важелів, фінансових інструментів, правового, нормативного, інформаційного забезпечення та професійної діяльності фінансових менеджерів.

Поточне і оперативне регулювання фінансової діяльності підприємства на практиці супроводжується організацією фінансового забезпечення виробництва, постійною підтримкою платоспроможності на необхідному рівні тощо.

Практичне вирішення питань, пов'язаних з організацією та здійсненням фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання, залежало, залежить і буде залежати у майбутньому від оволодіння сучасними методами і прийомами прийняття та реалізації управлінських рішень, тобто від досвідченості і кваліфікації фінансових менеджерів. Професійний рівень фінансового менеджера визначається його знаннями в сфері фінансів і кредиту, банківської, біржової і фінансової діяльності, бухгалтерського обліку, вмінням аналізувати фінансову звітність підприємства.

В загальному вигляді діяльність фінансового менеджера можна поділити на три напрямки:

1. Загальний аналіз і планування майнового та фінансового стану підприємства.
2. Забезпечення підприємства фінансовими ресурсами (управління джерелами ресурсів).
3. Розподіл фінансових ресурсів (інвестиційна політика та управління активами).

Можна назвати такі функціональні обов'язки фінансового менеджера:

- організація фінансової діяльності суб'єкту господарювання;
- обґрунтування доцільності інвестицій;
- розробка фінансових планів і фінансових нормативів;
- визначення обсягів надходження і видатків грошових коштів;
- організація кредитних взаємовідносин;
- проведення валютної політики (для суб'єктів господарювання, що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність);
- оформлення фінансової документації;
- аналіз фінансового стану підприємства;
- контроль за виконанням планових фінансових показників;
- участь у розробці та впровадженні пропозицій щодо поліпшення фінансового-господарської діяльності (покращання використання фінансових ресурсів, накопичення капіталу, підвищення ліквідності активів та ін.).

Саме для ефективної реалізації управлінських рішень в сфері фінансового менеджменту використовуються інструменти фінансового управління.

Під фінансовими інструментами розуміють будь-яку договірну угоду, згідно з якою відбувається збільшення активів одного суб'єкта господарювання і фінансових зобов'язань іншого контрагента. До таких фінансових інструментів відносять: грошові кошти, кредитні інструменти, способи участі у статутному капіталі тощо.

Фінансові методи є способом впливу фінансових відносин на господарський процес. Їхня дія проявляється в утворенні й використанні грошових фондів. На практиці широко застосовуються такі фінансові методи, як планування, прогнозування, кредитування, самофінансування, оподаткування, фондоутворення, оренда, лізинг, факторинг, система розрахунків, інвестування тощо.

Фінансові важелі — це прийом дії фінансового методу. До таких важелів відповідно належать: собівартість, ціна, дохід, прибуток, види кредитів, процентні ставки, фінансові санкції, ставки податків, вклади, пайові внески, відрахування у фонди, орендна плата, лізингові й факторингові платежі, форми розрахунків, інвестиційний дохід, дисконт, рівень дивідендних виплат тощо.

15.2. Стратегія і тактика фінансового менеджменту

Фінансовий менеджмент базується на трьох основних концепціях:

1. Концепція теперішньої вартості, зміст якої полягає у вкладенні капіталу з метою його подальшого нарощення. Тобто отриманий новий капітал має відшкодувати первісні інвестиції, компенсувати їх інфляційне знецінення і забезпечити частку нарощення капіталу — прибуток.

2. Концепція підприємницького ризику впливає з попередньої концепції, оскільки об'єктивність оцінки теперішньої вартості майбутніх доходів за прогнозними даними залежить від точності такого прогнозу, повноти інформаційного забезпечення, кваліфікації експертів.

3. Концепція грошових потоків полягає у розробці політики підприємства щодо залучення фінансових ресурсів, організації їх руху, підтримання їх у певному якісному стані.

Концепції фінансового менеджменту засновані на відокремленості державного бюджету від бюджетів підприємств. Необхідними умовами ефективного функціонування фінансового менеджменту є:

- підприємницька діяльність;
- самофінансування;
- ринкове ціноутворення;
- ринок праці;
- ринок капіталів;
- чітка регламентованість державного регулювання діяльності підприємств, що ґрунтується на системі ринкового законодавства.

Необхідно виділити два важливих моменти організації фінансового менеджменту. По-перше, фінансовий менеджмент не обмежується рамками підприємства, а постійно взаємодіє з бюджетом, позабюджетними фондами, банками та страховими організаціями, інституціональними інвесторами. По-друге, фінансовий менеджмент перебуває під впливом таких загальних принципів управління, як планування, стимулювання, узгодження окремих елементів, варіативність, цільова спрямованість.

Таким чином, ефективність реалізації основної мети і вирішення поставлених завдань фінансового менеджменту визначаються обґрунтованістю його стратегії і тактики.

Фінансова стратегія підприємства — формування системи довгострокових цілей фінансової діяльності підприємства і вибір найефективніших шляхів їх досягнення [3].

Фінансова стратегія є складовою загальної стратегії підприємства (рис. 1.3).

Основна мета загальної стратегії — забезпечення високих темпів економічного розвитку та підвищення конкурентної позиції підприємства.

При цьому фінансова стратегія спрямовується на забезпечення самофінансування підприємства, що може досягатися в контексті ефективного управління капіталом, активами, прибутком, інвестиціями тощо.

У розробці стратегії фінансового управління фінансовий менеджер орієнтується на необхідність забезпечення самофінансування підприємства, тобто накопичення капіталу, достатнього для фінансування розширеного відтворення. Отже, в процесі стратегічного управління фінансами здійснюється пошук шляхів нагромадження капіталу і перерозподілу фінансових ресурсів у найбільш перспективні сфери бізнесу або в розширення масштабів діяльності підприємства.

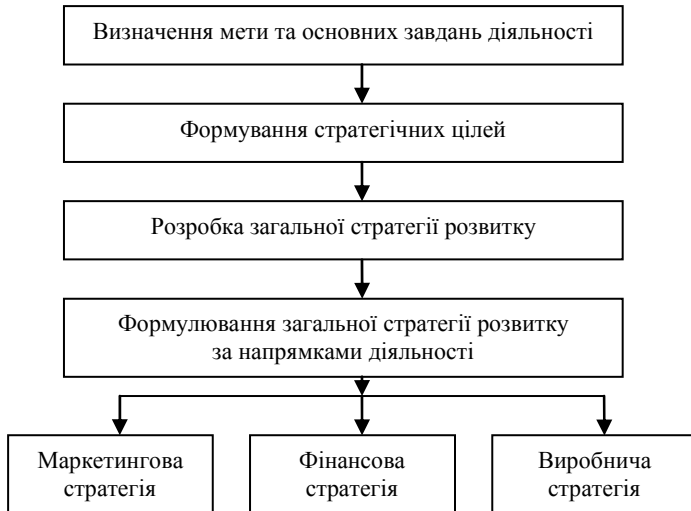

Рис. 15.3. Фінансова стратегія у загальній стратегії розвитку підприємства

До основних етапів процесу формування фінансової стратегії підприємства належать:

1) Визначення загального періоду формування фінансової стратегії.

У процесі розробки стратегії фінансового менеджменту визначається тривалість періоду, який встановлюється для формування загальної стратегії економічного розвитку підприємства. При цьому стратегія фінансового управління як складова загальної стратегії може бути реалізована лише в часових межах цього періоду.

Тривалість періоду формування і реалізації фінансової стратегії залежить від низки чинників:

- тривалості періоду загальної стратегії розвитку підприємства;
- можливості прогнозування кон'юнктури фінансового ринку та розвитку економіки в цілому;
- галузевих особливостей, організаційно-правової форми суб'єкта господарювання та масштабів його діяльності;
- стадії життєвого циклу підприємства;
- визначення стратегічних цілей і завдань.

2) Дослідження факторів зовнішнього фінансового середовища та кон'юнктури фінансового ринку.

3) Формування стратегічних цілей і завдань фінансового менеджменту.

Головна мета конкретизується у контексті завдань фінансового розвитку підприємства.

Для формування стратегічних цілей підприємству необхідно:

– можливості досягнення мети узгодити із загрозою потенційного банкрутства;

– визначити умови реалізації мети (обсяг капіталу і активів, їх структуру і раціональне використання, рівень фінансових ризиків).

4) Конкретизація складових фінансової стратегії за періодами її реалізації.

Розроблена стратегія фінансового менеджменту знаходить конкретне відображення у фінансових показниках — цільових стратегічних нормативах, зокрема таких:

- щорічний темп приросту власного капіталу підприємства;
- мінімальна частка власного капіталу в загальному обсязі використаного капіталу підприємства;
- рентабельність власного капіталу підприємства;
- мінімальний рівень ліквідності активів підприємства;
- прийнятний рівень фінансових ризиків тощо.

Під час конкретизації фінансової стратегії за періодами її реалізації забезпечується узгодженість стратегічних нормативів у часі.

5) Розробка фінансової політики за окремими аспектами фінансової діяльності. Цей етап формування фінансової стратегії найвідповідальніший.

Фінансова політика — форма реалізації фінансової ідеології та фінансової стратегії підприємства за найбільш важливими аспектами фінансової діяльності на окремих етапах її здійснення [5]. На відміну від фінансової стратегії в цілому, фінансова політика формується лише з конкретними напрямками фінансової діяльності підприємства, що потребують забезпечення найефективнішого управління з метою досягнення головної стратегічної мети цієї діяльності.

Система формування фінансової політики підприємства щодо напрямів його фінансової діяльності має такі складові:

- управління капіталом,
- управління активами,
- управління інвестиціями,
- управління грошовими потоками,
- управління фінансовими ризиками,
- управління прибутком підприємства,
- антикризове фінансове управління.

6) Оцінка ефективності розробленої фінансової стратегії.

Цей процес є завершальним етапом розробки фінансової стратегії підприємства і здійснюється за такими основними параметрами:

- узгодження фінансової стратегії підприємства із загальною стратегією його розвитку;

- узгодженість фінансової стратегії підприємства з передбаченими змінами зовнішнього фінансового середовища;
- внутрішня збалансованість фінансової стратегії;
- реалізованість фінансової стратегії;
- прийнятність рівня ризиків, пов'язаних із реалізацією фінансової стратегії;
- результативність розробленої фінансової стратегії.

Залежно від досягнутого рівня фінансової стійкості суб'єкти господарювання можуть обирати орієнтиром одну з трьох базових стратегій фінансового розвитку:

1. Стратегія подолання нестійкості фінансової системи підприємства, або стратегія виживання, до якої вдаються в умовах економічної кризи, нестабільності та інфляції, і у випадку, коли показники фінансово-господарської діяльності підприємства набувають стійкої тенденції до погіршення.

2. Стратегія підтримки фінансової стійкості або стабілізації, що застосовується в умовах нестабільних обсягів продаж і прибутку, переважно у галузях зі стабільною економікою.

3. Стратегія розвитку або стійкого зростання, що свідчить про прагнення підприємства до збільшення обсягів реалізації, підвищення рентабельності та покращання інших показників фінансового стану.

Розробка фінансової стратегії та фінансової політики за найважливішими аспектам фінансової діяльності дає змогу ухвалювати ефективні управлінські рішення, пов'язані з фінансовим розвитком підприємства.

З метою досягнення стратегічних цілей підприємству необхідно розробити ефективну тактику фінансового менеджменту.

Фінансова тактика підприємства — конкретні фінансові прийоми і методи, які застосовує підприємство для вирішення стратегічних завдань. Завдання тактики фінансового менеджменту — вибір найбільш оптимального рішення і найбільш привабливих у конкретній господарській ситуації інструментів фінансового управління.

Тактичні цілі і завдання фінансового менеджменту:

- забезпечення відшкодування поточних витрат за рахунок отриманих доходів підприємства;
- регулювання розміру поточних грошових виплат підприємства;
- ефективне використання наявних фінансових ресурсів підприємства;
- оптимізація руху грошових потоків підприємства;
- забезпечення ліквідності балансу підприємства;
- підвищення ділової активності підприємства;
- зміцнення фінансової стійкості підприємства;
- підвищення платоспроможності підприємства тощо.

Тактика фінансового менеджменту є формою деталізації фінансової стратегії і формується відповідно до визначених раніше стратегічних

цілей підприємства. При цьому розрізняють стратегічний і оперативно-тактичний фінансовий менеджмент.

Стратегічний фінансовий менеджмент полягає у прогнозуванні напрямів фінансової діяльності та моделюванні параметрів фінансового розвитку підприємства на перспективу з урахуванням змін факторів зовнішнього фінансового середовища та кон'юнктури фінансового ринку. Стратегічне управління фінансами спрямоване на досягнення стратегічних цілей.

Оперативно-тактичний менеджмент охоплює оперативне управління готівкою, яке спрямоване на забезпечення і підтримку постійної платоспроможності та ефективне використання грошових коштів у конкретний період часу. Разом з тим, тактичне управління фінансами орієнтується на внутрішні джерела фінансування з метою забезпечення самокупності діяльності.

І тактичні, і стратегічні цілі фінансового менеджменту є однаково пріоритетними. Нерідко в реальному житті у зв'язку з необхідністю покращити поточні фінансові показники фінансові менеджери вимушені відкласти або відмовитися від певних стратегічних дій. Так, тактичні завдання можуть стати для підприємства першочерговими у таких випадках:

- якщо серйозно погіршиться фінансовий стан підприємства і виникне реальна загроза банкрутства;
- коли вилучення ресурсів для реалізації стратегічних завдань може призвести до погіршення фінансових показників підприємства протягом кількох років;
- якщо запропоновані стратегічні дії є дуже ризикованими і можуть справити непередбачуваний вплив на ринкові позиції підприємства та його платоспроможність.

15.3. Система забезпечення фінансового менеджменту

Процес управління фінансами базується на використанні механізмів фінансового менеджменту, складовою яких правове, організаційне та інформаційне забезпечення управлінських рішень.

Через розробку системи кодексів, законів та інших нормативних актів держава проводить відповідну фінансову політику і здійснює регулювання фінансово-господарської діяльності підприємств.

Правові основи фінансів суб'єктів господарювання перш за все базуються на конституційних нормах. Конституцією України регламентується право громадян на здійснення будь-якого виду підприємницької діяльності, не забороненої законом.

У систематизованому вигляді правове забезпечення фінансового менеджменту суб'єктів господарювання України викладено в табл. 15.1.

Таблиця 15.1

Правове забезпечення фінансового менеджменту підприємств України

Основні напрямки державного регулювання фінансової діяльності підприємств	Основні законодавчі акти
Регулювання фінансових аспектів створення підприємства різних організаційно-правових форм	Господарський кодекс України; Цивільний кодекс України; Закон України «Про власність»; Закон України «Про господарські товариства»
Регулювання порядку формування інформаційної бази управління фінансової діяльності підприємства	Закон України «Про державну статистику»; Закон України «Про аудиторську діяльність»
Податкове регулювання	Податковий кодекс; Митний кодекс; Указ Президента України «Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва»;
Регулювання порядку та норм амортизації основних засобів і нематеріальних активів	П(С)БО 7 «Основні засоби»; П(С)БО 8 «Нематеріальні активи»
Регулювання кредитних операцій	Податковий кодекс; Закон України «Про банки і банківську діяльність»; Положення НБУ «Про кредитування»
Регулювання інвестиційних операцій	Закон України «Про інвестиційну діяльність»; Закон України «Про режим іноземного інвестування»;
Регулювання операцій страхування	Закон України «Про страхування»
Регулювання грошового обігу та форм розрахунків	Податковий кодекс; Інструкція НБУ «Про порядок відкриття та використання рахунків у національній та іноземній валюті»; Інструкція НБУ «Про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті»
Валютне регулювання	Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність»

Основні напрямки державного регулювання фінансової діяльності підприємств	Основні законодавчі акти
Регулювання ринку цінних паперів	Закон України «Про цінні папери і фондовий ринок»; Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні»; Закон України «Про національну депозитарну систему та особливості електронного обігу паперів в Україні»; Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»
Регулювання порядку та форм санації, процедур банкрутства і ліквідації підприємств	Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»

Одним з головних напрямків подальшого удосконалення законодавчого забезпечення фінансового менеджменту є адаптування його із новими вимогами ринкової економіки, ліквідація неоднозначності та суперечливості в низці законодавчих актів, забезпечення прозорості і простоти їх розуміння.

Процес систематизації законодавства про підприємництво має здійснюватись на основі глибокого пізнання соціально-економічної сутності та закономірностей розвитку підприємництва, а також на засадах єдиного розуміння стратегії державної політики розвитку підприємництва в Україні й ринкового формування господарського механізму. Саме такий підхід до формування законодавчої бази підприємницької діяльності сприятиме підвищенню ролі фінансових менеджерів в управлінні фінансовими процесами суб'єктів господарювання [3].

Організаційне забезпечення фінансового менеджменту — це сукупність внутрішніх структурних служб підприємства, пов'язаних з розробкою і реалізацією управлінських рішень щодо окремих напрямків його фінансової діяльності [4].

Ефективне організаційне забезпечення фінансового менеджменту помітно впливає на його успішне функціонування.

Система фінансового менеджменту є складовою частиною загальної системи управління підприємством, тому його організаційне забезпечення повинно відповідати загальній організаційній структурі управління.

Підприємства обирають зручну для них форму організації фінансової роботи із врахуванням конкретних умов господарювання, структури управління, наявності відокремлених підрозділів (філій, представництв).

Фінансова служба не завжди виділяється в окремий підрозділ (це стосується малих та середніх підприємств). У таких випадках функції управління фінансовою діяльністю виконуються директором, бухгалтером, фінансовим менеджером або фінансовим відділом. Із збільшенням розмірів підприємства зростає складність управління фінансами, тоді є доцільним розподілити функції між окремими підрозділами. На великих підприємствах функції управління фінансами покладаються на фінансового директора, який керує кількома функціональними фінансовими структурними підрозділами. На крупних підприємствах створюється система функціональних фінансових структурних підрозділів на чолі з фінансовою дирекцією

Щодо переліку чинників, що впливають на особливості системи організаційного забезпечення, у вітчизняній практиці зустрічаються різні їх варіанти.

Система організаційного забезпечення фінансового менеджменту залежить від таких чинників:

- величини суб'єкта господарювання;
- організаційно-правового типу господарювання;
- галузі;
- форми власності;
- структури управління;
- національних традицій;
- культури та етики управління;
- професійного рівня персоналу.

Формування організаційного забезпечення фінансового менеджменту передбачає створення структурних підрозділів у системі управління. Таким чином організаційне забезпечення інтегрується у загальну структуру управління підприємством. При цьому виокремлюють такі принципи побудови:

- ієрархічний;
- функціональний;
- змішаний.

За ієрархічної побудови центрів управління підприємством виділяються також різні рівні управління (апарат управління підприємством — управлінські служби окремих структурних одиниць і підрозділів).

За функціональної побудови відбувається розмежування центрів управління за функціями або видами діяльності.

Прогресивною формою інтеграції системи фінансового управління є управління окремими напрямками фінансової діяльності підприємства шляхом виокремлення основних центрів відповідальності. Центр відповідальності являє собою структурний підрозділ підприємства, який повністю контролює певний напрям фінансової діяльності (центр затрат, центр доходу, центр прибутку, центр інвестицій).

Склад фінансової служби, обсяг та особливості організації фінансової роботи залежать від специфіки діяльності підприємства, обсягу фінансових ресурсів, які є у розпорядженні цього підприємства.

Перелік питань, розв'язання яких займається фінансова служба підприємства в процесі здійснення комерційної діяльності, досить широкий і включає декілька напрямків (табл. 15.2.).

Таблиця 15.2

Основні напрямки роботи фінансового відділу підприємства

Основні напрямки роботи фінансової служби	Деталізація напрямків
Джерела фінансування	короткострокове і довгострокове кредитування; випуск і придбання цінних паперів; лізингове фінансування; розподіл прибутку; доцільність залучення позикових і використання власних коштів;
Капітальні вкладення та оцінка їх ефективності	дохідність капіталу; поточна і перспективна вартість підприємства; оцінка фінансового ризику; фінансове забезпечення капітальних витрат;
Управління оборотним капіталом	оптимальний розмір оборотного капіталу; управління короткостроковою дебіторською і кредиторською заборгованістю; структура оборотного капіталу;
Фінансове планування	зміст, порядок розробки і значення фінансових планів
Аналіз фінансової діяльності і фінансовий контроль	аналіз платоспроможності, ліквідності, рентабельності; факторний аналіз прибутку; аналіз використання фінансових ресурсів.

Ефективність діяльності фінансового менеджера на підприємстві та кож значною мірою залежить від якості інформаційного забезпечення. Повна, чітка, правдива і своєчасна інформація є запорукою прийняття оптимальних фінансових рішень, спрямованих на зменшення витрат фінансових ресурсів, зростання прибутку і ринкової вартості підприємства.

Система інформаційного забезпечення — система безперервного та цілеспрямованого підбору інформаційних показників, здійснення планових, звітних, аналітичних розрахунків, необхідних для підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень суб'єкта господарювання [8].

Все розмаїття відносин, в яке підприємство вступає з суб'єктами зовнішнього середовища, базується на фінансовій інформації про це підприємство, що дозволяє оцінити можливість практичної реалізації своїх економічних інтересів у взаємовідносинах з ним. Фінансова інформація представляє собою набір даних (в систематизованій певним чином формі) про стан:

- господарських ресурсів, зобов'язань і фінансових джерел фірми;
- рівня прибутку і витрат, що дозволяють судити про очікувані доходи і пов'язані з ними ризики;
- оборотів фірми і якості її активів;
- обсягу і якості потоків грошових коштів.

Інформаційна система фінансового менеджменту формується за рахунок зовнішніх і внутрішніх джерел.

Зовнішні джерела інформації включають:

➤ показники, що характеризують загальний рівень розвитку країни та конкретної галузі;

➤ показники, що характеризують фінансовий ринок;

➤ показники, що характеризують діяльність контрагентів і конкурентів.

До внутрішніх інформаційних джерел суб'єкта господарювання відносять:

➤ прогнози, планові показники;

➤ дані обліку;

➤ звітність та звітні показники;

➤ експертні оцінки;

➤ дані внутрішнього аудиту та контролю.

Користувачами інформаційної бази є юридичні і фізичні особи, що потребують інформації про діяльність підприємства для прийняття рішень.

Їх можна умовно поділити на внутрішніх і зовнішніх.

Зовнішні користувачі використовують лише ту частину інформації, яка характеризує результати фінансової діяльності підприємства і його фінансовий стан. Більша частина цієї інформації зосереджена в офіційній фінансовій звітності, яка надається підприємством.

Внутрішні користувачі крім вищезазначеної використовують значний обсяг інформації про фінансову діяльність підприємства, яка є комерційною таємницею.

Кожне підприємство розпоряджається трьома потоками фінансової інформації: нормативною, плановою і фактичною. Однак, зовнішньому користувачу доступні лише фактичні дані про фінансовий стан підприємства. Ця обставина ускладнює задачу користувача з розрахунку рівня ризиків, оскільки найбільш надійний спосіб оцінки рівня ризику, ніж дистанції між плановими і фактичними даними, зовнішньому користувачу недоступний.

В умовах ринкової економіки попит на фінансову інформацію дуже високий.

Щоб задовольнити такі різноманітні інформаційні потреби всіх зацікавлених сторін, сучасне підприємство мусить конструювати упорядковані потоки своєї фінансової інформації, її систематизоване подання в залежності від змісту запиту відповідної групи споживачів з точки зору її корисності.

З іншого боку, фінансова інформація, яка є продуктом праці вищого менеджменту кожного підприємства, формується, виходячи з ідеї раціонального управління фінансами. Це об'єктивне за своєю природою переважне право вищого менеджменту підприємства формувати фінансову інформацію безперечно нехтує інтересами інших користувачів. Саме ця обставина — головна причина появи асиметрії фінансової інформації.

Складне переплетіння інтересів різних користувачів інформації спричиняє побудову фінансової інформації на певних принципах, що ґрунтуються на об'єктивних аргументах і максимально задовольняють інтереси всіх користувачів.

15.4. Управління активами суб'єктів господарювання

Активи являють собою ресурси, контрольовані підприємством, використання яких призводять до збільшення економічних вигод у майбутньому [8]. До них відносяться всі наявні матеріальні цінності, нематеріальні активи та кошти, що належать підприємству на певну дату.

Активи класифікуються за різними ознаками (рис. 15.4).

Оборотні активи — це грошові кошти та їх еквіваленти, що не обмежені у використанні, а також інші активи, призначені для реалізації чи споживання протягом операційного циклу, чи протягом дванадцяти місяців з дати балансу.

Операційний цикл — проміжок часу між придбанням запасів для здійснення господарської діяльності й отримання коштів від реалізації виробленої з них продукції або товарів і послуг.

До оборотних активів належать запаси, векселі одержані; дебіторська заборгованість, поточні фінансові інвестиції, грошові кошти та їх еквіваленти, інші оборотні активи.

Необхідно відзначити, що елементи оборотного капіталу, вкладені в поточні активи підприємства, постійно переходять зі сфери виробництва у сферу обігу і знову повертаються у виробництво. Та частина оборотного капіталу, яка постійно перебуває у сфері виробництва, називається оборотними фондами. Вони складаються з виробничих запасів, незавершеного виробництва, напівфабрикатів власного виробництва, витрат майбутніх періодів.

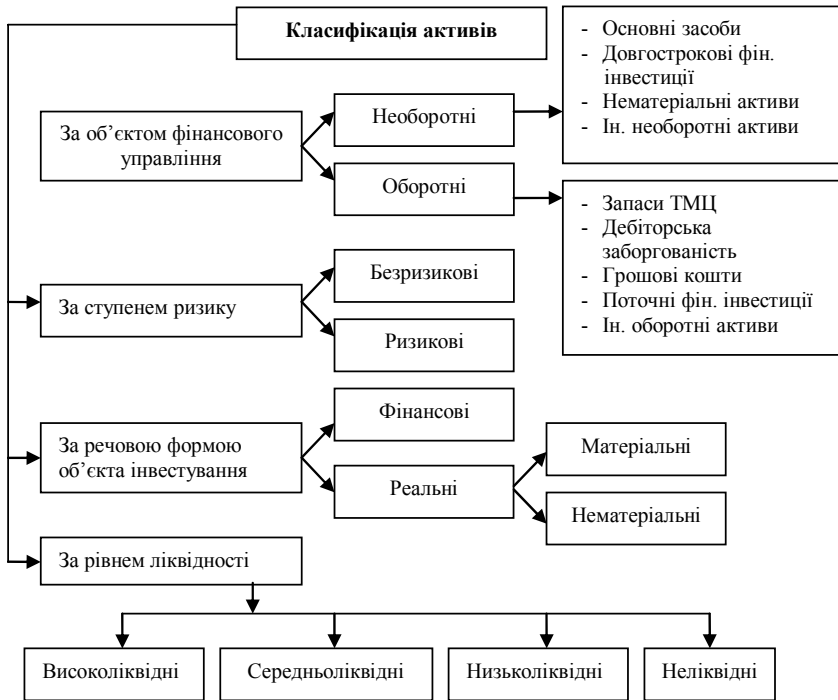

Рис. 15.4. Класифікація активів за різними ознаками

Інша частина оборотного капіталу, яка перебуває у сфері обігу і відповідно називається фондами обігу, включає в себе відвантажену та готову продукцію на складі, грошові кошти, дебіторську заборгованість, поточні фінансові інвестиції та інші оборотні активи.

Необоротні активи є найменш мобільною частиною майна, основна відмінність якої полягає у багаторазовому використанні в процесі господарської діяльності та частковій амортизації протягом кожного операційного циклу.

До необоротних активів відносять нематеріальні активи, незавершене будівництво, основні засоби, довгострокові фінансові інвестиції; довгострокова дебіторська заборгованість, відстрочені податкові активи й інші оборотні активи.

Основним завданням управління необоротними активами є забезпечення своєчасного оновлення основних виробничих фондів ті високої ефективності їх використання.

Розглянемо детальніше управління оборотними активами. До його головних завдань відносять:

1. Забезпечення безперервності виробничого процесу.

Для забезпечення безперервності процесу виробництва необхідно сформувані окремі види активів у відповідності з обсягами господарської діяльності підприємства і тривалістю його операційного циклу.

В процесі управління оборотними активами в межах операційного циклу необхідно виділити виробничий цикл і фінансовий цикл.

Тривалість виробничо-комерційного (операційного) циклу включає: період обертання середнього запасу сировини, матеріалів, напівфабрикатів; період обертання середнього обсягу незавершеного виробництва; період обертання середнього запасу готової продукції. (рис. 15.5)

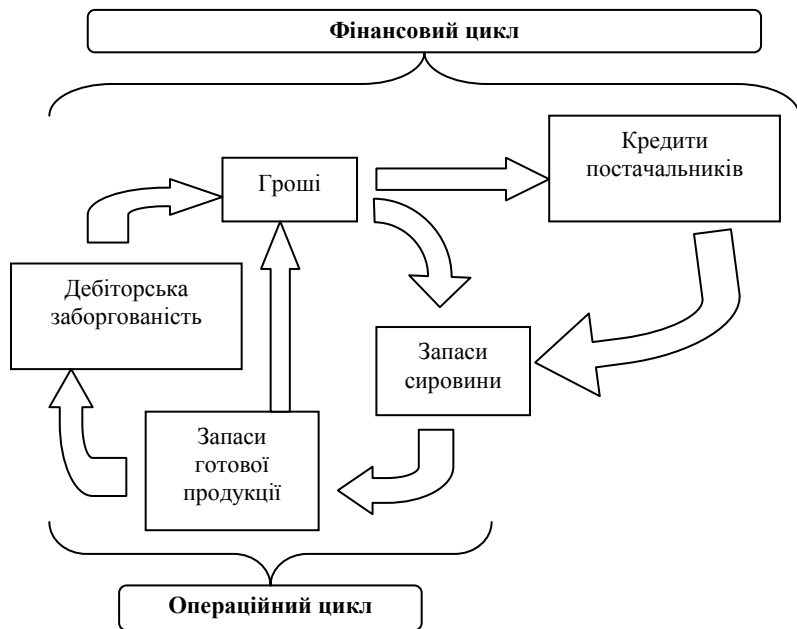

Рис. 15.5. Схеми операційного та фінансового циклів підприємства

Фінансовий цикл підприємства являє собою період обертання грошових коштів, інвестованих в оборотні активи, починаючи з моменту погашення кредиторської заборгованості за сировину, матеріали і закінчують інкасацією дебіторської заборгованості за відвантажену готову продукцію.

Отже, фінансовий цикл відрізняється від операційного циклу на час оборотання кредиторської заборгованості постачальників сировини, матеріалів та інших виробничих ресурсів.

Чим менша тривалість фінансового циклу, тим менше фінансових ресурсів потрібно для фінансування виробничих потреб підприємства.

2. Прискорення обіговості оборотних активів, яке реалізовується шляхом збільшення частки активів з високою оборотністю і зменшення частки активів, що обертаються повільно.

3. Підвищення ліквідності оборотних активів достатньої для підтримки платоспроможності підприємства за поточними фінансовими зобов'язаннями.

Це управлінське завдання реалізується за допомогою постійного контролю за розміром оборотних активів у грошовій формі, а також шляхом забезпечення відповідної частини високоліквідних активів у вигляді поточних фінансових інвестицій та інших активів, які за необхідності можуть швидко трансформуватися у грошові кошти.

4. Зростання рентабельності оборотних активів.

Реалізовується шляхом своєчасного використання тимчасово вільних залишків грошових активів для формування ефективного портфеля поточних фінансових інвестицій, що можуть принести підприємству прямий дохід у формі процентів або дивідендів, розміщення коштів на депозит, відкриття контокорентних рахунків у банку.

5. Мінімізації ризиків і витрат, пов'язаних із формуванням та використанням оборотних активів.

Головними напрямками управління оборотними активами є:

1. Управління товарно-матеріальними запасами, яке реалізується шляхом визначення оптимального обсягу замовлення (нормування), моменту замовлення найкращого способу придбання.

2. Управління грошовими коштами або залишком грошових коштів, що постійно перебувають у розпорядженні підприємства. Має здійснюватися на таких засадах:

– підтримка мінімального залишку грошових коштів для безперервного виконання поточних розрахунків;

– створення резерву вільних грошових коштів на випадок можливо-го розширення обсягів виробництва;

– формування резерву грошових коштів з метою компенсації передбачених витрат і можливих втрат у процесі фінансово-господарської діяльності;

– своєчасна трансформація вільних грошових коштів у високоліквідні фінансові інструменти та їх зворотна конвертація для поповнення залишку грошових коштів.

Величина залишку грошових коштів підприємства визначає рівень його абсолютної платоспроможності, тобто готовність підприємства негайно розрахуватися за невідкладними фінансовими зобов'язаннями.

Мінімальний залишок грошових коштів розраховується виходячи з планового обсягу платіжного обороту та швидкості обігу грошових коштів, що склалася на підприємстві.

3. Управління дебіторською заборгованістю, суть якої полягає в мінімізації її обсягу та строків інкасації боргу. Передбачає вирішення таких завдань:

- визначення обсягу інвестицій у дебіторську заборгованість,
- формування принципів та умов кредитної політики у відносинах з покупцями,
- визначення кола потенційних дебіторів,
- забезпечення погашення дебіторської заборгованості,
- використання сучасних форм рефінансування дебіторської заборгованості.

Тактичні рішення управління оборотними активами пов'язані з оптимізацією величини оборотних активів і полягають у виборі відповідної політики управління запасами, грошовими коштами, дебіторською заборгованістю.

Розрізняють дві тактики вибору величини оборотних активів залежно від їх співвідношення з обсягами реалізації:

- обмежуючу тактику;
- гнучку тактику.

При використанні **обмежуючої тактики** підтримується обсяг оборотних активів на мінімально можливому рівні, тобто підприємство, При цьому не створюються додаткові резерви, зменшуються витрати на обслуговування оборотних активів, мінімізується ризик втрат при використанні оборотних коштів. Це призводить до обмеження розширення обсягів діяльності, неповороткості при змінах ринкової кон'юнктури.

Гнучка тактика за рахунок збільшення відповідних статей балансу (грошові кошти, цінні папери, страхові й резервні запаси) забезпечує можливість зростання обсягів виробництва при відповідній зміні кон'юнктури ринку і дає змогу стимулювати обсяг продажу шляхом надання відстрочки платежів. Проте ця політика є затратною.

Стратегії фінансування оборотних активів залежать від покладених у їх основу принципів фінансування змінної частини. При цьому постійна частина оборотних активів визначається на рівні мінімальної потреби в оборотних активах у досліджуваному періоді. Змінна частина — різницею між фактичною і мінімальною потребою в оборотних активах.

Виділяють такі види стратегій [3]:

1. **Ідеальна стратегія**, за якої поточні активи фінансуються за рахунок поточних зобов'язань.

2. **Агресивна стратегія** полягає у фінансуванні на довгостроковій основі необоротних активів і постійної частини оборотних активів. Змінна

частина оборотних активів повністю покривається за рахунок короткострокової заборгованості.

3. **Консервативна стратегія** полягає у фінансуванні майже всіх активів за рахунок довгострокових джерел.

4. **Компромісна стратегія** полягає у фінансуванні необоротних активів, постійної частини оборотних активів і приблизно половини змінної частини оборотних активів за рахунок довгострокових джерел. Інша частина оборотних активів фінансується на короткостроковій основі.

Остання модель є найбільш оптимальною, хоча окремі періоди підприємство може мати зайві оборотні активи, що зменшує їх прибутковість.

Процес управління необоротними активами суттєво відрізняється від розглянутого механізму прийняття короткострокових фінансових рішень щодо поточних активів.

Основною метою управління необоротними активами є забезпечення своєчасного оновлення основних виробничих фондів та високої ефективності їх використання.

В процесі управління необоротними активами необхідно вирішити такі завдання:

- визначення можливих форм оновлення основних виробничих засобів на простій і розширеній основі;

- визначення потреби в нарощування необоротних активів для розширення обсягів діяльності;

- визначення можливих способів розширення основних виробничих засобів (будівництво, створення, купівля, оренда, лізинг);

- забезпечення ефективного використання раніше сформованих та нововведених основних засобів та нематеріальних активів;

- формування необхідних фінансових ресурсів для відтворення необоротних активів та оптимізація їх структури.

Організаційними формами оновлення виробничих засобів є поточний і капітальний ремонт, а також придбання нових видів необоротних активів.

Це можна реалізувати за допомогою накопиченої амортизації (просто відтворення), або за допомогою залучення додаткових фінансових ресурсів (розширене відтворення).

Постійний фінансовий моніторинг за ефективністю використання основних засобів необхідно здійснювати за допомогою таких показників як фондівіддача, фондорентабельність, відносна економія основних засобів внаслідок підвищення фондівіддачі тощо.

15.5. Оптимізація структури та вартість капіталу підприємства

Під **капіталом** розуміють матеріальні засоби і грошові кошти, вкладені в підприємство з метою здійснення підприємницької діяльності [3].

Залежно від того, кому належать вкладені в господарську діяльність матеріальні засоби і грошові кошти, капітал поділяють на власний і позиковий. Під *власним* капіталом розуміють грошові кошти і матеріальні засоби, які самостійно формуються підприємством для забезпечення свого розвитку. До *позикового* капіталу відносять грошові кошти та інше майно, що залучається для фінансування розвитку підприємства із зовнішніх джерел на платній поворотній основі.

Необхідно відзначити, що за рахунок позикового капіталу підприємство має більше можливостей нарощення свого виробничого потенціалу, але при цьому зростає ризик втрати його фінансової стійкості.

За тривалістю використання виділяють довгостроковий постійний капітал (або перманентний) і короткостроковий змінний капітал. Склад капіталу залежно від джерел його формування і тривалості використання відображено на рис. 15.6.

Рис. 15.6. Склад капіталу

Управління капіталом підприємства має починатися з обґрунтування величини капіталу, необхідного для стабільної діяльності або реалізації проекту.

Визначення загальної потреби у капіталі може здійснюватись прямим і непрямим методами.

Прямий метод ґрунтується на детальному плануванні інвестиційних потреб підприємства за його окремими напрямками: нематеріальних активів, основних засобів, виробничих запасів, грошових коштів тощо.

Непрямий метод розрахунку потреби в капіталі базується на використанні відносного показника — капіталомісткості продукції (середній розмір інвестованого капіталу в розрахунку на одиницю продукції), який залежить від конкретної галузі, масштабів діяльності підприємства, стадії його життєвого циклу, технологічного рівня виробництва тощо.

Ефективність використання капіталу підприємства одночасно залежить від двох груп чинників:

- по-перше, від того, наскільки оптимально поєднується власний і позиковий капітал, довгострокові і короткострокові джерела фінансування інвестиційних потреб підприємства;

- по-друге, від того, який загальний обсяг вкладень у основні й оборотні засоби, скільки їх перебуває у сфері виробництва і сфері обігу, в грошовій і матеріальній формах та наскільки оптимальне їх співвідношення.

Все це зумовлює необхідність розробки виваженої політики формування капіталу та її погодження з політикою формування активів підприємства.

Дослідження структури капіталу є складовою частиною загального фінансового аналізу капіталу підприємства.

Метою структурного аналізу є вивчення структури і динаміки коштів підприємства і джерел їх формування для ознайомлення із загальною картиною фінансового стану.

Під фінансовою **структурою капіталу** підприємства розуміється співвідношення між власними, позиковими і залученими групами джерел, а також окремими видами джерел капіталу в процесі його формування і використання для здійснення інвестиційної діяльності підприємства.

При цьому розрізняють два поняття:

1. Термін «структура капіталу підприємства», який належить до більш вузької частини джерел коштів — довгострокових пасивів (власні джерела коштів і довгостроковий позиковий капітал).

2. Структура фінансових джерел — частка в загальній величині пасивів власного капіталу, довгострокових і короткострокових зобов'язань.

За рівнем відповідальності власний капітал поділяється на:

- статутний капітал,
- додатковий капітал.

В свою чергу позиковий капітал включає в себе:

- довгостроковий позиковий капітал (довгострокові кредити, довгострокові позикові кошти);
- короткостроковий позиковий капітал (короткострокові кредити банків, кредиторська заборгованість, інші короткострокові зобов'язання).

Від фінансової структури капіталу значною мірою залежать умови формування рентабельності активів, рентабельності власного капіталу, рівень фінансової стійкості та платоспроможності і в цілому ефективність фінансового менеджменту.

При формуванні цільової структури капіталу підприємства обов'язково потрібно враховувати такі фактори:

- галузеві особливості діяльності підприємства;
- стадія життєвого циклу підприємства та темпи його розвитку;

- структура витрат і рівень операційного левериджу;
- рівень рентабельності господарської діяльності;
- рівень оподаткування прибутку підприємства;
- кон'юнктура товарного ринку;
- кон'юнктура фінансового ринку;
- рівень концентрації власного капіталу;
- відношення кредиторів до підприємства;
- співвідношення запланованих ризику і прибутковості.

З урахуванням перелічених факторів управління структурою капіталу на підприємстві потрібно здійснювати у двох напрямках:

– обґрунтування оптимальних пропорцій використання власного і позикового капіталу;

– залучення необхідних обсягів власного і позикового капіталу для досягнення цільової структури.

Структура капіталу пов'язана з фінансовим левериджем, суть якого полягає у потенційній можливості підприємства впливати на темпи зміни чистого прибутку шляхом зміни обсягів та структури власного і позикового капіталу.

Ефект фінансового важеля показує, на скільки відсотків зростає рентабельність власного капіталу підприємства за рахунок залучення позикового капіталу.

Для визначення ефекту фінансового важеля використовується формула

$$\text{ЕФВ} = (1 - K_{\text{оп}})(\text{ЕР}_a - \text{СП}) \cdot \text{ПК/ВК}, \quad (15.1)$$

де ЕФВ — ефект фінансового важеля (тобто нарощення рентабельності власного капіталу за рахунок використання позикового капіталу);

$K_{\text{оп}}$ — коефіцієнт оподаткування прибутку;

ЕР_a — економічна рентабельність активів (розраховується шляхом відношення операційного прибутку до загального обсягу капіталу, інвестованого в активи підприємства);

СП — середня ставка процента за позиковими коштами (або рівень фінансових витрат);

ПК — позиковий капітал;

ВК — власний капітал.

Отже, рентабельність власного капіталу значною мірою залежить від вдалого управління величиною ефекту фінансового важеля.

Ефект фінансового важеля складається з:

1. Диференціала: $(1 - K_{\text{оп}})(\text{ЕР}_a - \text{СП})$.

2. Плеча: ПК/ВК.

Плече фінансового важеля посилює зміну диференціала в будь-якому напрямку. Якщо диференціал додатний, то вигідно нарощувати позиковий капітал, що підвищить рентабельність власного капіталу. Якщо ж

диференціал від'ємний, то в результаті збільшення плеча фінансового важеля буде спостерігатися скорочення власного капіталу.

При управлінні капіталом підприємства обов'язково виникає необхідність визначення його вартості. Річ в тому, що незалежно від джерела фінансування, залучення капіталу в господарський оборот пов'язано з певними витратами. Кредиторам необхідно сплачувати відсотки за кредит, власникам облігацій — купони, акціонери очікують отримати частину прибутку.

Під **вартістю капіталу** розуміють відношення витрат з обслуговування залученого капіталу до величини цього капіталу. Вона показує яку суму потрібно заплатити за користування одиницею фінансових ресурсів з певного джерела.

Загальна вартість залученого підприємством капіталу визначається як середньозважена вартість фінансових ресурсів з окремих джерел:

$$WACC = (\sum c_i \cdot q_i) / 100, \quad (15.2)$$

де WACC — середньозважена вартість капіталу;

c_i — вартість капіталу, залученого за рахунок i -го джерела, %;

q_i — частка i -го джерела у загальній сумі постійного капіталу.

Середньозважена вартість капіталу характеризує середній рівень витрат для підтримки економічного потенціалу підприємства за наявної структури джерел коштів, вимог інвесторів і кредиторів та прийнятної дивідендної політики і використовується для оцінки ціни задіяного підприємством капіталу.

Оптимальна структура капіталу — це таке співвідношення між власним і позиковим капіталом, за якого одночасно забезпечується висока фінансова рентабельність і не втрачається фінансова стійкість підприємства [3].

Критеріями оптимізації структури капіталу можуть бути:

- мінімізація середньозваженої вартості капіталу;
- максимізація рентабельності власного капіталу при одночасній мінімізації ризику;
- максимізація чистого прибутку на одну акцію.

Чим більша частка позикового капіталу, тим за більшої різниці між рентабельністю інвестованого капіталу та середньою ставкою відсотка за позиковими коштами після сплати податків буде більшим ефект фінансового важеля (тобто нарощення рентабельності власного капіталу за рахунок використання позикових коштів). Разом із тим, фінансовий леверидж може бути вигідним до певної міри, адже забагато боргів у структурі капіталу означає, що підприємство буде неспроможне виконати свої фіксовані фінансові зобов'язання. З іншого боку, надмірний випуск простих акцій може призвести до втрати контролю власників над під-

приємством. Фінансові менеджери повинні вивчити досвід найуспішніших у своїй галузі підприємств і намагатися підтримувати баланс між позиковим і власним капіталом.

Якщо за критерій оцінювання взяти **мінімізацію середньозваженої вартості капіталу**, то оптимальним вважається такий варіант структури капіталу, який забезпечує найменшу середньозважену вартість капіталу або найменшу його граничну вартість у випадку додаткового залучення коштів.

Контрольні запитання

1. Сутність і необхідність фінансового менеджменту.
2. Мета та завдання фінансового менеджменту.
3. Функції фінансового менеджменту.
4. Механізм фінансового менеджменту.
5. Стратегія й тактика фінансового менеджменту.
6. Організаційне забезпечення фінансового менеджменту.
7. Система інформаційного забезпечення фінансового менеджменту.
8. Напрямки управління оборотними активами підприємства.
9. Капітал та його структура.
10. Вартість капіталу.

Тести

1. *Виберіть найточніше визначення фінансового менеджменту?*
 - а) мистецтво управління розподілом фінансових ресурсів підприємства;
 - б) мистецтво управління фінансовою діяльністю підприємства;
 - в) організація обігу грошових коштів;
 - г) вид професійної діяльності, спрямований на досягнення цілей підприємства з використанням системи методів управління його фінансовими ресурсами та грошовими потоками;
 - д) система методів та принципів, пов'язаних з використанням фінансових ресурсів підприємства
2. *Що є метою фінансового менеджменту?*
 - а) контроль за формуванням, розподілом і використанням кадрових ресурсів;
 - б) виявлення найефективніших напрямів використання фінансових ресурсів;

- в) управління тактичною політикою підприємства;
- г) контроль за формуванням, розподілом і використанням виробничої бази підприємства.

3. До задач фінансового менеджменту відносять?

- а) безперерйне постачання підприємства сировиною;
- б) забезпечення фінансової стабільності підприємства;
- в) забезпечення мінімального рівня непрямих витрат;
- г) вдосконалення форм збуту продукції.

4. Об'єктом фінансового менеджменту є?

- а) фінансові служби та їх підрозділи;
- б) фінансові інструменти та фінансові методи;
- в) фінанси підприємства та його фінансова діяльність;
- г) фінансова стратегія підприємства.

5. Елементом механізму фінансового менеджменту є?

- а) формування альтернативної системи управління підприємством;
- б) державне правове регулювання спеціалізацією підприємства;
- в) розробка тактичних напрямів взаємодії із фінансово-кредитними установами;
- г) ринковий механізм регулювання фінансової діяльності підприємства.

6. До повноважень фінансового менеджера входять?

- а) бухгалтерський облік капіталовкладень;
- б) оцінка ефективності інвестиційних проєктів;
- в) аналіз та контроль виконання договірних зобов'язань підприємства;
- г) юридичний супровід бізнесової діяльності підприємства.

7. Які користувачі фінансової інформації опосередковано зацікавлені в результатах фінансової діяльності підприємств?

- а) працівники цього підприємства;
- б) постачальники і покупці;
- в) фондова біржа;
- г) представники преси?

8. З якою функцією фінансового менеджменту пов'язаний моніторинг фінансової діяльності підприємства?

- а) планування;
- б) розподіл фінансових ресурсів;
- в) мотивація;
- г) контроль?

9. Фінансова стратегія — це?

- а) фінансове планування, що охоплює період часу більше одного року, на довгострокову перспективу;

б) система довгострокових цілей фінансової діяльності підприємства і найефективніший шлях їх досягнення;

в) процес розробки систем фінансових планів, що забезпечують розвиток підприємства необхідними фінансовими ресурсами на період, що планується.

10. Система організаційного забезпечення фінансового менеджменту — це?

а) сукупність нормативних та законодавчих актів, що регулюють діяльність підприємства;

б) сукупність форм звітності, складених на основі даних фінансового обліку;

в) сукупність структурних служб та підрозділів підприємства, які забезпечують розробку та прийняття управлінських рішень у сфері фінансової діяльності.

11. Інформаційною основою фінансового менеджменту є?

а) сукупність нормативних та законодавчих актів, що регулюють діяльність підприємства;

б) облік та звітність;

в) розбудова системи фінансового моніторингу на підприємстві.

12. Засновники підприємства належать до?

а) зовнішніх користувачів інформації;

б) внутрішніх користувачів інформації;

в) не належать до користувачів інформації.

13. За об'єктом фінансового управління активи класифікують на?

а) реальні і фінансові;

б) необоротні і оборотні;

в) короткострокові і довгострокові;

г) високо оборотні необоротні.

14. Інтервал часу з моменту придбання виробничих ресурсів до моменту надходження грошових коштів за реалізований товар називають?

а) період кредитування підприємства;

б) тривалість обороту дебіторської заборгованості;

в) період тривалості операційного циклу;

г) період тривалості фінансового циклу.

15. Завдання управління дебіторською заборгованістю — це?

а) прийняття рішень щодо можливого використання факторингу;

б) контроль за фінансовим станом кредиторів;

в) сприяння зростанню обсягу продаж;

г) розрахунок прогнозного розміру формування резервного фонду.

16. Ситуації, коли постійна і змінна частини оборотних активів і всі необоротні активи фінансуються на довгостроковій основі, характерна для?

- а) ідеальна стратегія фінансування;
- б) агресивна стратегія фінансування;
- в) консервативна стратегія фінансування;
- г) компромісна стратегія фінансування.

17. Середньозважена ціна капіталу показує?

- а) внутрішню норму рентабельності інвестиційних рішень;
- б) ціну залучення капіталу за рахунок випуску акцій;
- в) ціну залучення капіталу за рахунок випуску облігацій;
- г) середню ціну капіталу за рахунок усіх джерел.

18. Що показує плече фінансового важеля?

- а) частку позикових коштів у структурі капіталу;
- б) частку довгострокових пасивів у структурі капіталу;
- в) співвідношення власних і позикових коштів;
- г) співвідношення позикових і власних коштів?

19. Оптимізація структури капіталу не може відбуватися на основі?

- а) мінімізації середньозваженої вартості капіталу;
- б) максимізації рентабельності власного капіталу при одночасній мінімізації ризику;
- в) мінімізації товарних запасів;
- г) максимізації чистого прибутку на одну акцію.

20. Співвідношення між власним і позиковим капіталом, яке забезпечує високу рентабельність і фінансова стійкість підприємства — це?

- а) структура капіталу;
- б) склад капіталу;
- в) структура фінансових джерел;
- г) оптимальна структура капіталу.

Глосарій

Фінансовий менеджмент — це процес управління формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів суб'єкта господарювання та оптимізації обігу його грошових коштів.

Фінансова стратегія підприємства — формування системи довгострокових цілей фінансової діяльності підприємства і вибір найефективніших шляхів їх досягнення.

Фінансова політика — форма реалізації фінансової ідеології та фінансової стратегії підприємства за найбільш важливими аспектами фінансової діяльності на окремих етапах її здійснення.

Фінансова тактика підприємства — конкретні фінансові прийоми і методи, які застосовує підприємство для вирішення стратегічних завдань.

Організаційне забезпечення фінансового менеджменту — це сукупність внутрішніх структурних служб підприємства, пов'язаних з розробкою і реалізацією управлінських рішень щодо окремих напрямків його фінансової діяльності.

Система інформаційного забезпечення — система безперервного та цілеспрямованого підбору інформаційних показників, здійснення планових, звітних, аналітичних розрахунків, необхідних для підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень суб'єкта господарювання.

Структура капіталу підприємства — це співвідношення між власними, позиковими і залученими групами джерел, а також окремими видами джерел капіталу в процесі його формування і використання для здійснення інвестиційної діяльності підприємства.

Оптимальна структура капіталу — це таке співвідношення між власним і позиковим капіталом, за якого одночасно забезпечується висока фінансова рентабельність і не втрачається фінансова стійкість підприємства.

Література

1. *Бланк А. И.* Основы финансового менеджмента. — Т. 1, 2. — К.: Ника-Центр, 1999.
2. *Ван Хорн, Джеймс К., Вахович Джон М.* Основы финансового менеджмента, 12-е издание: Пер. с англ. — М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2006. — 1232 с.: ил. — Парал. Тит. Англ.
3. *Коваленко Л.О., Ремньова Л.М.* Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2005. — 485 с.
4. *Крамаренко Г. О., Чорна О.С.* Фінансовий менеджмент: Підручник. — Київ: ЦНЛ, 2006. — 520с.
5. Фінанси: курс для фінансистів. Навч. посіб. / За ред.. В.І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — 567 с.
6. Фінанси: курс для фінансистів. Підручник. / За ред.. д.е.н., проф. Буряка П. Ю., д.е.н., проф. Вихор О. Б. — К.: «Хай-Тек Прес», 2010. — 528 с.
7. Фінанси: підручник. / [С. І. Юрій, В. М. Федосов, Л. М. Алексеевко та ін.; за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.
8. Фінансовий менеджмент: Підручник / За ред. А.М. Поддєрьогіна. — К.: КНЕУ, 2005. — 627 с.
9. Фінансовий менеджмент: Навч. Посібник. Вид 3-тє, перероб. і доп. / за ред. проф. Г. Г. Кірейцева. — К.: ЦНЛ, 2004. — 531с.
10. *Шелудько В. М.* Фінансовий менеджмент: Підручник. — К.: Знання, 2006. — 439 с. — (Вища освіта ХХІ століття).

Тема 16

МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

16.1. Поняття, призначення та функції міжнародних фінансів

16.2. Світовий фінансовий ринок

16.3. Міжнародні фінансові організації і міжнародні фінансові інституції

16.1. Поняття, призначення та функції міжнародних фінансів

Світове господарство являє собою сукупність національних економік різних країн світу, зв'язаних між собою рухом товарів, капіталу, робочої сили, що характеризується розвитком міжнародних форм виробництва та економік відкритого типу. Сучасні дослідники трактують світове господарство як цілісну економічну систему, всі частини якої знаходяться у тісному зв'язку, залежності та в стійкій взаємодії. Ці взаємозалежності виникають не лише між окремими національними економіками, але і між іншими суб'єктами світового господарства та міжнародних відносин: юридичними особами, фізичними особами, урядами.

Міжнародні відносини доцільно розглядати у трьох аспектах: економічному, політичному і культурному. Економічні міжнародні відносини здійснюються у формі міжнародних фінансових відносин.

Ринкова економіка кожної країни є відокремленою системою з національною специфікою. Вона інтегрована (вбудована) у світову господарську систему завдяки виробничим і торговельним зв'язкам. Це означає, що економіка будь-якої країни не може бути ізольованою, а економіки окремих країн об'єднуються у світову економічну систему на основі міжнародних фінансових відносин.

У межах світової економічної системи виробничий і торговельний обміни сприяють підвищенню ефективності економіки окремої країни: експорт, що постійно зростає, потребує зміцнення внутрішнього потенціалу країни.

Отже, міжнародні фінансові відносини — це відносини між суб'єктами різних країн, урядами, підприємствами та фізичними особами щодо концентрації та перерозподілу грошових ресурсів на світовому фінансо-

вому ринку з метою досягнення безперервності й рентабельності національного виробництва.

Міжнародні фінансові відносини реалізуються у формі міжнародних грошових потоків та забезпечують переливання грошового капіталу з однієї країни в іншу, у процесі виробництва шляхом переміщення матеріальних ресурсів під час його кругообігу (товар — гроші — товар), в тому числі тимчасово вільних капіталів за допомогою світових фінансових (валютних і кредитних) ринків.

Основною ознакою міжнародних фінансових відносин є організація руху фінансових ресурсів з обов'язковою участю урядів країн, резидентів які беруть участь у фінансових операціях, що передбачає законодавче забезпечення фінансових відносин юридичних та фізичних осіб різних країн на міждержавному рівні на основі норм міжнародного економічного права.

Розмір і напрямок руху міжнародних грошових потоків залежать від стану світової торгівлі, економічної стабільності окремих країн та політичних факторів. У кризових ситуаціях грошові потоки зменшуються, а при поліпшенні кон'юнктури світового ринку збільшуються.

Охарактеризуємо чинники, що впливають на міжнародні грошові потоки:

По-перше, загальний стан світової економіки, що характеризується кон'юнктурою світового ринку. Тобто загальний спад чи піднесення економік промислово розвинених країн впливає на обсяг світової торгівлі. Оскільки саме на ці країни припадає основна частина товарообміну, а отже, і основна маса грошей, що рухається з однієї країни в іншу.

По-друге, взаємна лібералізація торгівлі у світі. Торговельні відносини 144 країн, що входять до Світової організації торгівлі СОТ, та прийняття до неї нових членів дуже полегшують вихід окремих виробників на світовий ринок і збільшують обсяг торгівлі.

По-третє, неоднорідність економічного розвитку країн призводить до нерівномірного руху грошових потоків. З високорозвинених країн надлишок капіталу переміщується в менш розвинені країни у вигляді інвестицій і водночас з країн, що розвиваються, у процесі світової торгівлі фінансові ресурси переміщуються в розвинені країни.

По-четверте, структурна перебудова економік окремих країн змінює структуру та обсяг світової торгівлі. Наприклад, з 1991 р. внаслідок переорієнтації на нові ринки значно збільшились обсяги і водночас змінилась товарна структура торгівлі країн СНД з розвиненими країнами Західної Європи та США.

По-п'яте, перенесення виробництв у країни з дешевою робочою силою сприяє розвитку виробничого потенціалу цих країн і світової торгівлі.

По-шосте, різні рівні інфляції у країнах спричинюють переливання грошового капіталу у країни, де інфляція вища і відповідно вищі банківські процентні ставки.

По-сьоме, незбалансованість міжнародних розрахунків за торговельними операціями (заборгованість за поставками) зменшує швидкість переливання грошового капіталу та ефективність світової торгівлі.

По-восьме, експорт капіталів за прибутковістю вигідніший, ніж експорт товарів, оскільки приріст обсягу вивезення капіталу випереджає приріст обсягу світової торгівлі.

За економічною природою фінанси мають складну ієрархічну структуру, цілісність якої визначає підпорядкування окремих фінансових відносин і категорій, які відтворюють її багатоаспектну природу. Фінанси в ринкових відносинах є основою господарського механізму. Це зумовлює економічні процеси на національному та на міжнародному рівнях. Тобто вони обслуговують, перш за все систему економічних взаємозв'язків як способу господарювання з властивими йому відносинам, формами та методами впливу на процес виробництва, розподілу і споживання.

Таким чином міжнародні фінанси — це одна з основних форм міжнародних економічних відносин, функціонування і розвиток яких пов'язані з існуванням та обслуговуванням усього комплексу міжнародних зв'язків.

Наявності сутність міжнародних фінансів розглядають значно ширше, не обмежуючись лише міжнародними валютно-фінансовими відносинами або функціональним призначенням міжнародних фінансових інституцій чи міжнародним перерозподілом фінансових ресурсів через світовий фінансовий ринок. Логіка викладу потребує з'ясування сутності міжнародних фінансів як багатоаспектного поняття, розкриття основних категорій міжнародних фінансів, перехід від загальних питань концептуального характеру до конкретних механізмів і технологій вироблення та прийняття раціональних фінансових, економічних і політичних рішень на глобальному рівні.

У науковій літературі існує багато різних поглядів розуміння сутності багатьох основних понять, у тому числі щодо міжнародних фінансів.

Зауважимо, що загальним правилом стало використання ідентичних словосполучень «світова валютна система» і «світова фінансова система», так і похідних термінів на зразок «світова грошово-фінансова система», «світова валютно-фінансова система», «світова кредитно-фінансова система», «світова валютно-кредитна система» та ін.

Втім є чимало розбіжностей у визначенні цих систем, що значною мірою пояснюється наявними внутрішніми змістовими відмінностями у самому методологічному підході до розуміння поняття світової фінансової системи. Методологічно і теоретично виправданим є використання єдиного терміна «світова фінансова система». Проте у багатьох підручниках і навчальних посібниках загальнотеоретичні та методологічні основи світової фінансової системи зводяться до звичайного розкриття іншого предмету — світової валютної системи, який, безперечно, є важ-

ливим аспектом, хоча, лише частиною загальної теорії у сфері світових фінансів.

Поняття «світова фінансова система» включає сутнісний аспект валютних відносин у повному обсязі, поглинаючи та інтегруючи їх. На підставі цього важливо зрозуміти внутрішній зміст термінів «валютна система» і «грошова система», збагнути спільне і відмінне у них.

Грошова система — це національна система, в межах якої безпосередньо обертаються грошові знаки держави. Вона є складовою загальної фінансової системи держави. Відмінності понять «валютна система» і «грошова система» полягають в наступному:

По-перше, на відміну від грошової, не в усіх країнах діють «валютні системи» як інститути і складові фінансової системи, пов'язані із світовою валютною системою, що оперують конвертованими валютами.

По-друге, поняття «валютна система» повністю відповідає поняттю «грошова система» лише в тих випадках, коли національна грошова одиниця є визнаною у світі як основна чи резервна валютна одиниця (такою найчастіше є національна валюта провідних країн світу, що накопичується центральними банками інших країн як резерв коштів для міжнародних розрахунків), що служить міжнародним платіжним засобом, базою для визначення валютного паритету і валютного курсу, використовується як інструмент для проведення валютних інтервенцій.

По-третє, у відкритій економіці з високим індексом інтернаціоналізації валютна система є досить розвинутою. Вона забезпечує зростаючі зовнішньоекономічні та інші міжнародні зв'язки країни. Національна грошова одиниця таких країн набуває статусу резервної валюти. Натомість у замкнених, автаркічних національних економіках валютні системи як розвинуті інститути в цілому відсутні: зовнішньоекономічні операції, навіть якщо вони здійснюються на більш або менш інтенсивній і масштабній базі, здійснюються за принципом «разових угод», оскільки немає «сполучної ланки» між національною і світовою економікою у формі інституційно-діючої внутрішньої валютної системи. Відповідно і національна грошова одиниця має замкнутий характер.

Також неварто використовувати терміни «гроші» і «валюта» як синоніми, слід їх розмежовувати на:

- валютну систему, що забезпечує функціонування єдиного світового господарства з національними «валютними підсистемами»;
- грошову систему національних держав, що забезпечує відповідні потреби національних економік і населення.

Важливо розмежовувати поняття, «міжнародні фінанси» та «світові фінанси», тому що у навчальних посібниках, з одного боку, розширено трактують поняття «світові фінанси», розглядаючи предмет «міжнародні фінанси» його складову, тоді як мова йде про два самостійні предмети

вивчення. Вони однаково важливі для системного розуміння сучасних глобальних процесів.

У сфері світових фінансів виділяють національних суб'єктів — держави, підприємства, громадян та виокремлюють наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції. Такий умовний підхід до трактування міжнародних фінансів носить звужений характер. Оскільки вважається вони відображають лише діяльність міжнародних організацій та фінансових інститутів. Розвиток теорії та набутий прикладний досвід підтверджує, що в умовах глобалізаційних процесів фінанси реструктуризуються не тільки за простором їх функціонування, а й за походженням суб'єктів, які схематично можна поділити на національно-державні та міжнародні.

Зокрема, національно-державні переважно, функціонують у межах території однієї держави, не залучаючи іноземних суб'єктів, базуючись на національному законодавстві і є виключно внутрішньо-національними.

Міжнародні фінанси поєднують міждержавні та транснаціональні фінансові відносини, для яких властивий іноземний елемент. Крім того міжнародні фінанси є не лише результатом відносин держав як цілих блоків. Вони передбачають співробітництво з метою раціонального розміщення внутрішніх ресурсів для вироблення і прийняття раціональних зовнішньоекономічних і політичних рішень.

Таким чином міжнародні фінанси обслуговують:

- По-перше, економічні зв'язки між резидентами різних країн;
- по-друге, відносини країн світу з міжнародними та регіональними організаціями (ООН, ЄС);
- по-третє, операції урядів та резидентів різних країн на міжнародних фінансових ринках.

Отже, світові фінанси втілюються завдяки двом діалектичним формам:

- 1) національно-державні;
- 2) міжнародні фінанси.

При цьому національно-державні фінанси завжди є складовою світових фінансів, проте не завжди елементом міжнародних фінансів (йдеться про замкнуті, автаркічні національні економіки та їх фінансові системи, що базуються виключно на національних грошових системах). Хоч національно-державна форма є первинною щодо міжнародної, останню можна розглядати як вищу, більш досконалу й найбільш динамічно зростаючу. Динамізм саме цієї складової світової економіки і світових фінансів надає глобальних ознак усьому сучасному світовому господарству.

У цьому сенсі слід підкреслити, що міжнародні фінанси є самостійною економічною категорією, яка, будучи невід'ємною складовою фінансів у широкому розумінні, характеризується ознаками, притаманними фінансам в цілому, але одночасно має свої особливості, які вирізняють її як особливу систему фінансових відносин. Міжнародні фінанси

мають як видиму зовнішню форму вияву, так і внутрішній економічний зміст. Розкриваючи внутрішню змістову сторону міжнародних фінансів, зазначимо, що це є надзвичайно складна і багатоаспектна економічна категорія. Як економічна категорія міжнародні фінанси — сукупність відносин, опосередкованих рухом валютно-фінансових потоків, що виникають у зв'язку з перерозподілом фінансових ресурсів і капіталу в системі світового господарства через дію ринкового і неринкового механізмів.

Отже, міжнародні фінанси — це економічна категорія, яка передбачає сукупність відносин з метою раціонального розміщення внутрішніх ресурсів для вироблення і прийняття раціональних зовнішньоекономічних і політичних рішень та відображає обмінно-перерозподільні відносини національних і наднаціональних суб'єктів світової економіки з приводу руху вартості між країнами та у процесі формування і використання централізованих грошових фондів.

Міжнародні фінанси мають наступні функції, які вони виконують при здійсненні міжнародної фінансової політики: розподільча та контрольна.

Розподільча функція полягає у грошовому розподілі і перерозподілі світового продукту через механізм міжнародних фінансів. Механізм розподілу та перерозподілу має певні суб'єктивні та об'єктивні чинники.

Об'єктивні чинники можна назвати наступні:

- 1) капітал обертається відповідно до закону пропорційного розвитку;
- 2) потоки грошових коштів перебувають у русі в пошуку найвищої

норми прибутку;

- 3) отримання прибутку завжди пов'язано з ризиком.

До суб'єктивних чинників належать:

- 1) політичні;
- 2) особисті інтереси суб'єктів міжнародних відносин.

Основна роль міжнародних фінансів втілюється в життя через розподільчу функцію, а саме обміну і перерозподілу вартості між державами.

Перша роль здійснюється, коли на противагу грошовим потокам рухається товар. Друга, коли нагромаджуються і трансформуються грошові фонди між державами.

Суть контрольної функції полягає в тому, що у будь-який час і на будь-якому етапі є можливість здійснювати облік та аналіз руху світового суспільного продукту в грошовій (універсальній, зіставній) формі, так як міжнародні фінанси відображають рух суспільного продукту саме в грошовій формі.

Отже, у функціях міжнародних фінансів відображається основне їх призначення:

По-перше, ефективно обслуговувати міждержавний рух товарів і послуг та перерозподіл грошового капіталу між конкуруючими агентами світового ринку;

по-друге, вчасно подавати сигнали про стан світової фінансової кон'юнктури.

16.2. Світовий фінансовий ринок

В умовах ринкової економіки, коли переважна частина фінансових ресурсів мобілізується суб'єктами підприємницької діяльності на засадах їх купівлі продажу, фінансовий ринок виконує надзвичайно важливі функції.

Він є забезпечувальною структурою, насамперед для фінансів суб'єктів господарювання, які є базовою сферою фінансової системи. Їхня фінансова діяльність розпочинається з формування ресурсів. Крім того, він є складовою сферою фінансової системи держави. За допомогою фінансового ринку, як правило, мобілізуються і використовуються тимчасово вільні фінансові ресурси або ресурси, що мали обумовлене раніше цільове призначення.

Тобто, переважаючими тенденціями розвитку світового фінансового ринку є посилення взаємозалежності національних ринків. Політика дерегулювання і лібералізації створила у свій час передумови для взаємодії і інтеграції, перш за все, національних фондових ринків, розширення операцій на них, переміщення чистого капіталу між країнами.

Головне призначення міжнародного фінансового ринку полягає в забезпеченні перерозподілу між країнами акумульованих вільних фінансових ресурсів для сталого економічного розвитку світового господарства й одержання від цих операцій певного доходу.

Ринки світової економіки можна поділити на:

- 1) ринки матеріальних (реальних) активів — нафта, газ, пшениця тощо;
- 2) ринок фінансових активів (фінансовий ринок).

Названі ринки тісно взаємозв'язані, але темою нашого огляду є фінансовий ринок та особливості його функціонування.

Фінансовий ринок — це система економічних і правових відносин, пов'язаних із купівлею-продажем або випуском та обігом фінансових активів.

Суб'єктами будь-якого фінансового ринку (учасники ринку) є:

- 1) держави;
- 2) юридичні та фізичні особи, які бажають придбати в користування вільні фінансові ресурси;
- 3) юридичні та фізичні особи, які потребують інвестицій;
- 4) фінансові посередники, які на стабільній та впорядкованій основі забезпечують перерозподіл фінансових ресурсів серед учасників ринку.

Фінансові ринки виконують ряд важливих функцій, а саме:

По —перше, забезпечують взаємодію покупців і продавців фінансових активів, у результаті якої встановлюються ціни на фінансові активи, що зрівноважують попит і пропозицію на них;

по-друге, фінансові ринки запроваджують механізм викупу в інвесторів належних їм фінансових активів і тим самим підвищують ліквідність цих активів;

по-третє, фінансові ринки сприяють знаходженню для кожного з кредиторів (позичальників) контрагента угоди, а також суттєво зменшують витрати на проведення операцій та інформаційні витрати.

Класифікація фінансових ринків:

- 1) за умовами передавання фінансових ресурсів:
 - ринки позичкового капіталу;
 - ринки акціонерного капіталу;
- 2) за терміном обігу фінансових активів:
 - ринки грошей;
 - ринки капіталів;
- 3) залежно від того, нові фінансові активи пропонуються для продажу чи емітовані раніше:
 - первинний;
 - вторинний;
- 4) за місцем, де відбувається торгівля фінансовими активами:
 - біржовий;
 - позабіржовий;
- 5) залежно від глобальності:
 - міжнародний;
 - національний:
 - резидентів;
 - нерезидентів.

Світовий фінансовий ринок об'єднує національні фінансові ринки країн та міжнародний фінансовий ринок, що відрізняються умовами емісії та механізмом обігу фінансових активів.

До складу світового фінансового ринку належить також система офіційної міжнародної фінансової допомоги, що формувалася у повоєнні роки і передбачає особливі умови перерозподілу фінансових ресурсів: міждержавне кредитування, кредити міжнародних організацій, надання грантів. Окремо розглядають міжнародний рух золотовалютних резервів, що складаються з офіційних та приватних резервних фінансових активів.

Об'єктивною основою становлення світового фінансового ринку стали: розвиток міжнародного поділу праці; інтернаціоналізація суспільного виробництва; концентрація і централізація фінансового капіталу.

Інтернаціоналізація виробництва — основна передумова інтернаціоналізації капіталу. На світовому фінансовому ринку відбуваються процеси інтеграції, що ведуть до обмеження кола валют, які на ньому обертуються, формування єдиної системи процентних ставок. Водночас вони сприяють перетворенню провідних національних компаній і банків у транснаціональні.

Формування світового фінансового ринку на сучасному етапі відбувається під впливом процесу глобалізації національних фінансових ринків, чинниками якого є:

1) інтенсивне впровадження електронних технологій, комунікаційних засобів та інформатизації, що робить високоефективними інформаційну інфраструктуру фінансового ринку та систему розрахунків між учасниками ринку;

2) розширення видів та кількості пропонованих цінних паперів;

3) посилення ролі фінансових ринків як основного механізму перерозподілу фінансових ресурсів як у національному, так і в глобальному масштабі;

4) вплив приватизаційних процесів на потенційну пропозицію цінних паперів;

4) концентрація діяльності учасників ринку у світових фінансових центрах;

5) інституціоналізація фінансових ринків, тобто постійне збільшення частки інституційних учасників ринку (інвестиційних, страхових компаній, пенсійних фондів тощо);

6) лібералізація фінансових ринків, тобто створення законодавства, що сприяє проникненню учасників ринку на фінансові ринки різних рівнів і стимулює їх активність.

Світовий (міжнародний) фінансовий ринок поділяється на централізований та децентралізований. Централізований світовий фінансовий ринок представлений валютними біржами. На децентралізованому (позабіржовому) світовому ринку торгівля повністю децентралізована і здійснюється переважно через дилінгові системи, міжнародні телекомунікаційні системи.

З функціонального погляду світовий фінансовий ринок — це система ринкових відносин, у якій об'єктом операцій виступає грошовий капітал і яка забезпечує акумуляцію та перерозподіл світових фінансових потоків, створюючи умови для безперервності та рентабельності виробництва.

Світовий фінансовий ринок з інституційного погляду — це сукупність банків, спеціалізованих фінансово-кредитних установ, фондових бірж, через які здійснюється рух світових фінансових потоків та які є посередниками перерозподілу фінансових активів між кредиторами і позичальниками, продавцями та покупцями фінансових ресурсів.

Як уже зазначалося, світовий фінансовий ринок складається з національних ринків країн і з міжнародного фінансового ринку.

Участь національних валютних, кредитних, фондових ринків в операціях світового ринку визначається такими факторами:

По-перше, місцем країни у світовій системі господарства та її валютно-економічним становищем;

по-друге, існуванням розвиненої кредитної системи і добре організованої фондової біржі;

по-третє, помірністю оподаткування;

по-четверте, пільгами валютного законодавства, яке дозволяє доступ іноземним позичальникам на національний ринок та іноземних паперів до біржового котировання;

по-п'яте, зручним географічним положенням;

по-шосте, відносною стабільністю політичного режиму та ін.

На сьогодні міжнародний фінансовий ринок є глобальна система акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам із різних країн на принципах ринкової конкуренції.

Відмінності міжнародних фінансових ринків від національних полягають у наступному:

1) що перші мають величезні масштаби операцій (щоденні операції на світових фінансових ринках у 50 разів перевищують операції світової торгівлі товарами);

2) у них відсутні географічні кордони; операції проводяться цілодобово;

3) використовуються валюти провідних країн світу, євро і частково СДР;

4) учасниками їх переважно є першокласні банки, корпорації, фінансово-кредитні інститути з високим рейтингом;

5) існує диверсифікація сегментів ринку та інструментів операцій в умовах революції сфери фінансових послуг;

6) на них діють специфічні — міжнародні — процентні ставки;

7) забезпечуються стандартизація операцій та високий ступінь інформаційних технологій, безпаперові операції на базі використання комп'ютерів.

Міжнародний фінансовий ринок на сучасному етапі розвитку має такі особливості:

1) доступ на світові ринки довгострокового кредитування для більшості позичальників значно спрощений;

2) потрібні менші витрати на проведення операцій;

3) ставляться менш жорсткі вимоги до розкриття інформації;

4) рівень участі, особливо інституційних інвесторів, на ринках боргових цінних паперів більший, ніж на ринках акцій, бо останні є більш ризиковими (з інституційного погляду) порівняно з ринками боргових інструментів;

5) міжнародні ринки боргових цінних паперів перевищують за своїми обсягами міжнародні ринки акціонерного капіталу тощо.

Виділимо підсистеми міжнародного фінансового ринку: ринок капіталів, який включає тільки ринок цінних паперів (акцій, облігацій), а ринок банківських кредитів — це самостійний сегмент ринку світового фінансового ринку, що охоплює:

– грошовий (валютний) ринок;

– ринок капіталів — ринок зобов'язань тривалістю більше одного року, тобто довгострокових цінних паперів (акцій, облігацій та їх похідних, векселів, виписаних на термін понад один рік) ;

– ринок банківських кредитів — ринок індивідуалізованих, неуніфікованих боргових зобов'язань, які зазвичай виключають існування вторинного ринку;

– євrorинок — світовий фінансовий ринок, на якому операції з різними фінансовими інструментами здійснюються в євровалютах, і тому він включає певні частини грошового ринку, ринку капіталів, ринку банківських кредитів.

В економічній літературі вказується на існування об'єднання ринку банківських кредитів і ринку боргових цінних паперів під назвою «кредитний ринок». Відомий український науковець-фінансист О.Д. Василик (його погляди підтримує С.Я. Боринець) зазначає, що ці ринки не можна поєднувати під однією назвою, їх слід розглядати окремо, тому що вони суттєво відрізняються, хоча такі цінні папери, як облігації, векселі, ноти, депозитні сертифікати, і мають боргову природу:

по-перше, при одержанні коштів на кредитній основі їх власник не змінюється. При купівлі боргових цінних паперів власник коштів змінюється. Існують облігації конвертовані в акції;

по-друге, є певні відмінності й в одержанні доходу на вкладені кошти на ринку боргових цінних паперів і на ринку банківських кредитів.

Отже, можна виділити такі основні сегменти міжнародного фінансового ринку:

1) міжнародний валютний ринок, де відбуваються операції виключно з валютою;

2) міжнародний ринок банківських кредитів;

3) міжнародний ринок цінних паперів (фондовий ринок), який, у свою чергу, поділяється на:

4) міжнародний ринок боргових цінних паперів;

5) міжнародний ринок титулів власності (ринок акцій та депозитарних розписок);

6) міжнародний ринок похідних фінансових інструментів (деривативів) — ринок інструментів торгівлі фінансовим ризиком, ціни яких прив'язані до іншого фінансового чи реального активу (ціни товарів, ціни акцій, курсу валюти, процентної ставки);

7) євrorинок, який включає інструменти названих вище сегментів міжнародного фінансового ринку, виражені в євровалюті.

Таким чином, Фінансовий ринок — організована інституційна структура для створення фінансових активів і обміну фінансовими активами. Фінансовий ринок орієнтований на мобілізацію капіталу, надання кредиту, здійснення обмінних грошових операцій. Основним регулюючим органом національного фінансового ринку є Центральний банк країни.

А сукупність національних фінансових ринків називається Міжнародним Фінансовим ринком (МФР). Цей ринок функціонує завдяки наяв-

ності відповідних інфрасистем, які забезпечують і підтримують цілісність МФР. Міжнародний Фінансовий ринок регулюється різного роду міжнародними угодами і міжнародними інститутами.

16.3. Міжнародні фінансові організації і міжнародні фінансові інституції

Сучасний етап в еволюційному розвитку світової економіки характеризується посиленням дії тенденції до міжнародного співробітництва, яке проявляється у виході національних економічних систем і національних ринків на рівень глобальної економічної системи.

Це світогосподарська система, у якій національні процеси виробництва, обміну і споживання благ втрачають свою автономність і відбуваються як єдиний процес, а міжнародні організації виступають носіями регулятивних дій. Міжнародні фінансові організації займають важливе місце в системі інституціональних структур регулювання світової економіки.

Виникнення міжнародних валютно-кредитних і фінансових організацій обумовлене розвитком інтернаціоналізації господарювання, розвитком міждержавного регулювання, необхідністю спільного вирішення проблем розвитку світової економіки. Ці інститути надають країнам кредити, розробляють принципи функціонування світової валютної системи та здійснюють міждержавне регулювання валютно-кредитних і фінансових відносин.

Діяльність міжнародних фінансових організацій пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їхніми статутами. Фінансове забезпечення виконання цих функцій здійснюється через фонди грошових коштів, що формуються цими організаціями.

Провідними міжнародними організаціями є Організація Об'єднаних Націй (ООН) та Європейський Союз (ЄС). Організація Об'єднаних Націй була створена 24 жовтня 1945 року 51 країною, що були сповнені рішучості зберегти мир за допомогою розвитку міжнародного співробітництва і забезпечення колективної безпеки. На сьогоднішній день членами Організації Об'єднаних Націй є 185 країн.

Організація Об'єднаних Націй є центром вирішення проблем, які постають перед всім людством. Ця діяльність здійснюється спільними зусиллями більш 30 пов'язаних з нею організацій, що складають систему Організації Об'єднаних Націй. День у день Організація Об'єднаних Націй та інші організації її системи ведуть роботу по сприянню дотриманню прав людини, охороні навколишнього середовища, боротьбі з хворобами, забезпеченню розвитку і боротьбі зі злиднями.

Установи Організації Об'єднаних Націй розробляють норми і правила безпечного й ефективного повітряного і морського повідомлення,

сприяють удосконаленню телекомунікацій і захисту інтересів споживачів, сприяють забезпеченню поваги прав інтелектуальної власності і координують розподіл радіочастот.

Організація Об'єднаних Націй також є ініціатором міжнародних кампаній по боротьбі з незаконним обігом наркотиків і тероризмом. Діючи у всіх регіонах світу, Організація Об'єднаних Націй та її установи надають допомогу біженцям, допомагають поліпшити якість питної води і збільшити обсяги виробництва продовольства, надають позики країнам, що розвиваються, і допомагають стабілізувати фінансові ринки.

Бюджет ООН формується за рахунок внесків країн-членів ООН. Розмір внесків визначається залежно від рівня економічного розвитку країни. В основі розрахунків лежить норматив платежів, який залежить від обсягів ВВП даної країни. Кошти бюджету ООН використовуються на адміністративні та накладні витрати (38 %) і фінансування міжнародних проєктів та проведення різних заходів міждержавного значення (62 %).

Європейський Союз (The European Union) — інтеграційне об'єднання 27-ми країн на основі спільних людських і демократичних цінностей, яке має на меті досягнення стабільності, миру та процвітання. ЄС є унікальним міжнародним утворенням, адже його держави-члени заснували спільні інституції та делегували їм певну частку свого суверенітету для того, щоб можна було демократично, на загальноєвропейському рівні ухвалювати рішення з конкретних питань, які становлять загальний інтерес. Членами Євросоюзу на сьогодні є: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швеція. Країнами-кандидатами наразі визнані Македонія, Туреччина й Хорватія.

Історичні корені Євросоюзу сягають післявоєнного періоду середини ХХ сторіччя. Так, після Другої світової війни західноєвропейські країни поставили перед собою питання майбутнього Європи, що, власне, і вважається початком європейської інтеграції. На той час інтеграція була єдиною відповіддю, яку знайшли європейські політики та дипломати.

В період 1945-1950 років кілька видатних діячів, серед яких — Конрад Аденауер, Вінстон Черчілль, Алкід де Гаспер і Роберт Шуман почали переконувати свої народи «увійти до нової ери», де має панувати новий порядок, заснований на спільних інтересах її народів і націй.

У травні 1950 року в Парижі міністр закордонних справ Франції Роберт Шуман запропонував новий план часткової економічної інтеграції. Ця ідея належала Жану Моне. 9 травня 1950 року було підписано Декларацію Роберта Шумана, яка пропонувала створити організацію, що контролюватиме видобування вугілля та виробництво сталі у ФРН та Франції.

План Шумана та Моне був реалізований 18 квітня 1951 року підписанням Паризького Договору про створення Європейського Співтовариства Вугілля і Сталі, який набрав чинності в липні 1952 р. Членами нової організації стали Франція, ФРН, Італія, Голландія, Бельгія та Люксембург.

Наступним кроком було ухвалення Римського договору про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейської спільноти з атомної енергії (Євроатом). Документ був підписаний 25 березня 1957 року і набрав чинності з 1958 р. Ним передбачалося ліквідація всіх національних бар'єрів на шляху вільного руху товарів, послуг, капіталів та робочої сили між країнами-учасниками, а також перехід до вироблення спільної зовнішньоекономічної, сільськогосподарської і транспортної політики.

Крім того, було підписано Конвенцію про спільні для трьох співтовариств (ЄОВС, ЄЕС, Євроатому) інституцій, якими стали Парламентська асамблея (Європейський Парламент) та Європейський Суд. На той момент, кожне співтовариство мало власні інституції: 1967 рік знаменується злиттям трьох співтовариств (ЄОВС, ЄЕС, Євроатому) в єдине Європейське співтовариство.

У 1973 році набула чинності Угода про вільну торгівлю між ЄЕС і ЄОВС з одного боку та країнами Європейської асоціації вільної торгівлі — з іншого.

У 1979 році завершився процес створення Європейської Валютної Системи (ЄВС), запроваджено ЕКЮ. Введення ЕКЮ мало зменшити коливання валютних курсів, витіснити з міжнародних розрахунків долар США, стимулювати подальший розвиток інтеграційних процесів через забезпечення передумов формування єдиного валютного ринку ЄС.

У 1985 році підписано програму подальшого розвитку Європейського співтовариства і перетворення його в Європейський Союз («Європа без кордонів»), а потім і досягнення цілковитої інтеграції.

У 1992 році укладена угода між ЄС і Європейською асоціацією вільної торгівлі (ЄАВТ) про створення Європейського Економічного Простору (ЄЕП). Цього ж року прийнято Маастрихтську угоду, суть якої характеризувала новий якісний етап в еволюції ЄС — усунення діючих обмежень вільного руху капіталу в Португалії та Греції.

З 1 листопада 1993 р. Європейське співтовариство перейшло в нову стадію економічної інтеграції. За рішенням держав та урядів країн-членів, організація набула офіційної назви — Європейський Союз. У межах ЄС планується також перехід до політичної інтеграції — створення нової наддержави конфедеративного або федеративного типу. Поступово ЄС набуває рис єдиної державності, контури якої проявляються в економіці, політиці й соціальній сфері.

1 січня 2002 року з метою покращення умов для співпраці в межах Європи та зниження витрат, пов'язаних із обміном національних валют, запроваджено єдину європейську валюту — євро.

На сьогодні всі доходи поділяються на дві групи: внески країн-членів та доходи бюджету ЄС. Внески кожної країни до бюджету визначаються залежно від рівня її економічного розвитку, який відображається у виробленому ВВП.

Специфікою бюджету ЄС як ланки міжнародних фінансів є наявність власних доходів. До них належать, по-перше, мита і сільськогосподарські податки, якими обкладаються продукти, що імпортуються з країн, які не є членами Союзу. По-друге, важливе місце займає податок на додану вартість, який встановлюється за єдиною для всіх країн ставкою по відношенню до уніфікованої в усіх країнах бази оподаткування (ставка оподаткування не може перевищувати 1,4 %). Установлено ліміт бюджету ЄС — він не може перевищувати 1,2 % загального обсягу ВВП Союзу.

Видатки бюджету ЄС поділяються на адміністративні (5 %) та операційні (до 95 %). Операційні видатки складаються з фінансування сільського господарства (до 50 %), структурних перетворень в економіці країн Союзу, наукових досліджень і освіти, зовнішньої діяльності (реструктуризація економіки країн Центральної і Східної Європи та підготовка їх до вступу в ЄС, надання технічної та гуманітарної допомоги і т. ін.).

Бюджет ЄС розробляється Європейською комісією і затверджується Європейським парламентом. Виконує бюджет фінансове управління Європейської комісії, яке перебуває під подвійним контролем — з боку Палати аудиторів і Європарламенту. До складу Палати аудиторів входять 15 членів, які перевіряють надходження доходів і фінансування видатків.

Таким чином, міжнародні фінансові інституції створюються на світовому і регіональному рівнях для сприяння економічному розвитку країн — засновників цих організацій. Їх основним завданням є мобілізація коштів і надання допомоги на кредитних засадах для здійснення важливих економічних проектів.

До світових міжнародних фінансових інституцій належать Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Всесвітнього банку та Банк міжнародних розрахунків. Регіональні фінансові інституції створюються за континентальною ознакою. До них належать: Європейський банк реконструкції та розвитку; Азіатський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку, Лондонський та Паризький клуби кредиторів та ін.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) був створений в кінці Другої світової війни в рамках зусиль, направлених на будівництво нової, стабільнішої міжнародної економічної системи і щоб уникнути дорогих помилок попередніх десятиліть. Впродовж 60 років він продовжує змінюватися і перебудовуватися. З часу свого створення він формувався історією, і на ній позначалися економічні і політичні ідеї часу.

Хоча МВФ є спеціалізованою установою ООН і бере участь в роботі, він діє незалежно і має власний статут, структуру управління і фінанси.

Заснований на Бреттон-вудській конференції в 1944 р. Міжнародний валютний фонд сприяє та допомагає:

- міжнародній співпраці в грошово-кредитній сфері;
- стабільності валютних курсів і регулює норми і правила у валютній сфері;
- створенню багатобічної системи розрахунків і усуненню валютних обмежень;
- допомагає своїм членам усунути диспропорції платіжного балансу за рахунок тимчасового надання фінансових коштів.

МВФ має повноваження на створення і надання своїм членам міжнародних фінансових резервів у формі «Спеціальних прав запозичення (СПЗ)». Фінансові ресурси Фонду формуються головним чином за рахунок підписки («квот») його держав-членів. Квоти визначаються по формулі, виходячи з відносних розмірів економіки держав-членів.

Основна фінансова роль МВФ полягає в наданні короткострокових кредитів членам, що зазнають труднощі з платіжним балансом. Члени, що запозичують засоби у Фонду, у свою чергу, погоджуються здійснювати політичні реформи в цілях усунення причин, що викликали такі утруднення. Розміри запозичень у МВФ обмежуються пропорційно квотам. Фонд також надає допомогу на пільгових умовах країнам-членам з низьким рівнем доходів.

Капітал МВФ утворений за рахунок внесків країн-членів Фонду. Розмір внеску визначається рівнем економічного розвитку країни та її місцем у світовій економіці й міжнародній торгівлі. Станом на 01.01.2001 членами МВФ була 181 країна, в т. ч. 3 1992 р. — Україна. Внесок кожної країни є її квотою. Квота України становить 0,70 % від загального капіталу фонду. Четверть внеску проводиться у вільноконвертованій валюті, решта — в національній. При цьому Статут МВФ передбачає періодичний (не менше одного разу на п'ять років) загальний перегляд квот. Це пов'язане з тим, що змінюється як рівень розвитку окремих країн, так і їх місце у світовій торгівлі.

За необхідності, крім власного капіталу МВФ може використовувати позикові кошти. За статутом він може отримувати кошти в будь-якій валюті як від офіційних органів, так і на приватному ринку позикових капіталів. Досі позики отримувались від казначейств та центральних банків країн-членів Фонду, а також від Швейцарії та Банку міжнародних розрахунків. На приватному ринку кошти не залучались.

Діяльність МВФ охоплює три основних напрями: кредитування, з метою надання фінансової допомоги країнам, у яких утворилось від'ємне сальдо платіжного балансу, регулювання міжнародних валютних відносин, постійний нагляд за світовою економікою.

Кредитування здійснюється з різними цілями в різних формах та на різних умовах. Воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та

Допомогу найбільшій країнам. Фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн-членів Фонду.

Надання кредитів залежить від трьох основних чинників: потреби в ресурсах для вирівнювання платіжного балансу, квоти країни та виконання вимог Фонду. Механізм кредитування полягає в тому, що МВФ продає необхідну країні валюту за її національну валюту. Кошти надходять до центрального банку країни-позичальника і використовуються на формування валютних резервів.

Загалом система кредитування, в якій використовується МВФ, включає такі форми: безпосереднє, поетапне, розширене, пільгове та спеціальне фінансування.

Безпосереднє фінансування прямо пов'язане з квотою кожної країни і здійснюється в межах її резервної і кредитної часток. Резервна частка становить 25 % квоти даної країни, тобто ту частину, що внесена в іноземній валюті. У межах цієї частки кредити резервні транші, видаються на першу вимог країни без сплати відсотків і комісійних. Кредитна частка становить повну величину квоти даної країни. Ця сума ділиться на чотири рівні частини, які становлять окремі кредитні транші. Надання кредитів зумовлюється виконанням країною певних політичних та економічних вимог з метою ліквідації негативного сальдо платіжного балансу.

Механізм пільгового фінансування пов'язаний з наданням на пільгових умовах кредитів країнам, що розвиваються, та найбільшій країнам за умов хронічної кризи платіжного балансу. Вони включають фонд структурної перебудови та розширений фонд структурної перебудови. Позики з цих фондів надаються на дуже вигідних умовах — під 0,5 % річних на термін до 10 років.

Другою за значенням у системі міжнародних фінансових інституцій є група Всесвітнього банку, яка включає до свого складу Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР); Міжнародну асоціацію розвитку (МАР), Міжнародну фінансову корпорацію (МФК) та багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ) і спеціалізовану структуру — Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів (МЦУІК).

Серцевиною групи є МБРР, який був заснований разом з МВФ в 1945 р. і почав функціонувати в 1946 р. Учасниками банку можуть бути лише країни-члени МВФ. Основною метою діяльності банку є сприяння розвитку економіки країн-членів МБРР через надання довгострокових кредитів та гарантування приватних інвестицій.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку — міжнародна урядова організація для довготермінового кредитування економіки країн-членів.

З 1947 р. МБРР набув статусу спеціалізованої організації ООН. Відповідно до статуту банку, його членами можуть бути лише держави-члени МВФ. МБРР — відокремлений від МВФ інститут, що доповнює

приватний інвестиційний капітал. Кожна країна-член МВФ зобов'язана вступити в МБРР, що надає їй право позичати кошти з фондів, отримувати допомогу з метою розвитку банку та брати участь у справах банку й конкурсах на одержання контрактів за всіма проектами, що фінансуються банком.

Основні цілі функціонування МБРР:

- сприяння розвитку продуктивних сил та ресурсів у менш розвинутих країнах;
- доповнення приватних інвестицій на забезпечення фінансування у виробничих цілях, коли приватний капітал недосяжний;
- сприяння міжнародній торгівлі та підтримці рівноваги платіжного балансу, а через сприяння інвестуванню — підвищення продуктивності, рівня життя та умов праці в державах-членах;
- надання позик під необхідні проекти;
- здійснення своєї діяльності з урахуванням впливу міжнародних інвестицій на умови ділової активності на території країн-членів.

Капітал МБРР організований у формі акцій. Початкове число акцій банку було 100 000 із номінальною вартістю 100 тис. доларів США кожна. Найбільшу участь у капіталі МБРР узяли промислово розвинуті країни. За перші десять років діяльності банку Сполучені Штати Америки отримати 34,1% акцій, Велика Британія — 14%, Франція — 5,6% від загальної суми підписки.

Інші організації, що входять до групи Всесвітнього банку, спеціалізуються на певних напрямках діяльності.

А саме, міжнародна асоціація розвитку надає безвідсоткові кредити найбільш біднішим країнам світу терміном до 50 років на пільгових умовах — 0,75 %.

Міжнародна фінансова корпорація надає кредити високорентабельним приватним підприємствам країн, що розвиваються, причому без гарантії урядів відповідних країн.

Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій проводить страхування іноземних інвестицій у країнах, що розвиваються, на випадок політичних ризиків: від націоналізації, воєн, заворушень, зривів контрактів тощо, чим сприяє розвитку діяльності як інституцій групи Всесвітнього банку, так і приватних інвесторів.

Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів виконує функції з урегулювання спорів між урядами окремих країн та їхніми інвесторами.

Банк міжнародних розрахунків є першою в історії міжнародною фінансовою інституцією. Він був створений у 1930 р. Основне завдання банку полягає в налагодженні співробітництва між центральними банками провідних країн світу та здійснення розрахунків між ними. Банк

забезпечує також здійснення розрахунків між країнами, що входять до Європейської валютної системи.

Він виконує депозитно-кредитні функції, здійснює валютні операції та операції на фондовому ринку.

Загалом всесвітні міжнародні фінансові інституції відіграють, як видно з їхніх функцій, важливу роль у світовій економіці, забезпечуючи надійний рух міжнародних грошових потоків. Тим самим вони сприяють і надійному функціонуванню національних фінансових систем. Крім того, їхні кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються.

У Європі в рамках ЄС функціонують Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Європейський центральний банк створений у зв'язку із впровадженням у 1999 р. Єдиної європейської валюти — євро.

Він є емісійним центром євро. Загалом його завдання і функції ідентичні функціям центральних банків.

Завданням Європейського інвестиційного банку, який був створений у 1958 р., є фінансування проектів, що мають регіональне, галузеве та загальноєвропейське значення. Кредити надаються терміном на 20—25 років. У галузевому плані пріоритетними є такі галузі інфраструктури, як енергетика, транспорт, телекомунікації, а також проекти, що пов'язані з охороною навколишнього природного середовища. Кредити банку видаються на ринкових умовах. Пільги встановлюються лише в тих випадках, коли передбачається їх відшкодування — боніфікація за рахунок бюджету ЄС.

Європейський банк реконструкції та розвитку (Євробанк, ЄБРР) — міжнародний фінансово-кредитний інститут, який надає допомогу країнам від Центральної Європи до Центральної Азії для проведення ринкових реформ, активного інтегрування економік цих країн у міжнародні господарські зв'язки. Створений в 1991 році (штаб-квартира — в Лондоні).

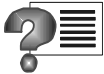
Акціонерами Банку є 61 держава, Європейська комісія та Європейський інвестиційний банк. Капітал — 20 млрд. євро. Країнам ЄС належить 55,12% капіталу, США — 10%, Японії — 8,52%, країнам операцій — 11,78% (в тому числі Україні — 0,8%), іншим акціонерам — 14,58%. Кожна країна-член представлена у Раді керуючих та Раді директорів Банку. Збори акціонерів проводяться щорічно у квітні-травні почергово у Лондоні (у непарні роки) та в одній із країн-членів банку (у парні роки).

Сьомі щорічні збори (1998 р.) відбулися у Києві. В Україні ЄБРР має дипломатичний статус і статус привілейованого кредитора. Усі повноваження щодо управління ЄБРР покладені на Раду керуючих на чолі з Головою і двома заступниками. Вона складається з міністрів фінансів або керуючих центральними банками країн-учасниць і представників від ЄС і ЄІБ. Рада керуючих делегує ряд своїх повноважень Раді директорів, яка відповідає за поточну діяльність Банку.

Україна є членом ЄБРР з 1992 р. Не менше 60 % кредитів ЄБРР має спрямовуватись у приватний сектор економіки і не більше ніж 40 % — у державну інфраструктуру. Кредитні ресурси ЄБРР поділяються на звичайні і кошти спеціальних фондів. За рахунок звичайних ресурсів надаються кредити під ефективні і надійні проекти розвитку. Спеціальні фонди призначені для пільгового кредитування низькорентабельних галузей соціальної інфраструктури та для надання технічної допомоги.

ЄБРР працює лише на комерційних засадах. На відміну від МВФ, надає надає тільки цільові кредити під конкретні проекти приватним і державним структурам на потреби розвитку економіки 60% позичкових засобів спрямовуються у приватний і 40% — у державний сектор. Крім цільових кредитів ЄБРР здійснює прямі інвестиції, а також надає технічну допомогу (консультації, курси навчання банкірів та менеджерів, допомога в організації систем розподілу продовольства). Спеціальних коштів для надання технічної допомоги ЄБРР не має, а залучає інші ресурси, в тому числі із створених у країнах ЄС спеціальних фондів, міжнародних організацій.

Отже, міжнародні фінансові організації та інституції відіграють важливу роль у світовій економіці: забезпечуючи концентрацію і перерозподіл фінансових ресурсів, вони сприяють надійному функціонуванню національних фінансових систем, а їх кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою. Більше того надарстання процесів інтеграції, інтернаціоналізації та глобалізації господарського життя зумовлює як посилення ролі наявних міжнародних організацій та фінансових інституцій, так і створення нових, що, у свою чергу, веде до підвищення рівня централізації фінансових ресурсів, збільшення як їхніх обсягів, так і багатовекторності міжнародних фінансових потоків.

Контрольні запитання

1. Що є об'єктивною передумовою функціонування фінансового ринку?
2. У чому полягає економічна сутність фінансового ринку?
3. Що являє собою фінансовий ринок з організаційної сторони?
4. Які існують складові фінансового ринку?
5. За якими ознаками структурується фінансовий ринок?
6. Що являють собою міжнародні фінанси і в чому їхнє призначення?
7. За якими напрямками можуть бути згруповані міжнародні фінансові відносини?

8. Які існують міжнародні фінансові організації та міжнародні фінансові інституції?
9. Як формується бюджет ООН і за якими напрямками витрачаються його кошти?
10. Які завдання і функції покладено на Європейський Союз?

Тесту

1. Короткостроковий ринок, на якому фінансові посередники (банки) зводять між собою кредиторів і позичальників, — це ринок?

- а) міжнародний;
- б) фінансовий;
- в) міжнародний грошовий;
- г) грошовий.

2. Дії, спрямовані на вирішення певного завдання з організації та управління грошовими відносинами, що виникають під час формування та використання відповідних коштів, — це операції?

- а) фінансові;
- б) економічні;
- в) грошові;
- г) кредитні.

3. Різноманітні фінансові активи, до яких належать національні гроші, іноземна валюта, цінні папери, дорогоцінні метали, нерухомість охоплюють?

- а) суб'єкти економічних операцій;
- б) суб'єкти фінансових операцій;
- в) об'єкти фінансових операцій;
- г) об'єкти господарських операцій.

4. Вирізняють такі види фінансових операцій?

- а) операції з переказу грошей;
- б) інвестиційні операції;
- в) спекулятивні операції та операції з капіталом;
- г) операції з переказу грошей, інвестиційні операції, спекулятивні операції та операції з капіталом.

5. Яка функція міжнародних фінансів базується на тому, що міжнародні фінанси відображають рух суспільного продукту в грошовій, тобто універсальній (зіставлюваній), формі (це дає можливість здійс-

нювати у будь-який час, на будь-якому етапі облік та аналіз руху світового суспільного продукту в грошовій формі)?

- а) інформаційна;
- б) організаційна;
- в) контрольна;
- г) аналітична?

6. Міжнародна фінансова політика держави має ґрунтуватися?

- а) на аналітичних даних фахівців у цій галузі;
- б) вимогах поточного і стратегічного соціально-економічного розвитку країни;
- в) наукових концепціях у галузі міжнародних фінансів;
- г) наукових концепціях у цій галузі, аналізі попередньої практики та вимогах поточного і стратегічного соціально-економічного розвитку як окремої країни, так і всього світу.

7. Сукупність заходів і рекомендацій держави у галузі міжнародних фінансів — це?

- а) фінансова функція держави;
- б) державна політика;
- в) міжнародна фінансова політика;
- г) функція держави.

8. Що таке знецінення курсу національної валюти у формі зниження її курсу (ціни) відносно іноземних валют, міжнародних розрахункових грошових одиниць (раніше — золота)?

- а) ревальвація;
- б) валютна інтервенція;
- в) девальвація;
- г) політика валютних обмежень?

9. Що відображає можливість обміну (конверсії) валюти однієї країни на валюти інших країн за діючим валютним курсом?

- а) конвертованість валют;
- б) валютні обмеження;
- в) оборотність валют;
- г) правильні відповіді а і в?

10. Зворотне котирування — це?

- а) вартість одиниці національної валюти, що виражається в іноземній валюті;
- б) курс, згідно з яким банк-резидент купує іноземну валюту за національну;
- в) обмінний курс продажу чи купівлі, що використовується у валютних операціях;
- г) усі відповіді правильні.

11. Повне котирування — це?

- а) курс продавця та покупця, згідно з яким банк купує або продає іноземну валюту за національну;
- б) курс, згідно з яким банк-резидент купує іноземну валюту за національну;
- в) курс, згідно з яким банк продає валюту;
- г) усі відповіді правильні.

12. Курс «spot» — це?

- а) обмінний курс продажу чи купівлі, який використовується для валютних операцій без будь-якої угоди про здійснення майбутньої купівлі чи продажу;
- б) курс, згідно з яким банк-резидент купує іноземну валюту за національну;
- в) співвідношення між двома валютами, визначене через їхній курс до третьої валюти;
- г) усі відповіді правильні.

13. Крос-курс — це?

- а) співвідношення між двома валютами, визначене через їхній курс до третьої валюти;
- б) різниця між курсами продавця та покупця;
- в) курс, згідно з яким банк продає валюту.
- г) усі відповіді правильні.

14. Різниця залишків коштів в іноземних валютах, які формують кількісно незбіжні зобов'язання (пасиви) і вимоги (активи) для учасників валютного ринку, — це?

- а) відкрита валютна позиція;
- б) валютна позиція;
- в) коротка відкрита валютна позиція;
- г) довга валютна позиція.

15. Перевищення вимог (активів) в іноземній валюті над зобов'язаннями (пасивами) — це?

- а) відкрита валютна позиція;
- б) довга валютна позиція;
- в) коротка валютна позиція.
- г) немає правильної відповіді.

16. Фіксинг — це?

- а) процедура котирування;
- б) різниця між курсами продавця та покупця;
- в) залишки коштів в іноземних валютах;
- г) надлишок надходжень.

17. Різниця між курсами продавця та покупця — це?

- а) маржа;
- б) фіксинг;
- в) крос-курс;
- г) курс «спот».

18. Пряме котирування — це:

- а) вартість одиниці іноземної валюти, що виражається в національній валюті;
- б) вартість одиниці національної валюти, що виражається в певній кількості іноземної валюти;
- в) курс, згідно з яким банк продає валюту;
- г) немає правильної відповіді.

19. Яка політика держави може бути пов'язана з наданням кредитів національним імпортерам та експортерам; з наданням кредитів іноземним позичальникам; з одержанням кредитів від інших держав, міжнародних організацій та зарубіжних комерційних банків; з наданням гарантій за отриманими кредитами?

- а) фінансова;
- б) міжнародна;
- в) кредитна;
- г) валютна.

20. Найвищим органом МФК є?

- а) Президент;
- б) Рада директорів;
- в) Рада керуючих.

Глосарій

Міжнародні фінанси — це сукупність обмінно-перерозподільних відносин, що виникають у зв'язку з формуванням і використанням на світовому або міжнародному рівнях фондів фінансових ресурсів.

Міжнародний валютний фонд є координуючою всесвітньою фінансовою інституцією. Його діяльність сприяє стабільності національних та світової валютних систем і забезпеченню на цій основі сталого економічного розвитку та надійності міжнародних економічних відносин.

Міжнародний ринок кредитних ресурсів — це специфічна сфера руху коштів між країнами.

Міжнародний ринок цінних паперів — це теж форма мобілізації капіталів з метою задоволення виробничих потреб.

Ринок єврооблігацій — важливе джерело фінансування середньо- і довгострокових інвестицій транснаціональних корпорацій.

Світовий фінансовий ринок — це система ринкових відносин, що забезпечує акумуляцію та перерозподіл міжнародних фінансових потоків.

Валютний ринок — система економічних та організаційних відносин у здійсненні операцій купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів в іноземних валютах.

Валютна позиція — співвідношення вимог і зобов'язань банку в іноземній валюті.

Валютна спекуляція — діяльність на фінансовому ринку, яка розрахована на отримання прибутку від зміни валютних курсів і передбачає свідоме прийняття валютного ризику.

Валютний арбітраж — операція, що поєднує купівлю / продаж валюти з подальшим здійсненням контроперації з метою отримання прибутку за рахунок різниці в курсах валют на різних валютних ринках (просторовий валютний арбітраж) або за рахунок курсових коливань протягом певного періоду (часовий валютний арбітраж).

Євровалюти — іноземні валюти, в яких банки здійснюють безготівкові операції за межами країн — емітентів цих валют; валюти, що зберегли форму національних грошових одиниць, але вийшли з-під контролю національних валютних органів.

Євроринок — частина світового фінансового ринку, на якій операції здійснюються у євровалютах. Включає декілька секторів: єврогрошовий ринок; ринок банківських єврокредитів; євроринок капіталів.

Котирування — процес встановлення курсів (визначення ціни) іноземних валют, цінних паперів або цін товарів відповідно до чинного законодавства та існуючої практики.

Форвардна операція — позабіржова строкова угода, здійснювана банками та іншими учасниками фінансового ринку.

Ф'ючерсні операції — строкові угоди на біржі, пов'язані з купівлею-продажем активів за ціною, яка фіксується в момент укладення угоди з умовою виконання операції через певний проміжок часу.

спот-ринок (ринок торгівлі з негайним постачанням валюти; на нього припадає приблизно 65 % усього обороту валюти);

форвардний ринок (ринок угод па термін, на якому здійснюється до 10 % валютних операцій);

своп-ринок (ринок, що об'єднує операції з купівлі-продаж-у валюти на умовах «спот» і «форвард»; на ньому, за деякими оцінками, проводиться до 25 % усіх валютних операцій).

Література

1. *Маркс До., Енгельс Ф.* Соч. видавництво 2-е, т. 7.
2. *Косса Л.* Основи фінансової науки (1896). — Росія: 1900 р.
3. *Нітті Ф.* Основніє початки фінансової науки / Ф. Нітті. — М., 1904. — 181 с.
4. *Косса Л.* Основи фінансової науки, М., 1900.
5. *Чантладзе В. Г.* До питання про поняття фінансів. Тбілісі, 1989.
6. *Ееберг К. Т.* Нариси фінансової науки, Ярославль, 1893.
7. *Леоненко П. М., Юхименко П. І., Ільєнко А. А.* та ін. Теорія фінансів: Навч. посібник / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 480 с.
8. *Опарін В. М.* Фінанси (Загальна теорія): Навч. посібник — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: КНЕУ, 2005. — 240 с.
9. *Романенко О. Р.* Фінанси: Підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 312 с.
10. *Стеців Л. П., Копилюк О. І.* Фінанси: Навч. посібник — К.: Знання, 2007. — 235 с.
11. Фінанси: Навч. посібник / О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, В. І. Оспіщев та ін.; За ред. В. І. Оспіщева. — К.: Знання, 2006. — 415 с.
12. Фінанси: Навч. посібник / В. С. Загорський, О. Д. Вовчак, І. Г. Благуєн, І. Р. Чуй. — К.: Знання, 2006. — 247 с.
13. *Демиденко Л. М., Субботович Ю. Л.* Податкова система. Навч. посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 184 с.
14. *Горбач Л. М., Каун О. Б.* Ринок фінансових послуг: Навч. посібник. — К.: Кондор. — 2006.
15. *Корнєєв В. В.* Фінансові посередники як інститути розвитку: Монографія. — К.: Основа, 2007. — 192 с.
16. *Мельник В. М.* оподаткування: наукове обґрунтування та організація процесу. — К.: «Комп'ютерпрес». — 2006. — 277 с.
17. Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку: у 3 т. Т.1: Фінансова політика та податково-бюджетні важелі її реалізації. / За ред. А. І. Даниленко. — К.: Фенікс, 2008. — 467 с.
18. *Юхименко П. І., Федосов В. М., Лазебник Л. Л.* та ін. Теорія фінансів: Підручник / За ред. проф. В.М Федосова, С.І. Юрія. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 576 с.
19. *Кудряшов В. П.* Курс фінансів: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — 431 с.
20. *Венгер В. В.* Фінанси: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. В. Венгер. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 432 с.

Тема 17

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

- 17.1. Фінансова безпека держави в системі економічної безпеки.*
- 17.2. Зовнішні та внутрішні загрози фінансової безпеки держави.*
- 17.3. Індикатори фінансової безпеки.*

17.1. Фінансова безпека держави в системі економічної безпеки

В умовах прискореної глобалізації світового господарства однією з найважливіших економічних проблем в Україні, починаючи з 90-х років ХХ ст., є зростання загроз, зокрема, економічній безпеці держави. Невирішеність проблем у цій сфері не дозволяє забезпечити відповідний рівень економічного зростання, ускладнює здійснення ефективної реструктуризації економіки, здійснює негативний вплив на фінансову, податкову, страхову сфери та бюджетний процес нашої країни. Загалом низький рівень економічної безпеки України особливо загострюється в умовах світової фінансової кризи і зумовлений, у першу чергу, такими аспектами, як високий рівень зовнішнього боргу, загострення фінансової та іпотечної криз, дисбаланс і нестабільність інвестиційної активності та економічної свободи, відтік капіталу, високий рівень доларизації економіки (близько 30%), неефективна структура золотовалютних резервів країни, спекуляція на фінансовому ринку України зі сторони іноземних банків та інших фінансово-кредитних установ, недостатня ефективність змін на ринку фінансових послуг України у контексті вступу до Світової організації торгівлі, невиконання Україною зобов'язань перед міжнародними організаціями у сфері легалізації тіншових капіталів [13, С. 26].

Більшість науковців визначають сьгодні економічну безпеку України як такий стан національної економіки, який забезпечує стабільне функціонування виробництва, кредитно-фінансової і банківської системи, задовольняє матеріальні потреби держави, суспільства й особи, здійснює їх захист від зовнішніх та внутрішніх фінансових загроз [6]. Сьгодні існує багато досліджень щодо економічної безпеки держави та її складових.

Структура економічної безпеки країни складна і багатогранна, вона включає наступні підсистеми: фінансову, соціальну, інноваційно-інвестиційну, інтелектуальну, інформаційну, екологічну, продовольчу.

Виходячи з принципу системності, кожна підсистема економічної безпеки держави може бути, в свою чергу, розглянута як система. При цьому фінансова безпека є основною підсистемою економічної безпеки тому що, саме вона визначає стан фінансово–кредитної сфери країни, без якої економіка країни у сучасних умовах не може існувати.

Таким чином, фінансова безпека є провідною складовою економічної безпеки України, віддзеркалює систему взаємовідносин та взаємозалежності суб'єктів господарювання в фінансовій сфері [30, С. 171].

У науковій літературі існують різні підходи до трактування дефініції «фінансова безпека», зміст яких представлено у табл. 17.1 [26, с. 506–507; 27].

Таблиця 17.1

Підходи то трактування дефініції «фінансова безпека»

Підхід	Суть фінансової безпеки
Системний	<ol style="list-style-type: none"> 1) збереження та укріплення міжсистемних зв'язків, забезпечення існування та розвитку кожної підсистеми виходячи з інтересів фінансової системи в цілому. Фінансова система — це сукупність сфер та форм фінансових відносин; сукупність фінансових агентів, які діють у межах країни; 2) складова економічної безпеки країни, заснована на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної складової, що виражається через систему критеріїв та показників її стану, які характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів та наявність грошових, валютних, золотих резервів тощо; 3) складна багаторівнева система, що охоплює проблеми грошового обігу та інфляції, обігу валютних коштів, заборгованості держави, бюджетної безпеки, інвестиційної діяльності, формування та функціонування банківської системи в Україні, безпеці страхового ринку, ринку цінних паперів тощо.
Ресурсно-функціональний	Захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на усіх рівнях фінансових відносин; забезпеченість домашніх господарств, підприємств, організацій і установ, регіонів, галузей, секторів економіки держави фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб і виконання відповідних зобов'язань.
Статичний	Стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної системи та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.

Підхід	Суть фінансової безпеки
Нормативно-правовий	Створення таких умов функціонування фінансової системи, за яких фактично відсутня можливість спрямовувати фінансові потоки в незакріплені законодавчими актами сфери їх використання, а також до мінімуму знижена можливість зловживання фінансовими ресурсами.
Рівневий	Поняття, що включає комплекс мір, методів і засобів по захисту економічних інтересів держави на макrorівні, корпоративних структур, фінансової діяльності господарюючих суб'єктів на мікрорівні. На макrorівні фінансова безпека — здатність держави в мирний час і при надзвичайних ситуаціях адекватно реагувати на внутрішні й зовнішні негативні фінансові впливи.
Різносторонній	Захищеність фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин; певний рівень незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, що складають загрозу фінансовій безпеці; здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та стале економічне зростання.
Комплексний	Сукупність умов і факторів, що забезпечують стабільне й стійке функціонування інститутів фінансового посередництва, здатних до мобілізації й перерозподілу капіталів у сфери найбільш ефективного застосування, — є найважливішим атрибутом національно-державного суверенітету й найважливіший складової економічної безпеки.

Сутність фінансової безпеки з точки зору системного підходу полягає в підтриманні міжсистемного зв'язку всіх елементів економіки. Відповідно, підтримувати економічну безпеку через всі її складові має держава за допомогою системи правових, організаційних, політичних інструментів тощо. А отже, фінансова безпека держави — складова економічної безпеки країни, заснована на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної складової, що виражається через систему критеріїв та показників її стану, які характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів та наявність грошових, валютних, золотих резервів тощо [5].

Фінансова безпека — це такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних

впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання [14, С. 22; 16].

Ревак І.О. подає наступне визначення фінансової безпеки: «Фінансова безпека — це такий динамічний стан фінансових відносин, за якого б створювались сприятливі умови та необхідні ресурси для розширеного відтворення, економічного росту та підвищення життєвого рівня населення, удосконалення національної фінансової системи для успішної протидії внутрішнім і зовнішнім факторам дестабілізації фінансового стану в державі [20, С. 241].

Сухоруков А.І., Ладюк О.Д. розуміють під фінансовою безпекою держави захищеність інтересів держави у фінансовій сфері, або такий стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, що гарантує спроможність держави ефективно формувати, зберігати від надмірного знецінення та раціонально використовувати фінансові ресурси країни для забезпечення її соціально-економічного розвитку і обслуговування фінансових зобов'язань [24, с. 16].

Вітчизняні науковці В.Т. Шлемко і І.Ф. Бінько [29] визначають фінансову безпеку держави як такий стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби особи, сім'ї, суспільства, держави, проводити незалежну фінансову політику. Особливість їхнього розуміння полягає у виокремленні фінансової незалежності держави як окремого елемента в структурі національної безпеки країни [28].

Основними критеріями фінансової безпеки є достатність фінансових ресурсів, їх збалансованість та ліквідність, які уможливають нормальне існування та розвиток суб'єктів економічного життя.

Складовими фінансової безпеки виступають (рис. 17.1) [14, С. 23-28; 25, с. 453-467; 26, с. 508-509; 27; 30, С. 171-172]:

1) **бюджетна безпека**, під якою слід розуміти забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів. Надзвичайно важливою складовою фінансової безпеки є бюджетна безпека.

Через бюджетну сферу відбувається перерозподіл національного продукту. Ефективне функціонування цієї сфери має ключову роль у розвитку вітчизняної економіки. Це визначається великою кількістю факторів: станом вітчизняної нормативно-правової бази, вчасністю, ефективністю формування та виконання Державного бюджету, збалансованістю бюджетних потоків тощо.

Найважливішими критеріями формування та виконання державного і місцевого бюджетів відповідно до вимог економічної безпеки повинні стати наступні [18]:

– відповідність бюджетної політики національним інтересам, а не інтересам політичної кон'юнктури;

Рис. 17.1. Складові фінансової безпеки держави

- забезпечення суверенітету держави у здійсненні національної бюджетної політики;
- зміцнення держави на основі забезпечення фінансовими ресурсами можливостей реалізації її функцій у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики;
- реальність цілей бюджетної політики та створення умов для їх досягнення;
- забезпечення самостійності та незалежності державного бюджету і стабільності його доходів як засобу забезпечення самостійності і незалежності центральної влади від регіонів;
- підтримка в бюджетній системі необхідного ступеня залежності регіонів від державного бюджету;
- забезпечення цілісності та єдності бюджетної системи як фінансової основи і передумови цілісності та єдності Української держави;
- здатність бюджетної системи забезпечити єдність ринкового економічного простору, фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської та податкової систем;
- узгодженість у бюджетному процесі річних і стратегічних завдань державної політики економічного розвитку.

Криза платежів, яка поглиблюється бюджетною заборгованістю, обмеженістю кредитних ресурсів, перебуванням значної частини грошей у позабанківському обігу, бартеризацією обміну, знижує рівень економічної безпеки і посилює соціальну напруженість у суспільстві. До того ж

криза платежів призводить до формування так званої боргової економіки, в якій головним боржником виступає держава.

Управління ефективністю використання фінансових ресурсів держави неможливе без наявності чіткої системи державного фінансового контролю.

Об'єктивна необхідність державного фінансового контролю викликана тим, що на макрорівні він є інструментом підвищення ефективності функціонування економіки, забезпечення обігу фінансових ресурсів відповідно до встановлених законодавством параметрів, повноти сплати податків та обов'язкових платежів, блокування діяльності, що загрожує національній безпеці. Така діяльність несе в собі значні соціальні загрози, які зачіпають інтереси великих груп громадян і порушують законні інтереси держави, суб'єктів господарювання та суспільства в цілому, оскільки вона монополізує ринки та спрямована на організацію забороненого державою виробництва товарів і надання послуг [23, С. 22].

Фактично, дієвий державний фінансовий контроль є не лише діагностичною системою, що вказує на відхилення від норм, а здатний забезпечити запобігання незаконному та неефективному використанню фінансових ресурсів держави. Проблема в тому, що фінансовий контроль в Україні до цього часу не має системного характеру і не забезпечує виконання тих завдань, які повинен виконувати як на макро-, так і на мікрорівні.

Ідеально функціонуюча система державного фінансового контролю для дотримання фінансової безпеки держави повинна забезпечувати [7]:

- дотримання фінансової дисципліни;
- законність, ефективність, прозорість та цільове використання фінансових ресурсів держави;
- повноту формування державного та місцевих бюджетів;
- ефективний перерозподіл ВВП між різними галузями економіки та соціальними групами.

В умовах фінансової кризи, коли фінансова безпека держави зіштовхується із досить вагомими загрозами, ще однією функцією фінансового контролю є забезпечення виконання антикризових заходів із мінімальними затратами ресурсів і часу.

Контроль використання коштів державного бюджету реалізується через такі напрямки:

- 1) забезпечення законності використання бюджетних коштів;
- 2) забезпечення прозорості використання бюджетних коштів;
- 3) забезпечення цільового використання бюджетних коштів;
- 4) забезпечення ефективності використання бюджетних коштів.

Комплекс завдань державного фінансового контролю за формуванням і використанням бюджетних коштів на макрорівні в контексті забезпечення фінансової безпеки наведено в табл. 17.2 [7].

Таблиця 17.2

Структурна модель завдань державного фінансового контролю за формуванням і використанням бюджетних коштів на макрорівні

Завдання 1 рівня	Забезпечення законності використання фінансових ресурсів держави	Забезпечення прозорості використання фінансових ресурсів держави	Забезпечення ефективності використання бюджетних коштів	Забезпечення цільового використання бюджетних коштів
Завдання 2 рівня	Удосконалення нормативно-правової бази, яка б чітко визначала як механізми формування і використання фінансових ресурсів, так і права та обов'язки суб'єктів контролю	Побудова організаційної структури державного апарату управління для вимог забезпечення внутрішнього контролю	Розробка перспективних планів розвитку держави та визначення пріоритетних напрямків використання бюджетних коштів з метою розширеного відтворення	Постановка чітких цільових орієнтирів використання бюджетних коштів та встановлення механізму контролю за їх виконанням
	Визначення обґрунтованості рівня доходів і видатків бюджету			
Завдання 3 рівня	Забезпечення контролю за дотриманням нормативно-правової бази	Забезпечення доступності інформації щодо діяльності бюджетних установ	Діагностика показників ефективності використання бюджетних коштів	Перевірка принципу цільового використання бюджетних коштів бюджетними установами

Державний фінансовий контроль покликаний не лише контролювати фінансові потоки всередині країни (як бюджетних коштів, так і коштів інших суб'єктів господарювання). Раціонально побудована система державного фінансового контролю здатна виявити слабкі місця в сферах економіки, культури, соціального забезпечення та вказати на можливості подолання існуючих проблем. Перевіряючи підприємства, установи, організації різних галузей економіки, працівники контрольних служб здатні систематизувати отриману інформацію та скласти повну картину стану справ у певній галузі та на рівні держави в цілому. Але для цього потрібен високий рівень системного аналізу, який на даний час, на жаль, не забезпечується.

Барабаш Н.С., Никонович М.О. [3] складовими мети контролю, що спрямована на дотримання фінансової стабільності та економічної безпеки, виділяють чотири цілі: збільшення доходної частини державного бюджету; економія видаткової частини бюджету; скорочення кількості правопорушень у фінансовій сфері; зниження рівня корупції у державі.

На сучасному етапі розвитку державний фінансовий контроль повинен відповідати новій фінансовій парадигмі.

Як зазначає М.М. Артус [2, С. 66], сучасні фінансові парадигмальні зрушення відображають такі головні напрями розвитку суспільства:

- забезпечення фінансовими ресурсами переходу до домінування людини соціальної над людиною економічною;

- сприяння формуванню національного багатства у нематеріальній формі;

- зміна специфічної форми законів діалектики та характеру дієвості філософських понять і категорій з формування і використання фінансових ресурсів.

Враховуючи фінансову парадигму на сучасному етапі, державний фінансовий контроль пріоритетно повинен виконувати соціальні завдання.

Оскільки вся діяльність держави має бути спрямована на забезпечення інтересів людини і суспільства через посередництво економічних, політичних, соціальних важелів, то державний фінансовий контроль як один із елементів державного управління має підкорятись цій загальній меті.

Дорош Н.І. [11, С. 47] вважає, що розвиток ринкових відносин не тільки не заперечує необхідності існування державного фінансового контролю, а й з посиленням соціальної орієнтації дедалі ускладнюється, на державні органи покладається все більша кількість функцій щодо захисту фінансових прав та інтересів членів суспільства, вжиття заходів до усунення та попередження зловживань і крадіжок.

Крім того, необхідність підвищення ефективності державного фінансового контролю диктується ускладненням фінансових аспектів діяльності держави в ринкових умовах, у тому числі активним залученням комерційних структур до задоволення суспільних потреб, використан-

ням інфраструктури банків та інших фінансово-кредитних установ для обслуговування державних коштів, виходом держави на ринок як власника майна та виробника товарів і послуг [3, С. 45].

Ключовими напрямками удосконалення державного фінансового контролю як складової фінансової безпеки держави, є:

- удосконалення нормативно-правової бази, зокрема прийняття Закону України «Про державний фінансовий контроль», приведення у відповідність до міжнародних стандартів контролю вітчизняних стандартів;

- законодавче розмежування повноважень контролюючих органів щодо проведення контрольних заходів, закріплення за Рахунковою палатою статусу Вищого органу фінансового контролю і надання їй відповідних повноважень;

- удосконалення методичного та організаційного забезпечення відносно нових форм контролю, зокрема аудиту ефективності;

- посилення профілактичної функції контролю, тобто його переорієнтація на запобігання виявлення порушень;

2) валютна безпека, що характеризує міру забезпеченості валютними коштами, достатню для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці, а також стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи і максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках.

Валютна безпека держави багато в чому визначається валютною стратегією. Розрізняють п'ять основних варіантів валютної стратегії:

- фінансування тимчасового платіжного дисбалансу шляхом змін у рівні резервування і грошових зобов'язань перед іншими країнами;

- валютний контроль у поєднанні з фіксованим валютним курсом;

- вільно плаваючий валютний курс;

- постійно фіксований валютний курс, на підтримку якого має орієнтуватися вся внутрішня економіка;

- регульоване плавання валют.

У процесі формування довгострокової валютної стратегії потрібно враховувати паритет купівельної спроможності, який є співвідношенням між двома валютами, що врівноважує їх купівельну спроможність щодо визначеної сукупності товарів і послуг.

На рівень валютної безпеки держави впливає режим курсоутворення, який має передбачати можливість його регулювання з урахуванням темпів внутрішньої інфляції та інтересів експортерів. Експортери — головне джерело іноземної валюти.

В Україні використовувався *валютний коридор* — можливе мінімальне та максимальне відхилення офіційного курсу національної грошової одиниці до іноземних валют.

Фінансова безпека держави залежить також від обсягу валютних надходжень. Індикатором стану валютного ринку є платіжний баланс.

Платіжний баланс — співвідношення між сумою платежів, здійснених певною країною за кордоном, і сумою надходжень до цієї країни з-за кордону за певний період (рік, квартал, місяць). Платіжний баланс об'єднує торговельний баланс, баланс послуг і руху капіталів.

Забезпечення держави інвалютою, стабілізація національної валюти та підтримка платіжного балансу потребує певного регулювання і валютного контролю.

Валютне регулювання — регламентація державою міжнародних розрахунків і порядку проведення валютних операцій; це економічна потреба, зумовлена міжнародною економічною інтеграцією та співпрацею між країнами на світовому ринку. Валютне регулювання здійснює безпосередньо Національний банк України (НБУ).

Валютний контроль — контроль за дотриманням валютного законодавства, за порушення якого передбачаються штрафи, санкції та позбавлення ліцензій [25, с. 462–464].

Для формування дієвої системи валютної безпеки в Україні необхідні:

- чіткий і обґрунтований вибір валютної стратегії держави;
- створення всебічного досконалого нормативно-правового поля та розробка ефективних заходів щодо недопущення його порушення;
- розробка, затвердження й впровадження системи порогових значень індикаторів валютної безпеки громадян, підприємств, організацій і установ, комерційних банків та держави;
- постійний моніторинг за світовим валютним ринком з метою завчасного виявлення зародження кризових явищ і вжиття необхідних попереджувальних заходів щодо мінімізації їх негативного впливу на вітчизняний валютний ринок;
- визначення основних принципів валютної політики держави [14, С. 26–27].

3) грошово-кредитна безпека — це такий стан грошово-кредитної системи, що обумовлюється стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів та таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення.

Рівень фінансової безпеки держави залежить від взаємозв'язку та взаємозумовленості монетарної й фіскальної політик. При цьому можуть виникати ситуації, коли монетарна і фіскальна політики взаємопов'язані, або якщо між ними є чітке розмежування. У першому випадку фіскальна політика змушує центральний банк країни здійснювати пряме фінансування дефіциту державного бюджету, у другому — відбувається відокремлення центрального банку від фінансування бюджету.

Нестача безготівкової грошової маси зумовлює збільшення взаємних неплатежів, впливає на обсяги виробництва, рівень цін, зменшує фінансову безпеку. Низьке відношення грошової маси в обігу до обсягу виробленого ВВП спричинює інфляційні очікування.

Інфляція залишається актуальною проблемою для всіх країн світу, а стимулювання інфляційних процесів — однією з цілей економічної політики урядів та монетарних органів влади.

Інфляція — це підвищення загального рівня цін в економіці, зумовлене зниженням купівельної спроможності грошей, внаслідок переповнення каналів обігу надлишковою кількістю паперових грошей, незабезпечених відповідним зростанням товарної маси.

Інфляція може бути прихованою, наприклад, виявлятися у формі бюджетної заборгованості громадянам із заробітної плати й інших соціальних виплат, неплатежів тощо.

Висока й особливо нестабільна інфляція призводить до:

- скорочення темпів зростання інвестицій у реальний сектор економіки;
- зниження кредитної активності, орієнтованої на тривалі терміни погашення кредитів;
- умов, коли не має змоги зменшувати рівень відсоткових ставок комерційних банків, у зв'язку з чим не лише підвищується вартість грошових (фінансових) ресурсів, а й виникають додаткові витрати бюджету на обслуговування боргу;
- зниження купівельної спроможності національної валюти;
- збільшення валютних ризиків;
- зменшення норм заощаджень серед населення і потенційних масштабів коштів, що могли б залучатися банками з метою здійснення їх кредитної діяльності;
- активізації процесів доларизації.

Рівень інфляційної безпеки визначається правильністю встановлення виду інфляції й обрання типу антиінфляційної політики.

Основними напрямками антиінфляційної політики мають бути:

- оздоровлення бюджетної та банківської систем;
- підтримка пріоритетних галузей народногосподарського комплексу;
- стимулювання науково-технічного прогресу й інвестицій;
- розвиток ринку цінних паперів і мобілізація вільних коштів юридичних та фізичних осіб.

Оцінюючи стан фінансової безпеки держави, слід враховувати групу показників соціального блоку. Зіставлення рівня та якості життя з граничними значеннями дасть змогу визначити загрози у певній сфері, розробити і вжити заходи щодо поліпшення ефективності соціальної політики держави.

Важливим показником, за допомогою якого оцінюють рівень доходів переважної більшості населення в державі, є частка оплати праці найманих працівників у структурі ВВП за категоріями доходу.

Розглядаючи соціальний аспект фінансової безпеки, варто враховувати і додаткові фактори, що періодично можуть виникати у країні (заборгованість із заробітної плати, пенсій, стипендій, інших соціальних виплат) викликають соціальну напруженість у суспільстві [25, с. 459-461].

Напрямами забезпечення фінансової безпеки у грошово-кредитній сфері є:

- коригування і приведення у відповідність цілей грошово-кредитної політики до інтересів фінансової системи держави в цілому;
- удосконалення інструментів провадження грошово-кредитної політики;
- надання НБУ статусу, що відповідає сучасній ситуації у фінансовій сфері та ролі, яка на нього покладається;
- забезпечення прозорості Національного банку України;
- підвищення якості нагляду за діяльністю вітчизняних банків;
- активна структурна політика в галузі банківської діяльності;
- вдосконалення механізму кадрового забезпечення діяльності банків;
- дотримання стандартів корпоративного управління [26, с. 517];

4) боргова безпека, показником якої виступає рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету і руйнуванням вітчизняної фінансової системи.

Важливим показником платоспроможності держави є здатність виконання боргових зобов'язань. Тому дотримання фінансової безпеки залежить від стану обслуговування та погашення зовнішнього боргу.

Погашення зовнішнього боргу на сьогодні здійснюється за допомогою спеціально створеного структурного підрозділу Міністерства фінансів України — Головного управління обслуговування зовнішнього боргу України.

Значне використання запозичень протягом двох-трьох років створює фінансову піраміду, що зумовлює фінансовий крах усієї системи. Взагалі, про наростаючу кризу зовнішнього боргу будь-якої держави свідчить збільшення його співвідношення з ВВП, обсягом експорту, співвідношення імпорту до чистих золотовалютних резервів. У світовій практиці вважається прийнятним, якщо зростання державного боргу за рік не перевищує річного обсягу державних капіталовкладень.

До заходів підвищення боргової безпеки належать такі дії:

- удосконалення законодавчого забезпечення формування внутрішньої та зовнішньої заборгованості;
- узгодженість зі стратегією економічного розвитку, прогнозом ВВП, платіжного балансу, резервів НБУ;
- поліпшення процесів формування, обліку, обслуговування та контролю державних запозичень;

– розробка системи індикаторів щодо стану сукупного державного боргу;

– визначення оптимального обсягу заборгованості, яка б задовольняла потреби держави та спонукала до підвищення соціально-економічного розвитку;

– переведення частини заборгованості у державні цінні папери;

– встановлення єдиних стандартів розкриття інформації про державний борг для звітування про обсяги всіх складових державного прямого та умовного боргів;

– проведення скоординованої політики співвідношення між зовнішніми і внутрішніми запозиченнями;

– розробка механізму контролю за дотриманням річного ліміту зовнішніх запозичень і граничного розміру зовнішнього державного боргу, включаючи міжнародні запозичення державними органами місцевого самоврядування;

– запровадження зваженої системи управління державним боргом, за допомогою якої приймалися б рішення залежно від ситуації, що склалася у фінансовій сфері [25, с. 457–458];

5) безпека страхового ринку визначається рівнем забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, спроможним у разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування.

У страхуванні можна виділити наступні напрямки забезпечення належного рівня фінансової безпеки держави:

– зменшення рівня концентрації бізнесу у страховій діяльності;

– збільшення статутних фондів українських страховиків;

– зменшення ступеню залежності вітчизняного страхового ринку від кон'юнктури та спекулятивних очікувань іноземних страховиків;

– реалізація інвестиційної функції страхування;

– запровадження страхування фінансових ризиків [26, с. 517];

6) безпека фондового ринку — це оптимальний обсяг капіталізації ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торгівців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів та держави в цілому.

Щодо фондового ринку, то механізм його функціонування вказує на такі напрямки:

– адекватне уявлення про реальних суб'єктів корпоративного сектора національного бізнесу;

– забезпечення активності законодавчої і виконавчої влади в сфері розвитку фондового ринку;

– подолання корупції;

- захист національного емітента від деструктивних дій інвесторів;
- сприяння інформаційній прозорості емітента;
- розвиток корпоративної культури;
- підвищення конкурентноздатності фондового ринку;
- запобігання обігу на фондовому ринку грошей злочинного походження [26, с. 518];

7) банківська безпека, рівень стабільності якої є однією з домінант економічного зростання і характеризує ефективність грошово-кредитної та фінансової політики держави, її здатність забезпечити стабільність банківської системи і відповідно — зміцнення національної валюти.

Банківська система є найпотужнішим елементом фінансового сектору України, розвиток і функціонування якої має великий вплив на фінансову безпеку держави.

Вирішення проблеми стабільності банківської системи неможливе лише в рамках використання суто фінансово-грошового інструментарію, а повинно враховувати весь комплекс проблем, пов'язаних із піднесенням національної економіки.

До основних напрямів стратегії розвитку банківської системи потрібно віднести:

- забезпечення режиму чіткої узгодженості грошово-кредитної політики з вимогами зміцнення банківської системи і підвищення довіри до українських банків;
- створення законодавчої бази функціонування банківської системи;
- забезпечення відповідальності банків за прийняті ними зобов'язання перед державою, іншими банками, фізичними та юридичними особами;
- підвищення ролі НБУ в забезпеченні стійкого розвитку банківської системи, попередженні системних криз глобального характеру і масового банкрутства банків, що загрожує інтересам держави, суспільства, особи;
- створення системи органів нагляду за фінансовим станом банків і життя в разі необхідності відповідних заходів;
- активне включення банківського капіталу в структурні перетворення економіки;
- досягнення збалансованості попиту і пропозиції грошей шляхом послідовного зниження ставки рефінансування НБУ і відповідно підвищення попиту суб'єктів підприємницької діяльності на позичкові кошти;
- підвищення рівня управління активами і пасивами банків шляхом створення системи страхування ризиків [18].

Важливо домогтися, щоб національні гроші виконували функції накопичення. Однак це залежить не тільки від банківської системи, а значною мірою від економічної політики уряду.

В інтересах держави, щоб українські громадяни зберігали свої грошові заощадження в українських банках без страху їх втратити. Здійсни-

ти це можна лише за умов встановлення довіри до банківської системи з боку вітчизняного інвестора [15].

Також важливо, щоб представники банківської системи керувалися у своїй діяльності не лише власними інтересами, але й інтересами держави і суспільства, усвідомили важливу роль банківської сфери у розвитку національної економіки, становленні Української держави, зміцненні її економічної могутності;

8) інвестиційна безпека — рівень співвідношення між величиною інвестицій країни за кордон та отриманими інвестиціями, що задовольняє потреби внутрішньої економіки та підтримує позитивний платіжний баланс держави [25, с. 465].

Для підвищення рівня інвестиційної безпеки держави необхідно:

- усунути правові невизначеності;
- розмежувати повноваження державних органів у сфері приватизації, забезпечення прозорості і чіткої процедури приватизації інвестиційно-привабливих об'єктів, підвищення обґрунтованості оцінки майнових комплексів на основі застосування досконалих методичних документів, покращання якості ріелторських послуг;
- запровадити спрощений порядок видачі архітектурно-планувальних завдань і технічних умов на проектування будівництва, нормативно-го встановлення стислих термінів їх видачі;
- запровадити інститут гарантій регіональної влади і органів соціального забезпечення для отримання іпотечних кредитів під будівництво житла для незаможних громадян;
- скоротити терміни прийняття рішень про інвестування завдяки спрощенню організаційних процедур, покращання інформаційного забезпечення інвестиційних проектів;
- розробити і реалізувати довгострокову стратегію розвитку інвестиційного потенціалу держави [4].

Фінансова безпека являє собою складне явище, що складається із самостійних частин (об'єкт, суб'єкти), що виконують певні функції, і взаємодія між якими забезпечує фінансову безпеку держави.

Об'єктами фінансової безпеки держави є [21, С. 55-56]:

- **фінансові інтереси держави** — це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності, визначальні потреби держави;
- **фінансові ресурси держави** — податкові надходження, надходження від продуктивної діяльності, державних послуг, майна, позичкових коштів;
- **фінансова система держави**, зокрема, усі її сфери та ланки:

сфери фінансової системи: фінанси суб'єктів господарювання, державні фінанси, міжнародні фінанси, фінансовий ринок;

ланки фінансової системи: фінанси підприємств, фінанси домогосподарств, державний бюджет, цільові державні фонди, державний кре-

дит, фінанси державного сектора, ринок цінних паперів, ринок позичкових капіталів, фінанси міжнародних організацій, міжнародні розрахунки, страхування (особисте, майнове, відповідальності, підприємницьких ризиків).

Суб'єктами фінансової безпеки держави є [21, С. 56]: Президент України, Верховна рада України, Кабінет міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, Міністерство фінансів України, Державне казначейство, Державна контрольно-ревізійна служба, Національний банк України, комерційні банки, страхові компанії, Державна податкова адміністрація, Рахункова палата Верховної ради України, інвестиційні фонди, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

Елементами фінансової безпеки виступають ефективність, незалежність та конкурентоспроможність фінансової системи країни. Перша відображає здатність забезпечувати досягнення стратегічних та тактичних цілей розвитку держави, друга — здатність держави самостійно визначати цілі, механізми та шляхи її функціонування, а третя — здатність повноцінно виконувати свої завдання та функції в умовах існування та впливу фінансових систем інших країн та світових фінансових агентів.

На фінансову безпеку будь-якої країни безпосередньо впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори економічного середовища, до яких можна віднести динаміку іноземних (прямих та портфельних) інвестицій, стан платіжного балансу, параметри валютного курсу, розвиток міжнародного кредиту, рівень монетизації ВВП, динаміку державного боргу тощо. Вони по-різному впливають на підтримку рівня фінансової безпеки на макро-, мезо- та мікрорівнях, а також виступають основними індикаторами стану фінансової стабільності (незалежності) національної економіки держави (рис. 17. 2) [28].

Стратегія забезпечення економічних інтересів держави, які є головним індикатором її економічної, а відповідно, і фінансової незалежності, має включати систематизовану політику регулювання не тільки внутрішніх процесів на фінансовому ринку, але й зовнішніх факторів, які є пріоритетними на сьогоднішній день. В рамках економічного дискурсу визначаються «малі» та «великі» країни. Для малих країн, які безпосередньо не мають вагомego впливу на розвиток світової економіки, визначальними факторами, що впливають на фінансову незалежність, є зовнішній сектор, а саме іноземні інвестиції, міжнародні організації, зовнішній державний борг, міжнародні кредити тощо (рис. 17.3). Дані фактори визначають рівень залежності країни від зовнішніх факторів та можливість забезпечення стратегічних інтересів країни на світовій арені.

Механізм створення фінансової безпеки вимагає інноваційних технологій управління процесами. Саме конкурентоспроможність країни є інноваційною складовою в формуванні стратегії підтримання фінансової безпеки держави [28].

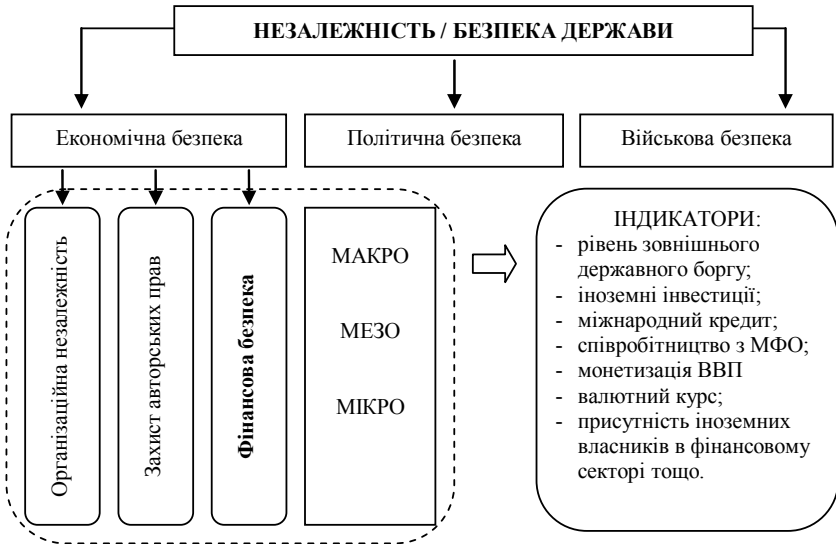

Рис. 17.2. Організаційно-економічна структура безпеки держави

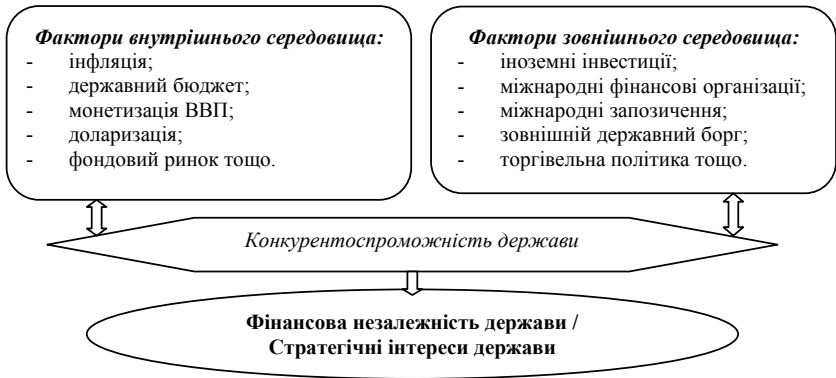

Рис. 17.3. Система факторів впливу на підтримання фінансової безпеки держави

Фактори, що впливають на фінансову безпеку держави поділяються на такі, що мають прямий і опосередкований вплив. В свою чергу, фактори прямого впливу поділяються на:

1) негативні:

- збереження високої інфляційної динаміки в країні;
- збільшення обсягу готівки поза банками у співвідношенні до ВВП;
- уповільнення темпів нарощування обсягів міжнародних резервів;
- посилення ризиків ліквідності банківської системи;
- зміна валютної структури депозитів;

2) позитивні:

- збільшення обсягів кредитування реального сектору економіки;
- підвищення гнучкості валютного курсу;
- активізація на ринку страхових послуг;
- виваженість боргової політики.

Фактори опосередкованого впливу здебільшого є негативними та включають:

- нерівномірність фінансування видатків;
- зростання обсягів кредиторської заборгованості між підприємствами;
- залежність фондового ринку від іноземного капіталу;
- низька активність інвесторів на ринку державних цінних паперів [26, с. 511].

Забезпечення фінансової безпеки України — це безупинний процес, який має здійснюватися з дотриманням низки принципів.

По-перше, необхідно розробити, прийняти і реалізовувати державну стратегію фінансової безпеки, що включатиме: визначення геофінансових зон впливу України; критерії та параметри фінансової системи України у відповідності до вимог фінансової безпеки; механізми і заходи виявлення загроз фінансової безпеки з характеристиками областей їхнього прояву та критеріями впливу на функціонування держави; методологію прогнозування, виявлення й запобігання виникнення факторів, що визначають загрози фінансової безпеки; дослідження по виявленню тенденцій і можливостей розвитку загроз; організацію системи органів державного контролю за забезпеченням фінансової безпеки; механізми і заходи фінансово-економічної політики для нейтралізації або пом'якшення впливу негативних факторів.

По-друге, визначити і затвердити на державному рівні сукупність національних інтересів у фінансово-кредитній сфері.

По-третє, постійно відстежувати загрози фінансовій безпеці.

По-четверте, переглядати основні напрями державної політики у сфері фінансової безпеки та приводити їх у відповідність до ситуації в фінансово-кредитній сфері й економіці.

По-п'яте, чітко визначити і забезпечити належне виконання функцій суб'єктів підсистеми фінансової безпеки.

По-шосте, безперервно проводити моніторинг основних індикаторів безпеки фінансово-кредитної сфери.

По-сьоме, виділяти критерії фінансово-кредитної сфери з точки зору дотримання її безпеки.

По-сьоме, підтримувати рівень фінансової безпеки в межах порогових значень її індикаторів.

Таким чином, забезпечення фінансової безпеки країни полягає у постійному підтриманні фінансово-кредитної сфери у такому стані, за якого досягатиметься її внутрішня і зовнішня збалансованість. Тільки комплексні дії вказаних вище напрямках дозволять забезпечити її стійкість до впливу загроз [26, с. 518].

17.2. Зовнішні та внутрішні загрози фінансової безпеки держави

Економічна криза в Україні призвела останнім часом до зниження економічної, зокрема, фінансової безпеки держави. Водночас на фінансову безпеку впливає дія численних внутрішніх і зовнішніх загроз. Тому забезпечення дієвої системи фінансової безпеки передбачає з'ясування і систематизацію явищ і подій, настання або здійснення яких прямо чи опосередковано може становити загрозу тому або іншому суб'єкту фінансової безпеки чи елементу фінансово-кредитної сфери. Узагальнюючи різні позиції щодо загроз фінансовій безпеці держави, а також аналізуючи норми вітчизняного законодавства у цій сфері, джерела потенційних і наявних загроз можна поділити на внутрішні і зовнішні. При цьому загрози фінансовій безпеці слід розглядати як наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України у фінансовій та економічній сферах.

Для визначення системи захисту фінансової безпеки необхідно ознайомитись із деякими поняттями, а саме: «катастрофа», «безпека», «національна безпека», «небезпека», «загроза» [30, С. 173].

Катастрофами називаються стрибкоподібні зміни, які виникають у вигляді раптової відповіді системи на повільну зміну зовнішніх умов [1].

Небезпекою вважають об'єктивно існуючу можливість негативного впливу на якесь явище, систему, механізм, соціальний організм, внаслідок чого йому може бути заподіяна шкода, що призведе до занепаду, кризового стану тощо.

Під безпекою розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів держави, регіону, підприємства, особистості від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Загроза — це явище, яке має намір заподіяти кому-небудь або чому-небудь ту чи іншу шкоду, збитки. Тобто, загроза — це конкретна і безпосередня форма небезпеки або сукупність негативних чинників чи умов. Загрози виникають внаслідок протиріч, які виникають як у середині, так і зовні соціально — економічної системи. Загрози фінансової безпеки

можливо визначити як негативні чинники чи явища, що мають суттєвий вплив.

Таким чином до *зовнішніх загроз фінансової безпеки держави* можна віднести [22; 25, с. 4513-452; 27]:

1) стрімкий розвиток процесу транснаціоналізації економічних зв'язків, процес глобалізації світового господарства;

2) світові фінансові кризи, які зачіпають усі держави через всесвітню фінансову систему;

3) глобальне наростання нестійкості світової фінансової системи, виникнення кризових тенденцій, нездатність сучасних фінансових інститутів (зокрема міжнародних) ефективно їх контролювати;

4) постійне збільшення значної маси капіталів, рух яких створює реальну загрозу фінансовій безпеці будь-якої країни;

5) міждержавна економічна інтеграція, включаючи її фінансову і валютну складову, яка призводить до відтоку капіталів з країни;

6) високий ступінь концентрації фінансових ресурсів в міжнародних фінансових організаціях, що призводить до управління ними фінансовими потоками в світі;

7) зростання фінансової влади транснаціональних корпорацій, які здатні впливати на економічні процеси окремих держав;

8) безпрецедентне взаємопроникнення внутрішньої і зовнішньої політики держав, які все більше і більше залежать від світових фінансових ринків;

9) відвертість фінансової системи для проникнення фінансових установ інших країн, що може призводити до цілеспрямованих протиправних дій з боку недружніх фінансових організацій;

10) використання фінансової системи з метою завоювання світового економічного простору окремими державами і міжнародними фінансовими організаціями;

11) надмірна залежність національних економік (зокрема, бюджету) від іноземних короткострокових інвестицій, що робить фінансові системи таких держав надзвичайно вразливими для проникнення із зовні;

12) різкі коливання ринку цінних паперів, що призводить до банкрутства багатьох фінансових організацій;

13) збільшення зовнішнього і внутрішнього боргу і дефіциту платіжного балансу, що не може негативно не позначитися на фінансовій системі країни;

14) зниження золотовалютних резервів НБУ, витрачених на підтримку курсу національної валюти в періоди зростання іноземної валюти (зокрема, курсу долара);

15) несприятливі макроекономічні умови, зниження основних показників фінансової системи: обсягу ВВП; темпів зростання ВВП;

16) високий рівень інфляції і інфляційні очікування.

Внутрішніми загрозами фінансової безпеки держави є:

- 1) вплив тіньових структур на фінансову систему;
- 2) розбіжності органів управління з приводу розподілу і використання ресурсів бюджетної системи;
- 3) залежність фінансових ринків від новітніх інформаційних технологій і нездатність таких ринків функціонувати в результаті збоїв інформаційних систем;
- 4) відсутність достатньої кількості фінансових інструментів для протистояння діям недружніх фінансових установ, які спрямовані на руйнування фінансової системи;
- 5) низький рівень бюджетної дисципліни і перманентний бюджетний дефіцит;
- 6) нестабільність цін, що сприяє погіршенню стану виробництва і зниженню купівельної спроможності населення;
- 7) нестійкість банківської системи, що призводить до кризових явищ в більшості банків і навіть банкрутству банківських інститутів;
- 8) нестабільність національної валюти, коливання якої призводить до зростання валютних ризиків і валютних очікувань;
- 9) слабка захищеність інтересів вкладників банківських установ, що сприяє зниженню довіри до всієї банківської системи на рівні держави;
- 10) зниження активізації інвестиційної діяльності, недостатність інвестиційних коштів, що призводить до погіршення становища в економічній і фінансовій системах держави;
- 11) відтік капіталу з реального сектору економіки і зниження обсягу інвестицій в основний капітал;
- 12) наявна ресурсна база банківських установ не містить достатнього обсягу необхідних довгострокових депозитів;
- 13) практично повна зупинка надання кредитів банківськими інститутами, що провокує погіршення стану економіки;
- 14) зниження середньої величини зареєстрованого статутного капіталу і частки банків з величиною статутного капіталу вище середнього, що свідчить про кризовий стан ряду великих банків;
- 15) часта зміна обов'язкових нормативів НБУ;
- 16) неповернення кредитів в банк і недоотримання прибутку внаслідок високоризикованої кредитної політики;
- 17) недостатність ліквідних активів у банківських установ як результат недотримання економічних нормативів НБУ.
- 18) неефективне регулювання і низький рівень правової культури у фінансовій сфері;
- 19) зниження інноваційної активності;
- 20) недостатній рівень золотовалютних резервів;
- 21) неефективність податкової системи та масове ухилення від сплати податків;
- 22) низький рівень доходів населення.

З огляду на наявність такої великої кількості загроз фінансової безпеки, важливо їх ідентифікувати та вчасно нейтралізувати. Для цього необхідно дотримуватись наступних принципів [26, с. 512-513]:

- сегментації, відповідно до якого загрози ідентифікуються в межах відповідного сектору фінансового ринку;
- суттєвості, тобто реагувати на ті загрози, що становлять об'єктивну небезпеку для одного або кількох елементів фінансової безпеки України (ефективності, незалежності або конкурентоспроможності);
- об'єктивності — передбачає обґрунтування наявності загрози за допомогою статистичних показників, опису чинних процедур управління або нагляду, або зазначенням відсутності такої процедури;
- повноти — вимагає ідентифікацію загрози з точки зору усіх можливих негативних її наслідків;
- динаміки, відповідно до якого при ідентифікації загрози мають бути враховані наявні її тенденції.

Мінімізація загроз та забезпечення інтересів фінансової безпеки країни здійснюється виключно на державному рівні з обов'язковим дотриманням розподілу повноважень щодо визначення фінансової політики та здійснення нагляду за її виконанням. Причому визначення фінансової політики, її пріоритетів та інтересів України у фінансовій галузі є функціональними обов'язками Президента та Верховної ради України. Нагляд здійснюють державні установи та комітети відповідно до своїх повноважень.

Основними принципами мінімізації загроз та забезпечення інтересів фінансової безпеки є:

- 1) формалізація загроз та інтересів;
- 2) наявність системи статистичних показників, які характеризують рівень загроз або рівень досягнення інтересів;
- 3) моніторинг кількісних характеристик загроз та інтересів фінансової безпеки;
- 4) авторизація заходів щодо мінімізації загроз та забезпечення інтересів.

Таким чином, необхідно на державному рівні здійснювати постійне відстеження і визначення основних загроз фінансовій безпеці. Адже це дозволяє підтримувати її на належному рівні та своєчасно розробляти й реалізовувати практичні заходи щодо зниження негативного впливу загроз чи їх повної нейтралізації.

17.3. Індикатори фінансової безпеки

Для оцінки рівня фінансової безпеки використовують різноманітні оціночні фінансові індикатори-показники, проблема формування яких до цього часу не знайшла свого логічного вирішення.

Індикатор (від лат. *indico* — вказую, визначаю) — елемент, що відображає процес або стан об'єкта спостережень, його якісні та кількісні характеристики [25, с. 452].

Обґрунтована система індикаторів дає змогу оперативно здійснювати аналіз фінансової безпеки різних об'єктів, попереджувати розвиток негативних тенденцій, вносити необхідні корективи як у повсякденну діяльність, так і на перспективу, прогнозувати розвиток подій.

Так, О.І. Барановський зазначає, що «фінансові індикатори характеризують тенденції розвитку фінансової та грошово-кредитної системи держави, що склалася, з точки зору її відповідності вимогам економічної безпеки держави. В їх ряду: завищення ставок відсотка за кредит порівняно з нормою прибутку; зниження частки довгострокових кредитів у кредитних вкладеннях в економіку; зниження рентабельності продукції; темпи інфляції і зростання заборгованості із заробітної плати та соціальних трансфертів; перекося в рівнях рентабельності й індексів цін виробників по галузях; дефіцит бюджету; збільшення частки витрат населення на придбання іноземної валюти» [4, с. 90].

Водночас, дослідники В.Т. Шлемко й І.Ф. Бінько вважають, що необхідно активно задіювати моніторингові дослідження в системі фінансової безпеки щодо тенденцій у змінах величин відповідних індикаторів. До когорти індикаторів, за якими доцільно проводити властиво моніторинг, ці автори відносять [29, с. 48]:

- дефіцит Державного бюджету;
- рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет України;
- рівень монетизації ВВП;
- ступінь доларизації національної економіки; швидкість обігу готівки;
- відсоткова ставка за банківський кредит;
- ставка рефінансування НБУ;
- відношення суми валових міжнародних резервів НБУ до загальної суми річного імпорту;
- валютний курс;
- питома вага довгострокових банківських кредитів у загальному обсязі наданих кредитів;
- відношення суми власних обігових коштів підприємств до суми залучених обігових коштів;
- питома вага податків в обсязі ВВП.

Дещо відмінний підхід, який ґрунтується на стані забезпеченості держави та населення матеріальними, трудовими та фінансовими ресурсами запропоновано Г. Пастернак-Таранушенко. Для його визначення необхідно використовувати систему критичних обмежень (СКО), що складається із трьох синтезованих (узагальнених) показників-індикаторів, через значення яких можна здійснювати моніторинг (відстеження) стану (рівня) безпеки держави.

Кожний із синтезованих показників має складатися з певної кількості простих показників, які збираються відповідними підрозділами Державного комітету статистики України, міністерств і відомств [19, с. 16].

Великий масив індикаторів фінансової безпеки, який дає змогу характеризувати її стан у статичі та динаміці, запропоновано М.М. Єрмоленком [12, с. 56]. Зокрема, до них він відносить:

- показники реального й номінального валового внутрішнього продукту;
- *індикатори бюджетного сектора*: дефіцит бюджету; доходи (податок на прибуток, податок на додану вартість, акцизний збір, прибутковий податок, доходи від зовнішньоекономічної діяльності тощо); доходи в цілому у відсотках до ВВП; видатки (по укрупнених статтях бюджету); фінансування дефіциту;

- *індикатори державного боргу*: внутрішній борг (у цілому, у відсотках до ВВП, у відсотках до доходів бюджету, витрати на обслуговування внутрішнього боргу); зовнішній борг, витрати на його обслуговування;

- *індикатори грошово-кредитного сектора*: стан платежів у народному господарстві; баланс доходів та грошових витрат населення; загальна грошова маса в обігу; рівень доларизації грошового обігу; грошова маса поза банками (готівка в обігу); грошова маса коштів на розрахункових і поточних рахунках; строкові депозити та інші кошти на рахунках капітальних вкладень підприємств та організацій, кошти Держстраху та валютні заощадження; кошти клієнтів за трастовими операціями банків; випуск в обіг готівки; розміщення грошової маси у підприємств та організацій (строкові депозити, депозити до запитання, інші кошти), у домашніх господарствах (заощадження, строкові депозити, депозити до запитання), валютні заощадження, кошти клієнтів за трастовими операціями банків (юридичних осіб, фізичних осіб); обсяг безготівкових розрахунків; повернення валютних коштів з-за кордону; розмір заборгованості із заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат; обсяги кредитного обслуговування народного господарства (у тому числі у національній валюті, в іноземній валюті); кредити НБУ; кредити комерційних банків (короткострокові кредити, довгострокові кредити, прострочена заборгованість нерезидентам у національній і іноземній валюті); депозити юридичних і фізичних осіб — нерезидентів (у національній валюті, в іноземній валюті); процентні ставки (встановлена облікова ставка НБУ, середня процентна ставка комерційних банків за кредитами, за депозитами); розміри тіньової економіки;

- *індикатори інфляції*: розмір інфляції в цілому по країні; зростання цін на продовольчі та непродовольчі товари, послуги, а також оптових цін підприємств;

- *індикатори інвестиційної сфери*: обсяг капітальних вкладень вітчизняних підприємств усіх форм власності; розмір іноземних інвестицій в акції вітчизняних підприємств; розмір іноземних кредитів в інвестиції

(у тому числі товарні, а також отримані під гарантії Кабінету Міністрів України);

– *індикатори валютного ринку*: обмінний курс гривні до долара США; обсяг валютних торгів; обсяги купівлі готівки; обсяги продажу готівки; золотовалютні резерви країни;

– *індикатори банківської системи*: кількість банків (за реєстром), у тому числі за формами власності; сплачений статутний фонд банків; середній розмір сплаченого статутного фонду на один діючий банк; розмір чистого прибутку банків; оборот банків;

– *індикатори фондового ринку*: національний індекс акцій; обсяг продажу цінних паперів та їх похідних; обсяг купівлі цінних паперів та їх похідних; обсяг щорічної емісії цінних паперів; обсяг випуску, розміщення й обслуговування ОВДП, ОЗДП, ОВДОП; кількість довірчих товариств; обсяг сплачених довірчими товариствами статутних фондів; розмір сплаченого статутного фонду на одне довірче товариство; загальна вартість активів, що управляється довірчими товариствами, обсяг їх доходів;

– *індикатори страхового сектора*: кількість страхових організацій; обсяг сплачених ними статутних фондів; розмір сплаченого статутного фонду на одну страхову організацію; обсяг страхових послуг; обсяг отриманих страхових премій [12, с. 67–69].

Ластовченко І. [17, с. 74–76] пропонує, щоб система фінансових показників була структурно розмежована на макроекономічні, зведені та індивідуальні. Так, він до макроекономічних фінансових показників відносить: загальний обсяг фінансових ресурсів; загальний обсяг доходів бюджетів; загальний обсяг видатків бюджетів; загальну величину зовнішнього та внутрішнього боргу; загальний обсяг грошових надходжень; загальний обсяг страхових і резервних фондів. Зведені показники поділяють: на зведені показники загальнодержавного рівня (витрати зведеного бюджету за основними напрямками витрат); показники, що характеризують фінанси економіки в цілому або окремих підрозділів; показники фінансового ринку.

Нікіфоров П.О., Кучерівська С.С. наводять наступний перелік індикаторів [18]:

- рівень перерозподілу ВВП через Зведений бюджет України;
- рівень монетизації ВВП;
- дефіцит державного бюджету;
- ступінь доларизації національної економіки;
- швидкість обігу готівки;
- процентна ставка за банківський кредит;
- ставка рефінансування НБУ;
- відношення суми валових міжнародних резервів НБУ до загальної суми річного імпорту;
- валютний курс;

- питома вага довгострокових банківських кредитів у загальному обсязі наданих кредитів;
- питома вага податків в обсязі ВВП;
- відношення суми власних оборотних коштів підприємств до суми залучених оборотних коштів.

Більш системний підхід запропоновано О.І. Барановським, який виділив структурні групи (підсистеми) індикаторів фінансової безпеки для характеристики об'єкта економічної й фінансової безпеки, а саме [4, с. 94–98]:

- індикатори фінансової безпеки громадян;
- індикатори фінансової безпеки домашніх господарств;
- індикатори фінансової безпеки підприємств, організацій і установ;
- індикатори фінансової безпеки галузі;
- індикатори фінансової безпеки регіонів;
- індикатори фінансової безпеки банківської системи;
- індикатори фінансової безпеки фондового ринку;
- індикатори фінансової безпеки держави.

До індикаторів фінансової безпеки держави О.І. Барановський відносить такі індикатори:

- розмір ВВП і національного доходу;
- приріст (падіння) ВВП;
- «розрив» ВВП (різниця між потенційним (умовно визначається як обсяг виробництва за умов повної зайнятості) і фактичним випуском продукції у відсотках, що дає змогу фіксувати значення «перегріву», або падіння виробництва);
- обсяг фінансових ресурсів країни;
- співвідношення обсягу фінансових ресурсів держави й ВВП частка перерозподілу ВВП через держбюджет;
- рівень збирання податків;
- співвідношення темпів зростання фінансових ресурсів, що формуються в реальному секторі економіки, до темпів зростання грошової маси в обігу;
- норма національних заощаджень;
- співвідношення між обсягами залученого капіталу та експортом вітчизняного капіталу;
- співвідношення цін на зовнішньому й внутрішньому ринках;
- розмір сукупних внутрішніх і іноземних інвестицій;
- відношення загального обсягу інвестицій (внутрішні й іноземні) до ВВП;
- відношення прямих іноземних інвестицій до ВВП;
- частка іноземних інвестицій у сукупних капітальних вкладеннях;
- величина іноземних інвестицій на душу населення;
- покриття потреби держави в інвестиційних ресурсах грошовою масою;

- обсяг іноземних кредитів;
- частка іноземного капіталу в сукупному капіталі банківської системи;
- співвідношення між прямими та портфельними інвестиціями;
- ризик інвестиційних проектів;
- роздрібний товарообіг;
- рівень і темпи інфляції;
- співвідношення між темпами інфляції та економічним зростанням;
- розмір грошової маси;
- відношення грошової маси до ВВП (рівень монетизації економіки);
- відношення грошової бази до ВВП;
- співвідношення готівки й грошової маси;
- співвідношення між темпами приросту грошової маси й економічного зростання;
 - співвідношення між темпами приросту грошової маси й кредиторської заборгованості;
 - відношення грошового агрегату M2 у національній валюті до грошової бази (грошовий мультиплікатор);
 - швидкість обігу грошових агрегатів;
 - співвідношення між темпами зростання грошової маси й споживчих цін;
 - співвідношення грошової маси й сумарної простроченої заборгованості;
 - ставка рефінансування (номінальна й реальна);
 - обсяг валютного ринку;
 - обсяг іноземної валюти відносно гривневої маси;
 - обсяг готівкової іноземної валюти до обсягу готівкових гривень;
 - номінальний обмінний курс гривні;
 - реальний обмінний курс гривні;
 - показник відхилення обмінного курсу гривні (частка відхилення курсу в обмінних пунктах від офіційного обмінного курсу);
 - співвідношення між валютним курсом і паритетом купівельної спроможності валют;
 - показник відхилення розподілу іноземної валюти (частка валюти, яка розміщується шляхом неринкових адміністративних механізмів і не продається на офіційних валютних торгах);
 - вартість підтримання одного пункту курсу національної валюти;
 - доларова відсоткова ставка;
 - обсяг валютних резервів;
 - достатність валютних резервів (відношення валютних резервів до обсягу імпорту);
 - рівень доларизації економіки;
 - стійкість національної валюти;

- рівень наповненості вартості національної валюти резервами в іноземній валюті;
- рівень бюджетного дефіциту;
- частка негрошових розрахунків у доходах і видатках держбюджету;
- бюджетний норматив на душу населення для *i*-го регіону з фінансування *i*-ої галузі бюджетного фінансування;
- кількість дотаційних регіонів;
- рівень дотаційності бюджетів адміністративно-територіальних одиниць;
- рівень фінансування мінімальних бюджетних потреб;
- частка зовнішніх запозичень у покритті дефіциту бюджету;
- співвідношення між темпами економічного зростання й бюджетним дефіцитом;
- співвідношення між величиною державних витрат і темпами приросту ВВП на душу населення;
- співвідношення офіційної й тіньової економіки;
- розмір вивезення капіталу за кордон;
- розрив у доходах між найбільш і найменш забезпеченими групами населення;
- чисельність населення із грошовими доходами, нижчими від прожиткового мінімуму;
- співвідношення імпорту до чистих золотовалютних резервів;
- розмір державного боргу (внутрішнього й зовнішнього);
- співвідношення внутрішнього й зовнішнього боргу до ВВП;
- обсяг зростання державного боргу за рік;
- відношення заборгованості Уряду за державними цінними паперами до ВВП;
- відношення обсягу зовнішнього боргу до загальних валютних надходжень країни;
- відношення валового державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг;
- відношення розміру обслуговування зовнішнього боргу до експорту (норма обслуговування боргу);
- відношення короткострокової зовнішньої заборгованості до поточних бюджетних надходжень;
- відношення сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів бюджету;
- відношення поточних потреб в обслуговуванні й погашенні внутрішнього боргу до податкових надходжень бюджету;
- співвідношення між обсягами внутрішньої й зовнішньої заборгованості;
- співвідношення між темпами зміни державного боргу й темпами економічного зростання;

- співвідношення рівня внутрішніх і світових цін;
- дефіцит платіжного балансу;
- загальний обсяг страхових і резервних фондів.

О.І. Барановський зазначає, що «відмінною особливістю індикаторів економічної й фінансової безпеки є їх порогове (мінімальне, максимальне, гранично припустиме) значення» [4, с. 94].

У Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України [16] виділено окремий блок як щодо індикаторів, так і їх порогових значень у контексті окремих елементів фінансової безпеки (табл. 17.3).

Таблиця 17.3

Індикатори та порогові значення індикаторів стану фінансової безпеки України

№ п/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
1. Бюджетна безпека		
1.1	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду), %	Не більше 30
1.2	Відношення дефіциту, профіциту державного бюджету до ВВП, %	Не більше 30
1.3	Покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, %	Не більше 30
1.4	Відношення дефіциту, профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	Не більше 5
1.5	Обсяг трансфертів з державного бюджету, % до ВВП	Не більше 15
1.6	Амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України, %	Не більше 30
2. Безпека грошового ринку та інфляційних процесів		
2.1	Відношення обсягу грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації), %	Не більше 50
2.2	Відношення ВВП до обсягу грошового агрегату М2 (швидкість обігу), кількість обертів	Не більше 2
2.8	Обсяг готівки, % до ВВП	Не більше 4
2.4	Рівень інфляції (до грудня попереднього року), %	Не більше 107
2.5	Частка довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих банківськими установами, %	Не менше 30
2.6	Рівень середньої процентної ставки кредитів банківських установ відносно інфляції, %	Не більше 5

№ п/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
3. Валютна безпека		
3.1	Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до дол. США до показників попереднього періоду, %	Не більше 6
3.2	Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), %	Не більше 25
3.3	балові міжнародні резерви України, місяці імпорту	Не менше 3
4. Боргова безпека		
4.1	Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	Не більше 55
4.2	Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	Не більше 25
4.3	Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	Не більше 200
4.4	Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	Не більше 70
4.5	Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	Не більше 12
4.6	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету, %	Не більше 20
4.7	Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	Не більше 30
4.8	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	Не більше 25
4.9	Відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	Не більше 30
5. Безпека страхового ринку		
5.1	Показник проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	8–12
5.2	Показник щільності страхування (страхові премії на одну особу), дол. США	Не менше 140

Закінчення табл. 17.3

№ п/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
5.3	Частка довгострокового страхування у загальному обсязі зібраних страхових премій, %	Не менше 30
5.4	Рівень страхових виплат, %	Не менше 30
5.5	Частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам, %	Не більше 25
5.6	Частка сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі, %	Не більше 30
6. Безпека фондового ринку		
6.1	Відношення обсягу номінальної капіталізації ринку акцій до ВВП, %	60—90
6.2	Дохідність облігацій внутрішньої державної позики, %	3—4
6.3	Частка покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу, %	Не більше 80
7. Банківська безпека		
7.1	Частка іноземного банківського капіталу у загальному обсязі банківського капіталу, %	Не більше 30
7.2	Обсяг кредитування банками реального сектору економіки, % до ВВП	Не менше 30

Індикатори фінансової безпеки можуть сигналізувати про тенденції виникнення або протікання тих чи інших проблемних ситуацій, диспропорції розвитку (табл. 17.4) [4, с. 99].

Хоча і наявні принципові підходи щодо індикаторів фінансової безпеки, однак фундаментальність та й масштабність проблеми, різноплановість самого змісту фінансової безпеки та її забезпечення вимагають також формування системної інформаційно-аналітичної бази моніторингу індикаторів фінансової безпеки, нормативного визначення основних джерел накопичення первинної інформації з питань фінансової безпеки на кожному рівні [4, с. 12; 8–10].

На даний час як у світі, так і в Україні сформовано значний масив індикаторів щодо визначення параметрів фінансової безпеки та її безпосереднього прояву у фінансовій системі. Їхнім спільним недоліком є те,

що вони охоплюють окремі складники фінансової безпеки, не даючи змоги інтегрально оцінювати та порівнювати різнорівневі фінансові системи. Окрім того, для їхнього визначення необхідна значна статистична база, яка не завжди є доступною для дослідників у первісному вигляді, що може спотворювати й кінцеву оцінку за допомогою даних індикаторів.

Таблиця 17.4

Сигналізування окремих індикаторів фінансової безпеки

Види індикаторів	Про що сигналізують
Підвищення рівня й темпів інфляції, зростання заборгованості по заробітній платі, соціальних виплатах	Порушення принципу справедливості щодо розподілу благ
Завищення відсоткових ставок, зниження частки довгострокових кредитів, зниження рівня рентабельності	Порушення принципу ефективності виробництва
Наявність бюджетного дефіциту	Розлад фінансової системи
Покриття бюджетного дефіциту зовнішніми позиками	Збільшення навантаження на платіжний баланс країни
Зростання частки витрат грошових доходів населення на придбання іноземної валюти	Втрата довіри до національної грошової одиниці
Наявність цінових диспропорцій	Завищена прибутковість одних галузей за заниженої прибутковості інших
Нарощування внутрішнього державного боргу в умовах падіння виробництва та інвестиційної активності	Держава потрапляє до «боргової пастки»
Зростання зовнішньої заборгованості на фоні спаду виробництва	Зростання залежності економічної політики держави від інтересів держав-кредиторів
Значна нерівномірність доходів як по галузевій, так і по територіальній вертикалі та по демографічній горизонталі	Порушення умов збалансованого функціонування національної економіки

Контрольні запитання

1. Розкрийте економічну сутність поняття «фінансова безпека держави».
2. Назвіть об'єкти та суб'єктів фінансової безпеки держави?
3. Назвіть основні загрози фінансовій безпеці держави.

4. У чому полягає сутність термінів «індикатор» та «порогові значення індикаторів»?
5. Визначте сутність «бюджетної безпеки держави».
6. З'ясуйте сутність поняття «боргова безпека». Охарактеризуйте основні індикатори, що визначають боргову безпеку. Назвіть основні заходи підвищення боргової безпеки.
7. Що належить до основних загроз фінансовій безпеці, які спонукає інфляція? Охарактеризуйте напрями антиінфляційної політики.
8. Визначте сутність валютної безпеки держави.
9. Які ви знаєте головні заходи щодо поліпшення діяльності банківського сектору?
10. З'ясуйте сутність поняття «інвестиційна безпека держави». Охарактеризуйте основні індикатори, що визначають інвестиційну безпеку.

Тести

1. *Об'єктом фінансової безпеки країни є?*
 - а) кредитна система;
 - б) грошова система;
 - в) фінансова система;
 - г) валютна система.
2. *Елементами фінансової безпеки виступають?*
 - а) ефективність фінансової системи країни;
 - б) незалежність фінансової системи країни;
 - в) конкурентоспроможність фінансової системи країни;
 - г) всі відповіді правильні.
3. *Факторами прямого впливу на стан фінансової безпеки країни є?*
 - а) посилення ризиків ліквідності банківської системи;
 - б) нерівномірність фінансування видатків;
 - в) залежність фондового ринку від іноземного капіталу;
 - г) низька активність інвесторів на ринку державних цінних паперів.
4. *Індикаторами боргової безпеки є?*
 - а) платіжний баланс;
 - б) обсяги внутрішніх та зовнішніх боргів держави;
 - в) рівень інфляції;
 - г) стабільність грошової одиниці.
5. *Рівень фінансової безпеки характеризують?*
 - а) індикатори;
 - б) коефіцієнти;

- в) показники;
- г) індекси.

6. Порогові значення індикаторів фінансової безпеки визначаються?

- а) експериментально на основі досвіду;
- б) з урахуванням граничних критеріїв, установлених для країн-кандидатів на вступ до ЄС;
- в) як співвідношення значень індикаторів попереднього року до значень поточного року;
- г) варіанти відповіді а) і б) правильні.

7. Критерієм безпечності внутрішніх та зовнішніх державних боргів є?

- а) здатність держави погашати борги;
- б) спроможність держави погашати й обслуговувати їх;
- в) надмірне збільшення соціальних видатків порівняно із темпами зростання ВВП;
- г) варіанти відповіді а) і в) правильні.

8. Забезпеченню податкової безпеки України сприятиме?

- а) оптимальне співвідношення прямих і непрямих податків;
- б) упорядкування податкових пільг;
- в) обґрунтування системи диференційованих ставок податків;
- г) всі відповіді правильні.

9. Безпечним вважається зовнішній державний борг, що не перевищує?

- а) 20 %;
- б) 40 %;
- в) 60 %;
- г) 70%.

10. Загрози фінансової безпеки поділяються на?

- а) зовнішні та внутрішні;
- б) економічні та соціальні;
- в) національні та регіональні;
- г) прямі та непрямі.

11. Основними принципами мінімізації загроз та забезпечення інтересів фінансової безпеки є?

- а) формалізація загроз та інтересів;
- б) наявність системи статистичних показників, які характеризують рівень загроз або рівень досягнення інтересів;
- в) моніторинг кількісних характеристик загроз та інтересів фінансової безпеці;
- г) всі відповіді правильні.

12. *Забезпечення фінансової безпеки держави досягається використанням таких методів?*

- а) збирання і аналітична обробка інформації;
- б) моніторинг;
- в) математичне програмування;
- г) теорія ігор.

13. *До суб'єктів фінансової безпеки відноситься?*

- а) Національний банк України;
- б) Міністерство фінансів;
- в) Президент України;
- г) всі відповіді правильні.

14. *Принципами забезпечення фінансової безпеки країни є?*

- а) необхідність розроблення, прийняття і реалізації державної стратегії фінансової безпеки;
- б) узгодження інтересів різних рівнів державного та місцевого управління;
- в) відповідність політичної влади цінностям, на яких базується той або інший режим, і який відповідає інтересам, потребам і сподіванням населення;
- г) немає правильної відповіді.

15. *Фінансова безпека — це?*

- а) складова економічної безпеки країни, заснована на незалежності, ефектності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної складової;
- б) сукупність умов і факторів, що забезпечують стабільне й стійке функціонування інститутів фінансового посередництва, здатних до мобілізації й перерозподілу капіталів у сфері найбільш ефективного застосування;
- в) захищеність фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин; певний рівень незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів;
- г) всі відповіді правильні.

16. *Мінімізація загроз та забезпечення інтересів фінансової безпеки країни здійснюється на?*

- а) державному рівні;
- б) регіональному рівні;
- в) місцевому рівні;
- г) всі відповіді правильні.

17. *До позитивних факторів фінансової безпеки відноситься?*

- а) висока інфляційна динаміка в державі;
- б) зміна валютної структури депозитів;

- в) гнучкість валютного курсу;
- г) уповільнення темпів нарощування обсягів міжнародних резервів.

18. Наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють суттєву небезпеку національним фінансовим інтересам — це?

- а) загрози суверенітету держави;
- б) загрози фінансової безпеки;
- в) загрози фінансовому стану підприємств;
- г) загрози фінансового ринку.

19. Напрямок забезпечення фінансової безпеки у грошово-кредитній сфері є?

- а) підвищення якості нагляду за діяльністю вітчизняних банків;
- б) запровадження страхування фінансових ризиків;
- в) збалансованість бюджету;
- г) регулювання діяльності ломбардів.

20. Напрямок забезпечення фінансової безпеки у бюджетній сфері є?

- а) забезпечення транспарентності НБУ;
- б) запровадження страхування фінансових ризиків;
- в) збалансованість бюджету;
- г) розвиток лізингових послуг.

Глосарій

Боргова безпека — рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованостей з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень й оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету та руйнуванням вітчизняної фінансової системи.

Бюджетна безпека — спроможність бюджетної системи забезпечити платоспроможність держави під час збалансування доходів і видатків та ефективне використання бюджетних коштів у процесі виконання функцій держави.

Валютна безпека держави — забезпеченість держави достатніми валютними коштами, підтримування стабільності внутрішньої та зовнішньої купівельної спроможності грошової одиниці, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, виконання міжнародних зобов'язань; стан курсоутворення, спрямований на розвиток вітчизняного експорту та приплив іноземних інвестицій.

Валютне регулювання — регламентація державою міжнародних розрахунків і порядку проведення валютних операцій.

Валютний контроль — контроль за дотриманням валютного законодавства, за порушення якого передбачаються штрафи, санкції та позбавлення ліцензій.

Валютний коридор — можливе мінімальне та максимальне відхилення офіційного курсу національної грошової одиниці до іноземних валют.

Державний фінансовий контроль — вид контролю, що здійснюють вищі органи влади разом з функціями управління фінансовою системою. Цей контроль охоплює загальнодержавний і відомчий контроль. На вищому рівні загальнодержавний фінансовий контроль здійснює Верховна Рада України.

Інвестиційна безпека держави — рівень співвідношення між розміром інвестицій країни за кордон та отриманими інвестиціями, який задовольняє потреби внутрішньої економіки та підтримує позитивний платіжний баланс держави.

Індикатор — елемент, що відображає процес або стан об'єкта спостережень, його якісні та кількісні характеристики.

Інфляція — підвищення загального рівня цін в економіці, спричинене зниженням купівельної спроможності грошей, унаслідок переповнення каналів обігу надлишковою кількістю паперових грошей, незабезпечених відповідним зростанням товарної маси.

Платіжний баланс — співвідношення між сумою платежів, здійснених певною країною за кордоном, і сумою надходжень до цієї країни з-за кордону за певний період (рік, квартал, місяць).

Фінансова безпека держави — ступінь захищеності фінансових інтересів держави, спроможність держави ефективно формувати та раціонально використовувати фінансові ресурси, достатні для задоволення її потреб, виконуючи зобов'язання та забезпечуючи соціально-економічний розвиток.

Література

1. Арнольд В. И. Теория катастроф — 3-е изд., доп. — М.: Наука Гл. ред. физ.-мат. лит., 1990. — 128 с.
2. Артус М. М. Засади формування фінансової парадигми в сучасних умовах розвитку ринкової економіки України // Фінанси України. — 2006. — №5. — С. 63–70.
3. Барабаш Н. С., Никонович М. О. Удосконалення системи державного фінансового контролю // Фінансовий контроль. — 2005. — №3. — С. 44–46.
4. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення): Монографія. — К.: КНТЕУ, 2004. — 759 с.

5. *Бурцев В. В.* Факторы финансовой безопасности России // Менеджмент в России и зарубежом. — 2001. — №1. — С. 12–14.
6. Бюджет-2010. Експертно-аналітична доповідь // за ред. д. е. н., проф. О.А. Кириченка. — К.: Дорадо-друк, 2009. — 48 с.
7. *Вашай Ю. В., Дорошенко О. О.* Роль державного фінансового контролю в забезпеченні фінансової безпеки держави // Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vnuvgrp/ekon/2009_4_2/v48ek065.pdf
8. *Головченко О. М.* Економічна безпека України і показники її оцінки // Вісник Одеського ін-ту внутрішніх справ. — 2004, № 2. — С. 237–240.
9. *Денисюк В.* Щодо вдосконалення системи індикаторів для управління інноваційним розвитком// Економіст. — 2004, № 6. — С. 55–59.
10. *Долішній М., Побурко Я., Карпов В.* Про рівномірність економічного розвитку регіонів України// Регіональна економіка. — 1997, № 2. — С. 7–17.
11. *Дорош Н. І.* Державний фінансовий контроль: зарубіжний досвід і шляхи вдосконалення // Фінанси України. — 1998. — №1. — С. 47–55.
12. Засади формування бюджетної політики держави: Монографія / За наук. ред. М. М. Єрмошенка. — К.: НАУ, 2003. — 284 с.
13. *Кириченко О. А., Белоусова І. А.* Теорія та практика економічної безпеки держави в умовах глобальної фінансової кризи // Вісник економіки транспорту і промисловості. — 2010. — №29. — С. 26–32.
14. *Комарницький І. М., Франів І. А., Комарницький Б. М.* Сутність і шляхи забезпечення фінансової безпеки держави // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). — 2010. — Вип. 2(49). — С. 22–28.
15. *Кульпінський С.* Роль фінансової безпеки України в поглибленні інтеграційних стосунків з європейськими країнами. — Режим доступу: <http://www.uceps.org/ua/show/251/>
16. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджена Наказом Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007 р.
17. *Мунтіян В. І.* Економічна безпека України. — К.: КВІЦ, 1999. — 464 с.
18. *Нікіфоров П. О., Кучерівська С. С.* Сутність та значення фінансової безпеки страхової компанії // Фінанси України. — 2006. — № 5. — С. 65–77.
19. *Пастернак-Гаранушенко Г.* Економічна безпека держави: статика процесу забезпечення. — К.: Кондор, 2002. — 302 с.
20. *Ревак І. О.* Механізм забезпечення фінансової безпеки України: теоретичний аспект // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. Збірник наук. праць. — 2009. — Вип. 2. — С. 238–247.

21. *Ревак І. О.* Об'єкти та суб'єкти фінансової безпеки — базові складові системи фінансової безпеки держави // Вісник економіки транспорту і промисловості. — 2010. — №29. — С. 54–57.

22. *Срібний В. І.* Зовнішні та внутрішні загрози фінансової безпеки на регіональному рівні // Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Ekopr/2009_2-3/d7.pdf

23. *Стефанюк І.* Державний аудит як ефективна форма контролю суспільних фінансів і майна // Вісник КНТЕУ. — 2006. — №5. — С. 22–30.

24. *Сухоруков А. І., Ладюк О. Д.* Фінансова безпека держави. Навчальний посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 192 с.

25. Фінанси: курс для фінансистів Навч. посіб. / За ред. В.І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — 567 с.

26. Фінанси: курс для фінансистів. Підручник. / За ред. д.е.н., проф. Буряка П. Ю., д.е.н., проф. Вихор О. Б. — К.: «Хай-Тек Прес», 2010. — 528 с.

27. Фінанси: підручник / [С. І. Юрій, В. М. Федосов, Л. М. Алексеєнко та ін.]; за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.

28. *Шевченко О. Ю.* Теорія фінансової безпеки: інноваційні підходи // Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu/Ekon/2009_6/28.pdf

29. *Шлемко В. Т., Бінько І. Ф.* Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : монографія. — К.: НІСД, 1997. — 144 с.

30. *Яценко Н. М.* Поняття та структура фінансової безпеки // Збірник наукових праць «Економічний простір». — 2008. — №13. — С. 170–174.

Тема 18

ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНЕНОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ

- 18.1. Основні аспекти фінансової системи Сполучених Штатів Америки.*
- 18.2. Фінансова система Японії та особливості її функціонування.*
- 18.3. Фінансова система Великої Британії.*
- 18.4. Основні положення структури фінансової системи Франції.*
- 18.5. Особливості функціонування фінансової системи Німеччини.*
- 18.6. Основи функціонування фінансової системи Скандинавських країн.*

18.1. Основні аспекти фінансової системи Сполучених Штатів Америки

Сполучені Штати Америки (США) — лідер світової економіки, одна з найбільших за територією і населенням країна у світі. Розвиток економічних процесів в Америці є головним генератором змін в економіці всього світу. Ділова активність США — головний індикатор для світової економіки, безпосередньо має вплив на зміни циклу і руху господарського стану інших країн, впливає на структуру міжнародного фінансового обміну [3, с. 475].

США є президентською республікою з федеративною формою устрою. Кожен штат має республіканські повноваження, свою законодавчу, виконавчу й судову гілку влади [2, с. 101].

Починаючи із середини ХХ ст. уряд США намагається поєднати грошово-кредитну та бюджетну політику для досягнення подвійної мети — повної зайнятості та цінової стабільності. Грошово-кредитна політика визначає спрямування кредитів, наявність та швидкість грошового обігу, а бюджетна політика полягає у розподілі витрат та забезпеченні надходження податків [4, с. 436].

Важливу роль в еволюції і формуванні сучасної грошово-кредитної системи США відіграли два компоненти:

– металевий обіг на основі благородних металів (золотомонетний обіг як основа грошової системи проіснував у США майже півтора століття). Це менше, ніж у європейських країнах, оскільки власна грошова система в американській державі почала формуватися тільки наприкінці ХVІІІ ст.;

– кредитний обіг на базі банкнот федеральних резервних банків (діє досі).

У XVIII ст. грошовий обіг на американському континенті регламентувався англійським законодавством і обслуговувався переважно іноземними грошима. Роком народження американської національної валюти вважається 1785-й, коли рішенням Конгресу США національною грошовою одиницею було визначено долар США (перебуває в обігу з 1786 р.) [1, с. 31; 4, с. 436]. А фактично національна система грошового обігу стала формуватися з 1792 р., після прийняття закону про карбування монет (згідно з яким у країні офіційно було введено біметалеву грошову систему валюти). Період біметалізму фактично закінчився у 1873 р. (згідно з рішенням уряду Сполучених Штатів про закінчення вільного карбування срібла).

Поява банкнот у складі грошової системи США припадає на кінець XVIII ст. (період громадянської війни 1861-1865 рр.). 1863 р. було прийнято федеральний закон про створення національної банківської системи (Федеральної резервної системи). Згідно з цим законом виключне право емісії банкнот надавалося федеральним резервним банкам.

Найбільше золотих монет у складі готівкового грошового обігу в США було перед громадянською війною: 1860 р. їх питома вага досягла майже половини готівкової грошової маси. Під час громадянської війни, коли вільний обмін паперових грошей на золото було скасовано й емісія незабезпечених паперових грошей різко зросла, населення почало зберігати золоті монети як скарби. В результаті цих змін до часів повоєнного відновлення економіки в 1870 р. питома вага золотих монет у готівковому грошовому обігу становила близько 10%. Максимальне збільшення питомих ваги золотих монет сталося 1900 р., коли їх грошовий обіг перевищив 29%. Після цього відбувалося тільки його зниження.

Важливим кроком для зміцнення грошової системи США й упорядкування емісії грошей стало законодавче затвердження в 1900 р. золотого стандарту, який проіснував до 1934 р.

Падіння ролі золотих монет у готівковому обігу до початку XX ст. — об'єктивний процес, і пояснюється змінами у складі грошової системи під впливом розвитку економіки країни. В цей період зростає кількість розрахунків через банки з використанням кредитних інструментів, водночас у складі готівкового монетного обігу збільшується частка банкнот. Їх золоте забезпечення мало значний вплив на становлення й розвиток грошово-кредитної системи США наприкінці XIX-початку XX ст.

Економіка Сполучених Штатів не зазнала руйнівного впливу Першої світової війни, тому державі вдалося зберегти золотий обіг довше за європейські країни. США були змушені відмовитися від золотого стандарту через економічну кризу 1929-1933 рр., і це призвело до радикальних змін в економіці та устрої грошово-кредитної системи країни. З-поміж

багатьох заходів щодо перебудови грошово-кредитної системи США найважливішими стали відмова від золотомонетного обігу й наступна девальвація долара. У ході реформи грошової системи під час кризи державна влада США фактично провела націоналізацію монетарного золота.

Два прийнятих законодавчих акти зобов'язали банки і фірми продати наявне в них золото федеральним резервним банкам та казначейству за офіційним курсом. Було введено заборону на володіння монетарним золотом і операції з ним для приватних осіб, компаній і банків. Ці заходи дозволили запобігти спекуляції дорогоцінним металом в умовах нестабільності грошової системи після кризи. На початку 1934 р. проведено девальвацію долара США. І хоча офіційний золотий вміст було встановлено, обмін доларів на золото у внутрішньому обігу припинився і діяв тільки у сфері валютних розрахунків до 1971 р.

Золотомонетний грошовий обіг став базою для сучасної грошово-кредитної системи [1, с. 31-33].

Гроші у США випускають у формі монет і паперових купюр. Згідно з федеральним законом, тільки Міністерство фінансів США та Федеральна резервна система (ФРС) можуть виготовляти валюту США. Міністерство фінансів карбує монети, а ФРС разом з Міністерством фінансів випускають кожний окремих тип паперових грошей відповідно до купюри США та купюри ФРС. На банкнотах США міститься офіційний девіз держави: «Ми віримо в Бога».

Монети випускаються у кількох номіналах відповідно до їх вартості: «пенні» або один цент — одна сота долара; «нікель» або п'ять центів — п'ять сотих долара; «дайм» або 10 центів — десять сотих долара; «чвертка» або 25 центів — четверта частина долара; монета у 50 центів і монета в один долар.

Паперові гроші, що друкуються у США, складаються майже виключно з купюр ФРС, які випускають 12 регіональних резервних банків ФРС. Ці купюри друкуються номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50 та 100 дол. До 1946 р. федеральні резервні банки випускали також купюри вартістю 500, 1000, 5000 та 10000 дол. (за межами США як платіжний засіб їх не приймалися).

Міністерство фінансів випускає сьогодні лише один тип паперових грошей — купюри вартістю 100 дол. Як на купюрах США, так і на купюрах ФРС містяться надруковані підписи міністра фінансів та скарбника США. Також треба сказати, що США ніколи не вважали і не вважають недійсною валюту, яка перебуває в обігу. Старі банкноти країною не анулюються і не знецінюються,

Але грошова маса у США складається не лише з монет і паперових грошей. Депозити чекових рахунків також вважаються різновидом грошей, оскільки люди їх витрачають. Фактично майже три чверті всіх пла-

тежів у США здійснюються чеками. Коли комерційні банки дають позики, вони можуть створювати чеково-депозитні гроші, надаючи позичальникові додатковий кредит на його депозитний рахунок.

ФРС контролює процес створення грошей за допомогою резервних вимог, тобто правил, згідно з якими комерційні банки повинні зберігати частину грошей у власних сховищах або в депозитах федеральних резервних банків у певній мінімальній пропорції відповідно до своїх депозитних пасивів. Контролюючи резервну масу доларів, ФРС контролює у такий спосіб доларовий обсяг банківських позик.

Федеральна резервна система (ФРС) США — це центральна установа у банківській системі, що відповідає за монетарну політику США, іншими словами — центральний банк країни («банк банків», агент уряду при обслуговуванні державного бюджету).

Федеральну резервну систему створено у 1913 р. (дві спроби утворити центральний банк США у 1811 та у 1836 р. були невдалі). Ворожості американців до заснування центрального банку поклала край паніка у 1907 р. Тому в 1908 р. закон Олдрича-Ріланда визначив завдання розробити проект організації центрального банку. У 1913 р. згідно із законом «Про Федеральну резервну систему» створюється ФРС з 12 федеральними резервними банками.

ФРС засновано Конгресом для посилення нагляду за банківською системою та припинення банківських криз, що періодично виникали у ХІХ ст. Внаслідок Великої депресії 30-х років Конгрес наділив ФРС правом змінювати резервні вимоги до комерційних банків і регулювати маржу фондових ринків. З часом було прийнято й інші закони, що полегшили можливість ФРС давати кредити при наблизненні фінансових катастроф.

Під час Другої світової війни діяльність ФРС зводилася до надання права Міністерству фінансів США шукати позики під невисокий процент. Коли з початком конфлікту в Кореї комерційні банки почали продавати велику кількість цінних паперів Міністерства фінансів, ФРС енергійно скуповувала їх, щоб запобігти падінню цін на них. У 1951 р. ФРС уклала угоду з Міністерством фінансів про незалежність своєї політики від фінансування з боку Міністерства. Вона зосередила зусилля на стабілізації національної економіки — утримувала процентні ставки на низькому рівні під час зниження ділової активності та підвищувала їх у періоди швидкого економічного зростання. Наприкінці 50-х років ФРС приділяла особливу увагу стабілізації цін та обмеженню збільшення грошової маси, а в 60-х роках спрямовувала зусилля на досягнення повної зайнятості та розвиток виробництва.

У 70-х роках кредитна експансія стала занадто стрімкою, і економіка почала потерпати від зростання інфляції. З 1979 р. ФРС проголосила нову політику, спрямовану на безпосередній контроль за грошовою масою, що перебуває в обігу, а не за процентними ставками. Завдяки такій полі-

тиці вдалося сповільнити темпи збільшення грошової маси, обмежити кредитну експансію та знизити рівень інфляції. Втім, на початку 80-х років така політика спричинила і спад ділової активності. У 1982 р. ФРС знову послабила контроль за збільшенням грошової маси, активізувавши діяльність щодо зниження процентних ставок [4, с. 436-437].

Головними функціями Федеральної резервної системи є [1, с. 33]:

- здійснення впливу на пропозицію грошей і кредиту;
- регулювання і нагляд за діяльністю фінансових інституцій;
- здійснення функцій банківського та фінансового представника держави.

На сьогодні формально ФРС складається з декількох структурних одиниць (рис. 18.1) [1, с. 34; 4, с. 438].

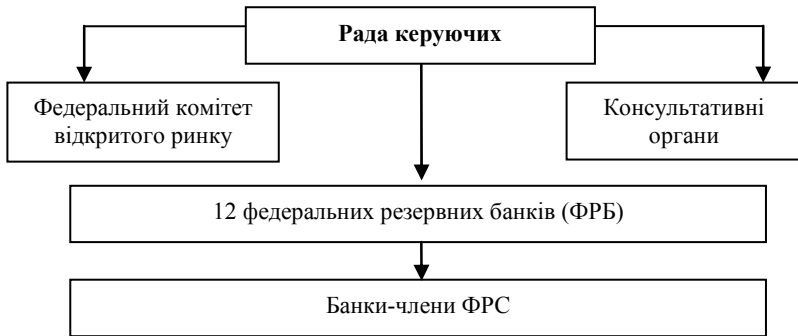

Рис. 18.1. Організаційна структура Федеральної резервної системи США

За структурою та принципами управління ФРС суттєво відрізняється від центральних банків інших країн. Один із головних принципів, покладений в її основу при заснуванні, — врахування інтересів місцевих банків щодо недопущення централізації управління грошово-кредитною системою країни. Відповідно до цього принципу відбувся і розподіл території США на 12 резервних округів, у кожному з яких було організовано федеральний резервний банк. Очолила цю систему Рада керуючих, що знаходиться у Вашингтоні. Це забезпечило єдність грошової системи держави та її ефективність.

Правовий статус ФРС обумовлений тим, що федеральні резервні банки тісно пов'язані з урядом США й усією системою державних установ. З іншого боку, федеральні резервні банки формально не є державними, тому що їхній капітал утворюється за рахунок внесків приватних комерційних банків, які стають членами ФРС [1, с. 33].

ФРС на практиці функціонує як об'єднаний центральний банк, що контролюється *Радою керуючих*, і зокрема головою Ради керуючих. Рада керуючих ФРС складається із семи чоловік (включаючи голову) і відіграє вагомий роль у прийнятті рішень ФРС. Кожний керуючий призначається Президентом США і затверджується сенатом. Керуючі виконують свої обов'язки протягом лише одного 14-річного строку і делегуються від 12 федеральних резервних округів [4, с. 438]. Один із членів Ради керуючих обирається її головою терміном на чотири роки. Основні функції Ради керуючих ФРС [1, с. 34]:

- встановлення передбачених законом у межах норм обов'язкових резервів, які банки-члени мають утримувати на рахунках у федеральних резервних банках;
- розгляд та затвердження облікових ставок, що встановлюються федеральними резервними банками;
- визначення розмірів, маржі за банківськими позиками під біржові цінні папери;
- визначення політики щодо купівлі та продажу державних цінних паперів;
- здійснення нагляду за діяльністю федеральних резервних банків;
- нагляд за емісією та вилученням з обігу банкнот;
- регулювання відносин федеральних резервних банків з іноземними банками.

Голова Ради керуючих впливає на Раду керуючих через право встановлювати порядок денний засідань Ради, виступати від імені ФРС і вести переговори з Конгресом і Президентом США (голова також впливає на Раду своїм авторитетом) [4, с. 439].

Федеральний комітет відкритого ринку. Найважливіший орган щодо грошово-кредитної політики ФРС. Його було засновано в 1936 р. при Раді керуючих. Федеральний комітет з операцій на відкритому ринку відповідає за політику сприяння економічному зростанню, зайнятості населення, стабільності ціноутворення та сталості механізму міжнародної торгівлі й платежів. Його основною функцією є вплив на кон'юнктуру ринку через механізми фінансового та грошового ринків.

До складу комітету входить сім членів Ради керуючих, президента ФРБ Нью-Йорка та президентів чотирьох інших ФРБ. Щороку звіт про діяльність комітету включається у загальний звіт Ради керуючих перед Конгресом США [1, с. 34–35].

Федеральний комітет фактично не купує і не продає цінних паперів, а надсилає директиву до торгового бюро ФРБ Нью-Йорка, де керуючий внутрішніми операціями на відкритому ринку здійснює нагляд за купівлею-продажем державних цінних паперів.

Для контролю за загальною масою грошей в обігу і кредитів у національній економіці ФРС використовує такі основні важелі:

Регулювання облікової ставки або ставки процентів, які сплачують комерційні банки за позичені у резервних банків гроші. Підвищуючи (знижуючи) облікову ставку, ФРС може заохочувати (або навпаки) комерційні банки до купівлі позик, впливаючи на розмір одержуваного банками прибутку за надані позики.

Встановлення норми обов'язкового резервування. Це певний відсоток депозитів, величину якого встановлює ФРС і який комерційні банки зобов'язані тримати в готівковій формі у своїх сховищах або ж у формі депозитів — у регіональному резервному банку. Резервні депозити не можна використовувати для надання позик.

Операції на відкритому ринку, тобто купівля-продаж державних цінних паперів. Коли ФРС скуповує державні цінні папери у банків або в інших закладів та осіб, вона платить за них чеком (нове джерело грошей, які вона друкує), виписаним на себе. Коли цей чек депонується у банку, то створюються нові резерви, частину з яких банк може позичати або інвестувати, збільшуючи тим самим грошову суму [4, с. 439–440].

Федеральні резервні банки. Створені Конгресом США як функціональні органи централізованої банківської системи країни. Федеральні резервні банки здійснюють оперативний зв'язок з іншими комерційними банками. Кожен такий резервний банк очолюється правлінням із дев'яти директорів (шестеро обираються банками-членами округу, троє призначаються Радою керуючих, причому один із них стає головою правління) [1, с. 35].

До функцій федеральних резервних банків входять [4, с. 439]:

- здійснюють кліринг чеків;
- емітують нові гроші;
- вилучають зношені гроші з обігу;
- оцінюють окремі заявки на злиття банків;
- керують і надають дисконтні позички банкам у своїх округах;
- досліджують стан банків-членів;
- залучаються до здійснення монетарної політики (встановлюють облікову ставку, вирішують, які банки можуть отримувати дисконтні позички від ФРБ, обирають одного банкіра для служби у Федеральній консультативній раді).

Територія США поділена на 12 федеральних резервних округів. У головному місті кожного округу знаходиться федеральний резервний банк, який здійснює емісію банкнот та інші функції центрального банку для комерційних банків округу. Більшість федеральних резервних банків мають відділення [1, с. 35].

Банки-члени ФРС. Приблизно 40% (майже 10 тис.) комерційних банків США є членами ФРС. Державні банки зобов'язані бути членами ФРС, банки штатів можуть приєднатися до неї, виконавши певні вимоги. Кожен банк-член ФРС зобов'язаний купувати державні цінні папери (на

суму до 6% від власного сплаченого капіталу) в окружному резервному банку та прийняти умову обов'язкових перевірок їхніх операцій представниками ФРС [1, с. 35].

Консультативні органи. До них належать Федеральна консультативна рада, Консультативна рада з питань стану споживачів та Консультативна рада з питань діяльності ощадних установ. Федеральна консультативна рада проводить наради з Радою керуючих з економічних і банківських питань та дає рекомендації щодо діяльності ФРС. До складу ради входить дванадцять членів — по одному від кожного резервного округу. Консультативна рада з питань становища споживачів консультує Раду керуючих із питань захисту інтересів споживачів. Консультативна рада з питань діяльності ощадних установ надає інформацію та результати аналізу проблем ощадних установ. До складу ради входять представники ощадних банків, позиково-ощадних асоціацій, кредитних спілок.

До важелів впливу на грошово-кредитну політику ФРС належать:

- регулювання облікової ставки — ставки відсотків, що їх сплачують комерційні банки за позичені у федеральних резервних банків гроші;
- встановлення норми обов'язкового резервування — відсоток депозитів, встановлений ФРС, які комерційні банки зобов'язані тримати готівкою у сховищах або на депозитних рахунках у федеральних резервних банках;
- операції на відкритому ринку (купівля-продаж державних цінних паперів) [1, с. 35–36].

В кредитній системі США найважливішу роль відіграють банки. Комерційні банки відіграють особливу роль у грошово-кредитній системі США і поділяються на універсальні комерційні банки та спеціалізовані комерційні банки.

Універсальні банки — тип комерційних банків, які здійснюють усі види банківських операцій, включаючи кредитування приватних компаній, фізичних осіб, фермерів та держави, розміщують депозити, здійснюють розрахунково-касове обслуговування, міжнародні валютно-розрахункові операції, управління активами та інші послуги.

У структурі активів універсальних комерційних банків близько 20% припадає на долю дрібних і середніх комерційних банків регіонального і місцевого типів.

Спеціалізовані банки — тип комерційних банків, які спеціалізуються на проведенні певних банківських операцій.

Серед спеціалізованих комерційних банків Сполучених Штатів виділяються інвестиційні банки, котрі виникли в період громадянської війни (1861–1865 рр.) для розміщення облігацій федерального уряду, та Експортно-імпортний банк США.

Інвестиційні банки — спеціалізовані комерційні банки, які здійснюють фінансування інвестицій приватних підприємств та держави.

Окрім надання кредитів інвестиційні банки здійснюють купівлю-продаж цінних паперів, організують злиття компаній.

Експортно-імпорتنний банк США — державний спеціалізований банк, створений у 1934 р. Банк є важливою ланкою державного регулювання економіки, зовнішньої торгівлі та міжнародних кредитних відносин. Діяльність банку регламентується окремим законом, прийнятим у 1945 р. Головним завданням банку є сприяння експорту американських товарів шляхом надання позик іноземним імпортерам та гарантії американським комерційним банкам за зовнішніми позиками. Кредити іноземним компаніям та урядам, як правило, пов'язані з оплатою товарів найпотужніших американських компаній. Ресурси банку складаються із власного капіталу, який належить міністерству фінансів, та позик казначейства.

Крім комерційних і спеціалізованих банків інфраструктура грошово-кредитної системи Сполучених Штатів включає й інші, небанківські, кредитно-фінансові інститути. Роль небанківських інститутів зростає і становить конкуренцію комерційним банкам, особливо у сфері довготермінового кредиту.

Федеральні кредитні установи — спеціалізовані державні кредитні установи, які діють у сфері сільського господарства, житлового будівництва, вищої освіти. Їхні головні завдання — підтримка стабільності головних ланок грошово-кредитної системи й доповнення приватного бізнесу.

Державна система кредитування сільського господарства. Створено 1916 р. з ініціативи Конгресу США. Система кредитування складається з кооперативних банків, федеральних посередницьких кредитних банків і федеральних земельних банків, випускає цінні папери для акумуляції коштів під кредитування фермерських господарств.

До системи кредитування сільського господарства входить сім кооперативних банків, котрі забезпечують надання коштів 232 локальним асоціаціям позичальників. Крім того, існують два банки, створені спеціально для задоволення потреб сільськогосподарських кооперативів, систем електронного і телефонного зв'язку, водопостачання й каналізації. Ці банки фінансують також експорт сільськогосподарської продукції.

Державна система кредитування будівництва житла. Функціонує через три державні установи, які забезпечують коштами ринок заставних через продаж облігацій із використанням коштів на закупівлю заставних: Федеральну національну іпотечну асоціацію. Урядову національну асоціацію іпотечного кредиту, Федеральну компанію іпотечного кредиту житлового будівництва.

Державна система кредитування здобуття вищої освіти. Включає студентську асоціацію ринкових позик, яка забезпечує коштами здобуття вищої освіти через студентські позики, надані приватними фінансовими інститутами під гарантовану програму студентських позик.

Пенсійні фонди виконують посередницькі функції і гарантують учасникам ще один вид захисту — виплати доходу після виходу на пенсію. Розрізняються пенсійні фонди за формою організації та управління, за структурою активів. Пенсійна система забезпечується коштами за рахунок внесків і доходів від інвестування у цінні папери.

Найважливішою системою пенсійного забезпечення є соціальне забезпечення держави — страховий фонд для практично всіх пенсіонерів, зайнятих у приватному секторі. В 1974 р. Конгрес прийняв закон про гарантію прибутків працівникам, які вийшли на пенсію. Згідно з цим законом було створено Корпорацію з гарантування пенсійних виплат. Пенсійні фонди Сполучених Штатів мають статус найбільшого інституційного інвестора у світі.

Страхові компанії спеціалізуються на продажу полісів, що забезпечують виплату страхових сум у разі смерті особи, втрати працездатності через хворобу або звільнення з роботи (компанії зі *страхування життя*) або в разі втрати майна внаслідок нещасних випадків (компанії зі *страхування майна*).

Страхові компанії, як і банки, функціонують у фінансовому посередницькому бізнесі, що перетворює для суспільства один вид активів на інший. Страхові компанії використовують страхові внески за поліси, щоб інвестувати в такі активи як облігації, акції, заставні та надання позик. Доходи від цих активів використовують для виплати страхових відшкодувань за полісами. Якщо страхова компанія забезпечує своїх клієнтів недорогими страховими послугами і може заробити доходи на свої інвестиції, тоді вона отримує прибуток.

Страхові компанії існують у вигляді **акціонерних** або **взаємних компаній**. Власниками акціонерних компаній є акціонери, а взаємних — власники страхових полісів [4, с. 441].

До **інших небанківських фінансово-кредитних інститутів** належать інвестиційні компанії, кредитні спілки, позиково-ощадні асоціації та фінансові компанії.

Фінансові компанії мобілізують кошти за допомогою випуску комерційних паперів або акцій та облігацій і використовують кошти від їх продажу для надання позик споживачам та бізнесу (беруть у позику великі суми, а надають позики у малих сумах).

Розрізняють такі види фінансових компаній:

- такі, що надають позики споживачам для купівлі товарів у дрібних торговців чи виробників;

- такі, що надають позики для купівлі окремих товарів (меблів, побутової техніки, ремонт житла, для фінансування окремих боргів);

- такі, що надають спеціалізовані форми кредиту фірмам, купуючи дебіторську заборгованість (суми, заборговані фірмі) зі знижкою (таку форму надання кредиту називають факторингом) [4, с. 442].

Взаємні фонди є фінансовими посередниками, які, об'єднуючи ресурси дрібних інвесторів і продаючи їм акції, використовують ці кошти на купівлю цінних паперів. Взаємні фонди інвестували виключно звичайні акції, але у 90-х роках ХХ ст. багато з них почали спеціалізуватися на боргових інструментах.

Взаємні фонди у США поділяють на два типи:

– фонди відкритого типу — акції можна погашати у будь-який час за ціну, що відповідає вартості активів фонду;

– фонди закритого типу — фіксована кількість некуплених акцій продається за початковою пропозицією, а потім ними торгують у позабіржовому обороті як звичайними акціями. Ціна акцій фонду може не відповідати (бути вищою чи нижчою) вартості активів фонду [4, с. 442].

З розвитком фінансового законодавства США поступово усунуті законодавчі розходження між типами небанківських кредитно-фінансових інститутів. Вони дістали можливість займатися операціями, які раніше вважалися прерогативою тільки комерційних банків. Це сприяло посиленню конкуренції на кредитному ринку Сполучених Штатів і впровадженню нових фінансових інструментів.

Американські інституційні інвестори контролюють більшу частину активів фінансового ринку [1, с. 36–39].

Податки в США мають культовий характер. В США податкова політика як інструмент антициклічного регулювання активно використовується з кінця 30-х років ХХ ст. У 50-60 роках у США склалося доскональна система оподаткування особистих і корпоративних доходів, яка достатньою мірою могла виконувати регулюючі функції. В 1963 р. відбулася податкова реформа, яка передбачала поетапне скорочення особистих податків, а також зниження в середньому на 10%. Загальна сума зменшення податкових вилучень у 1964–1965 рр. становила близько 25 млрд. дол. Але ця податкова реформа мала ефект, тому що зниження податків мало значну стимулюючу дію на економіку.

Податкова реформа, затверджена Актом про податки для економічного розвитку 1981 р., стала центральним заходом першого уряду Р. Рейгана. Прийнятий закон передбачав скорочення ставок прибуткового податку на 5%, також знижувалась прогресивність шкали оподаткування.

Ця реформа знизила ставки податку на корпорації і встановила мінімальні ставки амортизаційних відрахувань, аби стимулювати інвестиції в модернізацію виробництва. Також вона передбачала поряд із зниженням податку на підприємців та на прибуток підвищення його на нерухомість та на соціальне забезпечення. Широкого вжитку набула система пільг та знижок (так звані «податкові витрати»).

Ця реформа певною мірою виправдала надії адміністрації. Після незначного спаду у 1982 р. (21% ВВП) намітилася тенденція до економічного зростання у 1983–1985 рр.

В середині 80-х років на кожний долар, отриманий бюджетом США від прибуткового та корпоративного податків, припадало майже 80 центів податкових витрат і субсидій. 40% цих витрат зосереджувались у торговельному і житловому кредиті, 25% — у підтримці доходів. Протягом 80-х років через неповне охоплення й податкові щілини реальна податкова база особистих податків була на 30–40% меншою від потенційно можливої, причому лише 1/3 припадала на законні пільги. Паралельно зі зниженням вказаних видів податку у першій половині 80-х років зріс податок на соціальне забезпечення, який є пропорційним та не має пільг.

Втім, досвід показав, що скорочення податків не підвищило норму заощадження — американці витратили додатковий дохід на споживання.

На сьогодні податки відіграють велику роль в механізмі федерального розподілу бюджетних коштів США, тому що вони є, по суті, найстабільнішим джерелом надходження коштів до бюджету. На них припадає близько 79% доходної частини федерального бюджету.

Регулюванню економіки місцевими органами також відводиться важливе місце, а в деяких випадках воно відбувається значно частіше, ніж регулювання федеральними органами. Велике значення мають місцеві податки, причому в останні роки їх розміри збільшуються. У деяких штатах місцеві органи управління мають переважну частку в фінансуванні державної політики освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, будівництва шляхів, утримання поліції (до 90%), а також охорони навколишнього середовища, будівництва житла (до 40%).

Федеральний бюджет США формується здебільшого за рахунок прямих податків. У той же час основними джерелами поповнення місцевих бюджетів є непрямі податки. До загального *федерального бюджету* США сплачуються такі податки:

1. Найбільшу питому вагу має *прибутковий податок з фізичних осіб*. Для розрахунку цього податку визначаються всі доходи громадян:

- заробітна плата;
- дохід від підприємницької діяльності; пенсії (з усіх джерел, у тому числі з недержавних фондів); державна допомога;
- доходи з інших джерел (наприклад, від цінних паперів).

Деякі доходи (наприклад, від продажу майна або цінних паперів) оподатковуються *спеціальним податком* або *податком у складі особистого доходу*. Із загальної суми валових доходів відраховуються витрати, пов'язані з одержанням валового доходу. До них належать:

- придбання земельних ділянок;
- придбання обладнання;
- придбання приміщень, будівель, споруд;
- різні поточні витрати.

Ці витрати враховуються у громадян, які займаються як підприємницькою діяльністю, так і вільними професіями. Після відрахування з валового доходу перерахованих витрат одержують чистий дохід. З нього вираховують:

- неоподатковуваний мінімум доходів;
- внески у благодійні фонди;
- місцеві податки;
- відсотки, одержані за цінні папери урядами штатів;
- аліменти;
- витрати на медичне страхування (не більш ніж 15% оподаткованої суми);
- відсотки за іпотечним боргом та від застави нерухомості тощо.

Дохід оподатковується за прогресивною шкалою. Платники податку поділяються на чотири категорії, які мають різні ставки та межі доходу. До цих категорій належать: подружжя, які мають сукупний дохід; подружжя, які мають роздільні доходи; самотній глава сім'ї; самотній громадянин. Ставка оподаткування коливається у межах від 15 до 39,6%. В останні роки з'явилась тенденція до збільшення мінімуму доходів, які не оподатковуються, та до зменшення максимальної ставки оподаткування (раніше вона становила майже 50% доходу).

2. Друге місце в доходній частині федерального бюджету займають *відрахування на соціальне страхування*. Воно здійснюється як працевлаштуваннями, так і найманими працівниками в рівних частках (50% на 50%). Відрахування має цільове призначення й тенденцію до підвищення.

3. Третє місце в доходній частині бюджету займає *податок на доходи корпорацій*. Особливістю цього податку є те, що він сплачується як у федеральний бюджет, так і в бюджети штатів, тобто у місцеві бюджети.

Ставка оподаткування у федеральний бюджет становить 34%. Вона встановлюється за прогресивною шкалою: на перші \$50 тис. — 15%, на наступні \$25 тис. — 25% і понад \$25 тис. — 34%. На доходи від \$100 тис. до \$335 тис. встановлюється додатковий збір 5%.

Ставки згаданого податку в різних штатах визначаються місцевими органами влади і становлять від 3% (у штаті Міссісіпі) до 12% (у штаті Айова).

Щодо податку на доходи корпорацій, то його платникам надається багато пільг. Так, важливе значення мають пільги для корпорацій, які проводять прискорену амортизацію своїх основних фондів або використовують альтернативні види пального (наприклад, надається 50%-ний податковий кредит від вартості обладнання компаніям, які використовують сонячну енергію або енергію вітру). Для деяких видобувних галузей та їх підприємств на 50% зменшується розмір податку на виснаження надр.

Додатком до цього податку є *податок на надприбуток*. Введення його — один із найважливіших податкових важелів впливу здебільшого на

монополні підприємства. В умовах конкурентного ринку, коли діє велика кількість підприємств, ринок сам регулює та встановлює ціни на вироби, які, з одного боку, задовольняють вимоги споживачів, а з другого — встановлюють середні ціни, які наближаються до виробничої ціни. Але все ж на ринку з'являються підприємства-монополісти. Причинами їх появи можуть бути:

- виробництво абсолютно нової продукції, яка не має аналогів у світі;
- застосування нових технологій та найвищої продуктивності праці;
- поява звичайних монополістів (наприклад, видобуток корисних копалин лише в окремому регіоні й постачання їх на ринок лише одним підприємством);
- монополії, які з'являються внаслідок конкурентної боротьби;
- монополії, які були створені на державному рівні (наприклад, у електроенергетиці, водопостачанні міст, в каналізаційній мережі, на залізничному транспорті тощо).

Але в будь-якому разі монополія знижує або сприяє зниженню конкуренції й розвитку звичайних ринкових відносин. Тому в США для зменшення її негативних наслідків і був введений цей податок. Він вирівнює прибуток корпорацій, зменшує внутрішні ціни на той чи інший виріб. Крім того, бюджет одержує додаткові кошти. У монопольних підприємствах США більша частина коштів, як правило, належить державі, яка встановлює та контролює не тільки ціни, а й обсяги виробленої продукції, доступ на ринок, виходячи із суспільних потреб громадян держави.

4. *Податок з продажу капітальних активів.* Найбільша ставка оподаткування цих доходів становить 34%. Об'єктом оподаткування є дохід, одержаний від продажу обладнання, інших основних фондів та майна підприємства.

5. *Акцизні збори* займають незначне місце в загальній сумі доходної частини бюджету. Вони встановлюються на алкогольні та тютюнові вироби, а також на такі послуги як повітряні перевезення тощо. В останні роки з'явилась тенденція до збільшення кількості підакцизних товарів (дорогі автомобілі, коштовності, хутро та ін.) та підвищення ставки оподаткування.

6. *Податок на спадщину* нараховується на майно, яке переходить у спадщину або дарується. Ставка залежить від ступеня спорідненості та вартості спадщини. Наприклад, майно вартістю до \$10 тис. від сплати податку звільняється. На цінніші подарунки або майно ставка встановлюється за прогресивною шкалою — від 18 до 50% (найвища ставка застосовується на майно вартістю понад \$2,5 млн.).

Особливістю податкової системи США є її децентралізація. Крім федеральної податкової політики, на рівні штатів проводиться своя податкова політика, яка формує свою податкову систему.

До податків, які сплачуються **в бюджет штатів**, належать наступні:

1) *прибутковий податок з корпорацій та громадян*. Ставки прибуткового податку з громадян встановлюються від 2 до 12%, причому податок із заробітної плати сплачується до бюджету штату, а з інших доходів — у штат за місцем проживання.

2) основним джерелом доходної частини бюджету штату є *податок з продажу або податок зі споживання*. У деяких штатах він відсутній (застосовується в 44 штатах із 50). Ставка встановлюється в кожному штаті й коливається від 3% (у штатах Колорадо та Вісконсін) до 8,25% (у штаті Нью-Йорк). Особливістю цього податку є те, що він може розподілятися у кількох напрямками. Наприклад, одна частина податку сплачується у бюджет штату, а інша — у бюджет великих міст.

3) у деяких штатах введений *податок на ділову активність*. Наприклад, у штаті Каліфорнія він складається з двох частин:

- оподаткування загального обороту підприємств та корпорацій у розмірі до 2,5%;
- податок з фонду заробітної плати — 1,6%.

Крім федерального бюджету та бюджетів окремих штатів, у США існують **бюджети окремих міст**. До основних джерел наповнення цих бюджетів належить *податок на майно*. Наприклад, у Нью-Йорку він становить 40% бюджету міста. Цей податок стягується із власників приблизно 900 будівель та споруд. При встановленні та сплаті податку на майно виділяють форми власності (приватна, комерційна та ін.). Залежно від цього й проводиться оподаткування. Так, власник квартири сплачує його у меншому розмірі, ніж той, хто здає у найом житловий будинок або в оренду виробничі площі. Орендарі житла взагалі не сплачують цього податку. Податок на майно встановлюється не тільки на будівлі, а й на землю тощо. База оподаткування визначається як 1/3 ринкової вартості майна, ставка може доходити до 6,75% (в середньому ставка становить 1,4%). Вартість майна та його оцінка уточнюються один раз на чотири роки.

Крім згаданих місцевих податків, у США існують і **інші податки**:

- податок на готельне обслуговування сплачується у розмірі 5% від плати за готель;
- податок на комунальні послуги сплачується у розмірі 3% від плати за телефон, газ, електроенергію;
- податок на угоди. Наприклад, при продажу та купівлі майна податок становить \$2,5 на кожен \$1000.

Місцеві органи влади видають різні ліцензії та дозволи, наприклад, на продаж продуктів (окремо молока), алкогольних напоїв, тютюнових виробів, володіння ресторанами, на право користування автомобілем, мотоциклом, утримання домашніх тварин. Ліцензійні збори також є джерелом наповнення доходної частини бюджетів штатів.

Незважаючи на велику кількість та досить високі ставки місцевих податків, вони повністю не задовольняють потреби місцевих бюджетів у тих обсягах, які необхідні для задоволення всіх потреб. Тому певну частину місцевих бюджетів становлять субсидії та дотації з федерального бюджету, який зазвичай складається з податків та зборів.

Для місцевих податків характерні багатоваріантність та регресивність, причому зазвичай не враховуються доходи платників податків. *Багатоваріантність* має лише одну мету — створити у платника податку психологічний стан, коли у нього складається враження меншого податкового тягара, а також охопити всі види доходів у невеликих розмірах, але у значній загальній сумі. Це дає змогу охопити сферу споживання та сферу накопичення.

Кожна держава має свою бюджетну систему і встановлює принципи її побудови, структури, взаємозв'язок об'єднаних у ній складових, тобто бюджетний устрій. Організація бюджетної системи, або бюджетного устрою, визначається державним устроєм країни. Залежно від організації структури розрізняються унітарні (єдині), федеративні та конфедераційні держави [4, с. 443–447].

Бюджетний процес у США регламентується двома основними законами — «Про бюджет і звітність» (1921 р.) і «Про контроль над бюджетом і заморожування фондів» (1974 р.) [2, с. 110; 3, с. 475]. Перший закон фактично кодифікував створення сучасної єдиної федеральної бюджетної системи США. Другий закон підняв бюджетне законодавство, організацію бюджетної процедури до рівня сучасних вимог. За глибиною зроблених змін закон був названий «бюджетною реформою 1974 р.».

Сучасна система державних фінансів США складається з:

- бюджетної системи федерації;
- бюджетних систем 50 штатів (48 суміжних, а також Аляска та Гаваї) та федерального округу Колумбія, де розташовується столиця США — Вашингтон;
- бюджетних систем двох місцевих рівнів (графського та муніципального): 3044 графств, які складаються з 95 тис. місцевих адміністративних одиниць, що включають понад 3 тис. округів, 19 тис. муніципалітетів, 17 тис. міст, понад 43 тис. навчальних, а також спеціальні округи: господарсько-підприємницькі, культурно-освітні, таун-шипи, сільські;
- спеціальних фондів.

Така система організації державних фінансів характеризується відсутністю єдності. Це означає, що кожен підрозділ державного управління (федерація, штати, місцеві органи) самостійно формує і затверджує свій бюджет, розробляє і здійснює податкову політику, керує боргом [2, с. 101–102].

Центральне місце в цій системі займають федеральні фінанси, про це свідчать сформовані в останні три десятиріччя параметри розподілу та перерозподілу коштів між бюджетами: близько 65% сукупних витрат

бюджету проходять через федеральний бюджет і 35% — частка інших рівнів, яка розподіляється між штатами та місцевими органами влади в пропорції 2:1.

У США бюджети регулюються через систему дотацій та відрахувань. Рух ресурсів відбувається одночасно по чотирьох каналах: з федерального бюджету — у бюджети штатів та місцеві бюджети; з бюджетів штатів — у місцеві бюджети; з місцевих бюджетів — у бюджети штатів; між місцевими бюджетами.

Однією з форм фінансових зв'язків між центральним урядом і місцевими органами влади в США є блоки і програми розподілу доходів, що одержали розвиток у першій половині 1970-х рр.

Блоки — це федеральні субсидії, надані штатам і місцевим органам влади із широким колом функцій для використання у визначеній законом галузі (охорона здоров'я, забезпечення зайнятості, житлове будівництво й консолідованого ін.). На відміну від субвенцій у межах однієї із зазначених сфер одержувачі блоків мають право витратити їх самостійно.

Програма розподілу доходів визначила принцип розподілу повноважень між центральним урядом і владою штатів у сфері фінансів, заснований на верховенстві федерації. Фінансові права федерації були посилені.

У видатках штатів США, як і в територіальних бюджетах інших країн, головне місце займають асигнування на соціально-культурні об'єкти. Це насамперед витрати на початкові і середні школи, а в США — й на вищі навчальні заклади.

Для США характерна наявність муніципальних органів влади з обмеженою (у порівнянні з іншими муніципалітетами) сферою відповідальності — так званих шкільних округів і районів спеціального обслуговування. Муніципальні послуги в основному забезпечуються приватними фірмами і компаніями [2, с. 102–103; 3, с. 475–476].

Федеральний (державний) бюджет побудований за принципом «повного бюджету» і складається з двох частин: власне урядового бюджету і довірчих (траст) фондів. За рахунок *урядового бюджету* фінансуються національні економічні та соціальні програми. *Довірчі фонди* мають переважно цільовий характер і забезпечують функціонування інфраструктури (федеральні автошляхи, аеродроми, електростанції). Статус довірчих фондів мають окремі соціальні і пенсійні фонди. Доходи довірчих фондів формуються за рахунок надходжень від використання державної власності. Окремі соціальні фонди формуються за рахунок внесків працюючих як у державному, так і у приватному секторі економіки, а також відрахувань від доходів федерального уряду і підприємств [2, с. 103].

Характерно, що бюджетний рік у США з 1976 р. триває з 1 жовтня до 30 вересня. Під час прийняття бюджету вимагається здійснення багаторічного планування — на бюджетний рік плюс чотири наступні роки.

Встановлюється контрольний показник скорочення бюджетного дефіциту. Коли контрольних показників скорочення не дотримано, автоматично розпочинається процес **секвестрування**, тобто скорочення частини видатків бюджету.

У США, наприклад, багато штатів мають інший початок бюджетного року, ніж це встановлено для федерації. Крім того, існує **пільговий термін** — це час, що надається для завершення фінансування окремих об'єктів, закриття фінансових рахунків. Цей період коливається в країнах від 1 до 5 місяців. Протягом цього часу уряд має право здійснювати фінансування за рахунок коштів, передбачених по вже закінченому бюджетному року, не випрошуючи нових дозволів. Бюджетний рік із включенням пільгового терміну складає **рахунковий період**, під яким розуміється фактичний період виконання бюджету з урахуванням пільгового терміну.

Незважаючи на часткову відмову від прямого бюджетного стимулювання економіки, державний бюджет залишається одним з найважливіших елементів державного регулювання. *Доходна частина бюджету США* в основному складається з податків, згаданих вище.

Витрати бюджету США прийнято ділити на три агреговані частини:

- національна оборона;
- людські ресурси (освіта, професійна підготовка, зайнятість, соціальні послуги);
- інші цілі, серед яких — витрати на сільське господарство, екологію, розвиток регіонів [3, с. 448].

Законодавча влада належить Конгресу Сполучених Штатів, котрий складається з двох палат — Сенату і Палати представників. Вища виконавча влада зосереджена в руках президента. Посади прем'єр-міністра не існує.

Бюджетний процес у США має чотири основних етапи, кожний з яких взаємопов'язаний з іншими: формування бюджету президента; робота Конгресу над бюджетом; зміцнення бюджету; виконання бюджету.

Формування бюджету президента. Бюджет Сполучених Штатів складається з декількох томів, де викладено фінансові пропозиції президента і порядок розподілу коштів. Основна увага приділяється майбутньому бюджетному року, для якого Конгрес повинен схвалити бюджетні призначення.

Формування бюджету починається не пізніше весни кожного року, найменше за 9 місяців до його передачі в Конгрес і за 18 місяців — до початку фінансового року (табл. 18.1).

Президент установлює загальні напрямки бюджетної і фінансової політики. Спираючись на ці вказівки Адміністративно-бюджетне управління (АБУ) разом з Міністерством фінансів працює над визначеннями особливих політичних вказівок і рівня планування для відомств як на майбутній бюджетний рік, так і на наступні чотири роки, щоб керувати

підготовкою їх бюджетних запитів. Рішення визначаються також оцінками економічного становища, підготовленими разом з *Радою економічних радників, АБУ та Головним бюджетно-контрольним управлінням (ГБКУ)*, безпосередньо підзвітному Конгресу США.

Таблиця 18.1

Графік роботи над проектом федерального бюджету США

Період між першим понеділком січня і першим понеділком лютого	Президент представляє в Конгрес проект бюджету, включаючи попередню доповідь по питанню про секвестрування
Шість тижнів після	Комітеги Конгресу повідомляють оцінки бюджетних параметрів бюджетним комітетам спільних палат
15 квітня	Завершення робіт над бюджетною резолюцією Конгресу
15 травня	Може починатися розгляд у Палаті представників законів про щорічні асигнування
15 червня	Завершення роботи з узгодження бюджетних параметрів
30 червня	Завершення роботи Палати представників над законами про асигнування
15 липня	Президент представляє проміжний огляд про стан бюджету
20 серпня	АБУ представляє проміжну доповідь по питанню про секвестрування
1 жовтня	Починається фінансовий рік
Через 15 днів після завершення сесії Конгресу	АБУ випускає завершальну доповідь по питанню про секвестрування, і президент видає в разі потреби указ про проведення секвестрування

Робота Конгресу над бюджетом. «Бюджет уряду США» додається до бюджетного послання президента Конгресу, надходячи туди в січні (найпізніше в лютому), за 9 місяців до початку нового фінансового року. Розгляд бюджету Конгресом починається відразу ж після його передачі президентом. Бюджетне рішення встановлюється постійними комітетами з бюджету Сенату та Палати представників. Уже 15 квітня вони повинні представити *першу спільну бюджетну резолюцію*, на прийняття якої Конгресу виділяється місяць. Це важливий бюджетний документ і віха в бюджетному процесі. У ній містяться контрольні цифри доходів

та видатків з розробкою за функціональними категоріями. Спираючись на встановлені цією резолюцією бюджетні орієнтири, у численних комітетах Конгресу готуються конкретні законопроекти з податків та асигнувань. Після завершення цієї роботи, але не пізніше 15 вересня, Конгрес приймає другу спільну бюджетну резолюцію. На відміну від першої, вона носить остаточний та директивний характер. Технічно саме друга бюджетна резолюція і є власне бюджетом. Процедурні питання проходження бюджету постійно удосконалюються, та існує традиція постійного реформування законодавчих та підзаконних актів.

Важливо підкреслити, що федеральний бюджет США, як і раніше, базується на однорічній основі, а оцінки, що містяться в ній, на наступні чотири роки призначені для полегшення роботи над новим бюджетом.

Більшість витрат за рік не проходять через постанови про бюджетні призначення для даного року. Майже всі податки і більшість інших доходів випливають з постійних законів. Податкові законопроекти розробляються в Комітеті шляхів і способів вишукування коштів Палати представників та Фінансовому комітеті Сенату.

Зміцнення бюджету. Закон «Про вирівнювання бюджету і контроль за дефіцитом» від 1985 р. (відомий як закон Гремма-Рудмана-Холінгса) обмежує прийняття законів, які збільшують видатки та зменшують доходи, і доповнений також загальним Законом «Про бюджетне узгодження» від 1993 р.

Закон «Про вирівнювання бюджету» поділяє видатки на два види: затверджені і сталі (які іноді називаються обов'язковими). *Затверджені видатки* утворюються шляхом прийняття щорічних постанов про бюджетні призначення. Видатки на заробітну плату й інші поточні витрати урядових відомств звичайно затверджуються постановою про призначення. *Сталі видатки* визначаються постійними законами. Витрати на лікарську допомогу старим та інвалідам, страхування від безробіття і на підтримку цін на сільськогосподарську продукцію є прикладом сталих витрат, оскільки вони дозволені постійними законами. Закон окремо визначає фінансування програми маркування продуктів як сталі витрати, хоча кошти визначаються постановою про призначення.

Закон розглядає *доходи* за тими ж правилами, які застосовуються до сталих видатків, оскільки доходи звичайно визначаються постійними законами. На відміну від сталих видатків та доходів, закон стримує затверджені витрати шляхом встановлення долларових меж на бюджетні повноваження та на витрати для кожного фінансового року.

Дія законів, котрі збільшують сталі видатки або зменшують доходи, обмежується застосуванням правила «плати як можеш». За цим правилом загальна дія законодавства щодо сталих видатків чи доходів не повинна збільшувати дефіцит. Дозволене підвищення соціальних виплат, наприклад, повинно бути покрито зменшенням інших сталих видатків чи збільшенням доходів.

Закон Гремма-Рудмана-Холінгса зобов'язує АБУ зробити оцінки та розрахунки, що визначають застосування секвестру, і надати їх президенту та Конгресу. ГБКУ зобов'язане зробити такі ж оцінки та розрахунки, а керівник АБУ — пояснити різницю між показниками двох відомств. Оцінки та розрахунки АБУ становлять основу для розпоряджень на відсікання видатків, які видаються президентом. Розпорядження президента не можуть змінити подробиці доповіді АБУ. Служба загального обліку (вищий орган державного фінансового контролю) зобов'язана підготувати узгоджену доповідь.

Виконання бюджету. Після затвердження федерального бюджету Конгресом починається його виконання: міністерства та відомства федерального уряду виконують видаткову, а Міністерство фінансів — дохідну частину. Закон зобов'язує президента розподіляти кошти, які виділяються для більшості виконавчих відомств. Президент передає ці повноваження АБУ та ГБКУ для розподілу коштів за тимчасовими термінами (звичайно за кварталами фінансового року), а іноді і за видами діяльності. Відомства можуть вимагати виділення єдиної суми, щоб пристосуватися до мінливих обставин.

Контроль за виконанням бюджету покладений на Адміністративно-бюджетне управління та на Міністерство фінансів. Якщо перша організація формує і виконує бюджет, то друга — збирає федеральні податки, друкує національні гроші, здійснює митні функції та ін. Широкими правами в галузі поточного і подальшого контролю володіє також ГБКУ [2, с. 109–113].

18.2. Фінансова система Японії та особливості її функціонування

Нинішні позиції Японії у світовому господарстві — результат її економічного розвитку в другій половині ХХ ст. Особливість економічного устрою є *вертикальна інтеграція фірм*, їх групування, що пронизує всю систему ділових відносин у країні. Розрізняються два рівні чи типи утворення економічних угруповань. Перший — традиційний для більшості західних країн. Він базується на переплетенні капіталу та особистої унії. Унікальність японської господарської системи визначається наявністю груп (кейрецу), які є об'єднаннями великих компаній із дрібними та середніми, що базуються на зв'язках різних видів, головними з яких виступають виробничі, обумовлені головними фірмами.

У зв'язку з тим, що кейрецу не є жорстко залежними організаціями, як, наприклад, вертикально інтегровані корпорації в США, а сукупністю жорстких та слабких взаємозв'язків, доцентрових та відцентрових тенденцій, це дозволяє їм легше пристосовуватися до вимог зовнішнього середовища.

Ринок, що функціонує на такій основі, усередині групи вигідніше для всіх його учасників, ніж вільний ринок наявних товарів. Тут нижчий ступінь ризику, нижчі витрати за угодами. На дрібних підприємствах нижчий рівень заробітної плати. Це служить однією з причин того, що в країні зберігається значна різниця в рівнях заробітної плати між великими, середніми і дрібними компаніями. У середньому заробітна плата на останніх становить близько 60% оплати зайнятих на великих підприємствах.

Особливість економічної моделі полягає в єдності державного апарату і великого капіталу у вирішенні загальних проблем. Основні цілі і завдання загальнонаціональних планів економічного розвитку конкретно втілюються в змісті внутрішньокорпоративних планів, що мають директивний характер. За рахунок цього утворюється складна, взаємозв'язана система планування. Внутрішньокорпоративні плани у свою чергу також враховуються при розробці загальнодержавних програм через механізм консультацій з найбільшими об'єднаннями приватних компаній — «Міцубісі», «Кейданрен», «Дюкай», «Ніккейрен», а також з відповідними асоціаціями та фінансово-промисловими групами.

По суті справи, у Японії проявилася чітка тенденція формування моделі економічного самоврядування без поєднання її з акціонерною власністю. Юридичні особи купують акції для забезпечення стабільності зв'язків з тими чи іншими фірмами. Система взаємного утримання акцій майже цілком виводить компанії з-під впливу коливань на фондовій біржі та зовнішньої скупки акцій. Встановлення довгострокових зв'язків між банками та компаніями забезпечується не тільки через взаємне володіння акціями, а й через кредитування [2, с. 134–135; 3, с. 479].

Національна грошова одиниця Японії — ієна — була введена в обіг 1870 р. Перехід до золотого стандарту відбувся в 1897 р. і проіснував до Першої світової війни у формі золотомонетного стандарту. За роки війни (1914–1920 рр.) грошова маса в обігу збільшилася втричі, що призвело до знецінення ієни на 64%.

Після короткого періоду тимчасової стабілізації у грошовій сфері інфляція в країні поновилася у зв'язку зі світовою економічною кризою 1929–1933 рр. З 1932 р. у Японії запроваджується валютний контроль, а в 1933–1939 рр. країна стає учасницею стерлінгової валютної зони й офіційно відмовляється від системи золотого стандарту.

З початком японської агресії в Китаї (1937 р.) і до кінця Другої світової війни (1945 р.) інфляція в Японії посилюється. В роки війни ціни на товари на чорному ринку зросли в 30–40 разів, що було обумовлено:

- зростанням військових асигнувань за рахунок незабезпеченої емісії банкнот;

- занепадом цивільного виробництва, що призвело до дефіциту товарів першої необхідності;

- підвищенням непрямих податків.

Це, в свою чергу, спричинило зміну структури грошового обігу, в результаті чого ієна знецінилася втричі.

У 1946 р. у Японії проводиться грошова реформа, за якої обмін грошей здійснюється в пропорції 1:1. Суми на рахунках понад 100 ієн було заблоковано, кількість грошей в обігу різко зменшилася. Проте ця реформа не мала відповідної економічної бази, і грошова маса до кінця 1946 р. виросла в шість разів.

Ще у повоєнний період із метою зменшення темпів інфляції приймається емісійне законодавство, відповідно до якого передбачається формальне обмеження випуску банкнот. Хоча за потреби ліміти емісії переглядалися, а емісія під забезпечення комерційними векселями, цінними паперами та іноземною валютою практично не піддавалася лімітуванню.

Ці заходи, а також величезні витрати на відновлення зруйнованої економіки, спричинили посилення інфляції. У 1945–1951 рр. грошова маса зросла в 15 разів, оптові ціни — в 343 рази. Все це і призвело до падіння курсу ієни.

Валютне становище Японії в 50-х і першій половині 60-х рр. було нестабільне, незважаючи на зростання товарного експорту й залучення іноземного капіталу. Починаючи з другої половини 60-х рр. внаслідок модернізації виробництва й підвищення конкурентоспроможності товарів, різко збільшується експорт, а також зростає залучення іноземного капіталу.

Динаміка валютного курсу свідчить, що, починаючи з 70-х рр., курс ієни безупинно підвищувався.

Фінансово-валютна й біржова криза, яка охопила багато країн Південно-Східної Азії та Японію (1997 р.), призвела до впливу капіталів за кордон, знецінення національних валют, падіння курсу корпоративних і державних цінних паперів.

В 1998–1999 рр. японський ринок зазнає спаду. Лібералізація фінансових ринків сприяла підвищенню мобільності японського капіталу. З реформуванням кредитно-фінансової системи Японії зросла її роль як світового інвестора. На сучасному етапі ієна використовується переважно в азіатському тихоокеанському регіоні як міжнародна резервна валюта і платіжний засіб.

Перші кредитні установи з'явилися в Японії ще до буржуазної революції 1868 р. Переважна частина японських державних (спеціальних) та приватних банків була створена після прийняття в 1872 р. закону про національні банки. Разом із приватними банками було створено Державний емісійний банк та інші державні й напівдержавні кредитні інститути.

Значного розвитку банківське законодавство Японії набуло тільки після Другої світової війни. Банківська система, зокрема комерційні банки, створювалася на підставі законів про національні банки.

Після закінчення війни, в умовах низької кон'юнктури і великого бюджетного дефіциту, в Японії почалася гіперінфляція. Кредитування орієнтувалося на пріоритетні напрямки розвитку виробництва, а позики іншим галузям обмежувалися.

З метою запобігання безробіттю й підтримки діяльності середніх і малих підприємств було створено кредитну кооперацію й довірчі фонди. По мірі поживлення національної економіки, а також для стимулювання експорту, створювалися приватні фінансові установи (з надання кредитів на тривалий термін) і спеціалізовані кредитні банки. На відміну від деяких розвинутих країн, у Японії в повоєнний період основні фінансові важелі залишилися в руках приватних банків. Проте ступінь державного контролю за їхньою діяльністю був досить високим.

Паралельно з приватний банками було створено розгалужену мережу урядових фінансово-кредитних інститутів.

Для кредитування зовнішньої торгівлі в 1950 р. засновано Експортний банк, головною функцією якого було кредитування експорту продукції японського суднобудування і машинобудування. Капітал банку належить державі, а контроль за його діяльністю здійснює Міністерство фінансів Японії.

В 1951 р. засновано Японський банк розвитку, капітал якого повністю належить державі. Діяльність банку зосереджена на пільговому кредитуванні тих галузей економіки, у фінансуванні яких не зацікавлені приватні банки.

Особливістю розвитку банківської системи Японії в післявоєнний період було утворення фінансово-промислових груп. Кожну з них очолював великий приватний комерційний банк. Саме банки несли основне навантаження щодо фінансування індустріального розвитку Японії. Ось основні етапи цього розвитку:

- демонополізація (розпуск довоєнних концернів «дзайбацу» (1947–1949 рр.);
- прийняття нових законодавчих актів, які регулювали господарську діяльність (1947–1948 рр.);
- бюджетна реформа (1949 р.);
- податкова реформа (1950 р.).

У ході податкової реформи знижено ставки податків на прибуток корпорацій, упорядковано амортизаційні відрахування і запроваджено систему неоподатковуваних резервних фондів корпорацій.

У цей час вводиться примусова спеціалізація фінансових установ: сфера діяльності комерційних банків обмежується депозитами, позичками, обліком векселів, операціями з державними і муніципальними цінними паперами та валютними операціями. Комерційним банкам забороняється випуск і розміщення цінних паперів нефінансових корпорацій і трастоперації. Ці функції стали прерогативою інших фінансових інститутів (брокерських компаній, трастбанків).

Розмежування функцій різних банків було характерною ознакою для банківської системи Японії до 1998 р. Банківська реформа 1998 р. передбачала певну лібералізацію банківської діяльності. Міські банки дістали право відкривати спеціальні трастові та інвестиційні філії, банки довгострокового кредиту перетворюються на комерційні банки або зливаються з ними, трастбанки дістали право відкривати філії для проведення операцій із цінними паперами, брокерсько-ділерські фірми з операцій із цінними паперами перетворюються на філії комерційних банків [1, с. 40–43].

Серед державних фінансових організацій є: Центральний банк Японії та Японський банк розвитку, 11 суспільних фінансових організацій, а також система поштових установ [3, с. 479].

Центральний банк Японії («Ніппон Гінка» створений у 1882 р. на 30 років. Згодом цей термін був продовжений ще на 30 років, а 1942 р. банк набув безстрокового статусу). Функції установи визначені спеціальним законом від 1942 р., основні зміни до якого вносилися в 1979 та 1998 рр. Відповідно до закону 1942 р. основний капітал Банку Японії визначений у розмірі 100 млн. ієн: 55% капіталу належить державі, 45% — акціонерам (фінансовим інститутам, страховим компаніям тощо). Акціонерам були гарантовані дивіденди в розмірі 4%, які за умови високої прибутковості банку могли бути переглянуті до 5%. Інша частина прибутку надходила до державного бюджету Японії. Організаційна структура Центрального банку Японії показана на рис. 18.2.

Рис. 18.2. Організаційна структура Банку Японії

Правління банку — головна ланка організаційної структури установи. Відповідно до закону про Центральний банк Японії, що діє з квітня 1998 р., на правління банку покладено загальне й оперативне керівництво банком. До складу правління входять дев'ять осіб. Голова і двоє його заступників призначаються Кабінетом Міністрів Японії за згодою з обома палатами парламенту.

Шістьох членів правління банку призначає Кабінет Міністрів Японії. Кандидатури на інші керівні посади затверджує міністр фінансів після відповідного подання правління банку: виконавчих директорів — терміном на чотири роки, радників — на два роки. Ревізори призначаються Кабінетом Міністрів на чотири роки.

На засіданнях правління банку в разі потреби можуть бути присутні представники уряду. Вони мають право вносити на розгляд правління свої пропозиції і давати оцінку грошово-кредитній політиці Центрального банку Японії, однак остаточне рішення приймає правління.

Міністр фінансів затверджує бюджет банку. Кожні шість місяців банк звітує перед парламентом щодо грошово-кредитної політики, проте розробляє й проводить її як незалежний інститут.

Головний офіс банку знаходиться в Токіо. В країні функціонує також 33 його філії та 13 відділень, і ще 6 представництв знаходяться в Нью-Йорку, Лондоні, Парижі, Франкфурті-на-Майні та Гонконгу.

Банк має монополію на випуск банкнот, а обсяг банкнотної емісії встановлюється міністерством фінансів і погоджується з урядом. Резерви Банку Японії складаються з комерційних векселів, державних цінних паперів, іноземної валюти, золотого запасу.

Одним із найважливіших завдань Банку Японії є забезпечення безперервного функціонування системи розрахунків між кредитними організаціями.

Банк як фінансовий агент уряду керує від його імені державними фондами, займається валютно-фінансовою діяльністю, спрямованою на стабілізацію валютного курсу ієни. Кредити уряду надаються шляхом підписки й андеррайтингу державних цінних паперів.

У сфері міжнародних фінансів Центральний банк Японії за згодою міністра фінансів може здійснювати купівлю-продаж валюти, кредитування, проводити операції від імені закордонних банків й інших організацій із метою розвитку співробітництва з ними.

Банк також повинен контролювати кредитну сферу й забезпечувати безперебійне функціонування системи платежів і розрахунків шляхом надання кредитів на обмежений термін кредитним організаціям.

У пасиві балансу Центрального банку Японії емісія банкнот становить 89,1%, внески фінансових установ — 7,3%, урядових — 2,6%.

Активні операції спрямовані на видачу позичок фінансовим установам (12,5%), придбання золота (0,2%), збереження коштів на рахунках в іноземних банках (6,1%); головним забезпеченням емісії банкнот є цінні папери (64,3%).

Основні важелі грошово-кредитної політики Банку Японії:

- встановлення облікової ставки;
- встановлення обсягів купівлі-продажу облігацій і векселів;
- проведення обов'язкового резервування;
- регламентування операцій з іноземною валютою;
- здійснення нагляду за банківською діяльністю.

Взаємодія центрального банку як банку банків із іншими кредитно-фінансовими інститутами виявляється в постійному моніторингу їхньої діяльності. Центральний банк Японії щодня контролює банківські бала-

нси і щомісяця одержує звіти з прогнозними розрахунками обсягів активних та пасивних операцій.

Центральний банк Японії, відповідно до загальноекономічної ситуації в країні, вносить свої пропозиції в плани банків чи накладає обмеження на обсяги їхньої кредитної діяльності.

Програма страхування депозитів у Японії запроваджена в 1971 р. і контролюється **Федеральною корпорацією страхування депозитів**. У разі банкрутства кредитно-фінансового інституту сума страховки повинна покривати до 10 млн. ієн на одного вкладника.

Центральний банк Японії здійснює моніторинг тенденцій фінансового ринку і системи розрахунків, визначає ризик неліквідності, забезпечує збалансоване правління банківською системою.

Японські банки оподатковуються на загальних принципах оподаткування корпорацій. Банки сплачують корпоративний податок на прибуток та місцевий податок на прибуток.

Діяльність небанківських кредитно-фінансових установ Японії регулюється Агенцією фінансових послуг Японії, Комісією з цінних паперів і нагляду, Радою публічних рахунків та аудиторського нагляду. Всі згадані державні органи підпорядковані Міністерству фінансів Японії.

Комерційні банки в Японії поділяються на універсальні та спеціалізовані. Операції комерційних банків законодавчо регламентовані. Комерційний банк має бути організований у формі акціонерного товариства і мати статутний капітал не менше ніж 1 млрд. ієн. Комерційний банк не має права на діяльність без спеціальної ліцензії Міністерства фінансів. Для одержання такої ліцензії засновники повинні забезпечити відповідність капіталу, активів і пасивів банку встановленим нормативам, мати необхідний досвід і знання.

До універсальних комерційних банків Японії належать міські й місцеві (регіональні) банки.

Міські банки — це десять із числа найбільших банків Японії, які також входять до групи найпотужніших банків світу. Вони зосередили в собі майже чверть усього обсягу залучених депозитів і близько 30% позик. Міські банки мають розвинуту мережу філій як на території Японії, так і за кордоном. Ці кредитно-фінансові установи — основні учасники валютного ринку. Вони мають тісні контакти з промисловими і торговельними компаніями. Міськими банками контролюється діяльність багатьох інших фінансово-кредитних інститутів. Міські банки — основні постачальники коштів у ті галузі японської економіки, які розвиваються високими темпами, особливо в експортні. Для них характерний високий рівень перекредитування, а також і залежність від Центрального банку Японії, що проводить урядову грошово-кредитну політику.

Місцеві (регіональні) банки — це переважно дрібні й середні за масштабами операцій банки, які можуть відкривати філії тільки в тій префектурі Японії, де розташована їхня головна контора.

До спеціалізованих комерційних банків країни належать Експортно-імпортний банк Японії та Японський банк розвитку.

Експортно-імпортний банк Японії. Заснований у 1950 р. Статутний капітал повністю належить державі. Власні активи банку складаються з капіталу, наданого при створенні, й бюджетних асигнувань; залучені активи — з позик, що їх надають банку урядові заклади, та іноземних кредитів. Обсяг, структуру і зміст активних операцій щороку затверджує парламент Японії, а діяльністю банку керує міністерство фінансів. Експортно-імпортний банк кредитує підприємства Японії для зовнішньоекономічної діяльності, зазвичай, на термін від 6 місяців до 5 років (в окремих випадках термін кредиту може сягати 15-20 років). Разом із комерційними банками Експортно-імпортний банк надає позики також імпортерам японських товарів.

Японський банк розвитку. Засновано 1951 р. Він здійснює довгострокове кредитування промисловості, особливо тих галузей, які є ризиковими з погляду приватних банків. Кредитні ресурси цього банку складаються з капіталу, наданого при створенні банку, бюджетних асигнувань, коштів інших державних установ.

Велику групу різних за характером функцій виконують *небанківські фінансово-кредитні установи*.

Бюро довірчих фондів — одна з найбільших фінансово-кредитних установ Японії, ресурси якої складаються із вкладів населення у державних поштово-ощадних касах і державних пенсійних фондах та використовуються як джерело кредитування державних підприємств і кредитних інститутів.

Фінансово-кредитні корпорації — спеціалізуються на наданні пільгових кредитів підприємствам окремих галузей народного господарства (сільського господарства, лісової промисловості, рибальства, житлового будівництва та ін.), економічно відсталім регіонам, підприємствам місцевих органів влади. Бюджети і щорічні плани фінансово-кредитних корпорацій затверджуються парламентом, а їхня діяльність контролюється відповідними міністерствами і відомствами.

До фінансово-кредитних корпорацій належать: Фінансова корпорація санітарної екології, Фінансова корпорація сільського, лісового, рибного господарства, Корпорація житлових позик.

Страхові компанії за сумою активів посідають значне місце серед приватних фінансово-кредитних установ. Основна частка активів страхових компаній Японії належить компаніям зі страхування життя.

Серед інших небанківських фінансово-кредитних установ виділяються інвестиційні компанії.

Інвестиційні компанії здійснюють інвестиційні й довірчі операції. Крім того, контролюють роботу брокерських компаній, які займаються операціями з цінними паперами. Більшість із них перебуває у тісному зв'язку з міськими банками, зокрема, у сфері спільного володіння акціями, створення філій за кордоном.

Головні особливості грошово-кредитної системи Японії такі:

- висока ступінь концентрації та централізації капіталу;
- жорстка регламентація банківської діяльності;
- спеціалізація банківських інститутів на певних видах діяльності [1, с. 43–48].

Японія — конституційна монархія. Відповідно до діючої з 1947 р. Конституції імператор є «символом держави і єдності народу», його статус визначається волею всього народу, якому належить суверенна влада.

Відповідно до Конституції Японії виключне право розпоряджатися державними фінансами належить парламенту. Парламент, як вищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган, складається з двох палат: Палати представників (512 депутатів) і Палати радників (252 депутати). Термін повноважень депутатів Палати представників — 4 роки, Палати радників — 6 років (з переобранням половини складу кожні три роки). Виконавча влада здійснюється Кабінетом Міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Крім традиційного фінансування країни через поточний бюджет, дохідна частина якого формується за рахунок податків, у Японії існує і паралельна, теж державна, система фінансування економічних проєктів, але із залученням позабюджетних, у традиційному розумінні, коштів. Ця система називається державною інвестиційною програмою і використовується для розвитку пріоритетних, з погляду держави, виробництв та об'єктів. Таким чином, фактично уряд Японії має реальний важіль проведення структурної і промислової політики.

Подібне розмежування в державному фінансуванні має в Японії давню історію. Воно виникло ще в період Мейдзі (1868-1912 рр.) і бере свій початок з рішення уряду в 1878 р. використовувати поштові заощадження громадян з метою промислового розвитку. Сьогодні ця система існує у вигляді так званої Програми державних позик та інвестицій.

Крім джерел надходження коштів, Програма державних позик та інвестицій відрізняється від загальнодержавного бюджетного фінансування і тим, що її кошти виділяються на умовах зворотності, терміновості і платності. Капіталовкладення і позики, отримані компаніями в рамках цієї Програми, підлягають повному поверненню з нарахуванням відсотків, які сьогодні встановлюються в основному на рівні приватних кредитних установ.

Програма розробляється урядом одночасно з підготовкою проєкту «звичайного» поточного бюджету, але окремо від нього. Японський інвестиційний бюджет також проходить щорічне затвердження в парламенті.

Фінансовими джерелами Програми державних позик та інвестицій є:

- 1) система поштових заощаджень громадян;
- 2) система поштового страхування життя;
- 3) пенсійні фонди;
- 4) спеціальний рахунок промислового інвестування;
- 5) гарантовані урядом зобов'язання і позики.

Програма державних позик та інвестицій оперує в даний час капіталами, що досягають 10% вартості ВВП. Це приблизно відповідає сумі, що становить 2/3 загальних витрат бюджету.

Доходи і витрати державного бюджету мають певне групування, яке містить розділи, статті і параграфи. Доходи підрозділяються на 7 розділів, 11 статей і 43 параграфи, витрати — на 13 розділів, 41 статтю і 242 параграфи. Характерною рисою бюджету Японії є те, що невикористані кошти переходять на наступний бюджетний рік.

Дохідна частина бюджету Японії складається з податкових і неподаткових надходжень. Серед податкових надходжень можна відмітити наступні:

- прибутковий податок з фізичних осіб — близько 40%;
 - податок на прибуток юридичних осіб (на прибуток компаній) — близько 30%;
 - непрямі податки (стягнуті з продажу алкогольних напоїв, сигарет, предметів розкоші) — близько 30%.
- У порівнянні з іншими країнами частка неподаткових надходжень у Японії досить висока. Сюди входять **такі доходи**:

- від орендної плати;
- від продажу земельних ділянок та іншої нерухомості;
- пені, штрафи;
- доходи від лотерей;
- позики тощо.

Особливість Японії полягає в тому, що показник питомої ваги державних витрат у ВВП країни є одним з найменших серед показників розвинутих країн. Реалізація державного бюджету здійснюється в трьох основних формах:

- прямі виплати (в основному на утримання адміністративного апарату);
- витрата коштів по спецрахунках (пенсійне забезпечення, соціальне страхування, громадські роботи, оборона);
- фінансова допомога місцевим адміністраціям.

Величезну частину витрат державного бюджету становлять соціальні витрати. А серед них — пенсії по старості й інвалідності.

Пенсійна система Японії досить складна і багаточасова. Коштами державного бюджету забезпечується 1/3 виплат базової пенсії. Інше виплачується за рахунок різних пенсійних фондів.

За рахунок бюджету фінансується в Японії так звана суспільна допомога. Вона охоплює тих, хто сам не може забезпечити мінімальний рівень життя. Така допомога надається на основі Закону «Про гарантії прожиткового мінімуму» і виплачується за сімома номінаціями:

- на повсякденні потреби;
- освіту;
- житло;
- медичне обслуговування;
- материнство;
- по безробіттю;
- на похорони.

Реалізуючи програму науково-технічного прогресу, уряд Японії збільшує державні асигнування на НДДКР. Особлива увага, що приділяється науці й освіті, пояснюється тим, що вони перетворилися в головний структурний фактор економічного зростання.

За рахунок державного бюджету фінансуються дорожнє будівництво, роботи з розвитку авіаційного і залізничного транспорту, системи зв'язку, витрати з ліквідації наслідків стихійних лих тощо.

Що стосується військових витрат, то їх рівень у Японії, у порівнянні з іншими розвинутими капіталістичними країнами, досить низький. Військові витрати в Японії не виходять за межі 1% ВВП.

Також щорічно росте така стаття бюджету як витрати по державному боргу.

У Японії усього нараховується 14 округів і 47 префектур, які об'єднують 3045 міст, селищ, районів із самостійним бюджетом. Доходна частина місцевих бюджетів складається з податкових і неподаткових надходжень.

В Японії місцеві податки не домінують у місцевих бюджетах, становлячи менше половини їх дохідної частини. Це відрізняє японську податкову систему від північноамериканської, де місцеві податки перевищують 2/3 бюджету муніципалітетів. Місцеві органи влади Японії мають право регулювання своїх податків, але не встановлення їх.

За рахунок коштів місцевих органів влади в Японії фінансуються розвиток виробничої інфраструктури, заходи, пов'язані з ліквідацією наслідків стихійних лих. Крім того, через місцеві бюджети здійснюються витрати на підготовку робочої сили, виплату різних допомог, пенсій. Значна частина бюджетних коштів витрачається на утримання місцевих органів влади, у тому числі поліції, органів суду і прокуратури.

Місцеві бюджети в Японії зводяться без дефіциту. Крім загального балансу року враховується реальний баланс, що розраховується шляхом виключення з загального балансу залишку фінансових ресурсів попереднього року.

З метою перерозподілу фінансових ресурсів для вирівнювання фінансового потенціалу префектур у Японії створена спеціальна установа — Фонд фінансового вирівнювання. Формується він у складі бюджету центрального уряду. З метою визначення територій, які мають право на одержання коштів з Фонду вирівнювання, розраховуються бюджети так званих стандартних територій. Стандартною вважається префектура з чисельністю населення 1,7 млн. чоловік і площею 6900 км² і муніципалітет з такими показниками — 100 тис. осіб і 160 км².

Бюджетна діяльність місцевих органів поділяється на такі категорії:

- охорона громадського порядку;
- громадські роботи;
- освіта;
- соціальне забезпечення;
- сприяння ринку зайнятості і розвитку промисловості й економіки.

Для кожної категорії визначається одиниця виміру витрат і загальні витрати. Сума витрат за всіма категоріями діяльності дає показник базових фінансових потреб стандартної території. Базові фінансові потреби стандартної території коригуються на коефіцієнти модифікацій для визначення базових фінансових потреб реальних територіальних органів влади.

Фінансовий рік у Японії починається 1 квітня і закінчується 31 березня наступного року. Підготовка проекту бюджету здійснюється Міністерством фінансів і його департаментами. Інші міністерства і відомства готують пропозиції щодо обсягу і структури своїх бюджетів, а також з деяких інших фінансових питань і не пізніше 31 серпня направляють відповідні документи в бюджетний департамент Міністерства фінансів.

Бюджетний департамент Міністерства фінансів з вересня по грудень розглядає матеріали, що надійшли, порівнює ці запити з передбачуваними доходами і на їх основі розробляє проект бюджету. Проект направляється для узгодження в Управління економічного планування, а потім — на розгляд Кабінету Міністрів.

Після схвалення Кабінетом Міністрів уряд вносить виправлення, у січні представляє проект бюджету на затвердження в парламент і намагається забезпечити його прийняття до початку нового фінансового року. Після обговорення в бюджетній комісії парламент затверджує бюджет у вигляді закону.

Виконання бюджету здійснюється Міністерством фінансів та іншими міністерствами і відомствами. Касове обслуговування бюджету здійснює Японський банк і його відділення. Міністерства і відомства в межах встановлених їм витрат представляють у Міністерство фінансів свої платіжні кошториси, які розглядаються ним і затверджуються. Далі копії кошторисів направляються в Японський банк, і останній здійснює відповідні операції.

Контроль за витратою затверджених доходів бюджету проводиться щоквартально у формі звітів міністерств і відомств. Контролери Міністерства фінансів вивчають отримані звіти, перевіряють дані і складають загальний звіт про виконання бюджету з доходів і витрат. Загальний звіт представляється уряду, який, у свою чергу, відправляє його на розгляд ревізійного бюро. Після того як ревізійне бюро дасть висновок, звіт затверджується урядом і передається на розгляд і затвердження в парламент [2, с. 139–150; 3, с. 480–483; 4, с. 450–453].

18.3. Фінансова система Великої Британії

Повна офіційна назва країни — Об'єднане Королівство Великої Британії та Північної Ірландії. До складу Об'єданого Королівства входять Англія, Шотландія та Уельс, розташовані на острові Велика Британія, а також провінція Північна Ірландія, що складається з 6 округів і міститься на острові Ірландія. Крім того, Об'єднане Королівство має тісні політичні й економічні зв'язки із самоврядними територіями — такими як острів Мен в Ірландському морі і Нормандські острови, що лежать біля північно-західного узбережжя Франції, у протоці Ла-Манш.

Велика Британія є унітарною державою. Глава держави — монарх (королева або король). Згідно конституційних норм вона також є главою виконавчої і судової влади, а також невід'ємною частиною законодавчої влади. Вища законодавча і верховна влада в Об'єданому Королівстві представлена Вестмінстерським Парламентом, що складається з трьох частин: глави держави — монарха (Королева), Палати лордів (Верхня Палата) і Палати громад (Нижня Палата). Вони засідають окремо і складаються за край різними принципами. Взаємини між палатами керуються, здебільшого, умовними правилами, проте, частково ці правила визначено парламентськими актами. Обидві палати і монарх беруть участь у законодавчому процесі. До складу Парламенту Сполученого Королівства входять представники Англії, Північної Ірландії, Шотландії та Уельсу.

Однією з найважливіших функцій Королеви є призначення Прем'єр-міністра і Першого міністра, що є главою виконавчої влади Шотландії. Лідер політичної партії, яка набрала більшість місць у парламенті, стає прем'єр-міністром і формує уряд, який керуватиме країною. Також Королева затверджує призначення інших міністрів. Усі витрати, які несе Королева у зв'язку з виконанням нею державних обов'язків, фінансуються за рахунок коштів, які виділяються Парламентом на утримання королівських палаців та її переїзди.

У Великій Британії три основні партії, які увійшли до складу Парламенту у 1983 р. Історію походження Консервативної партії можна про-

слідкувати до фракції «Торі», яка виникла наприкінці XVII сторіччя. Лейбористську партію було сформовано у 1900 р. як парламентську групу тиску соціалістів і профспілок. Ліберал-демократична партія як офіційна політична партія існує вже майже 150 років від часу формування ліберальної партії у 1859 р.

Основним завданням Вестмінстерського Парламенту, а точніше Палати громад, в галузі державних фінансів є затвердження ставок податків та зборів, видаткових статей і сум за кожною з них. Палата також стежить за тим, щоб виділені суми витрачалися тільки на передбачені Парламентом цілі.

У травні 1999 р. з установою Шотландського парламенту Шотландії були передані певні повноваження, що стали сферою дії Шотландського парламенту й органів виконавчої влади, наприклад, надання соціальної допомоги, охорона здоров'я, місцеве самоврядування, освіта, забезпечення житлом, спорт, мистецтво, сільське та лісове господарства, рибальство, питання залучення зовнішніх коштів і внутрішніх інвестицій для економічного розвитку Шотландії та ін. Також парламент має право змінювати ставки оподаткування на території Шотландії.

У 1998 р. Вестмінстерський Парламент прийняв закон про управління Уельсом, який передбачає встановлення для Уельсу Національної Асамблеї. Вона не володіє, на відміну від Парламенту Шотландії, повним правом законодавства, а може лише вносити деякі виправлення в закони, прийняті Вестмінстерським Парламентом. Асамблея має право розробляти і реалізовувати політику в ряді галузей, таких як сільське господарство, культура, економічний розвиток, освіта, охорона здоров'я, туризм та ін.

Асамблея Північної Ірландії наділена правом законотворчості в таких галузях: зайнятість, підготовка кадрів, освіта, охорона здоров'я, навколишнє середовище, культура, мистецтво, сільське господарство, торгівля, розвиток сільських регіонів, внутрішні і зовнішні інвестиції.

За розподіл функцій між суб'єктами виконавчої влади у Великій Британії (департаменти), а також за призначення і зміщення міністрів відповідає Прем'єр-міністр, який за традицією є також Першим лордом Казначейства.

Прем'єр-міністр призначає 100 міністрів (Державні секретарі, Державні міністри і Молодші міністри). Міністри, які очолюють департаменти (міністерства), є Державними секретарями. Разом з тим вони можуть носити спеціальні титули: наприклад, Казначейство очолює Канцлер казначейства. Державним секретарям підлегли Державні міністри, що очолюють окремі напрямки діяльності департаментів, і Молодші міністри (або просто секретарі), які поєднують роботу в департаментах з роботою в Парламенті з розробки законопроектів. 20 Державних секретарів входять у Кабінет міністрів, що координує роботу департаментів, приймає найважливіші рішення з питань політики та економіки.

У структурі виконавчої влади Великої Британії є територіальні міністерства, які відповідають за політику відповідно до делегування повноважень Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії [2, с. 139–150].

Грошово-кредитна система Великої Британії належить до числа найстаріших і найрозвинутіших систем у світі й має добре організовану інфраструктуру. Національною грошовою одиницею є фунт стерлінгів.

Від біметалізму до монометалізму Велика Британія перейшла наприкінці XVIII ст. Золотий монометалізм у його класичній формі проіснував тут до початку Першої світової війни.

Емісія банкнот у цей період регулювалася національним законом, який вимагав стовідсоткового забезпечення їх золотом, за винятком 14 млн. фунтів стерлінгів фідучіарної емісії, яка забезпечувалася державними позиками. Після припинення обміну банкнот на золото в 1914 р. уряд став використовувати емісію казначейських білетів для покриття своїх військових витрат.

Маса грошей в обігу 1913–1920 рр. зросла майже в шістнадцять разів. Із метою стабілізації фунта стерлінгів уряд із 1920 р. узяв курс на дефляцію. Тому після Першої світової війни інфляція у Великій Британії тривала недовго — до 1920 р. Уже в 1920–1921 рр. держава, збільшивши податки, отримала бездефіцитний державний бюджет. Частина знецінених фунтів стерлінгів було вилучено з обігу. Одночасно проводилася політика обмеження банківського кредиту.

Упродовж 1925–1928 рр. Велика Британія провела грошову реформу: відновлено обмін банкнот на золото за довоєнним паритетом, курс фунта стерлінгів підтримується з допомогою високої облікової ставки, прийнято закон про надання Банку Англії права на фідучіарну (не забезпечену золотом) емісію банкнот у розмірі 260 млн. фунтів стерлінгів, а при домовленості з казначейством — більше за цю суму.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. значно послабила позиції Великої Британії на зовнішніх ринках і викликала масовий відплив, капіталів із країни. Активне сальдо платіжного балансу з поточних операцій почало зменшуватися і в 1931 р. перетворилося на пасивне. Становище погіршувалося бюджетним дефіцитом. Як наслідок, із 1931 р. припинено обмін банкнот на золото. З метою підтримки валютного курсу 1932 р. створено Валютний фонд при казначействі, до якого було передано золотий запас Банку Англії.

З початком війни введено валютні обмеження. Вільний обмін фунта стерлінгів на валюту інших країн було припинено (за винятком країн стерлінгової зони).

За роки Другої світової війни держава для покриття своїх витрат широко використовувала кредити Банку Англії та інших банків, що призвело до збільшення в обігу грошової маси. Через великий зовнішній борг і дефіцит платіжного балансу жорсткі валютні обмеження залишалися до

кінця 50-х рр. Лише в 1958 р. запроваджується часткова конвертованість фунта стерлінгів. Щодо інших операцій, то валютні обмеження зберігалися до 1979 р.

Головною причиною хронічної інфляції та дефіциту платіжного балансу після Другої світової війни були військові витрати. Дефіцит платіжного балансу за період 1945–1980 рр. збільшився з 23 до 95 млрд. фунтів стерлінгів.

Прогресуюче погіршення платіжного балансу, яке розпочалося з 1964 р., спричинило стрімке зниження офіційних золотовалютних резервів. У листопаді 1967 р. проведено другу післявоєнну девальвацію на 14,3%, яка доповнювалася кредитно-фінансовими обмеженнями. В грудні 1971 р. фунт стерлінгів револьовано до долара США. Ця стабілізація була нетривалою. Різке погіршення платіжного балансу 1972 р. змусило англійський уряд встановити для своєї валюти режим плаваючого курсу. Відтоді розпочалося різке зниження курсу фунта стерлінгів. У 1976 р. він знизився на 40% порівняно із 1971 р. Криза довіри до фунта стерлінгів призвела до того, що з 1976 р. уряд почав офіційно проводити політику на обмеження його ролі як резервної валюти, що прискорило розпад стерлінгової зони, яка до кінця 70-х рр. XX ст. припинила своє існування.

З 1977 р. позиції фунта стерлінгів відносно зміцнилися у зв'язку з припливом капіталів у країну, обумовленого початком видобутку нафти в Північному морі. Завдяки цьому курс національної валюти зріс майже в 1,5 разу. В жовтні 1979 р. (вперше від 1931 р.) було скасовано всі валютні обмеження.

Останніми роками підвищення курсу фунта стерлінгів стало однією з причин неприєднання Великої Британії до країн, котрі з 1 січня 1999 р. запровадили обіг євро.

Для подолання інфляції Банк Англії застосовує різні інструменти: зміну облікової ставки, норм резервування і застосування операцій на відкритому ринку з купівлі-продажу цінних паперів. Із метою поширення продажу державних зобов'язань за межі банківської системи Банк Англії вніс низку змін до механізму регулювання державного боргу.

Головним видом грошей у Великій Британії є депозитні. Готівкові гроші — банкноти та розмінна монета — становлять приблизно 32% всієї грошової маси в обігу. Окрім казначейства, яке випускає монети, емітентами грошей у державі є Банк Англії та комерційні банки. Банк Англії монопольно здійснює випуск банкнот у сумі, що визначається казначейством та затверджується парламентом.

Банк Англії — один із найстарших і найвпливовіших центральних банків світу. Був заснований ще 1694 р. з метою надання уряду позики для війни із Францією. У 1844 р. Банк Англії отримав монополію на випуск банкнот, а 1946 р. — націоналізований із обов'язковим викупом акцій у приватних власників.

До 1971 р. банк контролював процес кредитування в країні переважно шляхом зміни дисконтної ставки за позичками комерційним банкам. Крім того, банки повинні були додержуватися коефіцієнта касових активів (підтримуючи касу і залишки на рахунку в Банку Англії на рівні, нижчому за 8% від суми активів) та коефіцієнта ліквідності (підтримуючи портфель ліквідних активів не нижче за 28% від загальної суми активів).

Після травня 1971 р. колишні коефіцієнти було скасовано. Банківські ставки за позиками більше не були прив'язані до дисконтної ставки Банку Англії і визначалися на підставі базової ставки, яка повідомляється кожним банком індивідуально. Було встановлено коефіцієнт резервних активів для комерційних банків у розмірі 12,5 суми короткострокових депозитів. Крім того, банки повинні були зберігати суму в 0,5% своїх короткострокових депозитів на безпроцентному рахунку в Банку Англії.

Після 1981 р. Банк Англії став акцентувати свою увагу на операціях із державними цінними паперами (операції на відкритому ринку). Коефіцієнт резервних активів був відмінний, але комерційні банки мали зберігати 2,5% суми короткострокових зобов'язань у вигляді резерву на рахунках в облікових домах, з якими вони пов'язані кредитними відносинами.

Структура балансу Банку Англії своєрідна. Банк поділений на два департаменти — емісійний і банківський. **Емісійний департамент** займається випуском банкнот під державні цінні папери, що знаходяться в портфелі банку. **Банківський департамент** видає позички комерційним банкам за дисконтною ставкою за рахунок власних депозитів.

Ця система тісно пов'язана з міжнародним ринком позичкового капіталу. Велика Британія стала прикладом країни, в якій до останнього часу не було спеціальних законів, які регламентували б роботу банків, а контроль над ними має неформальний характер. Банки тут регулюються загальним законом про акціонерні товариства.

З 1979 р. відповідно до національного законодавства запроваджено обов'язкове ліцензування комерційних банків й утворено загальнонаціональний фонд страхування депозитів. Наступний банківський закон 1987 р. визначив правила видачі великих позик, порядок банківських злиттів, аудиторських перевірок тощо. Але контроль за банківською діяльністю у Великій Британії залишається менш формальним і суворим, ніж в інших країнах. Банк Англії формально незалежний від уряду, хоча працює під керівництвом Міністерства фінансів. Термін повноважень керуючого Банку Англії не залежить від зміни уряду.

Організаційна структура Банку Англії подана на рис. 18.3.

Управління Банком Англії здійснює **Виконавча рада**, до складу якої входять вісім членів: керуючий, два заступники керуючого і п'ять виконавчих директорів, яким підпорядковуються структурні підрозділи центрального офісу Банку Англії.

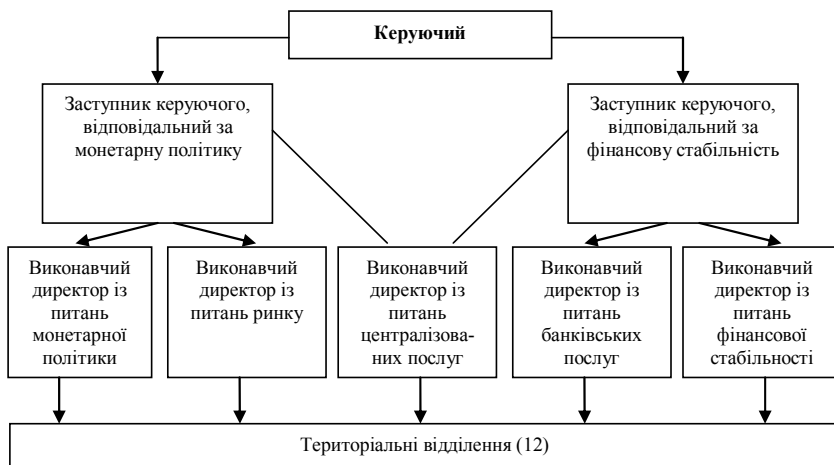

Рис. 18.3. Організаційна структура Банку Англії

Банк Англії має дванадцять територіальних відділень.

До функцій Банку Англії належить:

- управління державним боргом країни;
- здійснення банківських операцій для комерційних банків;
- проведення банківських операцій з іншими центральними банками країн;
- здійснення банківського обслуговування уряду;
- проведення грошово-кредитної політики;
- емітування банкнот;
- управління золотовалютними резервами країни;
- здійснення нагляду за кредитними установами, валютним і кредитним ринками та за банківською системою загалом.

Грошово-кредитна система Великої Британії має добре організовану дворівневу структуру, спирається на потужний грошовий ринок і має тісні зв'язки з головними фінансовими центрами світу.

Особливістю банківської системи Великої Британії є відносно обмежений державний сектор. Ця система перебуває переважно під контролем приватного капіталу, тому можливості державного регулювання грошово-кредитної сфери, його методи й ефективність визначаються діяльністю комерційних банків, які утворюють головний елемент інституційної основи грошово-кредитного регулювання економіки країни.

Система комерційних банків Великої Британії відзначається складністю та спеціалізованістю. Велику роль у функціонуванні банківської си-

стеми держави відіграє високий рівень самоконтролю фінансових інституцій, суворе дотримання ними давніх традицій.

До *універсальних комерційних банків* належать депозитні банки.

Депозитні банки становлять основу банківської системи Великої Британії. На їх частку припадає 70% обсягу стерлінгових депозитів усіх банків країни. За умов загострення конкуренції з боку інших кредитно-фінансових інститутів депозитні банки все більше долучаються до сфери їхньої діяльності, — як, приміром, значне розширення послуг із кредитування, надання спектра послуг зі споживчого кредиту тощо.

З-поміж *спеціалізованих комерційних банків* Великої Британії виділяються клірингові банки, торговельні банки, іноземні банки, банки Співдружності.

Клірингові банки — домінуючий вид спеціалізованих комерційних банків Великої Британії, які є членами Лондонської розрахункової палати.

Клірингові банки здійснюють платежі для промислових підприємств, а також для населення. Платіжний обіг між цими банками відбувається в рамках клірингової угоди, що означає зарахування взаємних вимог і переказ сальдо. Тенденції розвитку клірингових установ свідчать про їхню поступову переорієнтацію на послуги, притаманні небанківській фінансовій сфері. Зокрема, вони охоплюють підготовку індивідуального будівництва, обслуговування фінансових операцій промисловості, підготовку і фінансування експорту, надання в оренду підприємствам комп'ютерів для нарахування заробітної плати тощо.

До діяльності клірингових банків останнім часом додалося ще й посередництво у страхуванні життя й організації подорожей. Усе зазначене дозволяє охарактеризувати клірингові банки як фінансові конгломерати, в яких банківські операції, стали лише частиною загальної діяльності.

Торговельні банки відіграють значну роль не тільки у внутрішніх операціях, а й у міжнародному бізнесі. Вони виникли на торговельних підприємствах, які поступово освоїли банківські операції. Деякі торговельні банки разом із банківськими операціями виконують ще й промислові та торговельні функції. Відмінністю торговельних банків від клірингових і водночас їхнім привілеєм є те, що вони не зобов'язані публікувати докладні відомості про фінансовий стан і свої операції. Завдяки цьому торговельні банки мали змогу протягом багатьох років вільно розвиватися. Торговельні банки працюють, здебільшого, у таких сферах: традиційні акцептно-кредитні операції, надання послуг підприємцям (консультації, підбір найсприятливіших можливостей фінансування тощо), управління цінними паперами [1, с. 67–74].

Іноземні банки — найчисленніша і найрізномірніша група банківських установ Великобританії. Із приблизно 800 кредитних інститутів у країні понад 350 — іноземні.

Банки Співдружності — офіційна назва колишніх британських колоніальних банків. Зараз не виокремлюються, оскільки більшість з них увійшли до складу великих банківських груп. Відмінність таких установ — переважна діяльність у країнах Європейського Союзу, хоча їх штаб-квартири та акціонери розміщуються у Великобританії. У складі провідних клірингових банків колишні колоніальні банки зазвичай виконують функції спеціальних міжнародних підрозділів [4, с. 467].

До спеціальних фінансово-кредитних інститутів відносяться:

Фінансові доми — спеціалізовані комерційні банки споживчого кредиту. Майже дві третини здійснюваних ними активних операцій припадає на споживчі кредити в розстрочку. Фінансові доми є, як правило, дочірніми підприємствами найбільших банків або страхових компаній, які підтримують кредит цих банків своїми коштами. Найбільші фінансові доми намагаються максимально розширити банківські операції, щоб мати можливість залучати ощадні вклади й, таким чином, розвиватися в універсальні банки. До фінансових домів слід віднести і спеціальні банківські пункти в торговельних центрах (мані шопс).

Ощадні інститути, до яких традиційно належали довірчо-ощадні банки, будівельні товариства і Національний ощадний банк. Основне джерело їх ресурсів — невеликі вклади населення. **Довірчо-ощадні банки** в минулому здебільшого відігравали роль місцевих ощадних кас. Пізніше вони були реорганізовані в 16 великих регіональних установ, але їх правовий статус залишався невизначеним. **Національний ощадний банк** (у минулому поштово-ощадний банк) акумулює заощадження населення через мережу поштових відділень, кількість яких перевищує 20 тис. Банк провадить два види рахунків — *звичайні* та *інвестиційні* (за останніми процент вищий, але одержати вклади можна із попередженням за місяць). Усі кошти банк інвестує у державні цінні папери. **Будівельні товариства** існують понад 200 років, нині вони акумулюють найбільшу частину заощаджень населення, їх сумарні активи в 90-х роках подвоїлись і можуть зрівнятися за їх величиною із провідними депозитними банками. Серед будівельних товариств триває процес централізації, але вони залишаються кооперативними інститутами. Ресурси будівельних товариств ідуть переважно на довгострокове кредитування будівництва або купівлю житлових будинків (квартир) і вкладаються в цінні папери. Останніми роками товариства почали займатися багатьма банківськими операціями, торгівлею нерухомості [4, с. 467–468].

Акцептні доми походять від торговельних фірм, які спеціалізувалися на акцепті векселів. Забезпечені акцептом (тобто згодою на оплату) цих компаній векселі приймалися до обліку на грошовому ринку. Акцептні доми розширюють свої міжнародні операції, мають розгалужену мережу філій.

Пенсійні фонди працюють за стандартною системою діяльності таких спеціалізованих кредитно-фінансових установ в інших країнах. Але особливості національного пенсійного законодавства надають їм більші можливості щодо акумуляції капіталу.

Страхові компанії. Фінансово-кредитна діяльність страхових компаній вторинна стосовно до їхньої професійної спеціалізації — страхової справи і пенсійного забезпечення. Кошти, які мобілізуються ними, найчастіше вкладаються на термін 20–25 років (переважно в цінні папери).

Інвестиційні трасти займаються винятково операціями з цінними паперами. Шляхом емісії власних акцій і облігацій вони залучають капітал, котрий вкладають у цінні папери інших компаній. Особливістю цих установ є те, що вони не мають регулярних джерел надходжень (депозитів, страхових внесків тощо). Інвестиційні трасти перебувають у сильній залежності від ринкової кон'юнктури і мають великий ступінь ризику діяльності.

Довірчі фонди за своєю спеціалізацією схожі з інвестиційними трастами: акумулюють грошовий капітал і вкладають його в цінні папери. Але пайовик у будь-який час може продати свій пай керуючій компанії. Структура активів фондів аналогічна активам інвестиційних трастів — майже 80% становлять акції компаній, багато довірчих пайових фондів пов'язані з банками і страховими компаніями [1, с. 74–75].

Фінансові корпорації спеціалізуються на кредитуванні приватних фірм, які не мають доступу до звичайних джерел позикового капіталу. Держава надає фінансову допомогу таким корпораціям або виступає в ролі гаранта [4, с. 468].

Бюджетна система включає державний бюджет, державні позабюджетні фонди (83% всіх акумульованих державною фінансовою системою ресурсів), фінанси місцевих органів влади (бюджети та позабюджетні фонди — 11% усіх фондів державної фінансової системи), фінанси суб'єктів господарювання [2, с. 150].

Бюджетний рік Великобританії охоплює період з 1 квітня по 31 березня наступного року. Бюджет є найважливішим із законів, які щорічно приймаються. За його основу береться Бюджетне послання Канцлера казначейства, з яким він виступає у жовтні-листопаді кожного року. У посланні викладається аналіз розвитку економіки за минулий рік і думка уряду щодо перспективи економічного розвитку на середньострокову і довгострокову перспективи, а також проголошується валютна і фінансова політика держави, розглядаються питання стану державних фінансів і з'являються зміни в податковій та інших фінансових сферах. Детальний розгляд державних витрат проводиться в спеціальних комітетах Палати громад (наприклад, Комітет із рахунків державних установ) і в установах, яким делеговані відповідні повноваження.

У бюджетному процесі вирішальна роль належить уряду в особі Казначейства, тоді як проходження бюджету в Парламенті зводиться, власне кажучи, до формального схвалення дій уряду. Депутати не можуть вносити, а Палата громад не може приймати закони про збільшення загальної суми бюджетних витрат, запропонованої урядом. Таке правило розширює можливості уряду впливати на мінливу економічну ситуацію в країні. Палата громад формально має право відхилити законопроект про бюджет, але практично це ніколи не робиться. Незважаючи на тривалу процедуру, Парламент завжди затверджує бюджет у сумах, запропонованих урядом.

Особливість бюджетного процесу полягає в тому, що замість єдиного бюджетного закону Парламент щорічно приймає так званий «фінансовий закон», який фіксує зміни, внесені в систему бюджетних доходів, а також один чи кілька законів, які уповноважують уряд витратити протягом року з тією чи іншою метою певну кількість грошей. При цьому бюджет виноситься на розгляд частинами і в різний час (спочатку по витратах, потім по доходах). Після схвалення Палатою громад бюджетний законопроект передається на схвалення Палати лордів, підписується главою королівської влади і стає законом. Звіт про виконання бюджету доводиться до відома Парламенту, але ним не затверджується.

Державний бюджет Великобританії містить дві частини:

- Консолідований фонд, за яким проходять поточні доходи і витрати;
- Національний фонд позик, за яким відбиваються витрати на капітальні вкладення.

Основна частина бюджету — Консолідований фонд. Перевищення доходів над витратами Консолідованого фонду зараховується в доходну частину Національного фонду позик. Якщо ж у Консолідованому фонді присутній дефіцит, то він покривається позичкою з Національного фонду позик, і на цю суму уряд збільшує свій борг. Основними *доходами* Консолідованого фонду є податки.

Витрати Консолідованого фонду включають дві групи:

- витрати, щорічно затверджені Парламентом;
- витрати з Консолідованого фонду для постійного обслуговування, не розглянуті в Парламенті.

До **затверджуваних витрат** входять основні витрати:

- військові асигнування, що поділяються на прямі і непрямі військові витрати;
- цивільні статті, у яких відбиваються витрати на промисловість, сільське господарство та інші галузі;
- утримання апарату управління;
- соціальні витрати;
- субсидії місцевим органам влади;
- субсидії країнам, що розвиваються.

Друга частина бюджету Великобританії — Національний фонд позик, за яким відбиваються витрати на капітальні вкладення. *Доходна частина* Національного фонду позик створюється за рахунок відсотків, які надходять від державних корпорацій і місцевих органів влади за надані Казначейством довгострокові кредити, прибутків емісійного департаменту Банку Англії та коштів, наданих з Консолідованого фонду для постійного обслуговування.

Витрати Національного фонду позик включають відсотки по державному боргу і керуванню ним, довгострокові кредити на капітальні вкладення державним корпораціям і місцевим органам влади.

У Великобританії нараховується більше 80 значних спеціальних урядових фондів:

- фонд національного страхування;
- пенсійні фонди державних підприємств;
- зрівняльний валютний фонд (для підтримки курсу фунта стерлінгів);
- фонд Департаменту гарантії експортних кредитів;
- фонд національної корпорації з розвитку наукових досліджень та ін.

Найважливіше значення має фонд національного страхування. Він створюється за рахунок внесків трудящих, підприємців і державних дотацій. Внески трудящих являють собою відрахування із заробітної плати. Внески підприємців за формою є також прямими відрахуваннями з їхніх фондів, проте, по суті, — це непряме обкладання споживачів, оскільки надалі через механізм цін ці суми, як правило, перекладаються на широкі прошарки населення.

У той же час у загальнодержавних фінансах значне місце займають місцеві бюджети. Витрати на соціальні цілі, особливо на освіту (крім системи вищої освіти), центральний уряд перекладає на цю ланку фінансової системи. Крім того, із місцевих бюджетів фінансуються витрати на житлове і шкільне будівництво, спорудження доріг, мостів та інших об'єктів місцевого господарства.

Ріст витрат місцевих бюджетів не супроводжується розширенням їх власної доходної бази. Більша половина витрат місцевих органів влади покривається за рахунок субсидій із державного бюджету. Істотний вплив робить бюджет і на фінанси державних підприємств. Багато націоналізованих галузей промисловості дефіцитні. Тому на фінансування капітальних вкладень із державного бюджету цим підприємствам направляються значні засоби у формі кредитів і субсидій.

Витрати місцевих бюджетів у даний час складають 30% витрат бюджетної системи Великобританії і 1/6 частину ВВП країни.

У залежності від характеру використання засобів і джерела їх фінансування *витрати* місцевих бюджетів поділяються на:

- поточні;
- капітальні.

До поточних відносяться витрати на відтворення, деяка частина витрат на охорону здоров'я, утримання поліції, суду, виплату відсотків по державному боргу, експлуатацію житлового і комунального господарства, місцевого транспорту, охорону навколишнього середовища. Поточні витрати фінансуються за рахунок місцевих прибутків, а також субсидій із державного бюджету.

Капітальні витрати включають інвестиції у житлове будівництво, а також будівництво шкіл, лікарень, шляхів. Вони покриваються в значній частині позиками.

Самою значною статтею поточних витрат місцевих бюджетів (біля 40%) є асигнування на освіту. У Великобританії з місцевих бюджетів фінансується більш 85% всіх видатків на освіту. В умовах науково-технічної революції все більше коштів з місцевих бюджетів направляється на професійну освіту й перепідготовку кадрів [2, с. 161–166; 4, с. 468–471].

До прямих податків відносять:

– *прибутковий податок з фізичних осіб*. Стягується з усіх видів доходів фізичних осіб-резидентів у формі заробітної плати чи прибутку. Дозволяється відрاهовувати з доходу певні види збитків і необхідні для діяльності витрати. Також надаються знижки окремим категоріям платників податків. Нерезиденти обкладаються податком з доходів, отриманих у Великобританії, для них діють спеціальні знижки;

– *податок на прибуток корпорацій (юридичних осіб)*, яким обкладаються корпорації за податковою декларацією на центральному і місцевому рівнях;

– *податок на приріст капіталу* — ставки з фізичних осіб еквівалентні ставкам прибуткового податку (від 10 до 40%), а з компаній — ставкам податку на корпорації (від 19 до 33%). Стягується з фізичних і юридичних осіб, резидентів і нерезидентів, що займаються комерційною діяльністю і мають представництво у Великобританії, при продажі, обміні чи безоплатній передачі капіталомістких активів. Фізичні особи-нерезиденти сплачують податок з власності, що переводиться у Великобританію. Компанії можуть виключити з оподаткування збитки протягом року чи звітного періоду;

– *податок на майно* — стягується з власників чи орендарів нерухомого майна, включаючи землю. Ставка цього податку різна по графствах і містах;

– *підприємницькі податки*. Вони стягуються з орендарів земельних ділянок і будівель, які належать нерезидентам і використовуються у підприємницьких цілях. Ставки податків щорічно міняються в залежності від потреб місцевого бюджету;

– *податок на реєстрацію автомобілів*.

Серед непрямих податків найбільш розповсюджений універсальний акциз, що діє в багатьох країнах у вигляді ПДВ. Стандартна ставка на

сьогодні — 17,5%. Нульова ставка встановлена на продовольчі товари, друковані видання, ліки, дитячий одяг і взуття, енерго- і водопостачання для побутових потреб, а також на деякі операції із золотом, цінними паперами, комунальні платежі, будівництво і реконструкцію житла, пасажирський транспорт, страхові і деякі інші послуги. ПДВ у розмірі 5% стягується з оплати палива та електроенергії для житлових приміщень і застосування енергозберігаючих матеріалів при реалізації певних урядових програм.

Акцизи стягуються з нафтопродуктів, тютюнових виробів, міцних спиртних напоїв, вина, пива, сидру, а також з грального бізнесу. Ставки залежать від видів підакцизних товарів.

Гербовий збір стягується при оформленні правових і комерційних документів. Ставки цього податку залежать від характеру документа: наприклад, при продажу акцій та інших цінних паперів — 0,5–1,5% від продажної ціни, при оренді землі та іншої нерухомості — 1–4% від щорічної вартості оренди в залежності від її терміну.

Загалом, принцип функціонування податкової системи Великобританії багато в чому схожий із податковими системами багатьох країн Європи, зокрема Франції. Порівняно з Україною, її вирізняє більша ефективність в зборі податків та наповненні бюджету держави та місцевих бюджетів [4, с. 468–471].

18.4. Основні положення структури фінансової системи Франції

Державний устрій Франції — республіка, головною посадовою особою якої є президент. Його позиції одні з найбільш сильних у світі серед країн, що мають інститут президентства.

Країна розділена на 22 регіони, 96 департаментів і близько 36 тис. комун. До складу Франції входять 5 заморських департаментів, 4 заморські території і територія з особливим статусом — Майот.

Законодавча влада представлена двома палатами парламенту — Національними зборами (нижня палата) і Сенатом. Депутати Національних зборів обираються прямим голосуванням, а Сенат — непрямым голосуванням. У Сенаті представлені територіальні колективи республіки, а також французів, що проживають за межами основної територіальної частини Франції.

Конституція V Республіки була затверджена 4 жовтня 1958 р. зі змінами і доповненнями у 1995 р. включно. Характерною рисою органів державної влади є наявність Економічної і соціальної ради, яка дає висновки до проектів законів, декретів, консультує уряд з питань економічного чи соціального характеру, доповідає в парламенті по відповідних проектах чи пропозиціях [2, с. 192–193].

Із 1803 р. Франція переходить до системи біметалізму й офіційною грошовою одиницею стає франк. За законом 1803 р. золото і срібло підлягали вільному карбуванню, а монети з обох металів мали необмежену силу законного платіжного засобу.

У 1873 р. Франція скасовує вільне карбування срібла й офіційно переходить до золотомонетного стандарту, який проіснував до Першої світової війни. У 1914 р., відповідно до прийнятого закону, обмін банкнот Банку Франції на золото було скасовано.

Про масштаби інфляції у Франції в період 1913–1918 рр. свідчать такі дані: кількість банкнот в обігу зросла майже у шість разів, сума внесків на поточні рахунки в головних комерційних банках — майже вдвічі, а індекс оптових цін підвищився майже в три з половиною рази. Інфляція у Франції тривала до 1926 року.

Таку тривалу інфляцію спричинили великі витрати щодо відновлення зруйнованих під час війни територій, бюджетний дефіцит, зростання внутрішньої і зовнішньої заборгованості, субсидії вітчизняним компаніям.

Процес стабілізації франка почався тільки з 1926 р. Внаслідок проведення дефляційної політики грошова маса в обігу впродовж 1926–1927 рр. скоротилася, а в 1928 р. була проведена грошова реформа. В результаті девальвації золотий вміст франка був зменшений майже в п'ять разів. Девальвація франка узаконила конфіскацію практично всіх грошових заощаджень. Підсумком грошової реформи 1928 р. у Франції стало введення золотозливкового стандарту, який проіснував до 1936 р.

Золотий запас Банку Франції в період 1928–1932 рр. збільшився майже втричі. Це дало змогу Франції у 1933 р. очолити валютну зону франка, до якої увійшов ряд західноєвропейських країн.

У 1936 р. припиняється обмін франків на золото і відбувається девальвація франка на 25%. Незважаючи на це, французький експорт не збільшився, що було обумовлено «валютними війнами» Великої Британії та США. Тому для підтримки курсу франка в жовтні 1936 р. створюється Стабілізаційний валютний фонд. Після цього Франція проводить цілий ряд девальвацій, унаслідок чого франк до початку Другої світової війни втрачає близько 90% свого довоєнного золотого вмісту.

З 1939 р. банкнотний обіг постійно збільшується. В період Другої світової війни інфляція у Франції посилилася через спад виробництва, товарообігу та окупацію.

Впродовж 1945–1958 рр. Франція проводить вісім прихованих девальвацій. Одна з них — 1958 р. — відіграла визначальну роль у посиленні експорту французьких товарів на світовий ринок.

У 1963 р. французький уряд проголосив план стабілізації, який передбачав блокування роздрібних цін і заробітної плати, обмеження банківських кредитів, підвищення дисконтної ставки Банку Франції, а також заходи зі скорочення бюджетного дефіциту шляхом значного збільшення податків.

Найбільших труднощів країна зазнала наприкінці 60-х-на початку 70-х рр., у період загострення світової валютно-фінансової кризи, яка спричинила зниження темпів зростання, дефіцит платіжного балансу, відплив капіталів, скорочення золотовалютних резервів, знецінення франка.

У 1971–1974 рр. створено подвійний валютний ринок (тобто Франція проводить політику подвійного курсу — занижений і ринковий):

- щодо поточних операцій зовнішньої торгівлі курс франка підтримувався на заниженому рівні, що стимулювало експорт Франції;
- щодо фінансових операцій курс вільно коливався залежно від попиту та пропозиції.

У 1973–1983 рр. країна переходить до вільного режиму курсу валют. Із 1983 р. вводяться валютні обмеження, які скасовуються 1992 р. при вступі до Європейського Союзу.

Франція тривалий час очолювала зону франка. Це валютне угруповання сформувалося ще до здобуття французькими колоніями незалежності. В зону цієї грошової одиниці, крім Франції, ввійшли її колоніальні території — Алжир, Марокко, Туніс, Того, Камерун та ін., а також департаменти Франції (Гваделупа, Гвіана, Мартиніка, Реюньон). Всередині цієї зони провідну роль відігравав французький франк, всі інші країни тримали свої резерви у цій валюті, а курси власних грошових одиниць стосовно французького франка фіксували на визначеному рівні, що не міг бути змінений без згоди Франції.

Управління валютними резервами країн зони надавало Франції значні переваги. Зі здобуттям незалежності й самостійності колишні французькі колонії стали створювати самостійні грошово-кредитні системи. Зона франка втратила своє значення на початку 70-х рр. у зв'язку зі змінами у світовій валютній системі і прийняттям у 1976 р. Ямайської угоди, що перевело міжнародні розрахункові відносини на національні кредитні гроші провідних західних країн.

Найважливішу роль у регулюванні діяльності кредитних установ держави відіграють Міністерство економіки і фінансів Франції та Банк Франції, котрі очолюють кредитну систему.

Міністерство економіки і фінансів здійснює загальне керівництво, а Банк Франції — здійснює контроль за діяльністю кредитних установ. Але на практиці ці відомства працюють у найтіснішому взаємозв'язку.

Міністерство економіки і фінансів, як представник уряду, здійснює контроль за діяльністю кредитних установ, а міністр очолює Національну кредитну раду та Комітет із регламентації банківської діяльності.

До функцій Банку Франції входить:

- випуск банкнот і розмінної монети;
- збереження валютних резервів і золотих запасів;

- збереження активів державних установ і фінансування уряду шляхом купівлі казначейських векселів;
- збереження ресурсів кредитних установ і їх кредитування;
- здійснення грошово-кредитного регулювання.

Взаємовідносини Банку Франції з усіма гілками влади — Президентом, парламентом та урядом — будуються на принципах співпраці та чіткого розмежування повноважень і відповідальності. Це досягається таким шляхом [4, с. 456]:

- призначення голови банку на два терміни по чотири роки;
 - призначення складу Ради банку;
 - затвердження величини статутного капіталу;
 - доповідь голови банку про діяльність банку;
 - надання інформації про стан грошово-кредитного ринку в державі.
- Організаційна структура Банку Франції показана на рис. 18.4.

Рис. 18.4. Організаційна структура Банку Франції

Генеральна рада здійснює загальне керівництво діяльністю Банку Франції. До її складу входить керуючий банку, Рада з грошово-кредитної політики, представник Державного казначейства і представник службовців Банку Франції. У засіданнях Генеральної ради може брати участь фінансовий інспектор, призначений Міністерством фінансів і економіки Франції. Інспектор має право скасовувати рішення Генеральної ради.

Головними функціями Генеральної ради банку є загальне керівництво діяльністю установи, прийняття бюджету банку, складання балансу тощо.

Керуючий банку — посадова особа, яка відповідно до закону та статуту банку здійснює керівництво поточною діяльністю центральної кредитної установи країни.

Рада грошово-кредитної політики створена 1993 р. її головними функціями є:

- розробка напрямків грошово-кредитної політики;
- визначення порядку проведення операцій Банком Франції;
- встановлення параметрів політики резервування.

Головний офіс Банку Франції, де зосереджені його центральні підрозділи, розташований у Парижі. Оперативна діяльність здійснюється через розгалужену мережу філій (212 установ), до функцій яких належить випуск банкнот в обіг, обслуговування і консультування клієнтури, організація клірингових розрахунків.

Інструменти грошово-кредитної політики Банку Франції:

- визначення облікової політики;
- регулювання норм обов'язкового резервування;
- здійснення операцій на відкритому ринку;
- встановлення обов'язкових нормативів.

Сучасна грошово-кредитна система Франції характеризується наявністю жорсткої системи регулювання і нагляду за банківською діяльністю, високою часткою державних і напівдержавних кредитних установ, високим рівнем розвитку і концентрації банківської справи, різноманітністю форм організації кредитних інститутів і виконуваних ними функцій.

У Франції функціонує дворівнева грошово-кредитна система. На першому рівні знаходиться центральний емісійний банк — Банк Франції.

На другому рівні — комерційні банки і спеціалізовані кредитно-фінансові установи.

Особливість організації французької грошово-кредитної системи полягає в тому, що у країні в законодавчому порядку відсутній розподіл кредитних інститутів на банківські і небанківські, проте законодавчо закріплена різниця між кредитними установами, які мають право приймати вклади до запитання і терміном до двох років і які такого права не мають.

До кредитних інститутів, котрі не мають права приймати вклади до запитання, належать установи споживчого кредиту, лізингові, іпотечні компанії, установи житлового кредиту, факторингові компанії та ін.

Згідно із національним законодавством, під дію закону про банки (1984 р.) підпадають декілька категорій кредитних установ. Серед них універсальні банки, банки взаємного кредиту, ощадні й пенсійні каси, каси муніципального кредиту, фінансові компанії, спеціальні кредитні установи.

До *універсальних комерційних банків Франції* належать депозитні та ділові банки.

Депозитні банки — універсальні комерційні банківські установи, які здійснюють усі види банківських операцій. Серед депозитних банків переважно більшість становлять державні депозитні банки.

Великі депозитні банки здійснюють операції комерційних та інвестиційних банків (купівля, андеррайтинг та продаж цінних паперів, прями інвестиції).

Завдяки державним гарантіям ці установи сконцентрували понад половину поточних рахунків підприємств, операцій із цінними паперами, 67% депозитів і кредитів.

Ділові банки — універсальні комерційні банківські установи, що здебільшого виконують інвестиційні функції (купівля, андеррайтинг та реалізація цінних паперів), здійснюють постійні інвестиції (участь у капіталах й управління підприємствами), приймають короткотермінові депозити від компаній, у яких ділові банки володіють не менш ніж 15% акціонерного капіталу.

До *спеціалізованих комерційних банків Франції* належать: Банки взаємного кредиту — спеціалізовані комерційні банківські установи, які проводять кредитування інших банків.

Іпотечні банки — спеціалізовані комерційні банківські установи, які здійснюють іпотечне кредитування і перепродаж іпотек.

До *небанківських кредитно-фінансових установ* належать:

Ощадні каси. У Франції існують приватні й державні ощадні каси. Державні входять до складу Державної національної ощадної каси.

За розмірами активів найбільшою із цих установ є Депозитно-ощадна каса, яка об'єднує всі ощадні каси при поштових відділеннях. За формою організації це напівдержавна установа з особливим статусом.

Всі ощадні каси мають право видавати кредити, хоча основну частину акумульованих ресурсів вони зобов'язані надавати Депозитно-ощадній касі.

У сфері активних операцій Депозитно-ощадна каса займається кредитуванням місцевих і державних органів влади, а також житловим кредитуванням.

Свої ресурси депозитно-ощадні каси також формують за рахунок ресурсів пенсійних кас (їх близько 400) і страхових компаній.

Кредитні кооперативні установи. Серед них за сумою активів перші два місця посідають кредитні кооперативи, що пов'язані з Національною касою сільськогосподарського кредиту і Центральною касою народних банків і мають, відповідно, 60% та 65% всієї кількості кооперативних банків і їхніх відділень.

Організація сільськогосподарської кредитної кооперації є триступінчастою системою. Її основа — місцеві кооперативні каси, котрі об'єднуються на регіональному рівні в організації. Верхньою ланкою є Національна каса сільськогосподарського кредиту, яка контролює діяльність регіональних і місцевих кас, але сама контролюється державою.

Ресурси місцевих кредитних кооперативів складаються з внесків членів, а також не членів кооперативів. Кредити надаються тільки членам кооперативів на різні терміни.

Національна каса сільськогосподарського кредиту — фінансово автономна державна організація. Її капітал мобілізується шляхом випуску облігацій, вільних коштів регіональних кас, кредитів держави і позик Банку Франції, одержуваних шляхом переобліку коротко- і середньострокових зобов'язань членів кредитних кооперативів. Активні операції цієї каси — це здебільшого операції з Надання позичок регіональним касам.

Кредитні кооперативи, що об'єднують дрібних промисловців і торговців, називаються народними банками. Перший такий банк було створено в 1878 р.

Система народних банків посідає особливе місце в кредитній системі Франції. Очолює її «Креді Агріколь», найбільший банк Франції. Він спеціалізується на наданні середньо- і довготермінових кредитів, має безліч філій. Значна його роль у провінціях, де він зосереджує близько половини активів кредитних установ. Державний контроль за діяльністю народних банків здійснюється такими самими методами, що й контроль за діяльністю приватних банків. Діяльність Центральної каси народних банків після Другої світової війни також контролює представник держави, якого призначає Міністерство фінансів. Центральна каса народних банків управляє вільними коштами народних банків, надає їм позички, є розрахунковим центром, а також виконує ряд інших операцій.

Каси муніципального кредиту — це державні установи, підпорядковані одночасно місцевим префектурам та Міністерству фінансів. Зазначені установи мають право здійснювати кредитні операції з приватними особами. Їхні активи становлять незначну частку в сукупному кредитному обсязі Франції [1, с. 59–66].

Бюджетна система Франції має багато ланок, але відрізняється високим ступенем централізації. Центральний бюджет (загальний бюджет, приєднані бюджети різних державних організацій, спеціальні рахунки казначейства) акумулює приблизно 80% усіх доходів і витрат фінансової системи Франції.

На частку державного бюджету припадає 47% місцевих бюджетів, 9 фондів соціального страхування, 40% державних підприємств і приблизно 4% усіх засобів фінансової системи. Через бюджетну систему Франції перерозподіляється приблизно 20% ВВП і 50% національного доходу.

Бюджетний процес у Франції має 4 стадії і продовжується більш 3-х років:

Перша стадія — складання проекту бюджету, здійснюється під контролем Міністерства економіки і фінансів. Протягом 9 місяців кожне міністерство і відомство, керуючись інструкціями і направляється в парламент.

Друга стадія — розгляд і затвердження бюджету, триває приблизно 3 місяці. Проект бюджету розглядається у фінансовій комісії кожної па-

лати. Спочатку обговорюється в нижній палаті (національні збори), після передається у верхню палату (сенат).

Якщо проект бюджету після спільних обговорень обома палатами не одержав схвалення, то президент може своїм указом оголосити бюджет законом.

Третя стадія — виконання бюджету (називається фінансовим роком, що у Франції збігається з календарним). Доходна частина виповнюється через розгалужену мережу фінансових агентів. Виконанню видаткової частини бюджету передуює процедура розподілу засобів.

Касове виконання здійснюється через систему казначейських кас. Вони мають поточні рахунки в Банку Франції, роблять розрахунково-касові бюджетні операції.

Четверта стадія — починається після закінчення бюджетного року складанням Міністерством фінансів звіту про виконання бюджету.

У ході бюджетного процесу здійснюється фінансовий контроль. Спеціальним органом державного контролю є Рахункова палата, на яку покладені функції попереднього, поточного і наступного контролю.

У Франції немає єдності бюджетної системи. Кожен бюджет формально відособлений. У дійсності існує відома централізація — бюджети підпорядкованих адміністративних одиниць затверджуються виконавчою владою керуючої ланки.

Державний бюджет Франції є основною ланкою фінансової системи — на його частку припадає половина усіх фінансових ресурсів держави. У цілому державний бюджет не затверджується законодавчою владою, а щорічно складається як допоміжний документ, що механічно поєднує загальний бюджет, численні спеціальні рахунки казначейства і приєднані бюджети.

Доходи державного бюджету складаються з:

- прямих податків — 36%;
- непрямих податків — 59,2%;
- неподаткових надходжень — 4,8%.

Центральною ланкою бюджетної системи Франції є **Дирекція з питань бюджету**, що є складовою частиною Міністерства фінансів Франції, що знаходиться в безпосередньому підпорядкуванні міністра-делегата з питань бюджету і бюджетної реформи.

В обов'язок Дирекції з питань бюджету входить контроль за виконанням бюджету. З метою здійснення нагляду за виконанням бюджету Дирекція має у своєму розпорядженні мережу фінансових контролерів у всіх регіонах Франції, що постійно відслідковують та інформують керівництво Дирекції про стан виконання бюджету відповідними організаціями на місцях. Контролери сприяють керівництву Дирекції в його переговорах з керівництвом тих міністерств, де виконання бюджетів протягом року викликає ускладнення.

Особливості оподаткування у Франції пов'язані з історичним розвитком політичної системи й економіки країни. Податкову систему відрізняє, насамперед, системність на широкій законодавчій основі, яка базується на положенні про те, що всі заходи щодо оподаткування перебувають у компетенції парламенту.

Податки і збори Франції формують близько 90% бюджету держави. Збори здійснюються єдиною службою. Основні види податків — непрямі, прямі, гербові збори (переважають непрямі податки). У структурі непрямих податків 50% складає ПДВ.

У податковій системі Франції існує строгий розподіл на місцеві податки і податки, що йдуть до центрального бюджету.

До основних **федеральних податків** відносять:

- ПДВ;
- прибутковий податок з фізичних осіб;
- податок на прибуток підприємств;
- мита на нафтопродукти;
- акцизи (крім звичайних продуктів до акцизних відносять: сірники, воду, послуги авіатранспорту);

– податок на власність;

– мита;

– податок на прибуток від цінних паперів та ін.

До основних **місцевих податків** відносять:

- туристський збір;
- податок на родину (складається з трьох податків: на житло, земельний податок на будинки і будівлі, податок на землю);
- податок на професію;
- податок на збирання території;
- податок на використання комунікацій;
- податок на продаж будинків.

У цілому, місцеві податки складають 30% загального податкового тягаря, вони ж наповнюють 40% місцевих бюджетів.

Характерні риси податкової системи Франції:

- стимулюючий вплив на підвищення ефективності економіки;
- соціальна спрямованість;
- облік територіальних аспектів.

Усі заходи для оподаткування знаходяться в компетенції **Парламенту (Національна Асамблея)**. Організацією оподаткування в країні займається податкова служба, що функціонує в складі Міністерства фінансів. Її очолює **Головне податкове керування**.

ПДВ є провідною ланкою бюджетної системи Франції, яка, як відомо, стала в 1954 році батьківщиною цього податку. Його сплата залежить від характеру угоди. Ставка ПДВ не пов'язана з ціною товару. Об'єктом оподаткування є продажна ціна товару або послуги. Операції, пов'язані з

зовнішнім ринком, від ПДВ звільнено. Основна ставка податку — 18,6%. Підвищена ставка (22%) застосовується до деяких видів товарів (автомобілі, алкоголь, парфумерія, тощо).

Від сплати податку звільняються:

- державні установи, діяльність яких пов’язана з виконанням адміністративних, соціальних, виховних, спортивних функцій;
- сільськогосподарське виробництво;
- деякі вільні професії: приватна викладацька діяльність, приватні лікарі.

Існує список видів діяльності, де передбачене право обирати між ПДВ і прибутковим податком:

- 1) здача в оренду приміщень для будь-якого виду економічної діяльності;
- 2) фінанси і банківська справа;
- 3) літературна, спортивна, артистична діяльність, муніципальне господарство.

Прибутковий податок складає 20% податкових доходів бюджету. Це пов’язано з історичними особливостями — з тим, що уряд використовує прибутковий податок для проведення своєї соціальної політики (в умовах нерозвиненості суспільних фондів споживання прибутковий податок є інструментом стимулювання родини, надання допомоги незаможним). На прибутковий податок покладені функції стимулювання внесків населення в заощадження, нерухомість, покупку акцій. Усе це створює складну систему розрахунку податку і застосування численних пільг і відрахувань.

Потенційними платниками є усі фізичні особи країни, а так само підприємства і кооперативи, що не є акціонерними товариствами. Податок, у принципі єдиний, вираховується по єдиній прогресивній шкалі, але разом з тим він бере до уваги економічні, соціальні, сімейні умови і вік кожного платника. Ставки прогресії — від 0 до 56,8% у залежності від доходів. Щорічно шкала уточнюється, дозволяючи врахувати інфляційні процеси. Прибутковий податок повинні сплачувати всі проживаючі у Франції з доходів, отриманих у країні і за кордоном з урахуванням угод.

Принципова особливість цього податку — обкладанню підлягає дохід не фізичної особи, а родини. Якщо платник неодружений, для податку — це родина з однієї людини. Податок сплачується, починаючи з 18-літнього віку. Обкладання здійснюється за сукупним доходом, заявленим в декларації, що складається самим платником один раз у рік по доходах за попередній рік. Це ускладнює контроль за повнотою вилучення, сповільнює оборот надходження податку в бюджет. Крім того, якщо протягом року доходи упали, можуть виникнути проблеми зі сплатою податку.

Доходи платника податків діляться на 7 категорій:

- плата з праці при роботі за наймом;
- земельні доходи (від здачі в оренду землі і будинків);

- доходи від оборотного капіталу (дивіденди і відсотки);
- доходи від перепродажу будинків, цінних паперів);
- доходи від промислової і торгової діяльності підприємств, що не є акціонерними товариствами;
- некомерційні доходи (доходи людей вільних професій).

Частка податку на прибуток акціонерних товариств (АТ) у загальній сумі податкових надходжень складає 10% і має тенденцію до зниження. Це пов'язано з постійним зниженням ставки. Даний податок застосовується тільки до АТ. Дохід юридичних осіб, що не є АТ, обкладається за правилами оподаткування фізичних осіб.

Об'єктом обкладання виступає чистий дохід з усіх видів діяльності. Ставка складає 39% до суми оподаткованого доходу і 42%, якщо цей дохід йде на виплату дивідендів, а не на розвиток. Сплата здійснюється п'ять разів у рік: чотири рази — авансові платежі за спеціальною формою, виходячи з даних минулого року, п'ятий — за фактичними результатами за рік.

У Франції існує податок на АТ, що мають самостійні філії. Він обумовлений правилом повної відповідальності філії фірми за кінцевий результат. Відповідно до цього правила дохід кожної філії фірми обкладається окремо незалежно від результатів у цілому по фірмі. Для знову утворених АТ існують визначені пільги. Доходи таких АТ пільгуються протягом п'яти років.

Одним із податків на споживання є *акцизи*, деякі з яких стягуються на користь державі, інші перераховуються до бюджетів місцевих органів управління. До підакцизних товарів відносять алкогольні напої, тютюнові вироби, сірники, запальнички, дорогоцінні метали, цукор і кондитерські вироби, пиво тощо.

Поряд і з ПДВ важливу роль відіграє *податок на компанії*, який відносяться до податків, що дають найбільше надходжень до державного бюджету. Об'єктом оподаткування є чистий прибуток. Цей податок сплачується п'ять разів на рік.

До податків на споживання слід віднести і *мито*. Основне завдання мита — охорона внутрішнього ринку [4, с. 454–464].

18.5. Особливості функціонування фінансової системи Німеччини

Федеративну Республіку Німеччини по праву називають одним з «локомотивів» світової економіки. За рівнем економічного розвитку, величиною економічного потенціалу, часткою у світовому виробництві, ступенем участі в міжнародному поділі праці та іншими найважливішими критеріями вона належить до числа найбільш високорозвинених держав світу, входить у так звану «велику сімку».

Своєрідність ФРН полягає в тому, що післявоєнний економічний устрій Німеччини був сформований відповідно до неоліберальної концепції «соціального ринкового господарства», яка виникла як альтернатива тоталітарній економіці фашистської Німеччини. Основою цієї політики стали такі принципи: держава безпосередньо не займається регулюванням господарських процесів, але вона встановлює правила («рамкові умови»), за якими в умовах вільної конкуренції діють приватні господарські суб'єкти. Для забезпечення такого економічного порядку необхідна дієздатна система цін, яка в основному не піддається державному впливу; стабільність грошового обігу; відкриті ринки, тобто вільний доступ на ринок вітчизняних та іноземних контрагентів; приватна власність; норми відповідальності та свобода укладення договорів; стабільність економічної політики в країні. Ці принципи повинні були доповнюватися сильною соціальною політикою держави, щоб пом'якшити соціальну несправедливість, породжувану ринковими відносинами.

У західних країнах-переможницях у той час були популярні кейнсіанські ідеї, які обґрунтовували державне втручання в економіку.

За п'ятдесятирічний період здійснення принципів соціального ринкового господарства економіка ФРН чотири рази переживала спад:

– у 1966–1967 рр. перша циклічна криза надвиробництва й одночасно структурна криза, що вразила ряд традиційних галузей східнонімецької економіки. Наслідком циклічного спаду стала криза економічної доктрини та економічної політики держави: неоліберальна політика поступилася місцем неокейнсіанству. Для економічної політики це означало посилення державного регулювання на макроекономічному рівні. Вперше в історії ФРН стали розроблятися довгострокові програми економічного розвитку, здійснюються фінансове планування.

– криза надвиробництва 1974–1975 рр., найглибша в історії ФРН, вразила усі галузі східнонімецької економіки, викликала скорочення ВВП на 5%, промислового виробництва на 12%, внутрішніх приватних інвестицій на 18,5%. Різко зросло число банкрутств, підскочили показники інфляції, масового характеру набуло безробіття. Циклічний спад супроводжувався світовою енергетичною кризою і структурною кризою ряду галузей господарства. Особливу вагу проходженню цього спаду надавала та обставина, що він виник одночасно (синхронно) у більшості розвинутих і багатіох країнах, що розвиваються.

– у 1980–1982 рр. економіка ФРН зазнала третьої економічної кризи, протягом якої найбільш яскраво проявилось переплетення циклічного перенагромадження капіталу з довгостроковими факторами погіршення умов відтворення: структурними диспропорціями, подорожчанням енергоносіїв і сировини на світових ринках, уповільненням темпів зростання продуктивності праці, падінням норми прибутку, фінансовими труднощами компаній. По країні прокотилася хвиля банкрутств, особливої гос-

трати набула проблема безробіття, упали реальні доходи населення. В ці роки погіршилися і зовнішньоекономічні позиції ФРН: загострення конкуренції, зниження конкурентоспроможності східнонімецьких товарів, відставання в експорті наукомісткої продукції порівняно із США, Японією і деякими іншими країнами підвищення курсу марки викликали зовнішньоторговельні труднощі. Усе це означало кризу господарського механізму, заснованого на кейнсіанських рекомендаціях. Він обумовив зміну уряду восени 1982 р. і глибокі зміни в концепції та практиці державного регулювання економіки: був здійснений новий поворот в економічній політиці. Однак якщо в США та Великій Британії в цей час затвердилася неоконсервативна (ліберальна) модель економіки, то у ФРН її «пом'якшений» варіант.

Однією з важливих складових нового економічного курсу стала кампанія приватизації державного сектору. Завдяки новій політиці вдалося домогтися зниження частки держави у ВВП, скоротити бюджетний дефіцит, знизити рівень інфляції, домогтися помірних темпів економічного зростання. Приватизація державної власності у ФРН проходила у формі зниження частки держави в акціонерному капіталі компаній при збереженні в ряді випадків переважного впливу держави, тобто можливості здійснювати регулюючі функції. Процес приватизації торкнувся не тільки промислових компаній, а й державної власності у сфері інфраструктури, зокрема, в галузі транспорту, зв'язку, комунального господарства.

Важливою частиною неоконсервативної політики держави в 1980-і рр. стала податкова реформа. У ході її реалізації були знижені прямі податки на прибуток компаній та на доходи громадян, зате непрямі податки зросли. Додаткове навантаження на федеральний бюджет у зв'язку з об'єднанням Німеччини вимагало підвищення певних податків і в 1990-і рр. з кризою 1992–1993 рр., однією з найглибших за післявоєнну історію країни, що стало своєрідним завершенням чергового етапу циклічного розвитку економіки, об'єднана Німеччина впоралася, спираючись на ті ж інструменти моделі соціального ринкового господарства, які використовувалися в 1980-і рр. У той же час ця криза виявила проблемні сфери, де певні елементи концепції соціального ринкового господарства вимагають свого реформування. У першу чергу це стосується структурного безробіття, що продовжує залишатися на високому рівні.

У 1990 р. відбулося об'єднання Німеччини: згідно з Договором між ФРН і НДР про створення валютного, економічного і соціального союзу та Договору про державне об'єднання, які набули сили 1 липня і 3 жовтня 1990 р. відповідно. Конституція і принципи соціального ринкового господарства ФРН поширилися на територію колишньої НДР. У результаті швидкого об'єднання (злиття) і включення НДР в економічний простір Західної Німеччини на Східну Німеччину була перенесена майже

вся інституціональна структура, правові основи і законодавчі норми ефективно функціонуючої політичної й економічної системи ФРН. У колишній НДР була відразу введена одна з найбільш сильних валют у світі — німецька марка, розвинута банківська система, управління фінансами і т.п. Слідом за лібералізацією економіки та досягненням макроекономічної фінансової стабілізації здійснювалася приватизація, яка закінчилася в основному до 1994 р., і поступова зміна структури господарства.

Західна Німеччина зустріла об'єднання добре підготовленою в економічному і фінансовому відношенні. Наприкінці 1980-х рр. її господарство характеризувалося стійким станом державних фінансів, значним позитивним сальдо платіжного балансу за поточними операціями, високим обсягом чистих зарубіжних активів та стабільною валютою. Спираючись на таку основу, вдалося здійснити об'єднання без якої-небудь загрози внутрішньої стабільності [2, с. 176–179].

До 70-х років XIX ст. Німеччина не мала єдиної грошової системи. Водночас на території, що належала Німеччині, знаходилася двадцять одна держава і використовувалося сім різних грошових систем. Усі ці системи (за винятком бременської — золотий талер) ґрунтувалися на срібному монометалізмі. Поряд із монетами в обігу перебували паперові гроші країн, що входили до Німеччини, й банкноти 33-х емісійних банків. Після об'єднання Німеччини було введено єдину валюту — золоту марку — й випущено в обіг монети по 5, 10 і 20 марок, що означало перехід до золотого монометалізму.

Згідно із законом 1875 р. Пруський банк був перейменований у імперський емісійний банк — «Рейхсбанк».

Для фінансування воєнних дій Німеччині були потрібні кошти. Золото поступово вилучається з обігу, а законом 1914 р. офіційно заборонено обмін банкнот на золото. Одночасно «Рейхсбанк» дістав право прирівнювати банкноти до золота.

Кількість банкнот в обігу 1918 р. зросла вдев'ятеро порівняно з 1913 р. Банкноти «Рейхсбанку» стали майже єдиним компонентом готівкового грошового обігу. Безготівковий обіг також збільшився.

1924 р. у Німеччині запроваджено золотодевізний стандарт, який протримався до 1931 р. Світова економічна криза 1929–1933 рр. викликала відплив іноземних капіталів із Німеччини та крах золотодевізного стандарту.

До початку Другої світової війни Німеччина витратила майже весь золотий запас, а за воєнні роки готівкова маса в обігу збільшилася майже в сім разів, що призвело до нового сплеску інфляції.

Поразка у Другій світовій війні завдала нищівного удару економіці країни. Після війни територію Німеччини, як і Берлін, було розділено на чотири окупаційні зони. В 1948 р. проведено сепаратну грошову реформу.

В обіг випущені нові марки, що обмінювалися у співвідношенні 10:1. Так само обмінювалися і внески в кредитних інститутах. Рахунки спочатку було заблоковано, а потім 70% суми заблокованих рахунків — анульовано. Одночасно були скасовані обмеження росту цін на значну кількість предметів широкого вжитку й інвестиційних товарів.

У травні 1949 р., після прийняття Конституції, яка узаконила утворення ФРН, у країні відповідно до вимог Бреттон-Вудської системи встановлено курс марки, зафіксований до долара США (3,33 марки за 1 долар США).

У 1953 р. ФРН вступила в Міжнародний валютний фонд (МВФ), де був зафіксований золотий вміст марки в 0,211588 г чистого золота. Однак золоте забезпечення та обмін банкнот на золото не передбачалися.

У 50-ті й першій половині 60-х рр. ХХ ст. марка ФРН була однією з найстабільніших валют світу, платіжний баланс зводився з активним сальдо, золотовалютні резерви значно збільшилися. Грошово-кредитна і фінансова політика держави орієнтувалася на стабілізацію грошового обігу, збалансування державного бюджету і вирівнювання платіжного балансу.

Після об'єднання двох німецьких держав у 1990 р. марки НДР були анульовані і в обігу залишилися марки ФРН.

З 1 січня 1999 р. у межах Європейського Союзу створюється економічний і валютний союз, запроваджується єдина валюта — євро. З 1 липня 2002 р. німецька марка остаточно припинила своє існування, поступившись євро.

Ще у перші повоєнні роки провідні ланки кредитної системи — центральний банк і гросс-банки — були реорганізовані. Особливості післявоєнного розвитку наклали відбиток на структуру й операції кредитної системи. Виникли нові банки, діяльність яких контролювалася державою. Посилилися ланки, які існували раніше, — ошадкаси і державні іпотечні банки. Вперше в історії Німеччини створено спеціальний Експортний банк для середньотермінового кредитування експорту. Завдання довгострокового кредитування експорту було покладено на Банк відновлення.

Найактивніше розвивалися банки споживчого кредиту, що пов'язано зі зростанням виробництва предметів тривалого користування. Дедалі більшого значення в кредитній системі набувають страхові установи.

До світової економічної кризи 1929–1933 рр. кредитна система Німеччини в цілому не регулювалася законодавством. Перший закон про кредитну систему прийнятий 1935 р., згодом багаторазово доповнювався різними постановами, що зробило його в правовому сенсі дуже нечітким. Новий закон про кредитну систему було прийнято лише 1961 р.

З 1945 р. нагляд за кредитними установами здійснювався міністерствами земель. Централізований нагляд за кредитною системою передавався Федеральному бюро нагляду. Уряду надавалося право на закриття банків і бірж у разі банківської кризи.

Німецький федеральний банк («Бундесбанк») є спадкоємцем «Рейхсбанку», створеного в 1875 р.

Після закінчення Другої світової війни діяльність «Рейхсбанку» і його філій в радянській зоні була повністю припинена. У західних зонах введена дворівнева банківська система. Її особливістю було те, що в кожній із земель Німеччини виникли центральні банки, на базі збережених відділень «Рейхсбанку». Їхня діяльність координувалася Банком німецьких земель (БНЗ), створеним окупаційною владою західних країн.

У 1957 р., відповідно до закону про створення Німецького федерального банку, об'єднано центральні банки Банку німецьких земель. Таким чином виникла емісійна система, що існує й досі. При створенні Німецького федерального банку принцип централізації був застосований не повністю. Центральні банки земель, що підпорядковуються «Бундесбанку», й досі мають певну організаційну самостійність.

Німецький федеральний банк виконує такі завдання:

- управляє валютними резервами національної економіки;
- здійснює емісію банкнот;
- контролює надання коштів кредитним установам;
- визначає напрями фінансової політики держави;
- здійснює розрахунково-касове обслуговування уряду.

До керівних органів Німецького федерального банку належать Рада центральних банків земель, Рада директорів, Правління центральних банків земель. Організаційна структура Німецького федерального банку наведена на рис. 18.5.

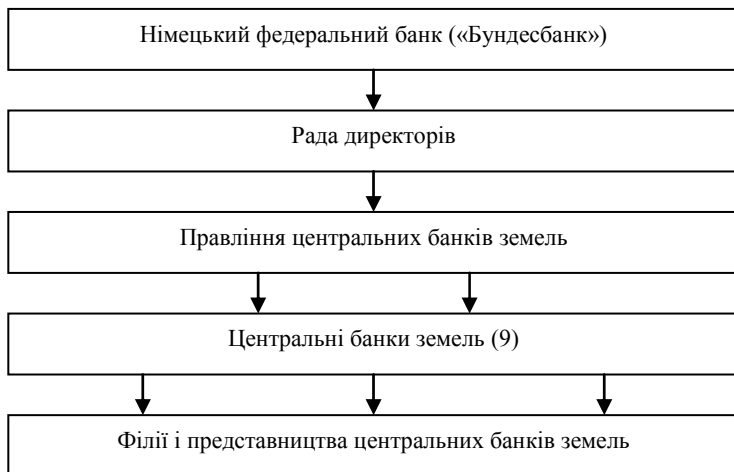

Рис. 18.5. Організаційна структура Німецького федерального банку

Рада центральних банків земель — головний орган Німецького федерального банку, до неї входять: президент і віце-президент, інші члени Ради директорів і Правління центральних банків земель. До компетенції ради входить:

- визначення грошово-кредитної політики;
- розробка загальних директив для ведення діяльності й адміністративного керівництва;
- розмежування сфери впливу Ради директорів і Правління центральних банків земель;
- координація діяльності Ради директорів і Правління центральних банків земель.

Всі члени Ради центральних банків земель призначаються президентом країни за пропозицією Уряду (з урахуванням думки Ради центральних банків) терміном на вісім років (у деяких випадках — на коротший термін, але не менше двох років). Члени Ради директорів не можуть бути відкликані до закінчення терміну їхніх повноважень, за винятком особистих причин. Цей принцип забезпечує незалежність і захищеність членів ради.

З об'єднанням Німеччини, відповідно до нової редакції закону про Німецький федеральний банк, його організаційна структура була змінена згідно з державним устроєм країни й одночасно скорочена до дев'яти центральних банків. Відділення центральних банків земель розташовані у великих населених пунктах.

Рада директорів — центральний виконавчий орган Німецького федерального банку, що відповідає за виконання рішень Ради центральних банків земель. Рада директорів здійснює ділове й адміністративне управління банками. До компетенції Ради директорів віднесені питання операцій із кредитними інститутами, що виконують завдання федерального значення, валютні операції та операції на відкритому ринку.

До складу Ради директорів входить президент і віце-президент Німецького федерального банку та інші члени Ради директорів, котрі призначаються президентом Німеччини за поданням федерального уряду на вісім років.

Правління центральних банків земель складається із президентів і віце-президентів центральних банків. Центральні банки земель здійснюють операції з місцевими органами влади, а також із кредитними установами в межах свого регіону.

При центральних банках земель існують ради, які складаються з представників банківської системи країни, підприємств і приватних осіб. Рада є дорадчим органом, через неї Німецький федеральний банк підтримує відносини з кредитними установами й підприємствами-позичальниками.

Державним органом регулювання небанківської фінансової сфери виступає **Регулюючий орган фінансових послуг**. Ця установа (створе-

на в 2002 р.) здійснює нагляд за діяльністю кредитних установ, страхових компаній, інвестиційних фірм та інших фінансових організацій.

До складу грошово-кредитної системи Німеччини входять усі кредитні установи, що підпадають під дію національного закону про кредитну справу. Головна особливість німецької грошово-кредитної системи полягає у високому ступені універсалізації діяльності.

Грошово-кредитна система Німеччини — одна з найрозвинутіших у Європі. Репутація Німеччини як провідного банківського центру світу пов'язана з досконалістю національного законодавства. Законодавчі акти, які регулюють банківську діяльність, поділяються на дві групи:

– загальні — обов'язкові для фінансово-кредитних установ на території всієї країни;

– особливі — обов'язкові для фінансово-кредитних установ на території окремих федеральних земель.

На першому рівні грошово-кредитної системи знаходиться Німецький федеральний банк.

На другому рівні знаходяться комерційні банки та небанківські кредитно-фінансові установи. Контроль за їхньою діяльністю покладений на Федеральне управління контролю, яке підпорядковане Міністерству фінансів.

Комерційні банки, залежно від напрямків їхньої діяльності, поділяються на універсальні і спеціалізовані.

До *універсальних банків* Німеччини належать гросс-банки та регіональні банки.

Гросс-банки — комерційні банки, найбільші німецькі кредитні установи, створення яких почалося в ХІХ ст. Серед них виділяються три найбільші банки — «Дойчбанк», «Дрезденбанк» і «Коммерцбанк». Усі банки є акціонерними товариствами, капітал яких широко розміщений як усередині країни, так і в міжнародному масштабі. Кожен із цих банків має від 200 до 300 тисяч акціонерів. За своїми капіталами гросс-банки входять до складу найпотужніших банків світу. Всі три банки мають розгалужену мережу філій (понад 4000), які охоплюють усю Німеччину.

Кожен гросс-банк очолює фінансово-промислову групу, яка виникла на основі його зрощування з промисловими концернами, країни. Найбільшу фінансово-промислову групу має «Дойчбанк»: до неї входять найпотужніші концерни таких ключових галузей економіки як електротехніка, електроніка, атомна промисловість і важке машинобудування.

Регіональні банки — це приблизно 200 установ. їх робота здійснюється на підставі законодавства про діяльність акціонерних товариств, акціонерних командитних товариств і товариств із обмеженою відповідальністю.

Тривалий час діяльність регіональних банків була обмежена одним районом чи галуззю, але сьогодні вона поширюється на всю територію Німеччини та за її межі.

До універсальних комерційних банків належать також філії; іноземних банків. Загальний рівень активності інших держав на фінансовому ринку Німеччини досить високий. У Німеччині представлені понад 300 іноземних кредитних установ із розвинутою мережею філій (близько 1000).

Спеціалізовані комерційні банки Німеччини представлені іпотечними банками, Поштовим банком і Кооперативним центральним банком.

Іпотечні банки становлять групу з тридцяти приватних банків, які спеціалізуються на кредитуванні земельних ділянок і модернізації об'єктів нерухомості. Ці банки надають довготермінові кредити також на фінансування житлового будівництва й модернізацію житлових будинків, для промислових і сільськогосподарських капіталовкладень, що гарантуються шляхом видачі заставних прав на земельні ділянки. Іншим видом діяльності цих установ є надання комунальних кредитів. Такі кредити надаються федераціям, землям і муніципалітетам, корпораціям і установам громадського права.

Поштовий банк — спеціалізована комерційна банківська установа в галузі розрахунків і вкладів. Цей банк заснований на базі двох поштово-ощадних установ і чотирнадцяти поштових жиро-централеї німецької федеральної пошти, він розпочав свою діяльність 1990 р.

Кооперативні центральні банки — банківські установи, через які здійснюються розрахункові операції між окремими кооперативними кредитними товариствами. Головною організацією кооперативної банківської групи є «Дойче Геноссеншафтсбанк АГ». Як установа громадського права, він повинен сприяти (відповідно до закону) розвитку національного кооперативного руху. Як і універсальні комерційні банки, центральний кооперативний банк має право на випуск акцій і виконує банківські операції всіх видів.

До основних *небанківських кредитно-фінансових установ* Німеччини належать ощадні каси, жироцентралі, кредитні товариства, гарантійні кредитні об'єднання, ощадні будівельні каси.

Ощадні каси окрім прямих економічних функцій з акумуляції заощаджень і видачі кредитів під заставу виконують функції універсальних комерційних банків.

Жироцентралі. Дванадцять жироцентралеї є центральними організаціями ощадних кас регіонів. Вони оперують коштами ощадних кас і здійснюють кредитні операції. Окрім традиційних завдань, жироцентралі дедалі частіше беруть участь у фінансуванні великих промислових угод й угод зовнішньої торгівлі. За зобов'язаннями жироцентралеї несуть відповідальність відповідна федеральна земля, ощадні каси і їх ре-

гіональні союзи. Державний контроль за діяльністю жироцентралей здійснюють відповідальні за це земельні міністерства.

Разом із жироцентральями ощадні каси утворюють велику жиросистему в галузі операцій безготівкового розрахунку. За винятком декількох випадків, вони є установами громадського права. Їхні гаранті — насамперед громади міст і районів. Сфера діяльності цих кредитних установ поширюється тільки на регіон їхнього гаранта.

Кредитні товариства. Близько трьох тисяч кооперативних кредитних товариств знаходяться в містах здебільшого під назвою «Фольксбанк», а в сільській місцевості — під назвою «Райфайзенбанк». Частково тут ідеться про порівняно невеликі сільські кооперативні кредитні установи, кількість яких за останні роки через їхнє злиття поступово знижується. Підставою для створення кооперативного кредитного сектора в Німеччині є ідея про фінансову допомогу шляхом самопомоги. Сьогодні кооперативні кредитні товариства пропонують універсальний асортимент послуг, незважаючи на те, що їхня діяльність зосереджується на одержанні безстрокових і ощадних вкладів та на видачі короткотермінових і середньотермінових кредитів своїм членам, причому обсяг довготермінових кредитів постійно збільшується.

Гарантійні кредитні об'єднання — це організації самопомоги підприємств середнього рівня. Основне завдання цих установ, які існують із середини 50-х рр., полягає в наданні необхідних фінансових ресурсів дрібним і середнім підприємствам. Крім того, гарантійні кредитні об'єднання надають гарантії на випадок збитків для підприємств у сфері торгівлі й промисловості.

Ощадні будівельні каси — кредитно-фінансові установи, які спеціалізуються на фінансуванні будівництва житла. Головна перевага таких установ — низькі відсоткові ставки за кредитами [1, с. 50-58].

У Німеччині діє Конституція (основний закон), прийнята в 1949 р., яка набула суттєвих доповнень у 1993 р. Голова держави — президент, який обирається на 5 років Федеральними зборами, що складаються з членів Бундестагу і такого ж числа членів Ландтагів (парламентів земель). Федеральний президент не входить ні до складу уряду, ні законодавчих органів.

Законодавча влада представлена Бундестагом (у складі 496 депутатів, до яких входять представники народу, що обираються шляхом прямих і загальних виборів на 4 роки) та Бундесратом (що складається з членів уряду земель, які їх призначають і мають право відкликати). Крім того, існує Об'єднаний комітет, що складається на 2/3 з депутатів Бундестагу і 1/3 членів Бундесрату.

Виконавча влада належить уряду на чолі з Федеральним канцлером — головною фігурою конституційного механізму Німеччини. Уряд координує і контролює роботу всіх міністерств. Усі землі мають власні кон-

ституції, виборні законодавчі органи й уряди на чолі з прем'єр-міністром.

Учасники державних органів влади і їх структурних підрозділів, що беруть участь у бюджетному процесі слідуючи: уряд в особі Міністерства фінансів; представницькі органи в особі Бюджетного комітету Бундестагу (традиційно склалося, що глава Цього комітету обирається від представників опозиційних партій), підкомітет з перевірки звітності (бере участь у перевірці виконання бюджету), незначна кількість працівників з бюджетних питань; Федеральна розрахункова палата; Бундесрат (затверджує закон про бюджет як верхня палата Парламенту); Федеральний казначейський двір. Крім того, забезпечується широка участь науковців і громадські.

Бюджетна система Німеччини в даний час містить у собі бюджет федерації, бюджети 16 земель і понад 11 тис. громад, які утворюють ще й округи. У фінансовій статистиці Німеччини всі перелічені ланки об'єднані в поняття «зведений (консолідований) державний бюджет», показники якого звільнені від повторного обрахунку, пов'язаного із взаєминами між бюджетами різних рівнів.

Бюджетний устрій базується на сильній децентралізованій федеральній системі, яка дає велику владу 16 землям, і формах політики, побудованих на згоді, при яких рішення приймаються, наскільки це можливо, з мовчазної згоди головних партій — християнських демократів та соціал-демократів.

На рівні земель діє уряд і парламент (Ландтаг). У складі уряду землі діє Міністерство фінансів, яке по відомчій лінії підкоряється федеральному Міністерству фінансів.

Головні фінансові управління і податкові інспекції є структурними підрозділами Міністерства фінансів і одночасно вони діють як представники федерації. Головне фінансове управління (ГФУ) або Верховна фінансова дирекція існує тільки на рівні земель і керує підвідомчими податковими інспекціями. Керуючий ГФУ — президент, який призначається по черзі то федерацією, то землею.

У ФРН нараховується 40 видів податків, розподіл повноважень зі збирання яких здійснюється відповідно до ст. 108 Конституції. **Загальними податками є:**

- прибутковий податок;
- податок на корпорації;
- податок з обороту.

До **федеральних податків** належать:

- доходи від фінансових монополій;
- митні збори;
- податок з вантажного автотранспорту;

- разовий податок на майно;
- податок на користь Європейського Союзу.

Податкова система земель нараховує близько 25 податків. Землі одержують податки на майно, спадщину, при придбанні земельної ділянки, на автомобілі, на пиво, на проведення лотерей, кінних перегонів та утримання гральних будинків, податок на пожежну охорону. *Громади* одержують промисловий, поземельний податок і місцеві податки (на собак, на охорону і риболовлю, на друге житло).

Відмінна риса бюджетної системи ФРН — складний, багатоступінчастий розподіл податкових надходжень між її ланками, спрямований на вирівнювання економічного розвитку окремих регіонів. У цілому механізм вертикального та горизонтального фінансового вирівнювання у ФРН досить складний. Для акумуляції ресурсів на потреби фінансового вирівнювання створений **Федеральний фонд фінансового вирівнювання**. Він формується за рахунок відрахувань частини податку на додану вартість (основна ставка з 1993 р. — 15%, пільгова ставка 7%: на продукти харчування, книги та газети, послуги пасажирського транспорту). Механізм розподілу ПДВ у ФРН включає кілька етапів.

Спочатку здійснюється вертикальне фінансове вирівнювання: податкові надходження розподіляються між федераціями, землями та частково громадами на основі договору федерального уряду з землями і закріплюється федеральним законом. Критерієм цього розподілу є показник так званої квоти покриття — співвідношення між поточними доходами бюджету федерації і бюджетів земель та їх необхідними витратами. Встановлено, що для федерації і земель квота покриття може бути приблизно рівною. Її визначення підлягає таким принципам:

- у межах поточних надходжень федерація і землі мають рівні права на покриття своїх необхідних видатків;
- розподіл податку повинен здійснюватися таким чином, щоб уникнути надмірного навантаження на платників податків і забезпечити однаковий рівень життя на всій території країни;
- частки федерації та земель можуть варіювати при істотній зміні співвідношення їхніх доходів та видатків.

Свої особливості має й система горизонтального або міжземельного фінансового вирівнювання: між окремими землями, а також усередині земель, між громадами, які входять до їх складу. Згідно зі ст. 107 Конституції ФРН фінансово сильніші землі надають допомогу фінансово слабшим землям. В основі системи лежить базовий принцип вирівнювання податкових доходів на душу населення. Метою вирівнювання є збільшення доходів фінансово слабких земель до рівня 95% від середнього рівня податкових надходжень на душу населення по всіх землях у цілому. Землі, що мають надлишок фінансових ресурсів 100–102% від середнього рівня доходів на душу населення по ФРН, не відрахо-

вують кошти на потреби фінансового вирівнювання. Вони перебувають у так званій мертвій зоні. Землі з доходами 102–110% на душу населення від середнього рівня відраховують 70% ресурсів, що перевищують середній рівень. Землі з доходами, що перевищують 110% від середнього рівня, весь надлишок понад цей рівень перераховують на потреби вирівнювання.

Наступний етап розподілу ПДВ пов'язаний з горизонтальним вирівнюванням фінансового потенціалу різних земель. 75% надходжень цього податку розподіляють між бюджетами земель пропорційно чисельності населення, а також відповідно економічній і демографічній ситуації (ці фактори враховуються за допомогою спеціальних коефіцієнтів).

Інші 25% податку направляються у Фонд фінансового вирівнювання земель. За рахунок коштів цього фонду економічно слабкі землі одержують додаткові субсидії. Критерієм для надання коштів з Фонду вирівнювання слугує обсяг доходів земель і громад, розміщених на їх територіях, на душу населення.

Для надання коштів з Фонду вирівнювання земель розраховується два показники. Перший — **Первинний фінансовий потенціал** — фінансові можливості землі. Він є сумою податкових надходжень у бюджет землі + 50% надходжень у бюджети громад, які входять до складу цієї землі, від найбільших податків. Цей показник слугує вихідною позицією для встановлення земель, які мають право на одержання субсидій, що вирівнюють, і земель, зобов'язаних їх виплачувати.

Другий показник — **Середній фінансовий потенціал** — так звані нормативні доходи землі. Він розраховується як сума найбільших податків, які надходять у бюджети всіх земель і всіх громад (у цілому по ФРН), що розділена на чисельність населення ФРН і помножена на чисельність населення кожної окремо узятій землі. Землі, у яких фактичні податкові доходи (первинний фінансовий потенціал) вище норми (середнього фінансового потенціалу), зобов'язані виплачувати певні суми тим землям, доходи яких нижче цієї норми. Допомогу одержують ті землі, у яких фінансові можливості становлять менше 95% від так званих нормативних доходів землі (середнього фінансового потенціалу).

На потреби додаткового фінансового вирівнювання «бідних» земель використовується також 2% ПДВ, що надходять у федеральний бюджет.

Крім зазначеного Фонду фінансового вирівнювання, у ФРН створений **Фонд німецької єдності** — спеціальна фінансова установа для вирівнювання фінансового потенціалу східних земель, які входили до складу колишньої НДР. Фонд утворений у травні 1990 р. Кошти Фонду формуються за рахунок внесків з федерального бюджету і бюджетів земель та інших джерел. У зв'язку з цим з метою збільшення доходів федерального і земельного бюджетів уряд збільшив окремі податки, ввів спеціальну надбавку солідарності до податку на прибуток та корпора-

ційного податку. За рахунок коштів Фонду східні землі одержують систематичну фінансову допомогу на потреби соціально-економічного розвитку [2, с. 179–184].

18.6. Основи функціонування фінансової системи Скандинавських країн

Скандинавськими країнами називають п'ять країн, які розташовані на території Скандинавського півострова в північній частині Європи, — Швецію, Норвегію, Данію, Фінляндію, Іспанію.

Їх об'єднують економічні, соціальні, політичні і багато позаекономічних факторів, включаючи історичні та національно-культурні особливості даного регіону:

- активна участь соціал-демократів та інших лівих партій в уряді і законодавчих органах влади;
- високий ступінь «юніонізації» (частка членів профспілок серед працюючих у різних галузях у країнах Скандинавії становить 70–90%);
- висока політична і економічна активність жінок;
- особливий екологічний менталітет усіх скандинавів;
- специфічна скандинавська культура праці та етика бізнесу.

Розглядаючи специфіку державного регулювання в країнах Північної Європи, необхідно розрізнити державну власність і державний сектор.

Частка *державної власності* значна тільки у Фінляндії (на фірми, що належать державі цілком чи частково, тут припадає близько 20% капіталовкладень, 12% зайнятих, 21% експорту). Це пояснюється низкою причин: історично сформованим володінням держави у Фінляндії лісовими та деякими іншими природними ресурсами; переходом у власність держави після Другої світової війни підприємств, які належали Німеччині; широкою участю лівих сил, у тому числі комуністів, в уряді й інших органах влади. Крім того, для Фінляндії було важливим за допомогою прямої підтримки держави наздогнати інші Скандинавські країни за рівнем соціально-економічного та науково-технічного розвитку.

Існуючі у Фінляндії, а також у Швеції та Норвегії державні компанії є досить потужними і активно використовуються як свого роду «локомотиви» в окремих галузях економіки.

Частка *державного сектору*, навпаки, значна майже у всіх Скандинавських країнах. Під ним розуміється ступінь активності участі держави у всіх економічних і соціальних процесах. Кількісно це виражається в частці державних витрат у ВВП; у рівні оподаткування і питомій вазі податків у держбюджеті та ВВП; масштабах державного споживання; чисельності державних службовців тощо.

За часткою державних витрат у ВВП Швеція, Данія і Фінляндія займають перші три місця серед усіх розвинутих країн (нині цей показник дорівнює відповідно 66, 61 і 56%). Істотна частина державних витрат являє собою трансферні платежі, тобто переведення фінансових коштів, отриманих держбюджетом від податків та інших надходжень, безпосередньо різним групам населення у вигляді допоміг та субсидій. Таким чином, відповідно до ідей «держави добробуту» відбувається перерозподіл «національного пирога» на користь найменш забезпечених шарів суспільства

Рівень оподаткування в Скандинавських країнах традиційно один з найвищих серед промислово розвинутих держав. Наприклад, частка податків у ВВП Швеції на початку 1990-х рр. становила 61% (максимальний показник серед цих країн). Сьогодні вона знизилася до 51%, однак все одно Швеція продовжує займати за цим показником перше місце. Приблизно такий же рівень оподаткування у Данії, у Фінляндії він дорівнює 47% (третє місце серед розвинутих країн).

Питома вага державного споживання в Скандинавських країнах також висока: у Швеції — 28%, Данії — 26, Фінляндії та Норвегії — по 22%. До сфери державного споживання належить освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, підтримка суспільного порядку, оборона тощо. Соціальна сфера має надзвичайно високий рівень розвитку (крім того, що велика частка соціальних послуг є в Скандинавських країнах безплатною, вони дуже різноманітні за формами і доступні всім громадянам).

Приблизно кожен третій швед, норвежець і датчанин, і кожен четвертий фін належать до числа державних робітників та службовців (їх частка становить у Швеції 32%, Норвегії та Данії — близько 30, Фінляндії — 25%). Це *найбільші масштаби зайнятості в державному секторі* економіки серед розвинутих країн.

Причини наявності такого потужного державного сектору і чіткої соціальної спрямованості державної політики в Скандинавських країнах полягають у тому, що соціально-економічний та політичний розвиток країн Північної Європи в післявоєнний час ґрунтувався на ідеях соціал-реформізму і побудови «держави загального добробуту». Суть полягала в досягненні стабільного економічного зростання при низьких темпах інфляції і «повної зайнятості» на базі розвитку змішаної економіки (тобто усіх форм власності: приватної, державної, кооперативної й ін.). Ще одна важлива мета полягала у вирівнюванні доходів різних соціальних груп суспільства Скандинавських країн за допомогою різних заходів державної політики, зокрема, податкових (як уже відзначалося, у цих країнах традиційно високий рівень як корпоративного, так і особистого оподаткування) і трансферних (у регіоні існує найбільш розвинута система різних допомог і дотацій різним категоріям своїх громадян).

За рівнем ВВП на душу населення Швеція займає 10-е місце серед розвинутих країн світу і 3-є — серед країн Північної Європи, поступаючись Данії і Норвегії.

Термін «шведська модель» виник наприкінці 1960-х рр. у зв'язку зі становленням Швеції як однієї з найбільш розвинутих у соціально-економічному відношенні держав. Основними цілями моделі протягом тривалого часу були повна зайнятість та вирівнювання доходів. Понад півсторіччя з 1932 р. (за винятком 1976–1982 рр.) при владі перебуває соціал-демократична партія Швеції і тісно співробітничає з Центральним об'єднанням профспілок, яке сприяє реформістському робочому руху в країні [2, с. 208–211; 3., с. 489–490].

Виникнення системи соціального страхування у Швеції відноситься до початку ХХ ст. її основною рисою є універсальність. Під її опікою опиняється кожен житель Швеції незалежно від роду занять, а в багатьох випадках і від того, одержує чи не одержує ця людина заробітну плату. Це називається у Швеції «універсальною соціальною політикою».

До числа специфічних факторів, властивих саме Швеції, треба віднести: незмінний зовнішньополітичний нейтралітет з 1814 р.; неучасть в обох світових війнах; рекордне перебування при владі соціал-демократичної робітничої партії; історичні традиції мирних способів переходу до нових формацій; тривалі сприятливі і стабільні умови розвитку економіки; домінування реформізму в робочому русі (їх символом стали угоди між керівництвом профспілок та підприємцями в Сальтшебадені в 1983 р.).

Бюджетний устрій. Шведська Конституція складається з чотирьох окремих документів. Серед них «Акт про форму правління» є найважливішим конституційним документом. Він набрав сили в 1975 р. У цілому реформа звелася до формального закріплення в Конституції сучасної практики управління. Нова конституція послідовно ґрунтується на принципах суверенітету народу, представницької демократії та парламентаризму.

Король Швеції не має політичної влади і не бере участі в політичному житті. Король представляє націю і, відповідно до Конституції, є главою держави. У цій ролі він виконує тільки церемоніальні функції та виступає офіційним представником Швеції. Одним з таких офіційних обов'язків є відкриття щорічної сесії Парламенту у вересні. Король не бере участі в роботі уряду і не підписує урядових документів. Колись обов'язком короля було призначення прем'єр-міністра, тепер цю функцію виконує голова Парламенту.

Законодавча влада належить однопалатному парламенту — *Риксдагу*, який обирається населенням на 4 роки шляхом прямого голосування на основі пропорційного представництва. Риксдаг, що обирається народом, займає надзвичайне положення серед інших органів управління; він

є основою для демократичного здійснення влади через уряд. У Риксдагу є президія, що складається з голови (тельмана) і трьох його заступників, та не менш ніж 15 комітетів, у т. ч. конституційний, бюджетно-фінансовий, податковий, а інші відповідають галузям діяльності міністерств. Риксдаг засідає з жовтня по травень. Проект бюджету на черговий фінансовий рік представляється в січні, а в квітні повинен бути затверджений з доповненнями.

Виконавча влада належить уряду і партії чи партіям, які він представляє. Сьогодні в уряд входить 22 міністри (11 чоловіків і 11 жінок). Іноді уряд звертається за консультаціями до незалежних експертів. Як правило, міністри представляють партії, які перебувають при владі. У більшості випадків вони є також членами Риксдагу, причому на час роботи в уряді місця в Риксдагу зберігаються за ними. Але в цьому випадку їхні парламентські обов'язки переходять до заступників на весь термін роботи парламентарія в уряді. Іншими словами, міністр, який входить в уряд, зобов'язаний відмовитися від права голосувати в Риксдагу, проте може виступати [2, с. 211–213].

Бюджетна система Швеції триланкова. У Швеції два рівні місцевої влади: країна складається з 23 ленів (губерній) і 288 комун (низових адміністративно-територіальних одиниць) [3, с. 491].

Державну владу представляє в кожному лені губернатор і правління лєну. Для виконання певних завдань у рамках лєну обирається *Ландстинг* — місцевий регіональний виборний орган, що розробляє проект та приймає бюджет лєну. Ландстинги відповідають насамперед за охорону здоров'я і лікарняне обслуговування, певні види освіти і професійного навчання. Ландстинги стягують прибутковий податок для покриття своїх витрат.

У кожній комуні також працює виборний орган місцевого самоврядування — *Рада комуни*.

До відання державних органів влади Швеції належать: зовнішня політика і оборона, порядок і безпека усередині країни, правосуддя, економіка країни в цілому, вища освіта і науково-дослідна діяльність, великі шляхово-транспортні комунікації, політика на ринку праці й питання зайнятості населення, житлова політика, соціальне страхування і перерозподіл доходів (пенсії, субсидії для дітей, виплати через хворобу, субсидії безробітним і деякі інші).

Лєни відповідають за організацію охорони здоров'я, медичне обслуговування і підготовку медичного персоналу в медичних установах. Вони, частково разом з комунами, відповідають за культуру, а також виконують завдання за дорученням держави у сфері державного планування, разом з державою розпоряджаються регіональними фондами розвитку. Ці фонди надають фінансову допомогу невеликим і середнім підприємствам. У спільному віданні комун і ландстингів перебувають підприємства суспільного транспорту.

На **комуни** у Швеції покладаються: завдання планування, охорони навколишнього середовища, організації рятувальної служби, цивільна оборона, громадський транспорт, водопостачання, каналізація, тепло- і енергозабезпечення, дозволя і культура, соціальне забезпечення, дитячі дошкільні установи, середня освіта, догляд за людьми похилого віку та інвалідами, турбота про родину та особистість. За згодою з Державним міграційним управлінням комуни приймають біженців. Комуни планують використання землі, здійснюють нагляд за будівництвом, забезпечують заходи профілактики, пожежну охорону.

Як і в інших зарубіжних країнах у Швеції **доходи бюджету** формуються за рахунок податків. Нині за рахунок *ПДВ* та *податків на споживання* забезпечується до 2/3 усіх податкових доходів бюджету, ще приблизно 20% дають *прямі податки*, а інше припадає на *внески з соціального страхування*.

Для залучення нових інвестицій у Швеції розроблена велика програма пільг і стимулів. Підприємства можуть знижувати свої реальні податкові ставки, використовуючи можливості формування вільних від податків резервів, застосовуючи пільгові ставки амортизаційних відрахувань тощо. Додаткові пільги діють для експортних виробництв. Крім того, у північних районах Швеції передбачена особлива система заохочень інвестицій: податкові знижки, пільгові кредити, прямі субсидії та істотне зниження внесків із соцстраху.

На рівні центрального уряду стягуються прибуткові податки з підприємств і громадян, ПДВ, а також акцизи. Місцеві органи влади одержують прибуткові податки з громадян та інші дрібніші податки.

У Швеції понад 50% **державних витрат** становлять трансферні платежі, тобто переведення доходів у приватний сектор (домашнім господарствам і підприємствам), у т. ч. пенсії, житлові субсидії, допомоги на дітей, сільськогосподарські і промислові субсидії.

Питаннями формування бюджету і розробки податкових законів займається *Міністерство фінансів*. Збір податків та контроль за дотриманням податкового здійснює *Національне податкове управління* (НПУ) та *податкові органи земель*.

Єдина податкова служба Швеції, створена в 1971 р., крім фіскальних функцій, веде повний облік не тільки платників податків, а й всього населення країни. Рівень комп'ютеризації та методи контролю за доходами дозволяють складати декларації про доходи більшості населення безпосередньо в податковій службі і розсилати їх громадянам. Останнім залишається тільки поставити свій підпис, і лише у випадку незгоди прийти в податковий орган. Відомості про доходи фізичних осіб не є податковою таємницею. Податкова служба постійно і на високому рівні проводить широку роз'яснювальну та консультативну роботу з платниками податків.

НПУ розробляє загальні вказівки з виконання та інтерпретації податкових законів. Діючий у рамках цього управління *юридичний комітет* може видавати, в основному на запити платників податків, попередні висновки з податкового регулювання в тих чи інших конкретних ситуаціях. Платник податків може прийняти цей висновок, і тоді він вважається обов'язковим для нього (і для відповідного податкового органу). У випадку незгоди платник податків може опротестувати висновок у Вищому адміністративному суді, рішення якого вважається остаточним.

У безпосередньому віданні *Національного податкового управління* перебувають акцизи та податки, які стягуються з джерела доходів, переведених за кордон. Податковим органам земель залишаються прибуткові податки, внески з соціального страхування та ПДВ. Національні та місцеві прибуткові податки стягуються за однією і тією ж податковою декларацією і за єдиними правилами, хоча перераховуються потім у різні бюджети, ПДВ з імпорту — *Управлінням мит і митних зборів* [2, с. 213–216].

Важливе місце в системі податків *Швеції* займає *податок на прибуток корпорацій*. Всі компанії й інші види організаційно-правової форми, такі як товариства з обмеженою відповідальністю, повинні бути зареєстровані в Патентному й Реєстраційному відділі, для того щоб одержати статус юридичної особи. Звичайно як мінімум 50% керуючих директорів і головний директор повинні бути резидентами країн ЄС або європейських держав. Проте можливі винятки із правил, надавані Відділом Патентів і Реєстрацій або Урядом, відносно юридичних осіб, більша частина ради директорів яких складається з нерезидентів Швеції.

Найбільше, що часто зустрічається організаційно-правова форма — це компанії з обмеженою відповідальністю. Існують два види: відкриті компанії з обмеженою відповідальністю й частки компанії з обмеженою відповідальністю. Мінімальний розмір акціонерного капіталу для відкритих акціонерних товариств встановлений у розмірі 500 тис. шведських крон і для часток — 100 тис. шведських крон.

Національний податок на прибуток стягується з резидентів із усього доходу, а з нерезидентів — з доходів, отриманих зі шведських джерел. Компанія вважається податковим резидентом, якщо вона утворена (зареєстрована) у Швеції або має постійне представництво на її території. Ставка податку на прибуток корпорацій установлена в розмірі 28%. Не існує різниці при оподатковуванні розподіленого й нерозподіленого прибутку компанії. Також не існує ніяких місцевих податків для корпорацій.

Прибуток визначається відповідно до загальноприйнятих принципів бухгалтерського обліку, з невеликим коректуванням з метою оподаткування. При підрахунку прибутку акції оцінюються по нижній ринковій ціні. Альтернативний метод оцінки — 97% ціни придбання, але він

повинен застосовуватися при оцінці всього акціонерного портфеля. Оподатковувана база зменшується на суми витрат на ведення бізнесу, включаючи відсотки по кредитах на інвестування філії або придбання нового обладнання. Існує перелік витрат, які не відраховуються, такі, як перевищуючі встановлені норми витрати на розважальні заходи й витрати, пов'язані з операціями з алкогольними напоями.

Прибуток від реалізації матеріальних і нематеріальних основних коштів й інших активів повинна бути включена в сукупний оподатковуваний дохід підприємства й, отже, обкладається за ставкою 28%. Збиток, отриманий при реалізації капітальних активів, списується за рахунок сукупного прибутку без усяких тимчасових обмежень. Однак збиток, що виникає від реалізації інвестиційного портфеля акцій й інших подібних фінансових інструментів, може прийматися до заліку тільки в рахунок прибутку, отриманої по такому ж виді власності.

Дивіденди, отримані від шведських компаній, звільнені від оподаткування. Дивіденди, отримані від закордонної філії (мінімальний пакет акцій не менш 25%), також можуть бути звільнені від обкладання за умови, що філія обкладається за ставкою не менш, ніж 15%. Понесені збитки можуть бути зараховані за рахунок отриманого доходу наступного року й не можуть переноситися на рахунки минулих років.

Роботодавець зобов'язаний виплачувати внески *в соціальні фонди* за своїх працівників (резидентів Швеції) у розмірі 33% від валової заробітної плати, включаючи вартість додаткових виплат і пільг. Громадяни ЄС, що працюють у Швеції, керуються законодавчими актами ЄС. Знижена ставка внесків у розмірі 21,39% встановлена на підприємницький і трудовий дохід громадян, вік яких перевищує 65 років. У деяких сільських північних районах Швеції діюча ставка може бути знижена на 5–10%.

Податкова декларація надається щорічно. Податки підраховуються протягом усього фінансового року. Податкове повідомлення видається в грудні по закінченні фінансового року й всі заборгованості по податках повинні бути виплачені не пізніше квітня. Іноземні компанії, зареєстровані в органах для цілей виплати страхових внесків у соціальні фонди, можуть їх сплачувати раз у рік (одним платежем).

Вагома роль у доходах бюджету різних рівнів належить *прибутковому податку із громадян*.

Фізичні особи вважаються резидентами Швеції для цілей оподаткування, якщо вони присутні в країні більше 183 днів у році. Резиденти Швеції зобов'язані сплачувати національний і муніципальний прибутковий податок на їхній дохід, отриманий як у Швеції, так і за її межами, а нерезиденти — тільки з доходів, отриманих на території Швеції. Резиденти Швеції, що виїжджають за рубіж на строк не менше 6 місяців, звільнені від сплати шведського прибуткового податку за умови, що фізична особа сплатила прибутковий податок у країні перебування. Неза-

лежно від того, чи обкладає отриманий дохід податком у закордонній країні, резидентів Швеції може бути наданий річний податковий кредит на суму належних шведських податків, за умови виконання наступних умов:

- протягом року він повинен перебувати в одній і тій же країні й працювати на тому самому підприємстві;

- всі відрахування й пільги, застосовувані до отриманого доходу в закордонній країні, установлені загальними правилами законодавства тієї країни для всіх її резидентів, а не регламентовані міжнародними податковими угодами;

- роботодавцем є уряд Швеції.

Нерезиденти Швеції сплачують податки з доходів, отриманих із шведських джерел, а також дохід від операцій з нерухомим майном, оплати наданих послуг, пенсій і деяких видів доходу на капітал.

Заробітна плата, що включає в сукупний дохід, складається із всіх видів виплат, пенсій і натуральної оплати праці (оцінюваної за ринковою вартістю). Можливе одержання податкового кредиту по закордонних прямих податках у межах сум шведського національного й муніципального прибуткового податку, сплаченого за будь-якими видами закордонного податку. Відповідно до більшої частини податкових угод податковий кредит у розмірі сплачених податків за кордоном гарантується за рахунок муніципального прибуткового податку. Подружні пари обкладаються податком роздільно, дохід у розмірі не більше 209100 шведських крон обкладається муніципальним податком за ставкою близько 32%. Дохід понад цю суму обкладається також національним податком за ставкою 25%. Таким чином, максимальна ставка прибуткового податку (муніципального й національного) — 57%.

Доход від капіталу обкладається податком окремо за ставкою 30%.

Фізична особа, що перебуває на території Швеції менше 6 повних місяців, має обмежену податкову відповідальність. Податок за ставкою 25% повинен бути утриманий роботодавцем при оплаті зроблених у Швеції робіт і послуг. Нерезидент, що працює по найманню, не зобов'язаний представляти декларацію про доходи в податкові органи.

Більшу частину податку в *соціальні фонди* сплачує роботодавець, однак працівник, вік якого не перевищує 65 років, повинен також сплачувати внески на індивідуальне медичне страхування — 3,95% і пенсійне забезпечення — 1%.

Система обкладання *податку на додану вартість* (ПДВ) у Швеції подібна із системою обкладання усередині ЄС. Підприємство, що має обороти, що підлягають обкладанню ПДВ, у розмірі більше 1 млн. шведських крон, повинне бути зареєстроване в місцевих податкових органах як платник ПДВ. Якщо обороти менш 1 млн. шведських крон, то реєстрація не обов'язкова. Звичайна ставка ПДВ — 25%. Знижена ставка —

12% по продуктах харчування й послугам з туризму. Низька ставка — 6% по газетних виданнях. Звіти по ПДВ надаються щомісяця разом з підтверджуючими документами оплати ПДВ.

Майно, що переходить у спадщину, обкладається за прогресивними ставками, розмір яких залежить від оцінної вартості отриманого майна й від ступеня споріднення. Податок сплачує одержувач майна. Якщо одержувачем є чоловік або дитина, ставки податку варіюються від 10% (спадщина оцінюється в 300 тис. шведських крон або менше) до 30% (понад 600 тис. шведські крони). В інших випадках ставки диференційовані від 10 до 30%. Майно, наслідуване чоловіком у розмірі до 280 тис. шведських крон і дітьми — 70000 шведських крон (додатково 10000 шведських крон для дітей до 18 років), звільняється від сплати податку.

Резиденти зобов'язані платити податок за ставкою 1,5% від чистої вартості майна, що перевищує 800 тис. шведських крон, розташованого як у Швеції, так і за її межами. Майно, що становить оборотний капітал, податком не обкладається. Різні фонди й благодійні організації сплачують *податок на власність* за ставкою 0,15% від чистої вартості майна, що перевищує 25000 шведських крон.

Система фінансового вирівнювання у Швеції одержала назву «Система Робін Гуда». Для того щоб визначити рівень можливостей кожної комуни щодо формування її доходів, шведські економісти використовують кілька показників. Це середньомунальна податкоспроможність і податкоспроможність комуни. *Середньомунальна податкоспроможність* розраховується шляхом розподілу суми доходів, що підлягають комунальному оподатковуванню по всій країні, на загальну кількість жителів держави. *Податкоспроможність окремої комуни* визначається шляхом розподілу суми доходів в окремій комуні, яка підлягає її комунальному оподатковуванню, на кількість жителів цієї комуни. Таким чином, одні комуни мають більшу податкоспроможність, ніж середньомунальна, інші — меншу.

Основні фактори, що впливають на цей показник, такі: частка населення, що працює, рівень доходів населення, вікова структура населення, господарська структура, структура забудови комуни тощо.

Податкоспроможність кожної комуни визначає її можливості фінансувати витрати на надання суспільних послуг. Отже, з одного боку, у кожній комуні складаються різні обсяги витрат, з іншого боку — різні можливості щодо фінансування їх. Фінансове вирівнювання зводиться до того, що вирівнюються можливості комун фінансувати ці витрати і вирівнюються самі витрати. Це означає: вирівнюються їхні доходи та видатки. За інших умов, вважають у Швеції, зростав би розрив між рівнем розвитку окремих комун із усіма негативними наслідками.

Нова система фінансового вирівнювання у Швеції введена з 1996 р. Система побудована таким чином, що вирівнювання здійснюється виня-

тково за рахунок фінансових ресурсів самих комун, тобто *на основах самофінансування*. До цього фінансове вирівнювання здійснювалося за рахунок субсидій з бюджету центрального уряду. З 1996 р. державні субсидії використовуються для загальної фінансової підтримки місцевого самоврядування, а також для регулювання відносин комун і ленів.

Фінансове вирівнювання здійснюється в *два етапи*. Спочатку вирівнюються доходи. Середньомунальна податкоспроможність по Швеції визначена в обсязі 100 тис. шведських крон. Це середній дохід на одну людину по країні, який підлягає комунальному оподатковуванню. Комуні, що мають середній прибуток на одного жителя менше 100 тис. крон, одержують субсидію. Ті комуні, дохід яких становить більше 100 тис. крон на одну людину, платять внески у фонд субсидій.

Розміри субсидій і внесків розраховуються як різниця між середньомунальною податкоспроможністю по Швеції і власною податкоспроможністю кожної комуні, помноженою на чисельність жителів комуні, а також на попередньо встановлену податкову ставку.

На іншому етапі вирівнюються видатки на більшість видів послуг, що надаються комунами. Визначено сфери діяльності, які враховуються при вирівнюванні видатків, а також фактори, що впливають на рівень цих видатків (табл. 18.2). Зазначені в таблиці фактори лежать в основі розрахунків відповідних доплат чи відрахувань, які здійснюються на основі індексів [2, с. 221–228].

Таблиця 18.2

Сфери діяльності, які враховуються при вирівнюванні видатків, і фактори, що впливають на рівень видатків у Швеції

Сфера діяльності	Фактор
<i>Комуні</i>	
Дитячі дошкільні установи	Вікова структура, рівень зайнятості батьків, податкоспроможність і густина населення
Установи по догляду за людьми похилого віку	Вікова структура, співвідношення чоловіків і жінок, професійна структура, рівень загального проживання, малозаселені райони
Дев'ятирічна школа	Вікова структура, малозаселені райони, рідна мова
Гімназія	Вікова структура, форми проживання (пансіон), вибір програми навчання
Турбота про родину і особистість	Матері-одиначки з дітьми віком до 15 років, переїзди, іноземні громадяни (за винятком вихідців із країн Північної Європи), громадяни Фінляндії, густина забудови

Сфера діяльності	Фактор
Водопостачання і система каналізації	Низька густина забудови, геологічні особливості
Вулиці і дороги	Ступінь зносу, обумовлений інтенсивністю дорожнього руху і кліматичних особливостей
Забезпечення зайнятості і розвиток господарства	Безробіття
Витрати на будівництво, утримання і опалення	Індекс, що розраховується на основі фактичних змін витрат
Додаткові витрати малозаселених районів: адміністративно-рятувальна служба і т.п.	Чисельність населення, кількість жителів на км, ступінь наявності районів щільного заселення
Зменшення чисельності населення	Скорочення чисельності населення протягом останніх 10 років
Дефіцит населення	Чисельність населення в радіусі 30 чи 90 км.
Додаткові виплати в зв'язку з несприятливими кліматичними умовами	Очікувані додаткові витрати
<i>Лени</i>	
Охорона здоров'я включно з профілактикою	Вікова структура населення, середня тривалість життя, самотнє проживання, малозаселені райони
Вищі навчальні заклади	Кількість зарахованих студентів
Додаткові виплати у зв'язку з несприятливими кліматичними умовами	Очікувані додаткові витрати
<i>Комуни та лени</i>	
Суспільний транспорт	Густина одного чи кількох центрів, розрідженість, шхери

Як й в інших країнах з розвинутою ринковою економікою, у Норвегії серед інших важливих податків треба відзначити *прибутковий податок із громадян*, який має пріоритетне значення в доходах бюджету. Фізична особа, що фактично є присутнім або має намір бути присутнім на території Норвегії більше шести місяців, вважається податковим резидентом для оподаткування від дня прибуття. Громадяни Норвегії й

іноземні громадяни, що мають статус резидента, зобов'язані платити як державні, так і місцеві податки із усього доходу, отриманого в країні й за її межами.

Нерезиденти мають податковий обов'язок тільки по доходах, отриманими з норвезьких джерел. Повне податкове звільнення гарантується тільки для тих осіб, які є резидентами держави, що має податкову угоду з Норвегією, за умови фактичної присутності на її території протягом менш чим 183 днів у податковому році. Дивіденди, отримані із закордонних компаній, обкладають податком у загальному порядку. А податок, сплачений з джерела, звичайно віднімається з оподатковуваної бази.

Сукупний оподатковуваний дохід включає основні елементи: заробітну плату, додаткові пільги й інші виплати роботодавця працівникові, суми відшкодування з фондів соціального страхування, пенсії, аліменти, дохід від підприємницької діяльності й відсотки на капітал.

Подружні пари розраховують і сплачують суми податку окремо друг від друга. Виділяються дві групи платників податків: самотні громадяни й громадяни, що мають 1 і більше утриманців. Ставка муніципального податку дорівнює 21% плюс 7% — податок у фонд вирівнювання, що виплачується із сум чистого доходу, що перевищують 23300 норвезьких крон для першої групи платників податків й 46000 норвезьких крон для другої групи.

Індивідуальний дохід (який визначається як валовий дохід від трудової діяльності за трудовою згодою або підприємницькою діяльністю, включаючи пенсії) є предметом оподаткування. Загальнодержавний податок має дві ставки. Для першої групи платників податків, що мають дохід 220501–248500 норвезьких крон, податок становить 9,5%, а при доходах понад 248500 норвезькі крони — 13,7%. Для другої групи ставка 9,5% діє при доходах 267501–278500 норвезьких крон, 13,7% — якщо дохід перевищує 278500 норвезьких крон.

Працівники виплачують зі своєї заробітної плати *внески в соціальні фонди* в розмірі 7,8%. Для вільних підприємців ставка податку в соціальні фонди дорівнює 10,7% від їхнього доходу, що не перевищує 447600 норвезьких крон, і 7,8% при перевищенні цього рівня. Із сум пенсій також утримується податок у соціальні фонди, але по зниженій ставці — 3%. Ця ж ставка застосовується на доходи осіб, вік яких менш 17 років і більше 69 років. Іноземні громадяни зобов'язані в загальному порядку сплачувати страхові внески, хоча може бути надане виключення із правил, якщо є відповідна податкова угода. Іноземці, що працюють на Континентальному шельфі, звільнені від сплати страхових внесків.

Отриманий дохід може бути зменшений на суми фактично підтверджених витрат, але не більше 20% від усього отриманого доходу. Також віднімається неоподатковуваний мінімум у розмірі 36000 норвезьких

крон для першої групи платників податків й 29800 норвезьких крон — для другої. Інші доходи, на суми яких може бути зменшена оподатковувана база — це відсотки, аліменти й інше. Відрахування на суми відсотків обмежений, якщо фізична особа має за кордоном об'єкти нерухомості. Наприклад, якщо 30% нерухомого майна розташовано за межами Норвегії, те тільки 70% від суми отриманих відсотків віднімаються з оподаткованого прибутку.

Прибуток по акціях й облигаціях обкладається за ставкою 28%, так само, як дохід від інвестицій. Податкові декларації повинні бути представлені не пізніше 31 січня року, що іде за роком, у якому був отриманий цей дохід.

Індивідуальним підприємцям і роботодавцям необхідно отримати картку податкових відрахувань для того, щоб у ній указати суми податків, утриманих із заробітної плати працівників. Цю процедуру роботодавець виконує кожні два місяці. Остаточні розрахунки по податках проводяться на початку наступного податкового року, коли суми, сплачені понад, відшкодовуються, а недоплачені — вносяться додатковим платежем.

Підприємство, залучене в діяльність, що підлягає оподаткуванню *на додану вартість*, повинне в обов'язковому порядку зареєструватися в Державному Регістрі платників ПДВ, якщо реалізаційні обороти товарів і послуг, що підлягають обкладанню ПДВ, перевищують 30000 норвезьких крон протягом 12-місячного періоду. Податкові органи можуть зареєструвати підприємство достроково.

Ставкою податку на додану вартість у розмірі 23% обкладають обіги з реалізації товарів і послуг, а також експортні товари. Деякі операції звільнені від ПДВ, такі, наприклад, як діяльність в галузі фінансів, страхові послуги, освіта, медичні послуги, деякі професійні послуги й експортні операції. Податок на капіталовкладення за ставкою 7% застосовується замість ПДВ на окремі види виробничого обладнання.

Важливе місце в системі податків займає *податок на прибуток корпорацій*. Для відкриття підприємства в Норвегії звичайно не потрібно спеціального дозволу, однак на деякі види діяльності, такі, як банківська справа й страхування, необхідно одержати дозвіл влади.

Для здійснення будь-якої діяльності на території країни всі юридичні особи й індивідуальні підприємці зобов'язані зареєструватися в Центральному Координаційному Регістрі юридичних осіб й у місцевому податковому органі. Ця умова стосується також й іноземних компаній і представництв, що перебувають на території Норвегії.

В основному переважають акціонерні компанії. Відповідно до угоди між країнами-учасниками ЄС мінімальний розмір статутного капіталу для закритих акціонерних товариств установлений у розмірі 50000 норвезьких крон, для відкритих — 1 мільйон норвезьких крон. Статутний капітал може бути сформований повністю із закордонних інвестицій за

умови, якщо 50% управлінського персоналу є податковими резидентами країни протягом останніх двох років.

Окремі види діяльності, такі, як сільське господарство й деякі інші види виробничої діяльності, легко вразливі для закордонної конкуренції, субсидіюються державою. Окремим підприємствам надається допомога в галузі експортної діяльності. Заохочуючи децентралізацію розміщення промислових підприємств і переміщення з великих міст у північні райони країни, законодавчі органи встановили ставку, що варіює, внесків у соціальні фонди, виплачувану роботодавцями, від 0% у північних районах країни до 14,1% у центральних областях.

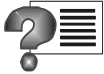
Компанії, що є податковими резидентами Норвегії, мають повний податковий обов'язок, що поширюється на дохід, отриманий із всіх джерел, а компанії-нерезиденти — тільки на доходи, отримані з норвезьких джерел. Компанія вважається податковим резидентом, якщо безпосередній керуючий орган або головний офіс перебуває в Норвегії. Ставка корпоративного податку встановлена в розмірі 28%.

Оподатковуваний прибуток складається з балансового прибутку, зменшеної на суму витрат на виробництво й реалізацію продукції й на суму сплачених податків у норвезькі податкові органи. Виключення становлять витрати на проведення розважальних заходів, які не підлягають відрахуванню з оподатковуваної бази.

Дивіденди обкладають на тих же умовах, що й прибуток корпорацій. Дивіденди, виплачені акціонерам, обкладають податком також у їхніх одержувачів. Така система була запропонована для запобігання подвійного оподаткування. Акціонери, що є податковими резидентами Норвегії, мають право одержати податковий кредит, який дорівнює повній сумі податку, сплаченого компанією відносно дивідендів. Нерезидентам, що одержують доходи від норвезьких закритих суспільств, податковий кредит не надається. Крім того вони є платниками податку на дивіденди, утримуваного в джерела виплати, за ставкою 25%, якщо він є резидентом країни, що не має договору з Норвегією.

Майно, що переходить у процесі *спадкування й дарування*, підлягає оподаткуванню за ставкою, що варіюється від 18% до 30% залежно від ступеня споріднення й вартості цього майна. Перші 100 тис. норвезьких крон вартості перехідного майна звільнені від податку. Якщо дарувальник або померлий є постійним податковим резидентом Норвегії, то податок на майно сплачується як на майно, що перебуває на території Норвегії, так і за її межами.

З покупки земельних угідь стягується *державний збір* у розмірі 2,5%. *Спеціальним податком* обкладають нафтові й газові компанії. *Податок на продаж* предметів розкоші (парфуми, бензин, спирт) установлений у розмірі не більше 70% [2, с. 216–221].

Контрольні запитання

1. Розкрийте особливості сучасного стану фінансів у США.
2. Дайте характеристику Федеральній резервній системі США.
3. Охарактеризуйте сучасну фінансову систему в Німеччині.
4. Наведіть головні завдання Німецького федерального банку.
5. Назвіть особливості фінансів Франції.
6. В чому полягають особливості національної системи регулювання грошово-кредитних відносин Франції?
7. На яких засадах функціонують сучасні фінанси Скандинавських країн?
8. З'ясуйте сутність сучасних фінансів у Великій Британії.
9. Охарактеризуйте сучасний стан фінансової системи в Японії.
10. Дайте характеристику Центрального банку Японії.

Тести

1. *Центральна установа у банківській системі, що відповідає за монетарну політику США, називається?*
 - а) Федеральна резервна система;
 - б) Центробанк;
 - в) Національний банк;
 - г) Федеральний банк.
2. *Кількість федеральних резервних банків, які діють на території США?*
 - а) 8;
 - б) 10;
 - в) 12;
 - г) 14.
3. *Бюджетна система США складається з?*
 - а) лише з державного бюджету;
 - б) бюджету держави та місцевих бюджетів;
 - в) державного бюджету та бюджетів штатів США;
 - г) державного бюджету, бюджетів штатів США та місцевих бюджетів.
4. *До функцій федеральних резервних банків входять?*
 - а) визначення розмірів маржі за банківськими позиками;
 - б) нагляд за емісією та вилученням з обігу банкнот;

- в) фінансове обслуговування казначейства США;
- г) визначення політики щодо купівлі та продажу державних цінних паперів.

5. Платежі, що не відносяться до неподаткових надходжень до бюджету Японії?

- а) непрямі податки;
- б) платежі від орендної плати;
- в) платежі від продажу земельних ділянок та іншої нерухомості;
- г) пені, штрафи.

6. Фінансовий рік Японії триває?

- а) з 1 січня по 31 грудня;
- б) з 1 квітня по 31 березня;
- в) з 1 жовтня по 30 вересня;
- г) з 1 червня по 31 травня.

7. Особливістю японської податкової системи у сфері місцевих бюджетів є?

- а) місцеві податки є єдиним джерелом доходів місцевих бюджетів;
- б) доходи місцевих бюджетів фінансуються виключно з державного бюджету;
- в) місцеві бюджети формуються за рахунок благодійних внесків великих корпорацій;
- г) місцеві податки становлять менше половини доходної частини місцевих бюджетів.

8. Бюджет Центрального банку Японії затверджується?

- а) прем'єр-міністром Японії;
- б) імператором Японії;
- в) міністром фінансів;
- г) імператором.

9. Державний бюджет Великобританії містить такі частини?

- а) Загальний фонд;
- б) Консолідований фонд;
- в) Спеціальний фонд;
- г) Інвестиційний фонд.

10. До ланок кредитної системи Великобританії відносяться?

- а) Банк Англії;
- б) державний бюджет;
- в) Казначейство Великобританії;
- г) місцеві бюджети.

11. Клірингові банки Великої Британії здійснюють?

- а) акцепт векселів;
- б) платежі для промислових підприємств та населення;
- в) операції з цінними паперами;
- г) управління державним боргом країни.

12. Стадіями бюджетного процесу у Франції є?

- а) складання проекту бюджету, розгляд і затвердження бюджету, виконання бюджету;
- б) складання проекту бюджету, затвердження бюджету, передача трансфертів місцевим бюджетам;
- в) складання проекту бюджету, розгляд і затвердження бюджету, виконання бюджету, складанням звіту про виконання бюджету;
- г) складання і розгляд проекту бюджету, отримання кредитів на виконання бюджету.

13. Основну роль у регулюванні діяльності кредитних установ Франції відіграє?

- а) Казначейство;
- б) Міністерство промисловості;
- в) Сенат;
- г) Міністерство економіки і фінансів та Банк Франції.

14. Народними банками у Франції називають?

- а) кредитні кооперативи;
- б) ощадні каси;
- в) національні каси сільськогосподарського кредиту;
- г) депозитні банки.

15. Німецький федеральний банк виконує завдання?

- а) надає консалтингові послуги;
- б) визначає напрями фінансової політики держави;
- в) здійснює бюджетну реформу;
- г) вирівнює фінансовий потенціал східних земель.

16. Німецька марка припинила своє існування у?

- а) 1999 р.;
- б) 2000 р.;
- в) 2001 р.;
- г) 2002 р.

17. Для надання коштів з Фонду вирівнювання земель розраховується показник?

- а) високий фінансовий потенціал;
- б) низький фінансовий потенціал;

- в) середній фінансовий потенціал;
- г) всі відповіді правильні.

18. *Король Швеції виконує функції?*

- а) виступає офіційним представником Швеції;
- б) бере участь у політичному житті;
- в) бере участь у роботі уряду;
- г) призначає прем'єр-міністра.

19. *Бюджетна система Швеції є?*

- а) одноланкова;
- б) дволанкова;
- в) триланкова;
- г) немає правильної відповіді.

20. *Пріоритетне значення в доходах бюджету Норвегії має?*

- а) податок на прибуток по акціях й облігаціях;
- б) податок на додану вартість;
- в) податок на прибуток корпорацій;
- г) прибутковий податок із громадян.

Глосарій

Банки Співдружності — офіційна назва колишніх британських колоніальних банків.

Блоки — це федеральні субсидії, надані штатам і місцевим органам влади із широким колом функцій для використання у визначеній законом галузі (охорона здоров'я, забезпечення зайнятості, житлове будівництво й консолідованого ін.).

Взаємні фонди — це фінансові посередники, які, об'єднуючи ресурси дрібних інвесторів і продаючи їм акції, використовують ці кошти на купівлю цінних паперів.

Жироцентрально — різновид кредитних установ, які виконують функції центральних банків для комунальних (муніципальних) ощадних кас.

Іпотечні банки — спеціалізовані комерційні банківські установи, які здійснюють іпотечне кредитування і перепродаж іпотек.

Каси муніципального кредиту — це державні установи, підпорядковані одночасно місцевим префектурам та Міністерству фінансів Франції.

Кооперативні центральні банки — банківські установи, через які здійснюються розрахункові операції між окремими кооперативними кредитними товариствами.

Ландстинг — місцевий регіональний виборний орган, що розробляє проект та приймає бюджет лену.

Пільговий термін — це час, що надається для завершення фінансування окремих об'єктів, закриття фінансових рахунків.

Секвестрування — це скорочення частини видатків бюджету.

Федеральна резервна система (ФРС) США — це центральна установа у банківській системі, що відповідає за монетарну політику США, іншими словами — центральний банк країни («банк банків», агент уряду при обслуговуванні державного бюджету).

Федеральні кредитні установи — спеціалізовані державні кредитні установи, які діють у сфері сільського господарства, житлового будівництва, вищої освіти. Їхні головні завдання — підтримка стабільності головних ланок грошово-кредитної системи й доповнення приватного бізнесу.

Фінансові дома — спеціалізовані комерційні банки споживчого кредиту.

Фонд німецької єдності — спеціальна фінансова установа для вирішення фінансового потенціалу східних земель, які входили до складу колишньої НДР.

Література

1. Лисенков Ю. М., Коротка Т. А. Грошово-кредитні системи зарубіжних країн. — К.: Зовнішня торгівля, 2005. — 118 с.
2. Миргородська Л. О. Фінансові системи зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 320 с.
3. Фінанси: курс для фінансистів Навч. посіб. / За ред. В.І. Оспішева. — К.: Знання, 2008. — 567 с.
4. Фінанси: курс для фінансистів. Підручник. / За ред. д.е.н., проф. Буряка П. Ю., д.е.н., проф. Вихор О. Б. — К.: «Хай-Тек Прес», 2010. — 528 с.

Тема 19

ФІНАНСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

- 19.1. *Європейська економічна інтеграція: етапи розвитку та коригування пріоритетів фінансової політики*
- 19.2. *Інституційна структура Європейського Союзу в контексті формування єдиної фінансової політики*
- 19.3. *Організація фінансів Європейського Союзу*
- 19.4. *Особливості формування бюджету та бюджетний процес Європейського Союзу*
- 19.5. *Гармонізація податкових систем країн-членів Євросоюзу*

19.1. Європейська економічна інтеграція: етапи розвитку та коригування пріоритетів фінансової політики

Однією з основних тенденцій сучасного світового розвитку є прискорений взаємозв'язок національних економік. При цьому інтеграційні процеси змінюють співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів динаміки національних господарств на користь останніх. Теоретична модель, розроблена західними та вітчизняними [7; 8, С. 32–49; 9, С. 538 — 546] економістами, передбачає умовну періодизацію європейської економічної інтеграції та процесу становлення Європейського союзу, зведену в табл. 19.1.

Таблиця 19.1

Етапи регіональної економічної інтеграції

Період	Назва етапу	Характеристика
1946–1957 рр.	Підготовчий етап	Вперше одна з центральних сфер економіки (вугільна і сталева промисловість) кожної держави-учасниці передається в управління міждержавних органів з метою формування спільного ринку

Період	Назва етапу	Характеристика
1958–1967 рр.	Етап створення зони вільної торгівлі	Ліквідація митних зборів, квот та інших обмежень в торгівлі між державами-членами при збереженні їх автономії, в митній і торговій політиці щодо третіх країн держави-учасниці приймають рішення індивідуально
1968–1976 рр.	Етап створення та функціонування митного союзу	Введення єдиного митного тарифу та перехід до спільної торгової політики стосовно третіх країн, скасування митного контролю на внутрішніх кордонах
1977–1984 рр.	Етап створення спільного ринку	Умови митного союзу (лібералізація внутрішньої торгівлі) поєднуються зі здійсненням заходів, які передбачають вільний рух послуг, капіталу і робочої сили (включаючи свободу їх професійної діяльності)
1985–1992 рр.	Етап створення єдиного внутрішнього ринку	Ліквідація останніх бар'єрів формування єдиного внутрішнього ринку: фізичних (митні пости і паспортний режим), технічних (відмінності у стандартах, пріоритет національним виробникам при державних закупівлях, невизнання освітніх сертифікатів) і фіскальних (відсутність гармонізації в оподаткуванні країн-членів співтовариства)
з 1993 року	Етап створення і функціонування економічного і валютного союзу	Гармонізація і координація економічної політики держав-членів на основі сумісно прийнятих рішень і контролю за їх виконанням. Заміна національних валют єдиною валютою, а також спільне ведення валютно-грошової політики

Деталізація зазначених в табл. 19.1 етапів регіональної економічної інтеграції зводиться до наступного.

Підготовчий етап

У витоків європейської інтеграції в нинішньому її вигляді стояв Уїнстон Черчилль і його ідея про «Сполучені Штати Європи», а його практичними послідовниками були Жан Монне і Роберт Шуман [5]. План Моне-Шумана став базою для створення *Європейського об'єднання Ву-*

гілля і Сталі, ЄОВС (European Coal and Steel Community), що передбачалося Паризьким договором від 18 квітня 1951 року. До складу ЄОВС входили шість країн (Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Люксембург та Нідерланди), а основні завдання нового інтеграційного формування зводились до створення спільного ринку вугілля і сталі, модернізації та підвищення ефективності виробництва у металургійній та вугільній галузях, покращення умов праці і вирішення проблем зайнятості в цих сферах.

Етап створення зони вільної торгівлі

25 березня 1957 року Римським договором (набрав чинності 1 січня 1958 року) створено *Європейське співтовариство по атомній енергії, Євроатом (European Atomic Energy Community)*, та *Європейське Економічне Співтовариство, ЄЕС (European Community)*. Основна мета діяльності даних співтовариств — економічне зростання і більш високий життєвий рівень населення на основі політичного союзу держав Європи: об'єднання національних економік шести країн в єдиний економічний простір та формування зони вільної торгівлі. Фінансова політика цього періоду європейської інтеграції функціонувала в умовах лібералізації внутрішньої торгівлі, а саме: скасування митних зборів та кількісних обмежень на імпорту-експорт товарів між країнами-учасницями, однак при збереженні індивідуальних засад митної і торговельної політики стосовно третіх країн. Починаючи з 1962 року Європейське Співтовариство розпочало ведення єдиної політики в сфері сільського господарства і транспорту.

З моменту підписання Римських договорів в Європі існували три автономні співтовариства — ЄОВС, Євроатом і ЄЕС, які у 1965 році прийняли рішення (задекларовано Брюссельським Договором про злиття) щодо об'єднання своїх виконавчих органів в єдину систему.

Етап створення та функціонування митного союзу

Події попереднього етапу стосовно формування безмитної внутрішньої торгівлі стали передумовою для введення 1 червня 1968 року єдиного митного тарифу і затвердження основ спільної торговельної політики, а також узгодження єдиного зовнішнього тарифу щодо третіх країн.

З 1 січня 1973 року «шістка» перетворилась на «дев'ятку», шляхом приєднання до Європейського співтовариства Великобританії, Данії та Ірландії.

Етап створення спільного ринку

Поглиблення інтеграції шляхом формування спільного ринку відбулось унаслідок створення в 1979 році *Європейської валютної си-*

стемі, основним завданням якої була розробка та реалізація дієвого механізму підтримки стабільних обмінних курсів національних валют країн-членів Співтовариства і запровадження єдиної грошової одиниці — ЕКЮ.

Ще Римським договором стратегічною метою визначалось створення єдиного Європейського економічного простору, який би ґрунтувався на спільному ринку [9, С. 539]. При цьому **спільний ринок** визначається як етап економічної інтеграції, спрямований згідно з висновком Суду ЄС на скасування всіх торговельних перешкод у межах Співтовариства задля об'єднання національних ринків в єдиний ринок, створюючи таким чином умови, максимально наближені до справжнього внутрішнього ринку.

Кінцевим результатом існування спільного ринку є формування внутрішнього ринку, обов'язковою умовою якого виступає вільний рух факторів виробництва — послуг, капіталу і робочої сили.

Етап створення єдиного внутрішнього ринку

Всередині 80-х років Європейське Співтовариство вступило у новий етап розвитку — завершення формування Єдиного внутрішнього ринку, який базувався на реалізації програми конкретних дій (Біла книга, опублікована в 1985 році) — більше 300 законодавчих ініціатив, що охоплювали всі напрямки економічної політики із зазначенням термінів їх виконання. Правова база такої програми закріплювалась у Єдиному Європейському Акті, підписаному країнами-учасниками в 1986 році.

Основними задачами єдиного європейського простору стали [8, С. 39–40]:

- завершення формування внутрішнього ринку (покращення координації в рамках структурних фондів, зменшення різниці між різними регіонами європейського співтовариства);
- зміцнення європейського політичного співробітництва та реформування інституційної структури Європейського Співтовариства;
- гармонізація податкової політики.

1 січня 1999 року розпочав функціонування Економічний і валютний союз (ЕВС), до якого увійшли 12 із 15 держав-членів Європейського Співтовариства. Крім того, була введена в обіг у вигляді безготівкових розрахунків єдина валюта — євро, а з 1 березня того ж року євро повністю замінив національні валюти в країнах «єврозони».

Єдиний Європейський Акт — останній крок до підписання договору про Європейський Союз, завдяки якому поряд з економічним союзом створено політичний союз країн Європи. Логічним продовженням інтеграційних процесів на цьому етапі було підписання Договору про ство-

рення ЄС (*European Union*), або *Маастрихтського договору* (7 лютого 1992 року), який набрав чинності в 1993 році.

Етап створення і функціонування економічного і валютного союзу

Маастрихтський договір закріпив три основні компоненти новоствореної структури — Європейського Союзу, які в економічній літературі та офіційних документах [4, 7, 12] називаються піларами або опорами Союзу, або мають найменування «трьох опор»:

- перша опора — співробітництво Європейських Співтовариств в соціально-економічній сфері (створення Економічного і Валютного союзу). Нині ЄС як єдине ціле складається з двох організацій — Європейське співтовариство (попередня назва — Європейське економічне співтовариство) і Євроатом, кожна з яких має власний установчий договір;
- друга опора — єдина зовнішня політика та політика безпеки, тобто зовнішньоекономічна сфера;
- третя опора — співробітництво в області юстиції, правопорядку і внутрішніх справ, та їх об'єднання під егідою ЄС.

Крім цього, зазначена угода поклала початок офіційному формуванню Європейського економічного і валютного союзу та виробленню механізму реалізації спільної валютної політики держав-членів ЄС на основі використання єдиної грошової одиниці — євро. Після цього на мапі європейських міждержавних об'єднань розпочалось формування зони «євро», або «єврозони».

Подальші удосконалення положень Маастрихтського договору, пов'язані з розширенням ЄС, реформуванням його інститутів та системи функціонування в цілому, знайшли відображення в *Амстердамському* (2 жовтня 1997 року), *Ніццькому* (26 лютого 2001 року) та *Лісабонському* (13 грудня 2007 року) договорах, зміст яких представлено в Додатку А.

Європейський Союз нині — це об'єднання європейських держав, які приймають участь в європейській інтеграції, на базі формування єдиної політики в економічній, валютній, соціальній сферах, в області зовнішньоекономічних відносин, соціального і технологічного розвитку, захисту навколишнього середовища.

Посилення інтеграційних процесів призвело до поступового територіального розширення Європейського Союзу (табл. 19.2), який станом на 01.01.2011 року налічує 27 країн-членів. При цьому 13 із зазначених держав входять у зону «євро», де використовується єдина європейська валюта.

На кожному етапі формування Євросоюзу спостерігається не лише розширення територіальних меж, але й зростання чисельності населення і нарощення економічного потенціалу об'єднання в цілому. Водночас фінансово-економічні показники на одного громадянина ЄС зменшуються. Цей факт пояснюється наступним: широкий інтеграційний простір в перспективі дозволить отримати Євросоюзу істотні геоekonomічні та геополітичні переваги. При цьому забезпечення інтересів досягнення максимально високого рівня життя країн-членів ЄС відходить на другий план задля досягнення його основної стратегічної мети.

Таблиця 19.2

**Періодизація територіального розширення
Європейського Союзу**

Рік вступу до ЄС	Кількість країн	Назва країн
1951	6	Бельгія*, Франція*, Німеччина*, Італія*, Люксембург*, Нідерланди*
1973	3	Великобританії, Данії, Ірландії*
1981	1	Греція*
1986	2	Іспанія*, Португалія*
1995	3	Австрія*, Фінляндія*, Швеція
2004	10	Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія*, Чехія, Естонія
2007	2	Болгарія, Румунія

* країни зони «євро» (рік вступу до ЄС не відповідає періоду вступу до «єврозони»)

**19.2. Інституційна структура Європейського Союзу
в контексті формування єдиної фінансової політики**

Для реалізації єдиної фінансової та економічної політики Європейський Союз має розгалужену інституційну структуру (рис. 19.1), елементи якої формуються за принципом розподілу законодавчої, виконавчої та судової функцій [2, 8, 11].

Рис. 19.1. Інституційна структура Європейського Союзу

Основні інститути влади Європейського Союзу

Вищими органами законодавчої і виконавчої влади ЄС є Європейська комісія, Європейський парламент, Рада ЄС та Європейська Рада. І хоча Європейська Рада формально не належить до інституцій Спільноти, вона залишається «останньою інстанцією» ухвалення багатьох рішень і уособлює міждержавну складову Європейського Союзу.

Рада Європейського Союзу, або Рада міністрів (European Council) — вищий законодавчий орган ЄС, який збирається на рівні міністрів національних урядів і склад якого змінюється залежно від обговорюваних питань. Рада ЄС має право приймати рішення, забезпечувати координацію економічної політики країн-членів Спільноти, здійснювати загальне керівництво бюджетом (разом з Парламентом), ініціювати та укладати міжнародні договори.

Залежно від характеру питань, що розглядаються, рішення Ради ЄС ухвалюються трьома видами голосувань: простою більшістю — процедурні питання; кваліфікованою більшістю (кожна країна має певну частку голосу) — для питань внутрішнього ринку, економічного співробітництва і торгівлі; одноголосним рішенням — питання вступу нових членів, оподаткування, проблем безпеки і правосуддя, внутрішніх справ.

Законодавчі акти, регламентовані Радою ЄС, мають форму постанов і директив:

Європейський парламент (European Parliament) (далі — Європарламент) — консультативно-законодавчий орган ЄС, який складається з представників країн-членів Спільноти, що обираються ними самостійно шляхом прямого голосування. Місця в Європарламенті (всього — 732) розподілені між країнами-членами відповідно до числа голосів кожної держави в органах ЄС. При цьому всередині Європейського парламенту депутати об'єднуються не за національною ознакою, а через партійну належність — у політичні партії, або фракції. Основними функціями Парламенту є:

- участь (разом із Радою ЄС) у законодавчому процесі через численні процедури (процедури спільного ухвалення рішень, процедура співпраці, узгодження, консультативний висновок тощо);
- контроль діяльності інституцій Спільноти та повноваження щодо їх формування, зокрема, реалізація права висловлювати Європейській комісії вотум недовіри, призначення Омбудсмена;
- розподіл з Радою бюджетних повноважень, а саме: ухвалення річного бюджету та контролю його виконання;
- дача згоди на вступ до ЄС нових держав-членів.

Європейська комісія (European Commission) (далі — ЄК) — вищий виконавчий орган ЄС, який одночасно наділений правом законодавчої ініціативи. Відповідно до Ніщської редакції договору про Європейський Союз [6, С.230-240] кількісний склад Комісії зрівняний з числом країн-учасниць ЄС. Кандидат у президенти ЄК, її члени індивідуально та склад Комісії в цілому затверджується колегіально Європейським парламентом, а призначається кваліфікованою більшістю голосів Європейської Ради. До компетенції Європейської комісії належить:

- розробка нормативно-законодавчих актів та пропозиція їх проектів Європейській Раді;
- нагляд за дотриманням європейського законодавства;
- керівництво реалізацією політики ЄС;
- розпорядження бюджетом;
- підтримка зовнішньоекономічних відносин;
- розробка шляхів та визначення перспектив розвитку ЄС.

Отже, сучасний процес законотворчості в ЄС передбачає участь Європарламенту в законодавчому процесі через обов'язкові процедури його взаємодії з Європейською комісією і Радою ЄС, утворюючи тим самим «інституційний трикутник» Спільноти.

Більш детальна характеристика організаційних аспектів діяльності вищих законодавчих та виконавчих органів Євросоюзу наведена в Додатку Б.

Європейська Рада (European Council) (далі ЄР) — офіційна нарада голів держав і урядів країн-членів ЄС, рішення якої з ключових питань

інтеграційної стратегії Євросоюзу мають форму політичних висновків, що у подальшому трансформуються в правові акти відповідних інститутів. Крім того, в засіданнях (самітах) ЄР приймають участь президент Європарламенту та міністри закордонних справ. Згідно регламенту, Європейська Рада збирається двічі на рік, фактично — чотири рази в столицях країн, які головують в Раді ЄС. Також передбачено позапланові засідання ЄР у разі необхідності обговорення нагальних питань. І хоча рішення ЄР не мають юридичної сили, їх високе політичне значення полягає у визначенні основних орієнтирів подальшого розвитку Євросоюзу.

Суд європейських спільнот (Court of European Community) — судовий орган ЄС вищої інстанції, який забезпечує тлумачення європейського законодавства на запит національних судів в межах юрисдикції і рішення якого не можуть бути оскаржені. До складу Суду ЄС входять по одному судді від кожної держави-члена, яким допомагають вісім генеральних адвокатів.

Палата аудиторів (Рахункова палата) — орган ЄС, створений з метою проведення аудиторської перевірки бюджету Євросоюзу та його інститутів, які мають доступ до фінансових фондів Спільноти.

Європейський омбудсмен — посада, запроваджена Договором про ЄС, уповноважений приймати скарги від громадян Євросоюзу, фізичних та юридичних осіб, резидентів країн-членів щодо незадовільної діяльності інститутів або установ ЄС.

Фінансові інститути Європейського Союзу

Європейський центральний банк — вища ланка Європейської системи центральних банків, яка відповідає за монетарну політику, валютну політику зони євро та підтримку цінової стабільності в єврозоні.

Європейський інвестиційний банк — кредитна установа, яка сприяє реалізації інвестиційних проєктів, надає позики асоційованим членам і країнам, що мають угоди про співробітництво з ЄС.

Консультаційні інститути Європейського Союзу

Європейський соціально-економічний комітет — дорадчий орган ЄС, до складу якого входять представники різних соціально-економічних груп, зокрема, найманих робітників, підприємців, фермерів, осіб вільних професій, створений з метою захисту і координації їх спільних інтересів.

Комітет регіонів — консультаційний орган Ради ЄС і Єврокомісії, який виражає позицію регіональних та місцевих органів влади, повністю незалежних у виконанні своїх обов'язків.

До інституційної структури Європейського Союзу також належать 15 спеціалізованих агентств, внутрішні міжструктурні установи і децентралізовані структури.

19.3. Організація фінансів Європейського Союзу

Сучасна фінансова система Євросоюзу базується на принципах валютно-фінансової конвергенції. З економічного погляду, конвергенція — це зближення економічної політики країн, зменшення розриву в показниках економічного розвитку між національними державами, вирівнювання соціально-економічного розвитку країн у рамках інтеграційного об'єднання [9, С. 546]. Під критеріями конвергенції законодавством ЄС визначаються макроекономічні та інституціональні показники, дотримання яких дає право країні стати повноцінним учасником економічного і валютного союзу (ЕВС).

Маастрихтським договором закладені наступні критерії валютно-фінансової конвергенції:

- досягнення визначеного рівня цінової стабільності. При цьому рівень інфляції в країні-претенденті на вступ до ЕВС не повинен перевищувати середній показник інфляції трьох країн з мінімальними показниками інфляції більше, ніж на 1,6%;
- запобігання бюджетного дефіциту через встановлення максимально допустимої його величини — не більше 3% ВВП країни;
- уніфікація довгострокових відсоткових ставок. При цьому довгострокова номінальна відсоткова ставка не повинна перевищувати середню ставку трьох країн з мінімальними ставками більше, ніж на 2%;
- забезпечення довгострокової фінансової стабільності через встановлення максимально можливої для країн-претендентів частки державного боргу у ВВП на рівні 60%;
- дотримання діапазону коливань валютних курсів у межах, визначених Механізмом валютних курсів (15%), без девальвації валют щодо валют країн інших членів, як мінімум, продовж останніх двох років. При цьому відхилення величини обмінного курсу національної валюти не повинен перевищувати граничні межі.

Таким чином, критерії валютно-фінансової конвергенції задали жорсткі рамки для формування фінансових систем країн єврозони.

Фінанси Європейського Союзу — це розгалужена система фінансових відносин, характер і механізм реалізації яких, з одного боку, визначається особливостями національних фінансових систем країн-членів ЄС, а з іншого — специфікою фінансової системи інтегрованого об'єднання європейських держав.

Особливості організації фінансів Євросоюзу розкриваються в наступних положеннях [6, 12]:

1) наявність автономного бюджету, який об'єднує переважну частину спільних фінансових фондів ЄС.

Процес формування єдиної бюджетної політики Євросоюзу за останнє півторіччя зазнав суттєвих трансформаційних змін як у механізмі

реалізації, так і в пріоритетах розвитку. Так, в першій половині 1960-х років з прийняттям Програми гармонізації національних бюджетів проведено ряд заходів, спрямованих на:

- уніфікацію бюджетної статистики, бюджетних процедур, бюджетного періоду;
- вирівнювання частки бюджетних доходів у ВВП;
- запровадження єдиної бюджетної класифікації;
- введення практики прогнозування усіма країнами-членами ЄС довгострокових бюджетів задля координації фінансування об'єктів соціальної інфраструктури;
- гармонізація податкової політики.

Продовж 1980-х років перед бюджетною політикою ЄС постали нові завдання, як то: скорочення дефіцитів національних бюджетів; підвищення частки бюджетних коштів, спрямованих на інвестиційні потреби; встановлення жорстких критеріїв контролю за витрачанням бюджетних коштів на фінансування заходів соціальної сфери.

На шляху уніфікації бюджетного процесу в ЄС існують вагомі перешкоди, пов'язані з різним рівнем економічного і соціально-політичного розвитку кожної із країн-членів Євросоюзу, а отже, і неспівпадінням цілей їх бюджетних політик. Натомість про поглиблення європейської інтеграції свідчить часткова втрата країнами-членами ЄС автономії в сфері бюджетного регулювання, оскільки згідно європейського законодавства кожна з них повинна звітуватись перед керівними органами Європейського Союзу про виконання бюджетів, проведення бюджетних заходів, витрачання бюджетних коштів та подавати проекти національних бюджетів на їх розгляд.

2) гармонізація податкового законодавства країн-учасниць.

Гармонізація та уніфікація податкових систем є рушійною силою інтенсифікації європейської інтеграції. При цьому **податкова гармонізація** визначається нами як координація національних податкових політик в рамках реалізації загальної стратегії держав у сфері податкових правовідносин, яка передбачає наближення рівнів оподаткування, уніфікацію податкової бази, окремих податків і податкових пільг з метою поглиблення інтеграції між учасниками міжнародних регіональних спільнот. Натомість **податкова уніфікація** є ефективним методом стандартизації юридичних норм в сфері оподаткування і формування на цій основі спільної податкової політики країн-учасниць європейської спільноти.

Оскільки кожна країна-учасниця ЄС в сфері оподаткування намагається реалізувати національні інтереси, їх податкові системи суттєво відрізняються, що ускладнює процес уніфікації. Як результат, політика ЄС переорієнтувалась з початкового завдання — створення єдиної податкової системи — на більш об'єктивне — узгодження (гармонізацію)

національних податкових систем між собою та відповідно до зі стратегічних цілей європейської інтеграції.

3) формування єдиної валютної політики.

Запровадження єдиної валюти (євро) та реалізація спільної валютної політики, з одного боку, стали рушійною силою поглиблення фінансової інтеграції. З іншого, країни «єврозони» були позбавлені можливості впливати на економічну кон'юнктуру за допомогою грошово-кредитних інструментів через створення єдиного в цій сфері фінансового органу — Європейського центрального банку, який поряд із національними центральними банками країн ЄС формують Європейську систему центральних банків. Остання є незалежною інституційною структурою Європейського економічного і валютного союзу, капітал (5 млрд. євро) та іноземний резервний актив (50 млрд. євро) якої використовують банківські системи держав зони «євро» для фінансування заходів, пов'язаних з валютною інтеграцією та веденням спільної валютної і монетарної політики Євросоюзу.

Діяльність Європейської системи центральних банків в рамках ЄВС покликана забезпечувати фінансову стабільність та є невід'ємною складовою формування єдиної фінансової політики Євросоюзу.

4) формування єдиного ринку банківських послуг.

Уніфікація банківської сфери країн-учасників ЄС регламентується банківськими директивами (1977 року і 1993 року), згідно яких:

- впровадження єдиних правил фінансової звітності банків та ліцензування банківської діяльності;
 - встановлюються єдині принципи захисту банківської таємниці, ступінь покриття ризику банківської діяльності, розміри регулятивного і статутного капіталу та інші економічно-фінансові нормативи;
 - узгоджуються правила захисту інтересів вкладників, інвесторів та споживачів фінансових послуг;
 - регулюється правила здійснення міжнародних банківських операцій.
- Натомість уніфікація правил банківської діяльності країн-учасниць Євросоюзу спрощує доступ іноземних банків на національні фінансові ринки, загострюючи тим самим конкуренцію в банківській сфері.

5) удосконалення організації фондового ринку.

Процес емісії та обігу цінних паперів в ЄС також уніфіковані. Завдяки впровадженню значної кількості нових видів боргових цінних паперів європейські компанії отримали можливість доступу до нових позикових джерел фінансування, що суттєво розширює спектр фінансових послуг та дозволяє економити на витратах обігу.

6) поглиблення інтеграції в інституційній сфері.

В процесі європейської інтеграції функції та повноваження національних владних органів країн-учасниць були передані спільним органам

законодавчої, виконавчої та судової влади Європейського Союзу (див. пункт 19.2). Діяльність наднаціональних органів ЄС у фінансовій сфері спрямована на ліквідацію перешкод руху капіталу і послуг шляхом створення єдиних правил ведення операцій національними фінансовими інститутами та контролю їх діяльності, уніфікації фінансового законодавства, стандартів, нормативів тощо. В рамках гармонізації законодавства, в тому числі у фінансовій сфері, право ЄС має пріоритет над національним правом.

19.4. Особливості формування бюджету та бюджетний процес Європейського Союзу

В процесі інтеграції механізм мобілізації та розподілу спільних фінансових ресурсів ЄС пройшов декілька етапів, доки не досяг сучасного централізованого вигляду єдиного європейського бюджету, а саме:

1951 рік — Європейське об'єднання Вугілля і Сталі (ЄОВС) формує власний адміністративний та операційний бюджети;

1957 рік — Римський договір встановлює єдиний бюджет для Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), а угода про створення Євроатома — адміністративний бюджет, а також бюджет досліджень та інвестицій для цієї європейської організації;

1965 рік — початковий етап об'єднання бюджетних інструментів окремих інститутів європейської спільноти шляхом підписання Договору про злиття вищих керівних органів трьох організацій (ЄСВС, ЄЕС і Євроатом) в єдину Комісію та єдину Раду. При цьому до діючого бюджету ЄЕС включаються адміністративні бюджети ЄСВС і Євроатома;

1970 рік — етап остаточного об'єднання бюджетів декількох європейських інститутів в єдиний бюджет Європейського Союзу, відповідно до Люксембурзького договору.

Бюджет Європейського Союзу — це централізований фонд фінансових ресурсів країн-учасниць ЄС, який одночасно є фінансовим планом їх мобілізації та розподілу, що має форму фінансового документу.

За допомогою єдиного бюджету відбувається процес перерозподілу частини національного доходу Європейського Союзу, що дозволяє управляти фінансовими ресурсами та адекватно впливати на темп та рівень економічного розвитку країн-учасниць. Сукупний бюджет ЄС є фінансовим інструментом організованого регулювання інтеграційних процесів Спільноти, що базується на виконанні певних **принципів**: принципу єдності, універсальності, щорічності, рівноваги (збалансованості), гласності, єдиної валюти, попередності, бюджетної дисципліни, ефективності та економності, предметної спеціалізації (Додаток В).

Згідно багаточисельних європейських домовленостей інститутам Європейського Союзу відводиться конкретна роль в процесі прийняття рішень стосовно управління фінансовими ресурсами і бюджетному процесі.

Бюджетний процес — це сукупність послідовних етапів формування та виконання бюджету, починаючи з моменту його розробки до моменту затвердження звіту про виконання бюджету, що підпорядковуються меті створення централізованого фонду грошових коштів та ефективного його використання. До основних завдань бюджетного процесу ЄС належать:

- максимальне виявлення всіх фінансових ресурсів;
- встановлення витрат за цільовим призначенням;
- узгодження бюджету з перспективою фінансового планування;
- підвищення ролі фінансових прогнозів;
- посилення контролю за виконанням зобов'язань, пов'язаних з акумуляцією власних фінансових ресурсів та їх ефективного використання.

Бюджетний процес охоплює п'ять взаємопов'язаних і взаємообумовлених стадій бюджетної діяльності Європейського Союзу (рис. 19.2), на кожній з яких чітко регламентується конкретний перелік обов'язкових процедур (Додаток Г).

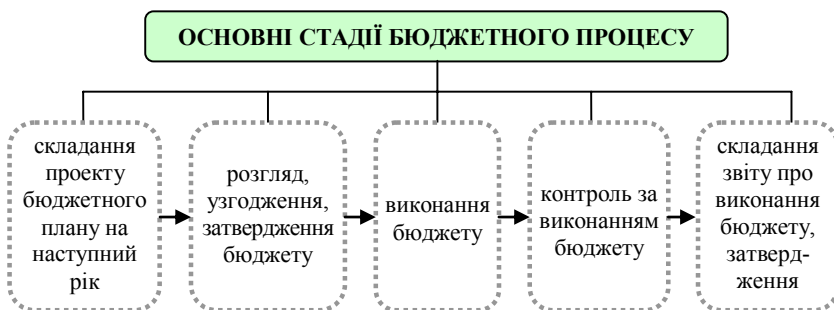

Рис. 19.2. Стадії бюджетного процесу Європейського Союзу

Склад доходних статей бюджету ЄС з часом зазнав суттєвих змін. Так, до 1971 року він формувався виключно з внесків держав-членів спільноти (максимальний внесок — по 28% — належав Німеччині, Франції та Італії), після 1971 року перелік поповнився митними зборами та податком на імпорт сільськогосподарської продукції, а з 1979 року — відрахуваннями з податку на додану вартість, що сплачувався на території країн-членів ЄС [11]. У 1989 році Європейська комісія вводить до бюджету новий ресурсний елемент — внесок учасників спільноти, розрахований виходячи з обсягу виробленого ними валового національного продукту.

Нині бюджет Європейського Союзу формується з власних ресурсів, тобто коштів, перерахованих його країнами-членами. При цьому основними джерелами формування доходів бюджету ЄС є [10, С. 68–73]:

1) ВВП-ресурс — відрахування встановленого Європейським Союзом відсотка від ВВП країн-учасників, ставка якого визначається їх реальною платоспроможністю;

2) ПДВ-ресурс — відрахування від надходжень податку на додану вартість до національних бюджетів за гармонізованою ставкою (з 2004 року її розмір становить 0,5%, а база відрахувань не може перевищувати 50% валового національного продукту країни);

3) митні збори — обов'язкові платежі, які стягуються згідно Єдиного митного тарифу імпорту промислових товарів з третіх країн і надходять до спільного бюджету ЄС повністю та автоматично;

4) сільськогосподарські податки та доходи від оподаткування цукру і глюкози — мито на імпорт з третіх країн сільськогосподарської продукції та збори в рамках спільної організації ринку цукру. Сума стягнень визначається як різниця між світовими цінами та рівнем цін на аналогічну продукцію в країнах Європейського Союзу;

5) інші ресурси — сума перевищення доходів над видатками в попередньому фінансовому році, проценти і штрафи країн-членів спільноти за порушення умов чинного законодавства ЄС, податки на заробітну плату службовців Європейського Союзу, цільові внески учасників тощо.

Митні, сільськогосподарські та цукрові збори відносяться до «традиційних» власних ресурсів бюджету ЄС, країни-учасники якого в якості компенсації витрат по адмініструванню отримують у зворотному порядку 25% їх загальної суми.

Останнім часом країни Європейського Союзу обговорюють можливість розширення джерел формування бюджетних коштів, зокрема, в частині податкових надходжень, як то прибуткового податку громадян ЄС та податку на споживання електроенергії.

Щодо сучасної структури доходів бюджету ЄС, то найбільшу питому вагу в ній займають ВВП-ресурси. Так, за офіційними даними [13] в 2009 році частка відрахувань від ВВП країн-учасників становила 65,4% доходної бази європейського бюджету, а друге і третє місця в її структурі займали відповідно ПДВ-ресурси (16,9%) і митні збори (15,2%).

При зведенні доходної і витратної частин бюджету ЄС діє наступне правило: збалансування бюджету шляхом скорочення витрат відбувається шляхом пропорційного скорочення усіх без винятку витратних статей.

Витрати бюджету в річній схемі поділяються на адміністративні та операційні. При цьому частка останніх в загальній структурі витрат складає приблизно 95%.

Бюджетні видатки відповідних інститутів і органів ЄС (Парламенту, Ради міністрів, Суду, Рахункової палати, Європейського соціально-еко-

номічного комітету, Комітету регіонів, Омбудсмена, Європейського наглядача по захисту даних, крім Європейської комісії), згідно їх функціонального призначення, що містяться в установчих документах, мають адміністративний характер. Витрати Комісії, у свою чергу, складаються як із адміністративних, так і з операційних, і в цілому належать до базової діяльності Євросоюзу.

Витрати річного бюджету ЄС поділяються на вісім окремих рубрик:

1) аграрна політика. Найбільш вагома витратна стаття бюджету, спрямована на забезпечення доходів в сільськогосподарському секторі економіки країн-учасниць ЄС, зокрема, шляхом фінансування інтервенцій (прямого втручання держави) з метою регулювання аграрного ринку, проведення заходів щодо скорочення сільськогосподарського виробництва, компенсації експортерам.

2) структурна політика. Асигнування спрямовуються на фінансування найменш розвинених регіонів, а саме: заходів, пов'язаних з удосконаленням соціально-економічних структур, подоланням безробіття, професійною підготовкою молоді, захистом навколишнього середовища, розвитком транспортної інфраструктури тощо.

В структурній політиці ЄС спирається на структурні фонди, створені для реалізації його цілей, зокрема, Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР), Європейський соціальний фонд (ЄСФ), частина Європейського фонду орієнтації та гарантії сільського господарства (ЄФОГА). Крім цього, інструментами фінансування структурної політики є Фонд гуртування, Фонд сприяння риболовству, Європейський фонд покращення умов життя і праці, а також Європейський фонд професійної підготовки.

Формування зазначених фондів стало результатом поглиблення економічної інтеграції країн Європейського Союзу, підсумком якої було не лише введення єдиної європейської валюти, але й підвищення частки регіональних і соціальних витрат в бюджетній сфері.

Характеристика основних фінансових фондів ЄС наведено в Додатку Д.

3) внутрішня політика. До складу витрат за цим напрямком належать бюджетні видатки на професійну освіту, молодіжну і соціальну політику, довгострокові програми в області енергетики, захисту прав споживачів, співробітництво органів юстиції і внутрішніх справ, створення сприятливих умов для представників малого і середнього бізнесу та багато інших.

4) зовнішня політика. Дана стаття бюджетних витрат передбачає виділення коштів на налагодження співробітництва з третіми країнами та проведення горизонтальних заходів, зокрема, у вигляді гуманітарної допомоги, допомоги в ліквідації наслідків стихійних лих, дольового фінансування проектів міжнародної організації тощо.

5) адміністративні витрати. Ця, вже згадана вище, позиція відображає витрати на персонал органів, делегацій і допоміжний персонал,

обробку даних, матеріальне забезпечення (приміщень, обладнання, закупки і т.п.). Оскільки переважна частина функцій в інтересах ЄС виконується безпосередньо її країнами-членами, частка адміністративних витрат є незначною.

6) резерви. Бюджетні витрати на покриття непередбачуваних подій.

7) процес розширення. Це бюджетні кошти, за рахунок яких фінансуються програми країн-кандидатів (PHARE, ISPA, SAPARD).

8) збільшення витрат. В даній статті зазначається розмір компенсацій за 5 першими напрямками витрат.

Розподіл загальних бюджетних витрат ЄС за розділами наочно ілюструє пріоритети європейської політики на визначений період. Річний бюджет ЄС складається з урахуванням обмежень у вигляді фінансових перспектив (багаторічна фінансова перспектива — Multiannual financial framework).

Фінансова перспектива — це документ середньострокового (на 5–7 років) бюджетного планування, який встановлює обсяги бюджетних витрат ЄС, у тому числі максимальну допустиму межу щорічних бюджетних видатків, розподіляє їх за категоріями і затверджується угодою між трьома головними інституціями Європейського Союзу — Радою, Парламентом і Комісією. Такий принцип формування бюджету введено у 1988 році з метою впорядкування розподілу коштів [14, С. 12].

На 2007 — 2013 рр. ЄС затверджено фінансові перспективи, де основні акценти зроблені на: фінансовій підтримці конкурентоспроможності та єднання (в контексті реалізації пріоритетів Лісабонської стратегії ЄС — забезпечення економічного зростання і зайнятості населення) а також на поступовому зменшенні бюджетних витрат на сільське господарство.

Зазначимо, що пріоритети видатків у єдиному європейському бюджеті відображають зміни інтересів Євросоюзу і демонструють основні напрямки бюджетного фінансування на визначений період (Додаток Е).

19.5. Гармонізація податкових систем країн-членів Євросоюзу

Положення про уніфікацію національних податкових систем і податкового законодавства країн-членів ЄС вперше було зафіксовано Римським договором від 25 березня 1957 року. Однак процес стандартизації систем оподаткування країн-членів Європейської Спільноти протікав достатньо повільно через активний опір останніх, обумовлений захистом національних інтересів в сфері податкової політики як гарантії суверенітету кожної держави.

З прийняттям Маастрихтського договору в межах проведення єдиної фінансової політики Євросоюзу стали формуватись умови для набли-

ження податкових систем всіх європейських держав не на умовах повної уніфікації, а в рамках гармонізації і координації. При цьому податкова гармонізація передбачає приведення у відповідність структури податкових систем, порядку стягнення основних видів податків в країнах-членах ЄС для досягнення наступних цілей [9, С. 563]:

- встановлення недискримінаційного податкового режиму для всіх учасників Євросоюзу;
- усунення податкового (митного) контролю на внутрішніх кордонах співтовариства;
- виключення можливості подвійного оподаткування прибутку компаній, які здійснюють діяльність у двох і більше країнах ЄС;
- зведення до мінімуму можливості ухилення від сплати податків;
- гарантію надходжень відповідних доходів у бюджети країн ЄС.

Відповідно до статті 269 Маастрихтського договору, спільний бюджет Євросоюзу має повністю фінансуватись із власних ресурсів, переважна частина яких поступає через систему оподаткування. До основних платежів в рамках систем оподаткування країн-учасниць ЄС, що є об'єктом координації, належать [4; 6, С. 295–301]:

1) Податок на додану вартість. Цей податок є найбільш перспективним з точки зору фінансування діяльності ЄС. Тому в подальшому введення ПДВ стало головною вимогою для всіх країн-претендентів на вступ в Євросоюз.

Головна перевага ПДВ полягає у тому, що на кожній стадії виробництва можна вираховувати суму сплаченого податку. Це дає змогу точно розраховувати податкові знижки на експорт та усунути порушення під час надання експортних субсидій. Сучасна структура стягнення ПДВ ґрунтується на оподаткуванні товарів у країні призначення (за експортованою продукцією ПДВ повертається), тобто податок сплачує кінцевий споживач, а кінцеву суму ПДВ стягує країна-учасниця ЄС, у якій відбувається кінцева поставка.

Кожна держава Євросоюзу самостійно визначає ставку оподаткування, що нині коливається в межах від 15% (Люксембург) до 25% (Швеція і Данія). До спільного бюджету ЄС ПДВ стягується за гармонізованою ставкою для всіх його країн-учасниць (див. пункт 19.4).

Одним із способів контролю ПДВ є електронна звітність у міжнародній системі бази даних Європейського Союзу «VIES», яка дає змогу відстежити операції платників податків усередині ЄС. Між країнами при цьому діє система обміну інформацією.

2) Акцизні збори. У різних країнах-учасницях Європейського Союзу перелік підакцизних виробів і ставки оподаткування (Німеччина — в сумі до кількості товару, Великобританія — у відсотках до ціни) суттєво відрізняються, незважаючи на численні спроби їх гармонізації. Тільки на

початку 1990-х років керівним органам Європейського Співтовариства вдалось досягти певного компромісу шляхом установаження заборони на введення нових акцизів, а також на збільшення вже діючих їх ставок.

3) Мито. Оскільки створення митного союзу було ключовим завданням на початкових етапах європейської інтеграції, на сьогоднішній день Євросоюз має розгалужену систему митного права (Договір про Європейський Союз, Митний кодекс, Регламент Європейської комісії про порядок застосування митного кодексу, інші акти Ради та Суду ЄС). Тарифні ставки встановлюються Єдиним митним тарифом згідно реєстру ЄС, а походження і митна вартість товарів визначаються Митним кодексом Євросоюзу.

В країнах-учасниках ЄС найчастіше використовується антидемпінгове мито, рідше — компенсаційне.

4) Сільськогосподарські податки, у тому числі податки на цукор і глюкозу. Зазначені види податкових платежів історично виникли першими і, по суті, є митом на імпорту та експорту сільськогосподарську продукцію. Розрахунок суми їх стягнення до спільного бюджету ЄС наведено в пункті 19.4. При цьому особливістю податків на сільськогосподарську продукцію в країнах Євросоюзу є те, що сфера їх застосування і ставки визначаються єдиною аграрною політикою, а порядок розрахунку і сплати — Митним кодексом ЄС.

5) Податок на прибуток. Варіювання ставок оподаткування цим прямим податком (від 45% у Німеччині до 18% — в Угорщині) також вимагає уніфікації з метою полегшення доступу на внутрішній ринок та нарощення інвестицій шляхом утворення філій і дочірніх компаній. Кодекс поведінки з прямого оподаткування бізнесу, прийнятий Європейською комісією в 1997 році, заборонив усім країнам-учасникам ЄС впроваджувати заходи, які можуть сприяти посиленню недобросовісної податкової конкуренції, а саме:

- використовувати нульову ставку податку на прибуток корпорацій;
- надавати податкові пільги для неперіоритетних галузей економіки;
- надавати податкові пільги у випадку відсутності зовнішніх ознак провадження підприємницької діяльності тощо.

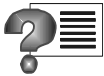
Як свідчить практика ЄС, гармонізація податкових систем країн-учасниць відбувається швидшими темпами у непрямому оподаткуванні (податках на споживання), оскільки непрямі податки безпосередньо впливають на ціноутворення товарних потоків і прискорюють торгівлю в межах ЄС. Процес гармонізації прямих податків відбувається повільніше, адже вони, зокрема, податок на прибуток корпорацій, визначають рівень конкурентоспроможності національних податкових систем.

Таким чином, заходи Європейського Союзу, спрямовані на гармонізацію податкових систем країн-учасниць в сфері прямого і непрямому оподаткування, мають як різні, так і спільні цільові орієнтири (табл. 19.3).

**Ключові напрямки гармонізації податків
в країнах-членах Європейського Союзу [6, 9, 14]**

Непряме оподаткування	Пряме оподаткування
уникнення подвійного оподаткування в разі переходу на стягнення податків за принципом «країна призначення»	уникнення подвійного оподаткування та мінімізація умов ухилення від сплати податків на доход, майно і капітал
вирівнювання ставок акцизного збору на імпортовану продукцію	спрощення оподаткування суб'єктів малого підприємництва
удосконалення податкового і митного адміністрування	формування узгодженої системи податкового адміністрування
уніфікація методики розрахунку та переліку підакцизних товарів	зниження податкового тягаря для товаровиробників та заохочення інвестицій у виробничий сектор
спрощення процедурних формальностей щодо стягнення акцизних зборів	застосування спеціального статусу європейської компанії (для податку на прибуток)
комп'ютеризація системи стягнення акцизів	взаємодопомога країн-членів ЄС щодо оподаткування прибутку компаній

Незважаючи на посилення інтеграційних процесів в межах Європейського Союзу, податкові системи і податкова політика його країн-учасниць досі мають суттєві розбіжності та характеризуються індивідуальними особливостями, що практично унеможливило процес створення єдиної податкової системи ЄС у найближчій перспективі.

Контрольні запитання

1. Які умовні етапи можна виділити в процесі регіональної економічної інтеграції? У чому полягають особливості фінансової політики кожного з них?
2. Розкрийте значення Маастрихтського договору. В яких угодах знайшов подальше відображення процес розширення Європейського Союзу? Охарактеризуйте один з них на вибір.
3. У чому полягають основні компетенції законодавчих і виконавчих органів влади Європейського Союзу? Яку роль вони відіграють у формуванні єдиної фінансової політики ЄС?

4. Назвіть і дайте характеристику основним особливостям організації фінансів Європейського Союзу.
5. Що означають поняття «конвергенція» та «критерії конвергенції»? Які критерії валютно-фінансової конвергенції визначені Маастрихтським договором?
6. Які принципи формування єдиного бюджету Європейського Союзу виділяються фінансовим регламентом ЄС? У чому полягає їх сутність?
7. Охарактеризуйте стадії бюджетного процесу Європейського Союзу.
8. За рахунок яких джерел формуються доходи бюджету ЄС? Яким є механізм і пропорції їх стягнення до бюджету?
9. Розкрийте зміст витратних статей бюджету ЄС. Як змінювались пріоритети бюджетного фінансування у багаторічних фінансових перспективах?
10. Дайте визначення поняттям «податкова гармонізація» і «податкова уніфікація». В чому полягає їх відмінність? Які ключові напрямки гармонізації прямих і непрямих податків виділяють в країнах Європейського Союзу?

Тесту

1. *Етап регіональної економічної інтеграції 1968 — 1976 рр. пов'язаний зі створенням?*

- а) зони вільної торгівлі;
- б) митного союзу;
- в) спільного ринку;
- г) єдиного внутрішнього ринку;
- д) економічного і валютного союзу.

2. *В рамках європейської інтеграції першим офіційним об'єднанням було?*

- а) Європейського об'єднання Вугілля і Сталі (ЄОВС);
- б) Європейське співтовариство по атомній енергії (Євротом);
- в) Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС);
- г) Європейський Союз (ЄС).

3. *Договір, покликаний замінити собою проект Європейської Конституції і який перетворює Європейський Союз на суб'єкта міжнародного права, носить назву?*

- а) Паризького;
- б) Амстердамського;

- в) Ніщцького;
- г) Лісабонського;
- д) Римського.

4. Першою опорою, закріпленою Маастрихтським договором, є?

- а) співробітництво в області юстиції, правопорядку і внутрішніх справ;
- б) співробітництво Європейських співтовариств в соціально-економічній сфері;
- в) єдина зовнішня політика і політика безпеки;
- г) єдина політика в сфері сільського господарства і транспорту.

5. Законодавчі акти Ради Європейського Союзу, які є обов'язковими для виконання і стають частиною національного законодавства, називаються?

- а) директивами;
- б) інструкціями;
- в) постановами;
- г) регламентами.

6. Вищим виконавчим органом влади Європейського Союзу є?

- а) Рада ЄС;
- б) Європейська Комісія;
- в) Європейський Парламент;
- г) Європейська Рада.

7. Орган Європейського Союзу, створений з метою проведення перевірки бюджету Євросоюзу та його інститутів, які мають доступ до фінансових фондів, це?

- а) Європейський омбудсмен;
- б) Комітет регіонів;
- в) Суд європейських спільнот;
- г) Рахункова палата;
- д) Європейський центральний банк.

8. Процедурні питання Європейського Союзу приймаються Радою ЄС на підставі?

- а) одноголосного рішення;
- б) простою більшістю;
- в) кваліфікованою більшістю;
- г) рішення Президента.

9. Виконання усіх критеріїв валютно-фінансової конвергенції дає право країні?

- а) висувати свого представника на вибори Президента Ради міністрів ЄС;
- б) отримувати фінансову допомогу зі структурних фондів ЄС;

- в) приймати участь у складанні проекту бюджету ЄС;
- г) стати учасником економічного і валютного союзу.

10. До особливостей організації фінансів Європейського Союзу відносять (вкажіть декілька правильних варіантів)?

- а) наявність автономного бюджету;
- б) формування єдиного ринку банківських послуг;
- в) створення єдиної податкової системи країн-членів;
- г) відсутність інтеграції в інституційній сфері;
- д) формування єдиної валютної політики.

11. В рамках гармонізації законодавства Європейського союзу, у тому числі в фінансовій сфері, право ЄС?

- а) має пріоритет над національним правом;
- б) поступається у пріоритеті національному праву;
- в) використовується на розсуд голів урядів країн-членів;
- г) використовується за рішенням Ради ЄС для окремих країн.

12. На сучасному етапі максимальна питома вага в структурі доходів бюджету Європейського Союзу належить?

- а) ВВП-ресурсу;
- б) ПДВ-ресурсу;
- в) митним зборам;
- г) сільськогосподарським зборам та доходам від оподаткування цукру;
- д) іншим доходам.

13. База відрахувань податку на додану вартість в кожній країні-члені Європейського Союзу не може перевищувати 50%?

- а) сукупних доходів громадян країни;
- б) валового національного продукту;
- в) вартості усіх оподатковуваних товарів;
- г) обсягу експорту продукції.

14. Найбільш вагомою витратною статтею бюджету Європейського Союзу є?

- а) аграрна політика;
- б) структурна політика;
- в) внутрішня політика;
- г) зовнішня політика;
- д) резерви.

15. Принцип формування єдиного бюджету Європейського Союзу, який визначає розподіл коштів за окремими розділами бюджетного плану, називається принципом?

- а) єдності;
- б) універсальності;

- в) бюджетної дисципліни;
- г) рівноваги (збалансованості);
- д) предметної спеціалізації.

16. *Обов'язки складання проекту бюджетного плану Європейського Союзу на наступний бюджетний рік покладені на?*

- а) Раду ЄС;
- б) Європейський парламент;
- в) Європейську комісію;
- г) Палату аудиторів;
- д) Європейську Раду.

17. *Основними пріоритетами багаторічних фінансових перспектив на 2007 — 2013 рр. є (вказіть декілька правильних варіантів)?*

- а) формування внутрішнього ринку;
- б) економічне зростання і зайнятість населення;
- в) запровадження єдиної валюти;
- г) розширення ЄС;
- д) забезпечення прав громадянина, безпеки, правосуддя.

18. *Бюджетні витрати відповідних інститутів і органів ЄС, за винятком Європейської комісії, належать до?*

- а) операційних;
- б) інкасацій них;
- в) адміністративних;
- г) авансових.

19. *Фінансовий фонд Європейського Союзу, основним призначенням якого є фінансування проектів в сфері захисту навколишнього середовища і розвитку транспорту у слаборозвинених країнах, називається?*

- а) Європейським фондом орієнтації та гарантії сільського господарства;
- б) Європейським фондом регіонального розвитку;
- в) Європейським соціальним фондом;
- г) Фондом гуртування;
- д) бюджетом ЄС.

20. *Кодекс поведінки з прямого оподаткування бізнесу заборонив усім країнам-учасницям ЄС (вказіть декілька правильних варіантів)?*

- а) стягувати з громадян податок на доходи фізичних осіб;
- б) використовувати нульову ставку податку на прибуток корпорацій;
- в) надавати податкові пільги для непріоритетних галузей економіки;
- г) розширювати систему податкових пільг з прямого оподаткування;
- д) самостійно визначати розмір ставки податку на прибуток корпорацій.

Бюджет Європейського Союзу — це централізований фонд фінансових ресурсів країн-учасниць ЄС, який одночасно є фінансовим планом їх формування та розподілу, що має форму фінансового документу.

Бюджетний процес — це сукупність послідовних етапів формування та виконання бюджету, починаючи з моменту його розробки до моменту затвердження звіту про виконання бюджету, що підпорядковуються меті створення централізованого фонду грошових коштів та ефективного його використання.

Європейський Союз — це об'єднання європейських держав, які приймають участь в європейській інтеграції, на базі формування єдиної політики в економічній, валютній, соціальній сферах, в області зовнішньоекономічних відносин, соціального і технологічного розвитку, захисту навколишнього середовища.

Конвергенція — це зближення економічної політики країн, зменшення розриву в показниках економічного розвитку між національними державами, вирівнювання соціально-економічного розвитку країн у рамках інтеграційного об'єднання.

Податкова гармонізація — це координація національних податкових політик в рамках реалізації загальної стратегії держав у сфері податкових правовідносин, яка передбачає наближення рівнів оподаткування, уніфікацію податкової бази, окремих податків і податкових пільг з метою поглиблення інтеграції між учасниками міжнародних регіональних об'єднань.

Податкова уніфікація — ефективний метод стандартизації юридичних норм в сфері оподаткування і формування на цій основі спільної податкової політики країн-учасниць європейської спільноти.

Спільний ринок — це етап економічної інтеграції, спрямований згідно з висновком Суду ЄС на скасування всіх торговельних перешкод у межах Співтовариства задля об'єднання національних ринків в єдиний ринок, створюючи таким чином умови, максимально наближені до справжнього внутрішнього ринку.

Фінансова перспектива — це документ середньострокового (на 5–7 років) бюджетного планування, який встановлює обсяги бюджетних витрат ЄС, у тому числі верхню допустиму межу витрат, розподіляє їх за категоріями і затверджується угодою між трьома головними інституціями Європейського Союзу — Радою, Парламентом і Комісією.

Фінанси Європейського Союзу — це розгалужена система фінансових відносин, характер і механізм реалізації яких, з одного боку, визначається особливостями національних фінансових систем країн-членів ЄС, а з іншого — специфікою фінансової системи інтегрованого об'єднання європейських держав.

1. *Борівська Р.* Ідеалізація умовних цінностей Європейського Союзу в контексті Лісабонської угоди / Р. Борівська // *Майбутнє ЄС та перспективи європейської інтеграції України.* — К.: НПУ ім. Драгоманова. — 2009. — С. 9 — 11.
2. *Войтенко І.-Х.Р.* Наднаціональні інституції Європейського Союзу / І.-Х.Р. Войтенко // *Стратегічні пріоритети.* — 2009. — №4(13). — С. 231 — 236.
3. *Гуменюк В., Зарембо К., Білоус А.* Фінансова перспектива ЄС на 2014 — 2018 роки: способи впливу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pasos.org/content/download/59849/234149/file/MAFF_Ukr.pdf
4. *Європейское право. Право европейского союза и правовое обеспечение защиты прав человека: учеб. [для вузов] / Под ред. проф. Л.М. Энтина.* — 2-е изд. — М.: Норма, 2005. — 960 с.
5. *Історія Європейського Союзу [Електронний ресурс].* — Режим доступу: <http://euinfo.tut.su/istoriya.htm>.
6. *Карлін М.І.* Європейська інтеграція / М.І. Карлін. — Луцьк: РВВ «Вежа», 2008. — 759 с.
7. *Право Европейского Союза: учеб. [для вузов] / Под ред. проф. С. Ю. Кашкина.* — М.: Юрайт-Издат, 2010. — 1120 с.
8. *Решина Г.А.* Финансовые ресурсы и бюджет Европейского Союза: учеб. и науч.-практ. пособие / Г.А. Решина; Балт. междунар. акад. — Рига: BSA, 2008. — 243 с.
9. *Фінанси: Підручник [для вузів] / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова.* — К.: Знання, 2008. — 611 с.
10. *Euler M.* Ansatzpunkte für eine Reform des Finanzierungssystems der Europäischen Union / Euler M. — Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2005. — 318 с.
11. *European Union Public Finance.* — Luxembourg: Office for official publications of the EC, 2008. — 427 p.
12. *European Union — Selected instruments taken from the Treaties.* — Book L — Vol. L — Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1995. — 897 p.
13. *General budget of the European Union. Annual reports [Електронний ресурс].* — Режим доступу: <http://eca.europa.eu/portal/page/portal/publications/auditreportsandopinions/annualreports>.
14. *Kamps C.* Fiscal consolidation in Europe: pre- and post-Maastricht / Kamps C. — Kiev : Institute of World Economics, 2001. — 24 p.

Додаток А

Таблиця А.1

Основні положення договорів про розширення та удосконалення функціонування Європейського Союзу [1, 4, 7]

Назва договору	Мета підписання	Програма конкретних заходів
Амстердамський договір (підписаний 02.10.1997 р., набрав чинності 01.05.1999 р.)	Удосконалення структури та функціонування ЄС, доповнення положень Маастрихтського договору, зокрема, в частині громадянських прав, соціальної політики, охорони навколишнього середовища	<ul style="list-style-type: none">• реалізація продовж п'ятирічного періоду заходів, пов'язаних з вільним пересуванням громадян держав-членів в рамках ЄС;• зобов'язання держав-членів дотримуватись принципів демократії. Прав людини та пріоритету законності;• активізація соціальної політики ЄС, захист прав споживачів;• формування єдиної політики безпеки і оборони;• розширення міждержавного співробітництва в області злочинності, тероризму, торгівлі людьми, наркобізнесу, корупції і контрабанди, расизму і ксенофобії;• підвищення ролі Європарламенту у прийнятті рішень та формуванні законодавства ЄС
Ніццький договір (підписаний 26.02.2001 р., набрав чинності 01.05.2003 р.)	Підготовка до вступу в ЄС нових учасників шляхом проведення інституційної реформи та уточнення «часових меж» розширення	<ul style="list-style-type: none">• перенесення низки питань з режиму одноголосного схвалення до режиму, за яким вони ухвалюються кваліфікаційною більшістю голосів;• визначення процедур накладання санкцій на держави-членів, які не дотримуються фундаментальних цінностей і принципів, закріплених законодавством ЄС;• посилення позицій Європейського Суду;• розширення повноважень країн-членів в процесі ухвалення рішень на рівні Євросоюзу (зокрема, надання права пропонувати свого представника до Європейської Комісії, в Суді першої інстанції тощо; розподіл вирішальних голосів у Раді ЄС, а також місць в Європарламенті та дорадчих органах за демографічним принципом);

Назва договору	Мета підписання	Програма конкретних заходів
<p>Ніццький договір (підписаний 26.02.2001 р., набрав чинності 01.05.2003 р.)</p>	<p>Підготовка до вступу в ЄС нових учасників шляхом проведення інституційної реформи та уточнення «часових меж» розширення</p>	<ul style="list-style-type: none"> • впровадження методу поступової інтеграції (ідентифікація територій, встановлення їх значення для процесу інтеграції, їх категоризація, співробітництво); • рішення про скликання Міжнародної конференції в 2004 році та визначення його ключових питань: поділ повноважень між ЄС та її країнами членами за принципом субсидіарності; визначення статусу Хартії основних прав; спрощення договорів ЄС (без зміни їх змісту); визначення ролі парламентів держав-членів у європейській інституційній системі)
<p>Лісабонський договір (підписаний 13.12.2007 р., набрав чинності 01.01.2009 р.)</p>	<p>Договір покликаний замінити собою проект Європейської Конституції. Удосконалення принципів подальшого функціонування ЄС та його основних інститутів у зв'язку з двократним збільшенням членів Євросоюзу</p>	<ul style="list-style-type: none"> • перетворення ЄС на повноцінного суб'єкта міжнародного права (можливість підписання договорів від свого імені та участі у міжнародних організаціях); • розширення прав громадян ЄС в участі у його справах (від традиційних — свобода слова і віросповідання, до нових соціальних завойовань — право на житло, освіту і «справедливі умови праці»); • запровадження нових керівних посад — Президента Європейської Ради, Високого представника з питань закордонних справ і без пекової політики, а також створення нового органу — Європейської служби зовнішньої діяльності; • встановлення жорстких критеріїв до членства в ЄС; • розширення дискреційних повноважень інститутів ЄС з регулювання процесу його розширення; • інституційна реформа, зокрема, зміна принципу формування Європейської Комісії, посилення ролі Європейського Парламенту; • встановлення норм фінансування сфери наукових досліджень

Додаток Б

Таблиця Б.1

Характеристика вищих органів законодавчої і виконавчої влади Європейського Союзу [2, 5, 10]

Назва органу	Склад	Функції	Організаційна структура	Місце та періодичність проведення зборів
Рада Європейського Союзу Рада міністрів)	До її складу входять по одному міністру від кожної країни-члена ЄС	Прийняття рішень з будь-яких питань стосовно розвитку ЄС; забезпечення координації загальної економічної політики країн-членів; загальне керівництво європейським бюджетом (разом з парламентом); ініціювання та закінчення міжнародних угод	Підготовка сесій ради відбувається Комітетом постійних представників держав (КОРЕПЕР) у складі голів національних делегацій при ЄС. Керівництво в Раді здійснює країна-президент, яка змінюється щопівроку. Фактично у складі Ради ЄС існує більше 25 галузевих Рад. Над підготовленими рішеннями Ради працюють близько 250 робочих груп і комітетів, вони виконують технічну роботу і передають документи в КОРЕПЕР, який здійснює політичну підготовку рішень. Організаційну роботу виконує генеральний секретаріат на чолі з генеральним секретарем	Деякі з 9 конфігурацій Ради збираються раз на місяць; інші — раз на півроку залежно від необхідності розгляду тих чи інших питань, політичних зрушень. Місце проведення зборів — Брюссель
Європейський парламент (Європарламент)	732 місця. Кількість представників, які обираються кожній країні-члені, повинна	Участь (разом із Радою ЄС) у законодавчому процесі з правом дорадчого або вирішального голосу; контроль діяльності інституцій ЄС та повноваження	В Європарламенті представлені європейські партії, так і парламентські фракції. У політичному спектрі виділяють 2 крила: «ліви» — соціалісти, об'єднані ліви та «зелені»; «праві» — християнсько-	Щомісячні пленарні сесії — в Страсбурзі, додаткові сесії і засідання комісій — в Брюсселі

Закінчення табл. Б.1

Назва органу	Склад	Функції	Організаційна структура	Місце та періодичність проведення зборів
	відповідати членів (по одній державі в органах ЄС. Строк повноважень депутатів — 5 років	щодо їх формування; розподіл з радою бюджетних повноважень, а саме: ухвалення річного бюджету та контролю його виконання; дача згоди на вступ до ЄС нових членів	демократичні партії, консерватори, ліберали, націоналісти. Європарламент очолює Голова, адміністративними питаннями керує Бюро, яке складається з Голови та 14 віце-голів. Крім пленарних засідань депутати працюють в 17 постійних комісіях, які відносять окремими напрямками діяльності ЄС ¹	
Європейська комісія	27 незалежних членів (по одному від кожної країни члена), разом з президентом і 5 вице-президентами, які обираються на 5 років	Розробка законодавчих актів та пропозиція їх проєктів Європейській Раді; нагляд за дотриманням законодавства; керівництво реалізацією політики ЄС; розподілення бюджетом; підтримка зовнішньоекономічних відносин; розробка шляхів розвитку ЄС	Організаційна структура складається із 26 генеральних директоратів, які керують окреми напрямками діяльності ЄС, у т.ч. відносять з третіми країнами	Збирається 1 раз на тиждень у Брюсселі

¹ Комітет з питань закордонних справ, прав людини, спільної політики безпеки та оборони; Комітет з питань бюджету; Комітет з бюджетного контролю; Комітет з питань прав і свобод громадян, юстиції та внутрішніх справ; Комітет з питань економіки та грошово-кредитних справ; Комітет з питань права та внутрішнього ринку; Комітет з питань промисловості, зовнішньої торгівлі, досліджень та енергетики; Комітет з питань зайнятості та соціальної сфери; Комітет з питань екології, охорони здоров'я та споживачів; Комітет з питань сільського господарства та розвитку села; Комітет з питань регіональної політики; Комітет з питань транспорту і туризму; Комітет з питань культури, молоді, освіти, засобів масової інформації та спорту; Комітет з питань розвитку та співробітництва; Комітет з питань конституційної сфери; Комітет з питань прав жінок і рівних можливостей; Комітет з питань звернень.

Додаток В

Таблиця В.1

Принципи формування єдиного бюджету Європейського Союзу згідно фінансового регламенту ЄС [12]

№	Принцип	Сутність
1	Принцип єдності	Доходи та витрати об'єднуються в єдиному фінансовому плані — бюджеті
2	Принцип універсальності	Бюджетні доходи утворюють загальний фонд ЄС, з якого фінансуються абсолютно всі заходи і програми європейської спільноти
3	Принцип щорічності	<p>Бюджет розробляється на один фінансовий рік, який співпадає з календарним роком. При цьому в рамках єдиного бюджету фінансуються і довгострокові програми розвитку ЄС, де принцип щорічності забезпечується використанням наступних двох понять:</p> <p>1) диференційовані асигнування:</p> <ul style="list-style-type: none"> • обов'язкові асигнування — загальні витрати в поточному фінансовому році за зобов'язаннями, які виникають за програмами, розрахованими більше, ніж на 1 фінансовий рік; • платіжні асигнування — витрати на проведення багаторічних програм, які виникають за зобов'язаннями поточного та/або попереднього фінансових років. Різниця між обов'язковими та платіжними асигнуваннями ЄС називається невиконаними зобов'язаннями. <p>2) недиференційовані асигнування — обсяг грошових засобів, які спрямовуються на проведення операцій, завершення яких передбачається в поточному фінансовому році</p> <p>З 1991 року всі асигнування, за винятком адміністративних і сільськогосподарських, є диференційованими. У випадку невиконання зобов'язань поточного року в рамках диференційованих асигнувань, такі зобов'язання відміняються, в рамках недиференційованих — переносяться на наступний рік</p>
4	Принцип рівноваги (збалансованості)	Бюджет повинен складатись таким чином, щоб планові доходи та витрати були збалансованими. Сальдо перевищення доходів над видатками бюджету поточного року переноситься на наступний фінансовий рік, а величина дефіциту — на витрати ЄС наступного року. Фінансовий регламент забороняє використовувати для покриття дефіциту бюджету позикові кошти.

№	Принцип	Сутність
5	Принцип гласності	Загальний бюджетний проект, річні звіти про виконання бюджету ЄС, фінансові звіти інститутів ЄС та інші документи Спільноти повинні бути опубліковані в Офіційному віснику Європейського Союзу
6	Принцип єдиної валюти	Бюджет повинен складатись з використанням єдиної грошової одиниці. До 1961 року це був бельгійський франк, після — золотий еквівалент. Подальшим кроком став перехід з 1978 року на єдину умовну одиницю — ЄРО (європейську розрахункову одиницю), засновану на кошику національних валют держав ЄС. В період 1981–1998 рр. використовувалась розрахункова одиниця ЕКЮ, а починаючи з 1999 року — євро (це стосується безготівкових видатків, готівкові ж проводились в національних валютах). З 2002 р. доходи та витрати ЄС плануються і виконуються повністю в єдиній валюті — євро
7	Принцип попередності	Доходи та витрати бюджету повинні бути попередньо (тобто до початку наступного фінансового року) сплановані та затверджені. Виняток: коригування бюджетного плану або прийняття додаткового бюджету з метою недопущення бюджетного дисбалансу під час суттєвих змін фінансової ситуації. Якщо бюджетний план не буде прийнято до початку нового бюджетного року, величина щомісячних витрат обмежується 1/12 коштів бюджету попереднього року
8	Принцип бюджетної дисципліни	Комісія ЄС не має права вносити проекти актів, видавати інструкції з їх використання або виконувати інші дії, якщо вони можуть мати суттєві наслідки для бюджету ЄС, без того, щоб гарантувати їх фінансування в межах наявних власних коштів
9	Принцип ефективності та економності	Вимога ефективності полягає у забезпеченні оптимального співвідношення між заданими результатами та фінансовими ресурсами, які використовуються для їх використання. Ефективність використання коштів безпосередньо пов'язана з економністю у їх використанні, яка полягає в обмеженні до мінімального обсягу бюджетних витрат, необхідних для виконання поставлених завдань
10	Принцип предметної спеціалізації	Даний принцип визначає розподіл коштів за окремими розділами бюджетного плану. В бюджеті доходи класифікуються за джерелами, а витрати — за цільовим призначенням. При цьому витрати розподіляються на 6 розділів та по кількості інститутів ЄС. Таким чином бюджетна номенклатура дозволяє групувати видатки за розділами, підрозділами та статтями, що сприяє доступності бюджетних планів

Додаток Г

Таблиця Г.1

Стадії бюджетного процесу Європейського Союзу [9, 12]

№	Стадія	Відповідальний орган	Процедури
1	Складання проекту бюджетного плану на наступний рік	Європейська комісія	<p>Проект розробляється згідно бюджетної стратегії ЄС. Рішення приймається більшістю голосів, а члени Комісії голосують персонально</p> <p>Для розгляду бюджету в частині обов'язкових видатків Рада ЄС збирається двічі на рік і після затвердження направляє його до Європейського парламенту. Якщо парламент не внесе жодних поправок, бюджет вважається остаточно прийнятим. У випадку внесення поправок проект повертається Раді ЄС для узгодження позицій.</p>
2	Розгляд, узгодження і затвердження бюджету	Рада ЄС, Європейський парламент	<p>Парламент (всі його комітети, у т.ч. бюджетний) розглядає проект 45 днів у 2 читання:</p> <p>1 читання. Кожен депутат Парламенту може внести пропозиції змін до проекту. Поправки приймаються тільки кваліфікованою більшістю голосів. Парламент має вирішальне право (право перерозподіляти та збільшувати) при розгляді необов'язкових видатків, а зміни до обов'язкових видатків вносить тільки без підвищення їх обсягу.</p> <p>2 читання. Якщо продовж 15 днів Рада ЄС змінює будь-яку пропозицію, проект знову повертається у відповідний спеціалізований комітет Парламенту. Повторюються процедури 1 читання. Крім того, Європейський парламент може декілька разів відхилити пропозиції Раді ЄС кваліфікованою більшістю голосів</p>

Закінчення табл. Г.1

№	Стадія	Відповідальний орган	Процедури
3	Виконання бюджету	Європейська комісія	Бюджетний рік в ЄС співпадає із календарним — з 1 січня по 31 грудня. Комісія постійно аналізує стан справ в Євросоюзі продовж бюджетного періоду
4	Контроль за виконанням бюджету	Європейська комісія, Європейський парламент, Палата аудиторів	Огляди і доповіді Комісії, складені на підставі перевірок виконання бюджету, направляються Раді ЄС, Парламенту, іншим інститутам ЄС та урядам її країн-членів. Рада ЄС перевіряє рахунки і фінансові декларації, щорічний звіт та інші спеціальні доповіді Палати аудиторів. Парламент контролює і розглядає проблеми, що виникають в процесі виконання бюджету. Зовнішні ревізії використовують бюджетних ресурсів ЄС проводяться Палатою аудиторів і Парламентом
5	Складання звіту про виконання бюджету і його затвердження	Європейський парламент	Після вивчення доповідей Палати аудиторів та керуючись рекомендаціями Ради ЄС Парламент затверджує звіт Європейської комісії про виконання бюджету

Характеристика основних фінансових фондів Європейського Союзу [5]

Назва фонду	Призначення	Механізм та пріоритети фінансування
Європейський фонд орієнтації та гарантії сільського господарства (ЄСФГА)	Структурно поділено на дві частини: 1. фінансування заходів, обумовлених проведенням загальної сільськогосподарської політики (ЗСПП, прийнятої у 1962 р.); 2. фінансування конкретних заходів в сфері сільського господарства	Основні фінансові ресурси на проведення ЗСПП виділяють секції підтримки і гарантії. В бюджеті ЄС ресурси для цієї секції зазначаються в окремій статті і спрямовуються на регулювання цін та підтримку рівня фермерських доходів. Проведення структурної політики ЄС в сфері сільськогосподарства фінансується через Секцію орієнтації сільського господарства в рамках асигнувань на структурні фонди
Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР)	Фонд є фінансовим інструментом підтримки регіональної політики ЄС, основним призначенням якого є зниження диспропорцій у розвитку окремих регіонів країн-членів ЄС	Пріоритетними у фінансуванні є програми, які охоплюють територію декількох держав. Найбільша увагу приділяється периферійним і депресивним регіонам
Європейський соціальний фонд (ЄСФ)	Фонд є фінансовим інструментом соціальної політики ЄС, завданням якого є допомога представникам визначених професій і галузей, районів, що стикаються з труднощами під час перебудови промисловості в рамках ЄС	Ресурси фонду використовуються для фінансування програм скорочення безробіття (зокрема, структурної, пов'язаної з участю країни в ЄС), подолання соціального відторгнення, гармонізації сімейного та професійного життя жінок. Провідне місце в діяльності фонду — створення пошуково-інформаційних систем, які б дозволяли відстежувати наявність незайнятих робочих місць, фінансування професійного навчання
Фонд гуртування	Фонд є фінансовим інструментом політики, створеним для допоміжного фінансування проєктів в сфері захисту навколишнього середовища і розвитку транспорту у слабозвинених країнах, де ВВП на душу населення нижче 90% середнього рівня по ЄС	Черговість реалізації проєктів визначається Європейською комісією спільно із країнами-членами ЄС. Фінансові ресурси з цього фонду складають 80–85% загального державного капіталу, необхідного для реалізації проєктів у значущих сферах. До 50% грошових засобів фонду спрямовується на виконання екологічних проєктів

Додаток Е

Таблиця Е.1

**Зміна пріоритетів у багаторічних фінансових перспективах ЄС,
що визначають обсяги бюджетного фінансування [3]**

№	Період (роки)	Пріоритети
1	1988 — 1992 (Delors I)	<ul style="list-style-type: none">• формування внутрішнього ринку• запобігання бюджетній кризі• об'єднання багаторічної рамкової програми фундаментальних і прикладних досліджень
2	1993 — 1999 (Delors II)	<ul style="list-style-type: none">• соціальна політика та політика зближення• запровадження єдиної валюти (євро)
3	2000 — 2006 (Agenda 2000)	<ul style="list-style-type: none">• розширення ЄС• реформування структурних фондів і фондів зближення• реформування Спільної сільськогосподарської політики
4	2007 — 2013	<ul style="list-style-type: none">• економічне зростання і зайнятість населення• охорона та управління природними ресурсами• забезпечення прав громадянина, свободи, безпеки, правосуддя• ЄС як глобальний партнер
5	2014 — 2018 (перший проект)	<ul style="list-style-type: none">• сталий розвиток і робочі місця• клімат та енергетика• глобальна Європа

Відповіді на тести

- Тема 1.* 1. в; 2. б; 3. в; 4. в; 5. в; 6. б; 7. в; 8. б; 9. в; 10. в; 11. в; 12. в; 13. а; 14. а; 15. в; 16. в; 17. а; 18. б; 19. а; 20. б.
- Тема 2.* 1. б; 2. а; 3. б; 4. а; 5. в; 6. а; 7. б; 8. б; 9. б; 10. в; 11. а; 12. в; 13. б; 14. б; 15. б; 16. в; 17. а; 18. в; 19. а; 20. б.
- Тема 3.* 1. б; 2. а; 3. а; 4. а; 5. б; в; 7. г; 8. а; 9. в; 10. а; 11. в; 12. в; 13. в; 14. б; 15. б; 16. г; 17. в; 18. г; 19. д; 20. а.
- Тема 4.* 1. а; 2. в; 3. б; 4. а; 5. б; 6. б; 7. а; 8. а; 9. г; 10. в; 11. а; 12. б; 13. а; 14. а; 15. а; 16. а; 17. в; 18. а; 19. а; 20. а.
- Тема 5.*
- Тема 6.* 1. г; 2. в; 3. в; 4. а; 5. б; 6. г; 7. б; 8. д; 9. в; 10. г; 11. а; 12. в; 13. а; в; 14. а; 15. б; 16. в; 17. б; 18. в; 19. а.
- Тема 7.* 1. в; 2. в; 3. б; 4. б; в; 5. а; б; 6. б; 7. б; 8. б; 9. а; 10. д; 11. б; 12. д; 13. в; 14. а; 15. б; 16. б; 17. б; 18. в; 19. в; 20. а; в; г; 21. а; в.
- Тема 8.* 1. а; 2. б; 3. г; 4. а; 5. б; 6. а; 7. б; 8. в; 9. г; 10. г; 11. в; 12. а; 13. г; 14. а; 15. б; 16. а; 17. а; 18. б; 19. г; 20. г.
- Тема 9.* 1. а; б; г; 2. б; в; 3. а; б; в; 4. а; б; в; 5. а; б; в; 6. б; в; 7. в; 8. б; 9. б; в; 10. а; б; 11. в; 12. а; в; 13. а; 14. а; в; 15. в; 16. а; б; в; 17. б; г; 18. а; г; 19. а; г; 20. а; б.
- Тема 10.* 1. в; 2. г; 3; 4. г; 5. а; 6. б; 7. г; 8. а; 9. г; 10. в; 11. г; 12. г; 13. а; 14. а; 15. д; 16. а; 17. а; 18. б; 19. в; г; 20. в.
- Тема 11.* 1. а; 2. б; 3. а; 4. в; 5. а; 6. в; 7. г; 8. в; 9. в; 10. а; 11. г; 12. в; 13. г; 14. а; 15. б; 16. г; 17. а; 18. в; 19. а; 20. Г.
- Тема 12.* 1. а; 2. б; 3. а; 4. в; 5. а; 6. в; 7. г; 8. в; 9. в; 10. а; 11. г; 12. в; 13. г; 14. а; 15. б; 16. г; 17. а; 18. в; 19. а; 20. г.
- Тема 13.* 1. а; 2. б; 3. а; 4. в; 5. а; 6. в; 7. г; 8. в; 9. в; 10. а; 11. г; 12. в; 13. г; 14. а; 15. б; 16. г; 17. а; 18. в; 19. а; 20. г.
- Тема 14.* 1. а; 2. а; 3. в; 4. б; 5. а; б; в; 6. б; в; 7. а; б; в; 8. а; б; в; 9. а; 10. а; 11. а; г; 12. а; б; 13. а; 14. а; в; 15. а; б; в; 16. а; б; в; 17. а; г; 18. б; в; 19. в; 20. а; в; г.

Тема 15. 1. г; 2. б; 3. б; 4. в; 5. г; 6. б; 7. а; 8. г; 9. б; 10. в; 11. б; 12. б; 13. б;
14. в; 15. а; 16. в; 17. г; 18. г; 19. в; 20. г.

Тема 16. 1. в; 2. а; 3. в; 4. г; 5. г; 6. г; 7. в; 8. в; 9. г; 10. а; 11. а; 12. а; 13. а;
14. а; 15. б; 16. а; 17. а; 18. а; 19. а; 20. в.

Тема 17. 1. в; 2. г; 3. а; 4. б; 5. а; 6. г; 7. б; 8. г; 9. в; 10. а; 11. г; 12. б; 13. г;
14. а; 15. г; 16. а; 17. в; 18. б; 19. а; 20. в.

Тема 18. 1. а; 2. в; 3. г; 4. в; 5. а; 6. б; 7. г; 8. в; 9. б; 10. а; 11. б; 12. в; 13. г;
14. а; 15. б; 16. г; 17. в; 18. а; 19. в; 20. г.

Тема 19. 1. б; 2. а; 3. г; 4. б; 5. в; 6. б; 7. г; 8. б; 9. г; 10. а, б, д; 11. а; 12. а;
13. б; 14. а; 15. д; 16. в; 17. б, д; 18. в; 19. г; 20. б, в.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

БАГАЦЬКА Катерина Володимирівна
ГНАТЕНКО Олена Андріївна
ГОВОРУШКО Тамара Андріївна
ДЕМ'ЯНЕНКО Інна Вікторівна
ЕШ Світлана Миколаївна
ОМЕЛЬЧЕНКО Ксенія Юріївна
ПЕСТУХОВА Ольга Михайлівна
СІЛАКОВА Анна Віталіївна
ТЕМЧИШИНА Катерина Михайлівна
ШЕРЕМЕТ Олег Олексійович

ФІНАНСИ ДЛЯ ФІНАНСИСТІВ

ПІДРУЧНИК

*За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора Говорушко Т. А.*

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 23.08.2012 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 34.4.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.